

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(51), 2016

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **У.М. Джолдыбаева,**

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева,**

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2016

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 01.02.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 31.25 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 12.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Абдирасилова З.С. XIX ғ. екінші жартысындағы Түркістан өлкесінің саяси тарихы.....	5
Abdirasilova Z.S. The political history of Turkestan in the second half of the nineteenth century.....	
Аубакирова Ж.С. Демографическое районирование Казахстана: от методики к результатам.....	8
Aubakirova Zh.S. Demographic Zoning of Kazakhstan: from Methods to Results.....	
Абикенова Г.Е. Қытай Халық Республикасындағы қазақтардың отанға оралуы: тарихы мен мәселелері.....	15
Abykenova G.E. The problem of the return of Kazakhs to their historic homeland from the People's Republic of China.....	
Абдухаймов Е.Ф. Экологические последствия индустриально-технологического развития Казахстана (исторический аспект)....	18
Abdukhairov E.F. Ecological consequences industrially – technological development of Kazakhstan (historical aspect).....	
Алтаев А.Ш., Хасанаева Л.М. Полиэтническая структура населения Казахстана: тенденции развития в современный период	22
Altayev A.Sh., Khassanaeva L.M. Multi-ethnic structure of the population of Kazakhstan: development trends in the modern period..	
Ким Н.П., Легкий Д.М. Из истории зарождения «Корейского посёлка» в городе Костаная в период депортации корейского населения в Казахстан (1936-1937 годы).....	26
Kim N., Legkiy D. From the history of «Korean village» in Kostanay city in the period of deportation of the Korean population in Kazakhstan (1936-1937 years).....	
Кенжебеков К.К. Роль Сибирского корпуса в колонизации Казахстана в XVIII-XIX вв.....	30
Kenzhebekov K.K. Role of the Siberian corp in the colonization of Kazakhstan in 18-19 centuries.....	
Меңілбаев Ғ.А. Кенесары Қасымұлы көтерілісінің белгісіз беттері	34
Menilbaev G. An unknown party the uprising of Kenesary Kasymov	
Муратказин М.М. Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің құрылу тарихынан.....	37
Muratkazin M.M. History of creation of division of the Russian Geographical Society city of Semey.....	
Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасына байланысты Дүниежүзі қазақтары құрылтайларында шешімін тапқан мәселелер.....	42
Kozgambayeva G.B. Solved problems of Kazakh Diaspora in the World Kurultai of Kazakhs.....	
Сайлан Б.С., Темірбаева А.Б. Тәуелсіз Қазақстанның Ресеймен арадағы шекара мәселесі.....	47
Saylan B.S., Temirbayeva A.B. Question of border between Russia and independent Kazakhstan.....	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Абдукадыров Н.М. Осман империясы мен Германия арасында әскери саладағы байланыстардың орнауы және дамуы.....	50
Abdukadyrov N.M. Formation and development of military relations between the Ottoman Empire and Germany.....	
Қожакеева Л.Т., Қасымбекова М.А. Қазақ-шайбан қарым-қатынастары (XV ғ. соңы – XVI ғ. I-жартысы).....	56
Kozakeeva L.T., Kasimbekova M.A. Kazakh relations with Shaibani	
Пилипчук Я.В. Грузия и тюрки в конце XIV в. – конце XV в.	58

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №4(51), 2016

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. У.М. Джолдыбаева,
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2016

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 01.02.2017.
Формат 60x84 1/8.
Объем 31.25 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 12.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Pylypchuk Ya.V. Georgia and the Turks in the late XIV century – end of the XV century.....	65
Mukan S. Historical perspective of middle eastern oil diplomacy during the world war I.....	
Мукан С. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі таяу шығыс мұнай дипломатиясының тарихи көзқарасы.....	
Оспанова Р.Р. Малайзия мен Қытай мемлекеттері арасындағы сауда-экономикалық қатынастар тарихынан.....	69
Osanova R.R. The history of trade and economic relations between Malaysia and China.....	

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Құлсариева А.Т. Тәуекел қоғамы қалыптасуы тұсындағы әлеуметтік жадының ұғымы түрөзгерістері.....	76
Kulsariyeva A.T. Conceptual transformation of social memory in context of risk society development.....	
Джолдыбаева У.М. Қазақстан Республикасының қауіпсіздік саласындағы саяси коммуникацияның рөлі: тәжірибесі мен келешегі.....	81
Dzholdybayeva U.M. Role of communication in the field of political safety of Republic of Kazakhstan: experience and prospects.....	
Калшабаева Б.К., Садырова М. Некоторые проблемы возвращения казахской диаспоры и адаптации оралманов.....	85
Kalshabayeva B., Sadyrova M. Some problems of return kazakh diaspora and adaptation of oralmans.....	
Майхиев Д.К., Мустабеков А.Д. Военная политика и война «Запада» против Ирака (2003 год).....	91
Maikhiyev D.K., Mustabekov A.D. Military war and «East» war against Iraque (2003).....	
Мукатова Д. 1980 жылдардың екінші жартысындағы Қазақстандағы саяси жағдай.....	95
Mukatova D. The political situation in Kazakhstan in the second half 1980.....	
Шұкыжанова А.Н. Кыргыз-Тәжік Мемлекеттік шекарасы: тарихы, қалыптасуы мен заңды рәсімделуі.....	100
Shukyzyhanova A.N. Kyrgyz-Tajik State border: history, formation and legal registration.....	
Халықов Қ.З. Қазақ болмысын танудың сахна өнеріндегі тарихи-мәдени негіздері.....	104
Khalykov K.Z. Historical and cultural foundations of stage art in case understanding of being Kazakhs.....	
Рсалдина Г.Т., Дакенов М., Касымбаев А.Ш. Культура и модернизация.....	108
Rsalidina G.T., Dakenov M., Kassymbayev A. Culture and modernization.....	

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Альжанова Э.Е. «Ташкентский» период Туркестанского сборника..	111
Alzhanova E.E. «Tashkent» period of the Turkestan collection.....	
Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың қазақ хандары мен батырлары туралы зерттеулері.....	114
Oskembay A.A. S.Amanzholov's Research on Kazakh Khans and Batirs.....	
Вдовин В.Н. Ранняя греческая историография и поздняя античная литература о сущности тирании.....	118
Vdovin V.N. Early Greek historiography and the late antique literature on the essence of tyranny.....	
Кожа М.Б. «Отрарская катастрофа» и взятие монголами Отрара (по данным письменных и археологических источников).....	122

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№4(51), 2016

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Zholdybayeva U.M. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Virginia Martin *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*
Kara Abdihakap *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Nesipbayeva K.R. *doctor of historical sciences, professor,*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2016

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 01.02.2017
Format 60x84 1/8.
Volume 31.25 уч.-изд.л.
Issue 300. order 12.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

Кожа М.В. «Otrar catastrophe» and taking the Mongols Otrar
(According to written and archaeological sources).....
Акмадиева Г.П. Қазіргі Қазақстан тарихындағы Шанхай
Ынтымақтастық Ұйымы дипломатиялық құжаттарының рөлі..... 126
Akmediyeva G.P. The role of the SCO diplomatic documents as
historical sources in the history of modern Kazakhstan.....
Ибрагимова М.Н., Нусупбаева С.А., Тойшыбекова Ж.К. Әмір
Темір деректеріндегі қоңырат тайпаларының тарихы..... 130
Ibragimova M.N., Nusupbaeva S.A., Toyshubekova Z.K. The history
of Konyrat tribe in the scholar works of Amir Temir.....

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші... 134
Akymbek E.Sh Brick Burning Kiln of the Medieval Sortobe.....
Жұматаев Р.С., Шағирбаев М.С. Шығыс Қазақстан ерте
көшпелілерінің дүниетанымыдағы тауешкі бейнесі..... 140
Zhumatayev R.S., Schagyrbaev M.S. The image of a mountain goat
in the worldview of the early nomads of Eastern Kazakhstan.....
Сартқожаұлы Қ. Алтайдан табылған – Атадомбыра..... 145
Sartkojaulı K. Atadombira found in the Altai.....
Нуржанов А.А., Карибжанова Е.А. Регенерация шелкового пути
в XVIII – начале XX вв..... 153
Nurzhanov A.A., Karibzhanova E.A. Regeneration of The Silk Road
in XVIII - early XX centuries.....
Жунусбеков Ж.И., Таукейұлы С., Оспанкулов Е.Е. Боевые
искусства кочевников..... 160
Zhunosbekov Zh.I., Taukeiuly S., Ospankulov E.E. On the question
of the Martial arts of nomads.....
Молдабаева Д. Ортағасырлық Түрік мемлекеттеріндегі Билеушінің
билік нышандары (рәміздері)..... 168
Moldabaeva D. State symbols of rulers from the Turkic states in the
Middle.....
Ибрагимова М.Н., Нусупбаева С.А., Тойшыбекова Ж.К.
Ақ Орда хандары әулетінің шығу тарихы жайлы кейбір мәселелер 173
Ibragimova M.N., Nusupbaeva S.A., Toyshubekova Z.K. Some
issues of genealogy of Ak-Orda's khans.....

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Абдилдабекова А.М. Повышение эффективности преподавания
истории Казахстана..... 177
Abdildabekova A.M. Improving the efficiency of teaching the history
of Kazakhstan.....
Zhappasov Zh.E., Asanov N.A., Ibragimova M.N. Scientific
researchers the issue of innovation management in the education and
methodical work of the university..... 180
Жаппасов Ж.Е., Асанов Н.А., Ибрагимова М.Н. Инновациялық
басқарудың ғылымдағы зерттелу мәселесі.....

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Қуандық Е. Әлеуметтік-саяси ой-пікір тарихындағы лидерлер
туралы көзқарас – XX ғасырдың басындағы жолбастаушы
Әлихан Бөкейхан..... 183
Kuandyk E. The views of thinkers about leadership and social and
political life and society. A.Bukeyhanov – leader of the early twentieth
century.....
Құсайынұлы Қ. Алихан Букейханов и движение «Алаш»..... 186
Kusaunuly K. Alikhan Bukeykhanov and movement «Alash».....

Махаева А.Ш., Камекова Т.Н. Исмаил Гаспыралы (Гаспринский) және жәдидшілдік.....	190
Maхаeva A.Sh., Kamekova T.N. Ismail Gasprinskii and Jadidism....	194
Нурмолдин С.Ж. XIX-шы ғасырда өткен күйші Тоқа.....	194
Nurmoldin S.Zh. Тоқа – a kuishi of the 19th century.....	199
Махаева А.Ш., Увалиева М.О. Жүсіп Ақшораның ғылыми ізденістері және түрікшілдік идеясы.....	199
Makhaeva A.S., Uvaliyeva M.O. The scientific study of Yusuf Akchurin and the idea of pan-Turkism.....	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Аблмажинова А.О. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс Алаш зиялыларының еңбектерінде.....	204
Ablmazhinova A.O. The national liberation movement in 1916 in the writings of intellectuals of Alash.....	
Ауталипова А.Е. Лепсі уезінің құрылу алғы шарттары және аймақтағы саяси-қоғамдық жағдай.....	207
Autalipova A.E. Creating Lepsinsk County and the socio-political situation of the region.....	
Белоус С.Г. Роль школьных и вузовских учебников в формировании исторического сознания учащихся по проблемам аграрной истории Казахстана.....	212
Belous S.G. The role of school and university textbooks in formation of historical consciousness of students on the problem of agrarian history of Kazakhstan.....	
Белялова А.Е. Отношения Казахстана и Турции в постсоветский период.....	218
Belyalova A.E. Relations of Kazakhstan and Turkey in the post-Soviet period.....	
Қасымов М.С. Белгілі түріктанушы, ғалым, саяси қайраткер Зәки Валиди Тоғанның идеяларына, қоғамдық және саяси қызметіне жаңаша көзқарас.....	222
Kasymov M.S. Known turkology, scientist, politician Zaki Validi social and political ideas of a new approach to pond.....	
Жалмағамбетов Е.А. Қызылорда қаласының алғашқы астаналық жылдарындағы денсаулық сақтау саласының жағдайы.....	226
Zhalmagambetov Y.A. Public health system in the capital city of Kyzylorda.....	
Шаймерден А. Қазақстандағы шешен халқының ұлттық бірпегейлігі.....	230
Shaimerden A. National idintichnost Chechen people in Kazakhstan.....	
Оразхан Н.О. Ортағасырлық Византия тарихын оқытудағы жазба деректердің маңызы жөнінде.....	234
Orazhan N.O. Importance of the credentials of the medieval Byzantine historian teaching.....	
Жанабаев К., Ақбердіқызы У. XV-XVIII ғғ. жыраулар тілінің сөздігі.....	237
Zhanabayev K., Isliyeva U. Language dictionary of zhyrau in the XV-XVIII centuries.....	
Сырым Ә.Ф. Көшпелі қоғамдағы билеушінің құқығы мен құты... Syrym A.G. Charisma and the right of the ruler in the nomadic society.....	241
Тондыбаев А.С. Бияньху – дүнген халқының ұлт-азаттық қозғалысының басшысы.....	244
Tondybaev A.S. Biyanhu – rukovaditel national-liberation uprising Dungan.....	
Тұрлыбай Б.С. Ағылшын реформациясы және саяси билік.....	248
Turlybay B.S. The English reformation and political power.....	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700.00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘОЖ 940.2 (574) А 13

XIX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНІҢ САЯСИ ТАРИХЫ

З.С. Абдирасилова – т.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, «Дүниежүзі тарихы, экономика және құқық» кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Мақалада XIX ғ. екінші жартысындағы Түркістан өлкесінің саяси тарихы қарастырылған.

Ресей империясы және Хиуа хандығының саяси-әлеуметтік, сауда-экономикалық және мәдени қарым-қатынастарының дамуында Түркістан өлкесі маңызды орын иеленді. Қарастырылып отырған кезеңде Түркістан өлкесінде кең көлемді Ресейлік отарлаудың басталуы және Хиуа билеушілерінің қысым көрсетуі аймақтың дамуына кері ықпалын тигізді.

Қазақ жері екі жақты саяси және әскери қысымның арасында қалды. Ресейдің жаулап алушылық саясатының жүзеге асуы барысында жүргізілген бірқатар әкімшілік реформалар нәтижесінде, Түркістан өлкесі Ресейге бағынышты отар аймаққа айналды. Бұл Түркістан тарихының жаңа кезеңін ашты. Мақалада осы мәселе кешенді түрде қарастырылған.

Кілт сөздер: Түркістан, саяси-әлеуметтік, сауда-экономикалық, тарих

Түркістан өлкесі XIX ғ. екінші жартысында Ресей тарапынан қарқынды отарлауға ұшырады.

Алғашқы уақытта Ресей үшін өлкенің стратегиялық маңызды аймақта орналасуы маңызды рөл ойнады. Қазақ жері Қытай, Орта Азия хандықтары және Үндістанға жету жолында орналасты. Бұл I Петрден бастап саяси қызығушылық туғызған басты мәселе болатын [1; 219-б.].

Еуразия континентіндегі ұлан-ғайыр территориялардың Ресей империясының құрамына кіруі оның сыртқы саясатына өзгеріс енгізді. Кіші және Орта жүз қазақтарының ресейлік отарлау аумағына айналуы, орыс және орта азиялық елдер арасындағы қарым-қатынастардың дамуының жаңа кезеңін ашты. Бұл империяның шығыс саясатының жаңа бағыт алуымен сипатталады. Стратегиялық маңызды орын иеленетін Қазақстанның оңтүстік өлкесі, орыс-хиуа қарым-қатынасында маңызды рөл алды. I Петрдің «қырғыз-қайсақ ордасы барлық Азия елдеріне кілт пен қақпа» деген пікірі іс-жүзінде жүзеге асты [2; 10-б.].

Осылайша Ресейдің жаулап алушылық саясатының ұмтылысы нақты стратегиялық, саяси, сауда-экономикалық себептермен түсіндіріледі. Қарастырылып отырған кезеңде патша үкіметінің Орта Азиядағы нарықтық қатынастарды қолға алу мүмкіншілігінің туындауы, Ресейдің сыртқы және ішкі даму деңгейінің артуына әкелді. Осы мақсатта және мемлекет шекарасының тыныштығын қамтамасыз ету үшін патша үкіметі шапшаң әскери қимылдар жүргізді.

Ресей империясы мен Хиуа хандығының саяси-әлеуметтік, сауда-экономикалық және мәдени қарым-қатынастарының дамуында Қазақстанның оңтүстік өлкесі маңызды орын иеленді. Осы кезеңде Ресейдің отарлық саясаты мен Хиуалық билеушілердің жаулаушылық саясаты әсерінен Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-саяси, экономикалық-шаруашылық жағдайы нашарлап қалды [3; 62-139-бб.].

Қазақ жері екі жақты саяси және әскери қысымның арасында қалды. Нәтижесінде оңтүстік өлке Ресейге бағынышты отар аймаққа айнала бастады.

Ресейдің сыртқы саясатындағы оңтүстік аймақтың маңыздылығы жөнінде тарихшы ғалым М.Қойгелдиев Ресей үкіметі Жетісу жерін жедел қарқынмен отарлауға кіріскенде, негізінен, екі стратегиялық мақсатты көздеді. Ол, біріншіден, Жетісу жерін Қоқан әскерлерінен тазартып, оның орнына басқа да бекіністер мен гарнизондар құру арқылы Ресейдің солтүстік шығысындағы шекарасын анықтап, Қытай экспансиясына шектеу қою еді. Екіншіден, үкімет орындары 40-жылдардың ортасында Жетісу халқының К.Қасымұлы қозғалысына көрсеткен үлкен қолдауына және басқа ресейлік экспедицияға қарсы наразылықты ескере отырып, мұнда терең тамыр жайып, орыс үстемдігін қамтамасыз ету болды [4; 29-30-бб.], деп жазды.

Ресейдің Қазақстанның оңтүстігін жаулап алу жөніндегі экспансиялық мақсаттары екі жолмен: біріншіден, қазақ даласына бірқатар әскери-барлау және жазалау экспедицияларын ұйымдастыру; екіншіден, дала арқылы өтетін «стратегиялық жағынан тиімді бекіністер шебін» салу арқылы жүзеге асырылды [5; 126-б.].

XIX ғасырдың 40-50 жылдары Ресей әскерінің оңтүстік өлкедегі әскери қимылдарының арқасында

Каспий теңізінің шығыс жағалауы мен Сырдарияның төменгі ағысы маңында әскери бекіністер пайда болды. Біз қарастырып отырған Сырдария аймағының стратегиялық маңыздылығын дәлелдей түсетін мәліметтер жеткілікті. Мысалы, А.Абдуалиев өзінің ғылыми мақаласында полковник Черняевтің: «Егер Ресей Оралда бекініп Орынбор шебін құрмаса, онда Сыр өлкесіне әскери де, саяси да, әкімшілікпен де, сауда қатынасымен де жете алмаған болар еді» [6; 80-б.], – деген пікірін келтірді.

Ресей отар аймақта арзан шикізатқа қол жеткізіп, тауар өткізетін жаңа рынокты иелік ету, сауда монополиясын құру мақсатында Орта Азия территориясында саяси көшбасшылыққа ұмтылды. II Александр көздеген саясатты жүзеге асыру мақсатында 1863 жылдың 20 желтоқсан айында 1864 жылдан бастап, шекараны Әулиеата, Шымкент арқылы Арысқа жылжытып, Орынбор және Сібір шекаралық шептерін қосуды қолға алуды бұйырды [7; 731-б.].

Осы кезеңнен бастап патшалық Ресейдің орта азиялық хандықтарға кең көлемді басқыншылығы басталды. Патша әскерінің бірінші соққысы Қоқан хандығына тиді. XIX ғ. 60-жылдары Ресей әскері Қоқан хандығына тәуелді болып отырған оңтүстіктегі ірі экономикалық аймақтар – Түркістан, Әулиеата, Шымкент, Ташкент, Пішпек, Тоқмақ, Ұзынағаш тәрізді ең маңызды жерлерін иеленді. Қазақстанның оңтүстігін басып алуды патшалық Ресей екі жақтан – Сырдария желісі бойымен Перовск қамалынан және Верный бекінісінен бастады. 1853 жылы генерал Перовский Ақмешітті (қазіргі Қызылорда) алды. Іле Алатауында 1854 жылы Верный бекінісін салу нәтижесінде, Сырдария және Новосибирь жаңа шекаралық шептері пайда болды. 1864 жылы көктемде полковник Черняевтің басшылығымен Ресей әскерлері Қазақстанның оңтүстігіне қайта шабуыл жасай бастады. Осы жылы 4-маусымда Әулиеата, 12-шілдеде Түркістан алынды. Алғашқы жеңістерден кейін Черняев Шымкентті жаулап алуға кірісті. Қала тұрғындары басқыншылармен аянбай шайқасты, мұндай қарсылық күтпеген орыс әскері кері шегінуге мәжбүр болды. Бұдан соң Черняев Шымкентке шабуылды екі қанаттан бастады: Түркістаннан Черняевтің әскері, ал Әулиеатадан полковник Лерх әскері шықты. 1864 жылы 22 қыркүйекте Шымкент алынды. Әулиеатадағы Қоқан бекінісі алынған соң, Жаңақоқан шебі құрылды [8; 368-380-бб.].

Сонымен, 1864-1865 жылдары патшалық Ресейдің жүргізген бірқатар әскери-саяси қимылдарының нәтижесінде, Қазақстанның оңтүстігі және Жетісу өлкесі Ресей империясының құрамына еніп, бұл аймақ үлкен отарлық иелікке айналды.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарында Ресей империясы реформалау процесін қолға алып, күшейтті. Ол жаңа отарланған аймақтардағы әкімшілікті басқару, жер қатынастары, сот, білім және салық саясаты тәрізді маңызды салаларды қамтыды. Нәтижесінде патша әкімшілігі өлкеде өзінің саяси және экономикалық ұстанымын нығайтып, біртұтас басқару жүйесін бекітті. Ресей мемлекетінің саяси-әкімшілік жүйесі қазақ жерінде империяның мақсат-мүддесіне сәйкес қызмет атқара бастады. Отар аймақтар аумақтық-әкімшіліктерге бөлініп, оларға жаңа басқару жүйесі енгізілді. Патшалық үкімет өзінің орта азиялық иеліктерінде басқаруды ұйымдастыруды жаулап алудың алғашқы кезінде-ақ қолға алған болатын. 1865 жылы 2 наурызда басқарушы Сенат Орынбор генерал-губернаторлығы құрамынан «Түркістан облысын құру туралы» үкім берді. Ол Арал теңізінен Ыстықкөлге дейінгі аумақты, орта азиялық иеліктердегі барлық шекаралық аймақтарды қамтыды. Жаулап алынған жерлерде жүргізілген жаңа әкімшілік құрылыс барысында 1865 жылы 12 ақпанда 2 жыл өмір сүрген Түркістан облысы құрылды. Оның бірінші басшысы болып генерал-адъютант К.П. Кауфман бекітілді. Жаңа облыс Орынбор генерал-губернаторлығына қарады. 1865 жылы 6 тамызда императордың жарлығымен әскери округ құрылып, облыс басқармасы әскери ведомствоға берілді [9; 21-п.].

1865 жылы II Александрдың тапсырмасымен жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігімен танысып, жағдайды анықтау мақсатында өлкеге Далалық комиссия аттандырылды [10; 24-п.]. Далалық комиссия аймақты заңды түрде бекіту мақсатында «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы ереженің жобасын» жасады. Жоба бойынша, Министрлер Комитеті Жетісу және Сырдария облыстары негізінде Түркістан генерал-губернаторлығын құруды ұсынды [11; 17-п.].

1867 жылы 11 шілдеде II Александр Түркістан генерал-губернаторлығын құру және Уақытша ережені басқаруға енгізу туралы жарлыққа қол қойды жаңа генерал-губернаторлық: Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Ташкент, Ходжент, Жызақ уездерінен құрылған Сырдария облысы және Сергиополь, Қапал, Верный, Ыстықкөл және Тоқмақ уездерін қамтитын Жетісу облыстарынан тұрды. Сырдария облысының облыстық басқармасы Ташкент қаласында, Жетісу облысының облыстық басқармасы Верный қаласында орналасты [12; 21-п.].

Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуы, патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген отарлық саясатының аяқталуы еді. Бұл аймақтардың әкімшілік-территориялық басшылығы 1886, 1891 жылдардағы бірқатар реформалар нәтижесінде өзгерді. 1886 жылғы Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ереже

бойынша Түркістан өлкесі Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарынан тұрды. Сырдария облысы: Ташкент, Әулиеата, Қазалы, Перовск, Шымкент уездері және Амудария бөлімінен тұрды [13; 6-п.]. (Ферғана мен Самарқанд облыстары біздің қарастыру аймағымызға кірмейді. – 3.А.)

1891 жылы 25 наурыздағы Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі ережеге сәйкес, біз қарастырып отырған екі облыстың бірі – Жетісу облысы Верный, Қапал, Лепсі, Пржевальск, Пішпек Жаркент уездерімен Дала генерал губернаторлығына енді [12; 387-п.].

Аз уақыт ішінде Түркістан өлкесін мықты ұйымдастырылған әкімшілік-бюрократиялық жүйе басқара бастады. Бұл реформалар қазақ жерін отар ретінде заң жүзінде біржолата бекітті. Аймақтағы билік жүйесі және басқару аппараты отарлық сипат алды. Облыстардағы әскери-халықтық бас басқармасы қызметін генерал-губернатор атқарды.

Ресейдің сыртқы саясатының бір қыры қазақ жерін отарлау арқылы шикізат көзі ретінде пайдаланып, өнеркәсіп өнімдерін өткізетін нарық көзіне айналдыру екені түсінікті болатын. Ресейден қазақ жеріне фабрика-зауыттық өнімдер әкелінді, ал Қазақстаннан мал және мал өнімдері тасылды.

Қазақстанның отар аймаққа айналуы қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына түбірлі өзгерістер әкелді. Осы кезеңдегі тарихи жағдай және жүргізілген саяси реформалар барысында, өлкедегі кәсіпкерліктің дамуына оң ықпал еткен факторлар қалыптасты. Ресей империясы тонаушылық саясат ұстанғанмен, жүргізген реформалары және қабылдаған заңдары отаршыл сипатына қарамастан қазақ қоғамының өмір салтына жаңа серпілістер алып келді. Біртоға тұйық шаруашылық өмір кешіп отырған халық сыртқы саяси және экономикалық күштердің әсерімен жаңа ізденістер арнасына түсті. Нәтижесінде қазақ даласында кәсіпкерліктің қалыптасуына тарихи-саяси жағдай туындап, кәсіпкерлік дамыды.

1 Зиманов С.З. *Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков.* – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1960. – 293 с.

2 *Описание хивинского похода 1873 года.* / Составлено полковником Ф.И. Лобысевичем. – СПб., 1898. – С. 10.

3 Данилевский Г.И. *Описание Хивинского ханства // Записки ИРГО. Кн. 5.* – СПб., 1851. – С. 62-139.

4 Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы.* – Алматы: Санат, 1995. – 29-30 бб.

5 Асфендияров С. *История Казахстана (с древнейших времен).* Т. 1. – Алма-Ата, 1935. – 320 с.

6 Абдуалиев А. *Младший жуз и Хивинское ханство в геополитике Российской империи в первой половине XIX в. // Алаш.* – 2005. - №2(2). – С. 80.

7 *История СССР с древнейших времен до Октябрьской социалистической революции. В 12-ти томах.* – Т.5. – М.: Наука, 1968. – 731 с.

8 *Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін.* – Т.5. – Алматы: Атамұра, 2002. – 380 б.

9 *ӨР ОММ. И-1-қ., 1-т., 2700-іс, 21 п.*

10 *ӨР ОММ. И-1-қ., 25-т., 15-іс, 24 п.*

11 *ӨР ОММ. И-1-қ., 12-т., 923-іс, 17 п.*

12 *Материалы по истории политического строя Казахстана.* – Т. I. – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1960. – 440 с.

13 *Большевик Казахстана.* – 1948. - №3. – С. 34.

Резюме

Абдирасилова З.С. - Таразский государственный педагогический институт, заведующий кафедры «Всемирная история, экономика и право», Республика Казахстан, г.Тараз., E-mail: zaure_taraz_2011@mail.ru

Политическая история Туркестанского края во второй половине XIX века

В данной статье рассматривается политическая история Туркестанского края во второй половине XIX века.

Туркестанский край играет значимую роль в развитии социально-политической, торгово-экономической и культурном взаимоотношении Российской империи и Хивинского ханства.

В рассматриваемом периоде идет начало большой экспансии Российской империи Туркестанского края и политика притеснения Хивинских правителей оказала отрицательное влияние на развитие данного региона.

Казахские земли оказались политически и военно притеснены с двух сторон. Россия в целях осуществления захватнической политики проводила ряд административных реформ, в результате которых Туркестанский край был полностью подчинен Российской империи.

Это открыло новый период в истории Туркестана. В данной статье этот вопрос широко рассматривался.

Ключевые слова: Туркестан, социально-политические, торгово-экономические, экспансия, история

Summary

Abdirasilova Z.S. - Taraz state pedagogical Institute, head of the Department «World history, law and Economics»,
The Republic Of Kazakhstan, Taraz city, E-mail: zaure_taraz_2011@mail.ru

The political history of Turkestan in the second half of the nineteenth century

This article examines the political history of Turkestan in the second half of the nineteenth century.

Turkestan plays a significant role in the development of socio-political, economic, trade and cultural relations between the Russian Empire and the Khanate of Khiva.

In the reporting period is the beginning of a great expansion of the Russian Empire of Turkestan and the policy of oppression of the rulers of Khiva had a negative impact on the development of the region.

Kazakh lands were politically oppressed, and the military on both sides. Russia to implement the aggressive policy pursued a number of administrative reforms, which resulted in Turkestan was totally subordinated to the Russian Empire.

This has opened up a new period in the history of Turkestan. In this article, the issue is widely discussed.

Keywords: Turkestan, socio-political, economic and trade, the expansion of the story

УДК 94 (574)

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ КАЗАХСТАНА: ОТ МЕТОДИКИ К РЕЗУЛЬТАТАМ

Ж.С. Аубакирова – *к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан*

В статье раскрывается методика осуществления демографического районирования территории Казахстана (Fuzzyclass), дается обоснование признаков, положенных в основу кластерного анализа, описывается алгоритм классификации и механизм построения кластеров. Автор для их обозначения вводит понятие «этнодемографической зоны». На территории Казахстана выделяются пять этнодемографических зон – регионов по сходному типу демографического развития.

Ярко выраженная этническая дифференциация в регионах дает мощную специфику развитию процессов народонаселения в республике. Накопление этносами особых черт, свойств, стереотипов, признаков существенно проявляется в их репродуктивном поведении, соответственно, и в процессах воспроизводства. Складывается своеобразный этнический ареал, где главным субъектом и носителем всей демографической специфики выступает этнос. Вступает в силу фактор взаимодействия этноса с условиями среды обитания и другими характеристиками, которые формируют доминирующую роль в складывании особых тенденций в их демографическом развитии.

Через демографическое ранжирование актуализируются возможные демографические риски и угрозы в регионах.

Ключевые слова: демографическое районирование, Казахстан, кластерный анализ, этнодемографическая зона, население, демографическая безопасность, демографические риски и угрозы

В начале ХХI века стратегическим курсом развития Республики Казахстан становится ускоренная модернизация, целью которого является вхождение Казахстана в число 30 наиболее развитых стран мира [1]. Индустриально-инновационное развитие, социальная модернизация, активный процесс урбанизации, гендерного строительства становятся бесспорными современными детерминантами.

Модернизационный вектор развития государства всегда имеет свои последствия для общества, в том числе социально-демографические. Это и разрушение традиционных устоев, трансформация семейных ценностей, индивидуализм, сокращение рождаемости, малодетность, суженное воспроизводство.

Однако своеобразием Казахстана является то, что следствием ускоренной модернизации явилось сосуществование, сочетание разных, порою прямо противоположных демографических тенденций, сложившихся под воздействием различных вариантов мировоззрения (от традиционных до постиндустриальных). Во многом это проявляется в регионах Казахстана.

В свою очередь, на «логику» демографического развития регионов, на наш взгляд влияет этнический фактор, тип расселения, социокультурные установки, исторически сложившиеся этнокультурные контакты с сопредельными территориями.

Учеными применяется практика изучения современных демографических процессов в Казахстане по экономическим регионам на основе производственной специализации региона и географическом разделении труда. Традиционно их на территории Казахстана выделяют пять (Северная, Южная, Западная, Восточная, Центральная).

Актуальным является, на наш взгляд, выделение демографических регионов на основе районирования территории Казахстана и изучение в них демографических особенностей. Региональная специфика в Казахстане настолько существенна, что говорить о демографической ситуации в целом для республики не

всегда целесообразно. Для внедрения объективной, более качественной и результативной демографической политики государства изучение демографических процессов видится приоритетным и научно обоснованным с точки зрения их региональной дифференциации.

Целью демографического районирования является выделение территории с относительно однородной демографической ситуацией и отличающимся режимом воспроизводства населения. Осуществление районирования будет произведено с помощью метода многомерной классификации – кластерного анализа, реализованного в виде компьютерной программы Fuzzyclass.

Метод кластерного анализа основан на отнесении объекта к тому или иному классу. Типологический анализ позволяет выявить специфику каждого типа. Принадлежность каждого объекта к нечеткому множеству описывается с помощью величины, принимающей значение от 0 до 1. Алгоритм Fuzzyisodata выполняет пошаговую процедуру приближения к наиболее оптимальному набору весов принадлежности. Они в свою очередь соответствуют наиболее минимальному внутриклассовому разбросу, который измеряется критерием меры близости (от 0 до 1).

Данный алгоритм реализован в виде программы Fuzzyclass. FUZZY («размытая», «нечеткая») классификация дает возможность отнесения одного объекта сразу к нескольким классам с определением веса принадлежности к каждому из них, что во многих случаях более адекватно исторической действительности, а также позволяет выделять центр и периферию каждого класса [2]. Данная методика ценна тем, что дает возможность найти промежуточные и переходные группы между однородными, уловить те тенденции, которые не видны простым глазом.

Алгоритм работы. Матрица исходных данных заносится в ASCII-файл, а затем преобразовывается в формат статистического пакета SYSTAT, с помощью которых и происходит обработка материала (метод главных компонент, кластер-анализ, подсчет средних и коэффициентов вариации). Для визуализации результатов используется пакет электронных таблиц EXCEL.

Для работы с программой Fuzzyclass задаются следующие параметры: число объектов, число признаков, число классов, которые вводятся в таблицу исходных данных «объекты-признаки». На выходе алгоритма получается таблица степеней принадлежности объектов к классам, матрица средневзвешенных значений «центров» классов, а также набор графиков и диаграмм, визуализирующих полученные результаты.

Главное значение в районировании приобретают признаки, которые будут положены в основу кластер - анализа. Они, безусловно, зависят от целей исследования. Мы исходим из того, что одной из главных демографических характеристик населения республики является его этнический состав. Казахское общество отличается полиэтничностью при абсолютной выраженности биэтнической структуры населения, когда из более 130 этносов, численно преобладающими являются два этноса - казахский и русский. Поэтому одним из главных признаков классификации будет являться удельный вес двух этносов в структуре населения. Значение этого признака возрастает в связи с тем, что современные демографические процессы в республике характеризуются высокой этнической обусловленностью, т.е. всю региональную специфику демографического развития Казахстана дает его этнический состав и тип его расселения.

В связи с этим следующим важным признаком, существенно воздействующим на демографические характеристики населения республики, является тип его расселения. Различия в уровне урбанизации через особенности городского и сельского образа жизни сказываются в темпах воспроизводства населения и его возрастно-половой структуре [3]. Удельный вес городского населения в объектах будет выступать третьим признаком кластеризации.

В процессах воспроизводства населения также важную роль играет его возрастная структура. Возрастная структура населения находится в тесном взаимодействии со всеми демографическими процессами и оказывает активное влияние на величину многих демографических показателей. Увеличение удельного веса пожилых и старых людей приводит к демографическому старению населения, наиболее тяжелому по своим последствиям демографическому процессу. Демографическое старение обусловлено длительными изменениями в характере воспроизводства населения. Согласно международным критериям, население с демографической точки зрения считается старым, если удельный вес лиц старше 65 лет в возрастном составе населения превышает 7%. Если данный показатель находится на уровне от 4% до 7%, то население считается на пороге старости; ниже 4% - молодое население. Темпы и степень выраженности демографического старения в регионах Казахстана являются неравномерными. Они тесно связаны с этническим составом населения республики и другими характеристиками и существенно влияют на процессы воспроизводства населения. Исходя из этого, четвертым признаком является удельный вес возрастной группы старше 65 лет.

На режим воспроизводства населения влияет и количество женщин фертильного возраста (от 15 до 49 лет). В международной практике учитывается количество женщин от 15 до 44 лет, так как доля женщин 45-49 лет, участвующих активно в процессах деторождения, является незначительной и существенно не влияет на процессы воспроизводства. Пятый признак кластеризации – удельный вес женщин в возрасте от 15 до 44 лет.

Как было уже обозначено, целью демографического районирования является выявление специфики региональных различий в режимах воспроизводства населения. Главными процессами, влияющими на постоянное возобновление народонаселения, являются рождаемость и смертность населения. Наилучшим показателем рождаемости является суммарный коэффициент, который обобщает и соединяет в себе достоинства целой системы показателей рождаемости, который и был положен в основу кластеризации. Его величина одним числом позволяет оценить состояние уровня рождаемости с позиций обеспечения им воспроизводства населения. Для такой оценки достаточно помнить критическое пороговое значение суммарного коэффициента рождаемости, соответствующее уровню простого воспроизводства населения. Суммарный коэффициент рождаемости более 4,0 считается высоким, менее 2,15 – низким, формирующим суженный тип воспроизводства населения. 2,15 – уровень, необходимый для простого замещения поколений. Кроме того, разделив фактический суммарный коэффициент рождаемости на его критическое значение 2,15, можно установить, на сколько процентов данный уровень рождаемости воспроизводит население.

Следующий признак - общий коэффициент смертности. Зависит от возрастной и половой структуры населения, его динамика за ряд лет позволяет судить об изменении общего уровня смертности и в то же время выявляет региональные различия в процессах смертности и воспроизводства населения.

Абсолютная величина разности между числом родившихся и умерших за определенный интервал времени дает естественный прирост населения. Показатель естественного прироста населения является неоспоримым и важным в демографическом анализе. Поскольку на процессы воспроизводства населения немалую роль оказывает влияние его брачная структура, то последними признаками кластер – анализа выступили общие коэффициенты брачности и разводимости в объектах исследования.

Таким образом, признаками районирования выступили те демографические показатели, которые непосредственно влияют на процессы воспроизводства населения, и позволяют выявить их региональную специфику. Число объектов: количество областей в республике - 14; число признаков - 10.

Алгоритм классификации и механизм построения кластеров подробно описан Е.Б. Беловой, Л.И. Бородкиным и И.М. Гарсковой [4]. Важным вопросом в данном анализе, отмечается учеными, является выбор необходимого числа кластеров. Чаще всего оно определяется в процессе формирования кластеров, исходя из значений некоторых показателей их однородности и степени удаленности друг от друга (например, показатель внутригрупповой дисперсии или вариации). В данном анализе учитывался коэффициент вариации.

Коэффициент вариации используется для обобщающей, количественной характеристики различий в значениях признака между отдельными единицами совокупности. Поскольку коэффициент вариации является безразмерной величиной, то это позволяет использовать его для сравнения колеблемости по разным объектам для разных признаков [5]. В кластерном анализе коэффициент вариации до 50% - считается допустимым, свыше 50% - высоким.

С целью того, чтобы выявить регионы по сходному типу демографического развития на начало XXI века, в основу районирования были положены демографические показатели на 1999 г. (данные переписи).

Для характеристики механизма работы программы Fuzzyclass остановимся более подробно на описании пошаговой процедуры поиска числа классов. Первым шагом явилось выделение двух кластеров. Принадлежность каждого объекта к классу происходит с помощью величины, веса принадлежности, принимающей значение от 0 до 1 (тяготеющей к 1).

В состав первого класса вошло семь объектов: Западно-Казахстанская область, Карагандинская, Павлодарская, Акмолинская, Северо-Казахстанская, Восточно-Казахстанская, Костанайская области.

В состав второго класса вошли: Южно-Казахстанская область, Мангистауская область, Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Актюбинская и Атырауская области.

Поскольку коэффициент вариации оказался высоким, то был осуществлен следующий шаг с целью формирования нового кластера (матрица расстояний также определяется минимальным расстоянием, что формирует новый кластер).

Ранжирование областей на три класса выглядит следующим образом:

1 класс оказывается самым крупным и объединяет шесть объектов кластеризации: Карагандинскую,

Акмолинскую, Северо-Казахстанскую, Восточно-Казахстанскую, Павлодарскую и Костанайскую области.

2 класс состоит из 4 объектов: Алматинской, Жамбылской, Западно-Казахстанской и Актюбинской областей.

Остальных четыре объекта: Южно-Казахстанская, Мангистауская, Кызылординская и Атырауская области входят в состав 3 класса. Как мы видим, выделение третьего класса привело к дроблению второго, объединявшего южные и западные области на два класса и выделению из первого Западно-Казахстанской области. Данное ранжирование видится более целесообразным, чем предыдущее. Рассмотрим первый класс. Коэффициент вариации для него остается высоким. Поскольку данная программа позволяет задавать число классов, то мы последовательно увеличиваем его. Делаем следующий шаг в алгоритме - задаем четырехкластерную классификацию. Складывается новая типология.

Первый класс делится на два. Из него выделяются Карагандинская и Павлодарская области. Четыре объекта: Акмолинская, Северо-Казахстанская, Восточно-Казахстанская и Костанайская области формируют один типологический кластер. Неизменными остаются второй и третий классы. В состав третьего по данной классификации входят, как и прежде, две южные и две западные области: Алматинская, Жамбылская, Западно-Казахстанская, Актюбинская области. А четвертый составляют Южно-Казахстанская, Мангистауская, Кызылординская и Атырауская области. Полученная типология, где два класса являются четкими объектами по двум классификациям, подтверждает достоверность и объективность полученных результатов анализа.

Следующим шагом в алгоритме работы является дальнейшее последовательное увеличение числа классов. В данном случае новым числом будет выступать пятикластерная классификация. Как и прежде, определение принадлежности каждого объекта к классу происходит с помощью величины, веса принадлежности, принимающей значение от 0 до 1 (тяготеющей к 1). Пятикластерная классификация подтверждает стабильность трех классов, имевшихся в наличии по предыдущим результатам. Один кластер, в частности, четвертый, делится на два. Отделяется одна область – Мангистауская.

Выделение шестого класса привело к тому, что в его состав вошел также только один объект, а значит, дальнейшее увеличение числа классов приводит к вымыванию особенностей классификации. Следовательно, шестикластерная классификация является слишком дробной, что дало основание считать пятикластерную классификацию, как наиболее оптимальную.

Эти же данные можно получить с помощью графического представления, которое является также эффективным методом передачи информации. В данном случае итогом работы выступают дендрограммы. Построенная «Fuzzyclass» таблица представляет среднереспубликанские данные. Они дают возможность сравнивать их с аналогичными показателями по областям, выявлять специфику региональных различий от среднереспубликанских.

Первый класс формирует одна Мангистауская область. Ее отличает высокий удельный вес казахского этноса (78%) и в то же время высокий уровень городского населения (78,4%), что является нетипичной ситуацией для Казахстана. Удельный вес казахов в этом объекте выше среднереспубликанского в 1,4 раза (коэффициент вариации составляет 36,7% - уровень допустимый, дающий достоверность в различиях признаков). В то время как удельный вес русского этноса является одним из низких – 14,8%. Процент городского населения также значительно выше показателей в среднем по республике в 1,5 раза (коэффициент вариации достаточно низкий – 28,4%). Мангистауская область отличается от других объектов высоким уровнем суммарного коэффициента рождаемости (2,1), который выше общеказахстанского в 1,2 раза (коэффициент вариации – 27,5%). Количество женщин фертильного возраста составляет 48,4%. В то время как удельный вес возрастной группы старше 65 лет находится всего на уровне 3,5%. Это самый низкий показатель, фактически в 2 раза ниже, чем по республике (коэффициент вариации – 25,5%). Значит, здесь живет самое «молодое» население Казахстана. Данная область отличается высоким естественным приростом, который составляет 11,4‰, что в 2,4 раза выше, чем в среднем по Казахстану (однако коэффициент вариации высокий – 124%). Смертность является одной из низких по республике – 7,3‰ (коэффициент вариации допустимый – 19) - ниже среднереспубликанского показателя в 1,3 раза. Уровень брачности и разводимости достаточно высок. Таким образом, данный объект продолжает сохранять высокий демографический потенциал.

Второй класс составляют Акмолинская, Северо-Казахстанская, Восточно-Казахстанская и Костанайская области. Сразу же четко выделяется низкий удельный вес казахского населения – 36,6% (ниже среднереспубликанского в 1,6 раза), соответственно русского населения – 44,2% (выше среднереспубликанского также в 1,6 раза). Показатель урбанизированности населения ниже, чем по республике. Близкий

к среднему контингент женского репродуктивного населения (45,1%). Данный объект отличает самый высокий уровень возрастной группы старше 65 лет. Этот показатель составляет 8,1%, что является выше в 1,3 раза, чем в среднем по совокупности. В этих областях живет самое «старое» население республики. Соответственно, естественный прирост населения носит отрицательный показатель (- 0,1‰) и является единственно таковым по республике. Именно эти показатели дают соответствующую нагрузку всем демографическим характеристикам рассматриваемого объекта (низкий суммарный коэффициент рождаемости, высокий уровень смертности, низкий уровень брачности населения, отсутствие естественного прироста). Второй класс можно отнести к объекту с неблагоприятной демографической ситуацией.

Третий класс составляют Алматинская, Жамбылская, Западно-Казахстанская и Актюбинская области. Удельный вес казахского населения в объектах этого класса в 1,1 раза выше среднереспубликанского уровня (коэффициент вариации 1,7% - абсолютно достоверные данные). Процент городского населения ниже, чем в среднем по республике (коэффициент вариации - 25,4%). В данных областях проживает большинство сельского населения республики. Удельный вес возрастной группы старше 65 лет находится на уровне среднего показателя (коэффициент вариации - 15,4%) и составляет 6,3%, также как и суммарный коэффициент рождаемости. Естественный прирост населения, уровни брачности и разводимости, смертности населения в этих областях практически совпадают с аналогичными данными в среднем по совокупности. Следовательно, данный объект отличается от остальных тем, что по многим признакам кластеризации он тяготеет к среднереспубликанским показателям.

В четвертый класс вошли две области - Карагандинская и Павлодарская. Сразу же четко выделяется низкий удельный вес казахского населения - 35,1% (коэффициент вариации - 7,1%). Самый низкий по республике и ниже среднеказахстанского в 1,5 раза. Соответственно, высокий уровень удельного веса русского населения - 42,8%, выше среднереспубликанского в 1,6 раза. Исходя из этого формируются все демографические особенности данного кластера: высокий уровень городского населения, низкий суммарный коэффициент рождаемости, высокий уровень смертности населения, высокий уровень возрастной группы старше 65 лет в структуре населения, низкий естественный прирост, высокий уровень разводимости. Данный объект можно охарактеризовать как объект с неблагоприятными демографическими характеристиками.

И, наконец, пятый класс - это Атырауская, Кызылординская и Южно-Казахстанская области. Данный объект отличается высоким уровнем удельного веса казахского населения в этнической структуре, который составляет - 83,7%, что выше в среднем по совокупности в 1,4 раза. Самый низкий удельный вес русских по Казахстану отмечается именно в этом объекте - 6,6%, в 4 раза ниже, чем в среднем по республике. Самый высокий суммарный коэффициент рождаемости - 2,633, в 1,5 раза выше, чем по республике и низкий уровень смертности - 7,8‰ (ниже общереспубликанского в 1,3 раза). Уровень урбанизированности тяготеет к среднему и составляет - 51,9%. Количество женщин фертильного возраста выше аналогичного сравниваемого. Кроме того, данный объект отличает достаточно «молодая» возрастная структура населения. Так, удельный вес возрастной группы старше 65 лет находится на уровне - 4,7%. Можно отметить, самый высокий естественный прирост - 13,0‰, что в 2,8 раза выше республиканского. Следует выделить, высокий уровень брачности и низкий уровень разводимости населения в этих областях, что также существенно влияет на процессы воспроизводства. Следовательно, данный объект можно отнести к региону благополучного демографического развития с высоким потенциалом демографического развития.

Итак, демографическое районирование на конец XX в. - начало XXI в. выделяет на территории Казахстана пять кластеров. Для их обозначения предлагаем использовать понятие «этнодемографическая зона».

Впервые понятие «демографической зоны» было введено украинскими демографами для обозначения территории с относительно однородной демографической ситуацией [6]. Мы считаем необходимым, данное понятие расширить, так как региональные особенности демографического развития в Казахстане формируются под воздействием высокой этнической дифференциации.

Именно ярко выраженная этническая дифференциация в регионах дает мощную специфику развитию процессов народонаселения в республике. Накопление этносами особых черт, свойств, стереотипов, признаков ярко проявляется в их репродуктивном поведении, соответственно, и в процессах воспроизводства. Складывается своеобразный этнический ареал, где главным субъектом и носителем всей демографической специфики выступает этнос. Вступает в силу фактор взаимодействия этноса с условиями среды обитания и другими характеристиками, которые формируют доминирующую роль в складывании особых тенденций в их демографическом развитии.

Важной особенностью анализируемого периода является то, что этносы в республике к этому периоду

накапливают в себе потенциал специфических черт демографического, культурного, исторического и географического развития. Накопление этого потенциала происходит на протяжении длительного исторического периода времени в результате естественного развития, т. е. основанного на естественном движении народонаселения и его закономерностях, а также под влиянием государства, которое вмешивается в процессы движения населения. Государство контролирует и регулирует некоторые демографические процессы (например, размещение, численность, миграцию населения), делая это прямо или косвенно.

Понятие «этнодемографической зоны» вытекает из объективного развития этносов, когда этнокультурные особенности воздействуют на показатели естественного и пространственного движения населения, приобретают свою специфику и распространяются в определенном ареале. Таким образом, этнодемографическая зона включает в себя территорию, отличающуюся от других, особенностями своего демографического развития, режимами воспроизводства населения и обладающую взаимосвязанностью и целостностью составляющих ее элементов (этнический состав, численность населения, естественный прирост, тип расселения и др.). Причем эта целостность – объективное условие и закономерный результат демографического развития населения на данной территории.

Традиционная кластерная классификация предполагает жесткое отнесение каждого объекта к одному и только одному классу, взаимоисключающие друг друга. В противовес этому программа Fuzzyclass («размытая», «нечеткая») представляет классификацию, которая дает возможность отнесения одного объекта сразу к нескольким классам с определением веса принадлежности к каждому из них, что во многих случаях более адекватно исторической действительности, а также позволяет выделить центр и периферию каждого класса.

Ценность данной методики состоит так же не только в том, что с ее помощью можно получить строгую типологию, но и в том, что можно выделить промежуточные и переходные группы, уловить те тенденции, которые имеют смешанную природу и не видны «простым глазом».

В данном случае полученная кластер-классификация позволяет нам выделить «смешанные», «переходные» группы. Такой может стать группа, объединившая Акмолинскую, Восточно-Казахстанскую, Костанайскую, Северо-Казахстанскую, Карагандинскую и Павлодарскую. «Ядром» в этом классе выступают две области: Карагандинская и Павлодарская. «Периферией» или их «окружением» являются Акмолинская, Восточно-Казахстанская, Костанайская и Северо-Казахстанская области. Эти области можно вывести и в отдельный класс.

Таким образом, с помощью демографического районирования на территории Казахстана, было выделено пять этнодемографических зон со специфическим типом демографического развития.

Изучение демографического развития регионов так же важно с точки зрения демографической безопасности государства под углом зрения региональных демографических угроз.

Можно выделить - кластеры с растущим населением и относительно низкими демографическими рисками, но «своими» демографическими проблемами и угрозами (Западная, Юго-Западная и Южная этнодемографические зоны) и кластеры с убывающим населением и достаточно высокими демографическими рисками и угрозами (Северо-Восточная этнодемографическая зона) [7].

Явным демографическим донором в Казахстане являются южные области – в 1999-2010 годах они на 67,8% определяли динамику роста численности населения государства. В областях, входящих в «убывающую» группу в последние годы также наметились позитивные тенденции – динамика сокращения численности населения в 2010-2015 годы была на порядок (в 9 раз) ниже, чем в 1999-2005 годах. Более того, в Центральной зоне численность населения начала увеличиваться (на 1,5% в 2005-2010 годах), однако пока не достигла уровня 1999 года. Данный процесс начался и в Северо-Восточной зоне. Влияние региональной дифференциации на динамику численности населения постепенно уменьшается. Можно предположить, что во втором десятилетии XXI века будет наблюдаться рост численности населения во всех регионах Казахстана, но разными темпами. Разница при этом будет существенной.

Уровень рождаемости также существенно различается по регионам Казахстана. В Мангистауской и Южно-Казахстанской областях (Западная и Южная этнодемографические зоны), преимущественно заселенных казахами, коэффициент суммарной рождаемости более чем в два раза выше, чем в Костанайской и Северо-Казахстанской областях (Северо-Восточная этнодемографическая зона), где велик удельный вес «европейского» населения. Во всех группах репродуктивного возраста (кроме 15-19 лет) интенсивность рождений в Мангистауской и Южно-Казахстанской областях выше в два и более раз.

Интересным фактом является то, что среднеказахстанский показатель складывается часто под влиянием противоположных тенденций демографического развития. Но, если ранее большее влияние на конечный результат имел «европейский» вариант, то в настоящее время ситуацию определяют демографические процессы, присущие «тюркской» группе.

Таким образом, региональные различия настолько существенны, что не всегда целесообразно оценивать состояние демографических процессов в республике в целом, что требует формирования региональных программ демографического развития.

1 *Послание Президента Республики Казахстан-Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. – Астана, 2012.*

2 *Абдулганеев М.Т., Владимиров В.Н. Типология поселения Алтая 6-2 вв. до н. э. – Барнаул: Изд-во АГУ. - 1997. – С. 41.*

3 *Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. - Л. Изд-во ЛГУ. - 1991. - С. 81.*

4 *Белова Е.Б., Бородкин Л.И., Гарскова И.М., Измestьева Т.Ф., Лазарев В. В. Историческая информатика. - М.: Мосгорархив. - 1996. – С. 255-256.*

5 *Авров В.П. Общая теория статистики. Основы курса. – Алматы: Университет Туран. - 1998. – С. 27-28.*

6 *Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970 гг.). - Киев: Наукова думка. - 1977. – С. 11.*

7 *Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана (этнорегиональный аспект). - Усть-Каменогорск: Либриус. - 2010. – С. 41.*

Түйіндеме

Аубакирова Ж.С. – т.ғ.к., доцент, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен, Қазақстан, aubakir_ganna@mail.ru

Қазақстанның демографиялық аудандастырылуы: әдістемеден нәтижеге

Мақалада Қазақстанның демографиялық аудандастырылуының жүзеге асуының әдістемесі қарастырылады (Fuzzy class), кластерлік талдаудың белгілеріне анықтама беріледі, алгоритм жіктеулеріне және кластерлердің түзілу механизміне талдау жасалынады. Автор оларға анықтама беру үшін «этнодемографиялық аймақ» деген түсініктеме енгізеді. Қазақстан территориясы ұқсас демографиялық дамуына байланысты бес этнодемографиялық аймаққа бөлінеді.

Аймақтардағы ерекше көрсетілген этникалық жіктелу республикадағы тұрғындардың даму үрдісін көрсетеді. Этнос ерекшеліктерінің сипаттамалары, заңдылықтары, айтарлықтай тиісінше олардың репродуктивтік мінездерінен көрінеді және өсу үрдістерінде жинақталады. Басты субъект және барлық демографиялық белгілері болып табылатын өзіне тән этникалық ареал қалыптасады. Сонымен қатар, тұрғындар қоршаған ортамен және әртүрлі сыртқы факторлармен әрекеттесіп, өздерінің демографиялық даму барысын қалыптастырады.

Демографиялық межелеу арқылы аймақтардағы демографиялық қауіптер мен кедергілер анықталып, тұрғындардың даму үрдісіне жағдай жасалынады.

Түйін сөздер: демографиялық аудандастыру, Қазақстан, кластерлік талдау, этнодемографиялық аймақ, халық, демографиялық қауіпсіздік, демографиялық қауіптер

Summary

Aubakirova Zh.S. – candidate of historical science, East Kazakhstan State University after S.Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, aubakir_ganna@mail.ru

Demographic Zoning of Kazakhstan: from Methods to Results

The article elaborates on the method of demographic zoning of Kazakhstan territory, presents factors of fuzzy cluster analysis, and describes classification algorithm and method of clustering. The author introduces the notion of «ethno-demographical zone». There are five ethno-demographical zones – regions with similar types of demographic development in Kazakhstan.

Strongly marked ethnic differentiation in the regions is a reason for development of population in the Republic. Accumulation of specific patterns, features, stereotypes, signs by ethnic groups exerts in their reproduction behavior and reproduction process. A specific ethnic range is emerging, where ethnic groups become carriers of all demographic patterns. Then the ethnic groups interrelate with the environment and other features that are dominated in build-up of specific trends in their demographic development.

Demographic ranging helps to identify possible demographic risks and threats in the regions.

Key words: demographic zoning, Kazakhstan, cluster analysis, ethno-demographic zone, population, demographic security, demographic risks and threats

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТАНҒА ОРАЛУЫ: ТАРИХЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.Е. Абикенова – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

Аталған мақалада Қытай Халық Республикасынан тарихи Отанына оралған қазақтар мәселесі қарастырылған. Автор сонымен бірге Қытайдағы қазақтардың қоғамдық құрлысы мен географиялық орналасу аймағына тоқталған. Оралушы азаматтардың Қазақстанның түрлі аймақтарына орналастырылуы мен оларға жасалған түрлі материалдық көмек-шаралар сөз болады. Сонымен бірге оралушылардың оралу барысындағы бастарынан өткізген түрлі қиындықтары мен олардың мамандықтарына сай жұмысқа орналасуы қарастырылады. Әсіресе олардың ауылшаруашылығы саласына, оның ішінде мал шаруашылығына тартылуы айтылады. Нәтижесінде ұрпақтар жалғастығы орын алып, оралушы азаматтарымыздың саны көбейіп, жергілікті халықпен өзара сіңісу мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: «Кеңес азаматтар», қоныс аударушылар, диаспора, «Мәдени революция», демография, қабылдау пункттері

Ұзақ уақыт бойы әкімшілік-әміршілік жүйенің қыспағы мен асыра сілтеулер салдарынан ұмыт бола жаздаған ұлттық болмысымызды, тарихымызды білуге еліміз егемендік алғаннан кейін ғана жол ашылды. Соның ішінде жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасы тарихын: саяси-әлеуметтік, мәдени, демографиялық жағынан зерттеуді көптеген ғалымдар қолға алып келеді. Қазіргі таңда интеграция мәселесі, қазақтардың санын көбейту мәселесі мемлекеттік деңгейдегі ең өзекті мәселердің бірі болып отыр және осы мәселелерге байланысты көптеген шаралар қолға алынуда.

Еліміз өзінің тәуелсіздігін нығайта түсуімен қатар алыс және жақын шет елдердегі қазақ диаспорасына ерекше көңіл бөле бастады. Кезінде қазақ жерінен әр түрлі себептермен көшіп кеткен немесе шекаралардың сан түрлі саясаттарға байланысты өзгеріп, өзгеріксіз басқа елдердің азаматтары болып қалған қандастарымыз тәуелсіз мемлекетімізге орала бастады. Сондықтан оларға «оралман» атауы берілді. Басқаша айтқанда, халықаралық деңгейде «репатриант» деп аталатын бұл құбылыс өзінің өзектілігімен күннен күнге маңыздылығын арттыра түсуде. Өйткені қазақ халқының біршама бөлігі (30 пайызға жуық) өзінің тарихи Отанынан жырақта, алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп жатыр.

1992 жылы 28 қыркүйек - 5 қазан аралығындағы Алматыда өткен дүние жүзі қазақтарының Құрылтайы: "бүкіл әлемдегі отандастарын Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік, мәдени-интеллектуалдық мүмкіншілігін молайтуға, кіндік кескен қасиетті топырақта бас қосқан осынау тарихи шақта бар қабілеті мен еңбегін туған елдің игілігіне жұмсауға" [1] шақырды. Қазіргі таңда бүкіләлемде (40-қа жуық мемлекеттерде) шашырап жүрген қазақ азаматтарын топтастыру жүріп жатқан шақта ата-баба топырағына қайта оралуы мәселесінің де еске түсетіні сөзсіз. Содан бері бұліс жалғасын тауып, қазіргі таңда біршама шаралар атқарылып жатыр. Ал, тарихта өзге елге кешкендердің өз еліне қайта оралу үрдісі болып тұрғаны белгі. Соның ішінде біз қолдағы бар деректерге сүйене отырып, Қытай мемлекетіндегі қандастарымыздың туған өлкесіне оралу мәселесіне тоқталмақпыз.

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін Қытайдағы қазақтардың тарихи отанына оралуы 1950 жылдарынан басталды. Кеңестік дәуірде қазақ жеріндегі көші-қон процесстері өзіндік ерекшеліктерімен дараланған, ол биліктің жүзеге асырған саяси, әлеуметтік-экономикалық іс-шаралармен тығыз байланыста жүрді. Бұл кезде Отанға оралушылар 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен кейін көптеген біздің отандастарымыз көрші елдерге, әсіресе Қытай жеріне қоныс аударған еді. 1930 жылы Кеңес Одағының Голощекиннің күштеп ұжымдастыру саясатына байланысты ашаршылық басталды. Сол жылдары Қазақ халқының саны жағынан кемуіне ашаршылықтан қырылудан басқа негізгі себептерінің бірі, халықтың босқыншылыққа түсіп, шетелдерге ауа көшуі де елеулі әсер етті. Осылайша күштеп ұжымдастыру көші-қондық процестің қарқынды жүре бастады. Кеңес Одағының Қазақстанда жүргізген саяси қуғын-сүргенен жан тасалап арғы бетке асып кеткен зиялыларымен жоғарғы жік өкілдері болды. Олардың көбі Қытайда өздерінің Кеңес Одағы төлқұжатын жасырын сақтаған. 1940 жылдары экономикалық және әскери жағынан Синьцзян Ұйғырлық автономиялық ауданында Кеңес үкіметі жағынан қадағалауда болды. Синьцзянда (1934-1944 жж.) экономикалық және әскери көмек пен қатар, тарихшы ғалым Г.Н. Мендіқұлованың пікірі бойынша Синьцзянда Кеңес үкіметінің саяси жүйесін енгізе бастады [2].

1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылған тұста онда тұратын қазақтардың жалпы саны 420 мыңға жуық болған. Соның ішінде 418 мыңға жуығы Шыңжаң өлкесінде орналасып, тұрғылықты халықтың 9 проценті қараса, ал қалған 3 процентке жуығы Цинхай өлкесінде (1600-ге жуық) және Ганьсу

өлкесінде (1497-ге жуық) орналасқан. Әйтсе де, қазақ қауымының «қытай қазағы» атанып, жергілікті халықпен араласа өмір сүруі көнеден келген емес, таяу замандары тарихымыздың туындысы.

Мәселен, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа қатысқандарды жазалау экспедициясының әскери қимылдарынан қашқандардың 1917 жылы мамыр-шілде айларында Қытайдан қайтуға байланысты жүргізілген шаралар арқасында 180 мыңдай адам өз еліне оралса, 1929-1933 жылдардағы ашаршылық пен нәубет жылдары туған жерінен қашып, тірі қалу үшін шет елдерге көшіп кеткен бауырларымыздың бір біріне 1950 жылдардың екінші жартысында Кеңес Одағының саяси өміріндегі алғашқы әділетті өзгерістер жылдарында ерікті және мәжбүрлі түрде тарихи Отанына орала бастады. 1958-1962 жылдардағы Қытайдағы «Ұлы секіріс» кезінде Қытайдан қайтқандар саны көп болды. Мысалы, 1962 жылы Іле-Қазақ автономиялық облысынан өткендер саны 100 мың болған, (негізінен қазақтар мен ұйғырлар) [3]. өкінішкеорай осы тұстағы жағдайлар туралы деректер жоқтың қасы деуге болады. Қытайдан сол тұстарда келген азаматтармен жүргізген сұхбаттар халық жағдайының төмендеуін басшылық органдарының қысымынан болғандығымен түсіндіреді. Мәліметтерге қарағанда Қытай үкіметі хань емес (қытай ұлты емес) халықтардың сана-сезімін жою үшін 50-жылдардың аясында оларды ашықтан-ашық ассимиляциялауды насихаттады. Соған орай елде басты назар демографиялық хабарламаларға аударыла отырып, қытай ұлты ехитері аз орналасқан мекендер анықталды. Шыңжан өлкесі де осындай аймақтардың біріне жатқызылып, өлкенің этникалық құрамын өзгерту үшін қытайлар саны 5 проценттен 45 процентке дейін көбейтеді. Осы саясатқа орай қазақтар басқа да аз ҰЛТ елдері тарихи араб алфавитінен латын жазуына көшіріледі [4]. Кейіннен ондары "мәдени революция" жылдары (1966-1969 жж.) Шыңжан өлкесінде мешіттер мен ұлттық мектептер қиратылып, мұсылман халықтарын қудалау күшейген кезде де эмиграция тоқтаған жоқ. 1969-1980 жылдары Қытайдан 300-ден аса адам Қазақстанға қайта оралды.

Яғни, 1950-1960 жылдары Кеңес Одағы мен Қытай қарым-қатынастары нашарлағаннан кейін және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты КСРО саясаты бойынша қытай жерлерінен өзіміздің отандастарымыз қайтадан өз жерлеріне көшіп келе бастады. Сол жылдары Қытай басшылығының бұйрығымен мұсылман дінін қабылдаған азаматтарға және де басқа ұлт өкілдеріне қысым көрсете бастады. Оның ішінде қазақ, ұйғыр, татар, қырғыз, тәжік және тағы басқалары болды. Осы ұлт өкілдер Сынцзянның 92% құрады. Олайша екі елдің арасында көші-қон процессі жүрді. Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Қытайдағы қазақтар Қазақстанға оралуға талпынды және ол көп уақыт өтпей басталып та кеткен болатын.

Мәселен, мұрағат құжаттары айқындап отырғандай 1955 жылы Қытайдан Қазақстанға қоныс аударғандардың саны 240 мыңнан асыпты [5]. Оларды барлық ресми құжаттарда шартты түрде "Кеңес азаматтары" деп атаған. Олардың бұлайша аталуының сыры мынада: 1945 жылы қаңтарда ШЫҒЫС Түркістан ислам жумхурияты (республикасы) құрылған соң, Қытайда 1930-жылдары Үрімші, Құлжа, Шәуешек, Алтай және Қашқардағы Кеңес консулдықтарының жанынан құрылған "Кеңес мұғаджарлар қоғамының" өкілдерімен олардың сенімді адамдары (агенттері) Кеңес үкіметіне қайтқысы келетін адамдарды Кеңес Одағы азаматтарының төлқұжаттарын үйлестірген. Олардың арасында 1916-1933 жылдар арасында Қазақстаннан кеткен ұйғыр, дүнген, өзбек, орыстары басқа да ұлттың өкілдері болды. Олардың шекарадан өткені туралы белгісі бар-жоқтығына қарамастан; тууы туралы куәлігін алып кеткендерді сол құжатының негізінде, ал құжаттары жоқтарды тішеп бойынша "Кеңес азаматтары" деген тізімге тіркелді. Сонымен бірге, Кеңес Одағынан бармағанмен, Кеңес өкіметі, Қазақстан жеріне кеткен келетіндерге де мөрі басылған Кеңес Одағы азаматтарының төлқұжаттары берілген. Тіпті төлқұжаттарды қоржынына сала жүрді, кез-келген жерде көшке ергендерге үлестіріп, "Кеңес азаматы" ретінде тізімге алып отырған оқиғалар да кездескен [5]. Осылайша Қытай жерінде "Кеңес азаматтары" деген контингент пайда болған.

Қытайдан Отанға оралған "Кеңес азаматтары" Харгос станциясынан Іле, Аягөз, Отар станциялары жанынан құрылған 3 қабылдау-бөлу пункттері арқылы қабылданды. Әр бір қабылдау-бөлу пункттері ауыл шаруашылығы, кеңшар және құрылыспен транспорт министрліктерінің одақ және республика келеміндегі өкілдері басқарды. Оларға көмекші ретінде әр бір облыс пен аудандардан есептеулер мен техникалық қызметкерлер бөлініп, арнайы жұмысжоспары мен кесте бойынша жұмыстар атқаруға көмектесті.

Қытай Халық Республикасының елімізге оралған қазақтарға негізінен:

1. Тұрғын үйлермен қамтамасыз ету;
2. Мамандығы бойынша жұмысқа орналастыру;
3. Несие беру арқылы отбасыларға үйлермен мал шаруашылығын шешу мәселесін қарастыру;
4. Жастарды комсомолдыққа қосу;
5. Мектеп жастағы балаларды оқуға беру;
6. Жұмысшыларға кешкі сабақты өткізу және жоғарғы оқу орындарын жалғастыруға мүмкіндік бер;

7. Отбасыларға негізгі керекті үй жиһаздарымен қамтамсыз ету;

8. Дәрі-дәрімектермен қамтамсыз ету және ауруханаларда тегін емдеу;

9. Егерде отбасыларының Қытай Халық Республикасында туысқандар немесе жақындары қалса, солар туралы мәліметтер жинап, оларды туған жерлеріне көшіріп әкелуге жәрдем беру;

10. Кейбір отбасыларының ішінде Қытай Халық Республикасының коммунистік партияның мүшесі болған адамдардың мәселесін аңқытап шешу қарастырылған [6].

Соған орай, барлық пункттерде сауда нуктелері дәрігерлік және мәдени қызмет көрсету ұйымдастырылды. Кез келген "Кеңес азаматтарына" көмек ретінде әр бір отбасына 3 000 сом, отбасының мүшелеріне 600 сомнан қайтарылмайтын көмек ақша берілген. Әр бір отбасы мемлекеттік банктерден жеке баспана құрылысы үшін 15 мыңға дейін, мал сатып алу үшін 3 000 сом көлемде несие алуға құқылы болды. Отанға оралушы азаматтардың негізгі тобы Синьцзянның Іле, Тарбағатай, Алтай округтерінен болды. Оларды негізінен жұмыс қолжеткіліксіз және мал шаруашылығымен айналысатын Батыс Қазақстанға (Бүрлін, Талов, Крупская атындағы совхоздарға), Ақтөбе (Қызыл-Қайың, Новороссийск совхоздарына), Павлодар (Алакөл, Екібастұз совхоздарна), Қарағанды (Шет, Көкташ, Нұрын) совхоздарына орналастырылды. Сонымен қатар, құрылыс пен транспорт салалары бойынша жұмысқа орналастырылды [7].

Алайда тарихи Отанға оралушы "Кеңес азаматтары" немесе қоныс аударушыларға деген көзқарастар бірдей емес еді. Қоныс аударушыларды қабылдап алушы шаруашылық басшылары жылы қабақ танытып, оларды жұмыс орындарымен, қолайлы баспанамен қамтамсыз етуге тырысты. Мүмкіндік барлары барларына жаңа үйлер берсе, мүмкіндік болмағандарға ескі үйлерді жөндеп жүргізуге немесе жаңадан үйлер салып алуларына құрылыс материалдарымен қамтамсыз етуге көмектер берді. Әр шаруашылық шамасына қарай өздеріне жоғарыдан берілген шарт бойынша тиесілі мал мен азық-түлікпен қамтамсыз етті.

Көшіп келу барысындағы оралушы азаматтардың басынан өткізген қиындықтары мен кедергілеріне тоқталатын болсақ, онда ауыртпалық әуелі азды-көпті білімі барларға түсті. Кейбір шаруашылық басшылары көшіп келушілер ішіндегі малшы, бақташы, механизаторларын іріктеп алып, қалған жұмысқа жарамсыздарынан ат-тоның ала қашқандары да кездесіп тұрған.

Қытайдан "Кеңес азаматтарының" келуі алғашқы кезде ұйымшылдықпен басталса, кейіннен қоныс аударып келушілерден бас тарта бастаған хаттар Республикалық қоныс аударушылар басқармасына көптеп түсе бастаған. Мұрағат құжаттарына сөз берсек, Қазақстанға көшіп келушілердің негізгі қатынас тілі - орыс тілін білмегендіктен тұрмыс, жұмысқа орналастыру, дәрігерлік көмектер қабылдау тағы басқа да жағдайларына байланысты бірқатар қиыншылықтарды басынан өткізгенін байқаймыз. Соған сәйкес қоныс аударушылардан үкімет орындарына шағымданған құжаттарда кездеседі. Тек 1955 жылдың өзінде Қазақ КСР Кеңешарлар Министрлігіне қоныс аударушылардан өздерінің көрген қиыншылықтары жайында арызданған 280 хат келі түскен.

Әйтсе де ел орын алған мұндай қиыншылықтар уақыт өте келе өз шешімін тауып, қоныс аудару шаралары одан әрі жалғасын тауып жатты. Қытайда аз ұлттарға жасалған қысымнан қарағанда өз Отанына оралып, қайтадан ұрпақ жалғастыруларына мүмкіндіктер туды [8]. 1955-1962 жылдары оралған азаматтарымыздың саны қазіргі таңда миллионнан асты деген болжам бар [9].

Сонымен, қазақтардың тарихи Отанына оралуы түрлі қиындықтар мен кедергілер арқылы жүзеге асырылды. Қазақ елі тәуелсіз мемлекет ретінде танылған тұстан кейін Қазақстанға оралып, азаматтығын алған қазақтар саны тиылған емес. 1991 жылға дейін Қазақстанның азаматтығын жылына 40-50 адам қабылдаса, 1991 жылы Қазақстан Республикасының азаматтығына 12 мыңнан аса адамның өтініші қанағаттандырылған. Кіндік қаны қаны тамған атажұртынан Қазақстанға қоныс аудару үшін психологиялық жағынан да, әлеуметтік-экономикалық жағынан да қиыншылықтар көп. Соған қарамастан, "Қазақстанның ұлттаралық мәселелерді үйлесімді реттейтін құқылы мемлекет ретінде оның демократиялық сипатын көркейтуде. Нәтижесінде әлемдік өркениет қатарына енеген жетілдіруге әрқайсысымызда қолдан келгенше үлес қосудан аянбауға шақырамыз" [1, 318-6] - деп Құрылтай үндеуінде айтылғандай, Қытайдан Отанына оралған қандастарымыздың, сондай-ақ дүниеде шашыраған қазақ диаспорасының бірігуі-Қазақстанның, тәуелсіз ел ретінде дамуын нығайта түсері сөзсіз.

Қазір қазақ ұлты жер бетіндегі өскелең халықтарының бірі. Оның демографиялық даму мүмкіндігі зор. Бүгінгі қалыптасқан Қазақстан мемлекетімізге шет елден ағылған ұлы көштің алды ата мекенге ат басын тіреп, ұрпақ өсіріп, көбейіп жатыр. Қазақстан Республикасының Президенті өзінің «Қазақстан-2030» жолдауында: «...ұлттық қауіпсіздіктің маңызды приоритеттерінің бірі демографиялық және миграциялық саясат» - деп көрсетіп берді. Бұл дегеніміз қазіргі таңда жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасына да тікелей қатысы бар екендігін біз білеміз. Сондықтан тарихи демографияның, оның ішіндегі жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасын зерттеу қоғамдық маңызы бар өзекті мәселелердің бірі болып қала бермек.

1 Аяган Б., Әбжанов Х., Махат Д. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Астана, 2010. - 314-б.

2 Мендіқұлова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860. - Алматы, 2008.

3 Сэммит Ж. «Қытайдағы қазақтардың қоныстануы». // Шалқар. 1993. 30 ақпан.

4 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы, 1997. – С. 88.

5 Сыреожкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. – Алматы, 1994. – С. 64.

6 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (бұдан әрі ҚР ОММ) 698-қор, 14 тізбе, 293-іс, 138-парақ.

7 ҚР ОММ 187-қор, 1-тізбе, 45-1, 21, 22-парақтар.

8 Құдайбергенова Г.А. «1950-жылдардағы Қытайдан КСРО-ға келген Кеңес азаматтары». // Отан тарихы, 1991. - №1. - 97-98 беттер.

9 Тәтімов М. Қазақ әлемі. – Алматы: Атамұра, 1993, - 32 б.

Резюме

Абикенова Г.Е. – к.и.н., доцент кафедры История Казахстана, КазНУ им. аль-Фараби, agulzhazira@mail.ru

Возвращения казахов на историческую родину из Китайской Народной Республики

Эта статья посвящена проблеме возвращения казахов на историческую родину из Китайской Народной Республики. Автор рассматривает общественное положение и географическое расположение казахов в Китае, территориальное расселение репатриантов и материальная помощь которую они получали на исторической родине. Описываются проблемы с которыми они сталкивались в процессе репатриации, сложности при трудоустройстве по своим специальностям. В частности, автор обратил внимание на то что, репатрианты были массово вовлечены в сферу сельского хозяйства, а точнее в скотоводческое производство. Автор в заключении приходит к выводу что завершением этого сложного процесса стало ассимиляция приезжих с местным населением, в результате которого число населения заметно увеличилось в следующем поколении.

Ключевые слова: «Граждани Совета», переселенцы, диаспора, «Культурная революция», демография, пункты приема

Summary

Abykenova G.E. - k.h.s., associate professor of the department of History of Kazakhstan,

Al-Farabi Kazakh National University, agulzhazira@mail.ru.

The problem of the return of Kazakhs to their historic homeland from the People's Republic of China

This article dedicated to the problem of the return of Kazakhs to historical homeland from the People's Republic of China. The author examines the social position and geographical location of the Kazakhs in China, territorial resettlement of returnees and material assistance they received in their historic homeland. Described the problems they encountered in the repatriation process, difficulties in finding employment in their specialties. In particular, the author drew attention to the fact that returnees were massively involved in the sphere of agriculture, and more specifically in the pastoral production. The author concludes that the completion of this complex process was the assimilation of immigrants with the local population, which resulted in a marked increase in the number of population in the next generation.

Key words: "Citizens Council", migrants, diaspora, "Cultural Revolution", demographics, collection points

УДК 94(574),5

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ИНДУСТРИАЛЬНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Е.Ф. Абдухаимов – к.и.н., доцент ЮКТУ им. М.Ауэзова

В статье рассмотрены экологические последствия промышленного освоения природных богатств Казахстана. Конкретизированы причины выбросов вредных веществ в атмосферу. Автор в данной статье представил значительные изменения атмосферы города Караганды со спутниками (Абай, Темиртау, Сарань), Жезказганом и Балхашом. В статье также раскрыты главные источники загрязнения атмосферы таких городов, как Караганда, Темиртау, Жезказган, Балхаш. В статье анализированы пути снижения выбросов вредных веществ в атмосферу и уменьшение загрязнений атмосферы всех основных городов Карагандинской области.

Ключевые слова: экологические последствия, экология атмосфера, города, выбросов вредных веществ

К числу важнейших силовых акций советского периода, оказавших крайне негативное влияние на ухудшение социально-экологической ситуации в Казахстане, относятся, прежде всего, форсированная индустриализация его регионов, кампания по освоению целинных и залежных земель и создание

целого ряда предприятий военно-промышленного комплекса. В результате экологические последствия не только снизили эффективность этих акций, но и обеспечили пролонгированный негативный эффект на долгие годы.

Негативное влияние вредных газообразных, жидких и твердых отходов предприятий на окружающую природную среду стало отчетливо проявляться с конца 1950-х гг., когда в республике в широких масштабах развернулось промышленное строительство.

Рассмотрим экологические последствия промышленного освоения природных богатств Казахстана по конкретным регионам, где эти последствия наиболее ярко выражены.

В последние десятилетия в горнодобывающих и перерабатывающих районах Казахстана сложилась достаточно сложная экологическая обстановка. В процессе разработки полезных ископаемых произошли кардинальные сдвиги негативного плана в состоянии природной среды. Нарушение природного комплекса в пределах рудных районов связано с закладкой карьеров, шахт, извлечением из недр огромных объемов горной породы, шахтных и рудничных вод, выносом газов и пыли. В процессе добычи и переработки полезных ископаемых происходят значительные потери и разубоживание полезного компонента. Так, опубликованные данные свидетельствуют, что на топливно-энергетических предприятиях СНГ при подземном способе добычи угля потери достигают 30-35%, на открытых разработках эти значения снижаются до 10%. Потери руд черных металлов при открытом способе достигают 3-5%, подземном - 10-12%. Эти же показатели по медным рудам составляет 3-3,5% и 10-13%, свинцово-цинковым рудам 5-7% и 12-16% соответственно [1].

В угольной промышленности Казахстана общие потери угля при подземной добыче достигают 5% и более. По-прежнему не решается задача планомерной отработки тонких пластов на шахтах Караганды, запасы которых составляют 420 млн.т. или 17% от балансовых запасов.

В последние годы на некоторых обогатительных фабриках черной и цветной металлургии потери некоторых металлов происходят за счет недоизвлечения, что составляет по республике сотни и тысячи тонн. Большой размах приобрели горные работы на месторождениях черной и цветной металлургии Центрального Казахстана. Разрабатываемые здесь открытым и подземным способами месторождения железомарганцевых руд (Западный Каражал, Жезды, Кентобе), меднорудных (Жезказган, Конурат, Саянская группа), свинцово-цинковых (Жайрем, Ушкатын, Карагайлы, Алайгыр, Акжал, Жезказган), редких металлов (Коктемколь, Верхняя Кайракты, Акчатау) являются постоянно действующими факторами негативно-воздействия на природную среду.

Как показывает опыт эксплуатации месторождений в горнорудных районах республики, включая Центральный Казахстан, совокупное влияние процессов, сопровождающих добычу полезных ископаемых, на природную среду на протяжении десятилетий приводит к ряду негативных последствий. Коренное переустройство ее в результате такого вмешательства человека происходит особенно значительно при карьерной выемке рудной массы, которая в совокупности с отвалами технологической переработки на горно-обогатительных комбинатах в условиях полупустыни стимулирует образование безжизненных территорий.

Открытым способом разрабатываются железомарганцевые руды месторождения Западный Каражал Атасуский ГОК. Производственное объединение "Сары-Аркаполиметалл" добывает полиметаллические полезные ископаемые из трех карьеров месторождения Дальнезападно-Жайремский и одним с Ушкатын-111. Каргалинским ГОК производится добыча полиметаллической руды открытым способом с Каргалинского месторождения. Акчатауским ГОКом отрабатывается Акжалское месторождение.

Нагрузка на природную среду за счет угледобывающей отрасли отмечаются в пределах всего Карагандинского бассейна, общая площадь которого составляет более 4 тыс. км. Он состоит из 4-х угленосных районов: Верхнесокурского, Карагандинского, Шерубай-Нурина и Тентекского. В настоящее время из 64 угольных пластов подземными разработками эксплуатируются 10 пластов.

Накопившийся более чем за 60-летнюю историю освоения угольных месторождений отвальный материал терриконов является постоянно действующим мощным фактором, оказывающим воздействие на окружающую среду. Сами подземные погоризонтальные выработки угольных пластов на отдельных участках городской черты стали причиной проседания земной поверхности, иногда с образованием провальных воронок. Так, в пределах застройки "Старого города", Майкудука и Михайловки деформации пород вокруг выработанных пластов, непосредственно достигли поверхности земли. Просевшие здесь участки являются накопителями различных вод. Образовавшиеся искусственные водоемы, подтапливая застроенные части городской территории, повышают уровень грунтовых вод и являются источниками их загрязнения.

При подземных разработках большой экологический риск связан с внезапными выбросами угля и газодинамическими явлениями. Внезапные выбросы угля в Карагандинском бассейне достигают от нескольких до 550 м., т.е. угольные пласты при высокой загазованности обладают значительной мощностью. Особую опасность для подземной атмосферы представляют серосодержащие газы, значительный объем которых выделяется во время отбойки и транспортировки угля, практически от забоя до технологического комплекса [2].

Методом открытой добычи осуществляется разработка угля также на месторождениях Кушаки, Киякты, Борлы. Полностью отработано месторождение Байконур. Во всех месторождениях вскрышные породы складированы на прилегающих к карьерам территориях.

Ускоренные темпы и масштабы отвалообразования, захламляя значительные площади земель, привели к отрицательному нарушению экологического равновесия. Прилегающая местность, долины временных водотоков, грунтовые воды в районах добычи полезных ископаемых загрязняются пылью, выносимой воздушными и водными потоками с карьеров и отвалов, а также ядовитыми продуктами отработки машин и механизмов. Примером может служить одно из крупнейших в сырьевой базе черной металлургии Казахстана Западно-Каражальское месторождение, в Атасуском бассейне. Богатые гематитовые и магнетит-гематитовые руды с содержанием железа до 50-55% и марганца до 25% здесь разрабатываются открытым и подземным способами. Это способствует, в значительной степени развитию гравитационных и эрозийных процессов. Карьер является дренажем для трещинно-пластовых вод из известняков. В местах разгрузки подземных вод образовались воронкообразные углубления, диаметром до 8-10 м. [3].

Рудники стали причиной образования депрессионных воронок, площадь которых достигает сотен квадратных километров. Из-за обезвоживания значительных территорий существенно изменяется экологическая обстановка, трансформируется видовой состав растительного покрова, нарушение структуры почв усиливает эрозию и дефляцию, стимулирует развитие процессов опустынивания. С увеличением глубины и площади отработки происходит рост депрессионной воронки и одновременное ухудшение качества воды. Одновременно рудничные воды часто в своем составе имеют значительное содержание вредных микроэлементов: свинца, цинка, меди, железа, ртути, мышьяка и др., которые делают их непригодными для использования [4].

Большой проблемой для многих горнорудных объектов является утилизация рудничных вод. Они в районах горных разработок загрязняют грунтовые воды, подтапливают населенные пункты, выводят из оборота значительные площади земель, оказывают влияние на обводнение грунтов хвостохранилищ обогатительных фабрик, становятся причиной заболачивания и засоления земель (п.Аксу, Жайрем и др.)

Таким образом, функционирование горнорудных предприятий Центрального Казахстана вызывает интенсивное истощение запасов подземных вод под воздействием мощного дренажного эффекта рудников. Это, в свою очередь, сказывается на оскудении видовой состава растительности, нарушении структуры почвенного покрова, приводящей к усилению ветровой и водной эрозии.

Высокая концентрация предприятий и производств различных отраслей промышленности, добыча и переработка полезных ископаемых, наряду с жилыми и социально-культурными объектами в городах Караганде, Темиртау, Сарань, Шахтинске, Абае, Жезказгане, Балхаше и других населенных пунктах городского и сельского типа, является постоянным фактором антропогенного прессинга на все компоненты природной среды: атмосферу, почвенно-растительный покров, рельеф, водные ресурсы и подземные воды.

Значительные изменения атмосферы, связаны в основном с городами Карагандой со спутниками (Абай, Темиртау, Сарань), Жезказганом и Балхашом. Во всех этих городах главными источниками загрязнения являются предприятия угольной отрасли, черной (г.Караганда, Темиртау) и цветной (Жезказган, Балхаш) металлургии, электро- и теплостанции, заводы и фабрики, железнодорожный, автомобильный и трубопроводный транспорт и др. В пределах населенных пунктов городского типа в районах Атасуского, Карагайлинского, Акчатауского ГОКов, которые возникли в связи с разработкой и обогащением полезных ископаемых, основное загрязнение воздушной среды происходит за счет пыли, поднимаемой из карьеров, дымовых завес ТЭЦ и обогатительных фабрик.

Воздушные бассейны городов и крупных населенных пунктов городского типа Центрального Казахстана загрязняются твердыми, жидкими и газообразными аэрозолями. Выбросы в атмосферу загрязняющих веществ в 1998 году по данным областного управления экологии составили в г. Темиртау - 321 тыс.тонн, в г. Балхаше - 330 тыс. тонн, в г.Жезказгане - 140 тыс.тонн, в г.Караганде - 65 тыс.тонн [5].

Загрязняют атмосферу городов промышленные предприятия энергетики, автотранспортные средства. В воздушном бассейне наблюдаются превышения ПДК по пыли, фенолам, окиси углерода, оксидам азота, аммиаку.

Загрязнение атмосферы является одной из сложных экологических проблем городов региона. Как положительные можно расценивать изменения почвенно-растительного покрова, связанные с образованием искусственных почв, вместо уничтоженных в процессе освоения городских земель. На вновь образованных почвах бульваров, скверов, парковых зон культивируется древесно-кустарниковая растительность. Однако и эти почвы городов Караганды и его спутников, Балхаша и Жезказгана загрязнены угольной пылью и тяжелыми металлами. В целом, в пределах Караганда-Темиртауского промышленного района, содержание загрязняющих токсикантов в почвах, атмосфере и воде на площади 400 км² намного превышает их предельно допустимые концентрации: по ртути, кобальту, марганцу до 20-25 раз, свинцу, никелю, молибдену до 100-200 раз. Основная масса вредных веществ, размером 1 мкм, оседает в течении 5 суток недалеко от источника загрязнения, образуя геохимические ареалы и потоки в почвах [6].

За последние годы, в связи со снижением выбросов вредных веществ в атмосферу, уменьшилось загрязнение атмосферы всех основных городов области. Так, в г. Караганде ИЗА составил в 1992 г. - 8,5, с последующим снижением к 1997 г. - 2,5. Основными загрязнителями являлись предприятия теплоэнергетики, АО «Карагандацемент», АО «Карагандарезинотехника». Качество атмосферного воздуха в г.Темиртау во многом зависит от выбросов АООТ «Испаткармет» (до 80%) и предприятий энергетики. При этом, благодаря выполнению природоохранных мероприятий, например, АООТ «Испаткарметом», отмечено общее стабильное сокращение валовых выбросов в атмосферу, в то же время при наращивании объемов производства выявлено увеличение загрязнений воздушного бассейна. ИЗА г. Темиртау уменьшился за последние годы с 9,4 в 1992 г. до 8,3 - в 1997 г. (пыль - 2 ПДК; фенол - 2,3 ПДК; аммиак - 2,0 ПДК) [7].

В г. Балхаше основным источником загрязнений сернистым ангидридом является ПО «Балхашмыс». Областные выбросы по данному соединению достигают 30% от общереспубликанских. Но, наряду с этим, выбрасывается также значительное количество высокотоксичных веществ: свинца, меди, мышьяка. ИЗА в 1997 году составил - 2,3 (свинец - 1,6 ПДК). Состояние воздушного бассейна г. Жезказгана определяется выбросами ПО «Жезказганцветмет» (до 60%) и ТЭЦ (до 40%). Содержание в атмосфере диоксида азота (1,2 ПДК), фенола (1,7 ПДК), свинца (1,2 ПДК) превышают их ПДК [8].

Городской и карьерный автотранспорт в пределах региона также является существенным загрязняющим фактором атмосферы. Выбросы автотранспорта по Карагандинской области в 1993 г. составили 106 тыс. т., в 1994 г. - 85,8 тыс. т., в 1995 г. - 64,4 тыс. т. вредных веществ. В эти же годы по Жезказганской области выброс от автотранспорта составил 23,3 тыс. т. и 16,9 тыс. т., соответственно. Прослеживается та же тенденция - уменьшение выброса вредных веществ [9].

1 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.281, Л.34.

2 ЦГА РК, Ф.1974, Он.4, Д.1352, Л.23.

3 ЦГА РК, Ф.1974, Он.4, Д.1365, Л.12.

4 ЦГА РК, Ф.1974, Он.4, Д.1367, Л.9.

5 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.376, Л.21.

6 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.377, Л.4.

7 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.452, Л.5.

8 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.443, Л.12.

9 ЦГА РК, Ф.2258, Он.1, Д.468, Л.9.

Түйін

Абдухаимов Е.Ф. - т.ғ.к., доцент

Қазақстанның индустриальды-технологиялық дамуының қоршаған ортаға әсері (тарихи аспект)

Автор басты назарға Қазақстанның индустриальды-технологиялық дамуының қоршаған ортаға әсерін ала отырып, тарихи аспект тұрғысында жан-жақты зерттеген.

Бұл мақалада Қазақстанның индустриальды-технологиялық дамуы және оның экологияға тигізген зардаптары қарастырылады. Экологиялық инфрақұрылым – адам өміріне қажетті ортаны сақтаумен байланысты шарттарды қамтамасыз ететін құрылыстар, кәсіпорындар, мекемелер, желілер мен технологиялық жүйелер жиынтығы болып табылады. Аталған мақалада автор Қарағанды қаласының атмосферасының айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын талдайды. Сонымен қатар Қазақстанның индустриальды-технологиялық дамуы және оның экологияға тигізген зардаптары аймақтық негізде зерделенген.

Тірек сөздер: экологиялық зардаптар, экология, атмосфера, қалалар, қалдық заттар

Summary

E.F. Abdukhaimov

Ecological consequences industrially - technological development of Kazakhstan (historical aspect)

This article discusses industrial and technological development of Kazakhstan, also it debates the negative consequences for the environment. The article deals with the environmental consequences of industrial development of the natural resources of Kazakhstan. Concretized the causes of harmful emissions into the atmosphere. The author of this article introduced significant changes Karagandy town atmosphere with satellites (Abai, Temirtau, Saran), Zhezkazgan and Balkhash. The article also revealed the main sources of air pollution of cities such as Karaganda, Temirtau, Zhezkazgan, Balkhash. The article analyzed ways to reduce emissions of harmful substances into the atmosphere and reducing the pollution of the atmosphere all the major cities of Karaganda oblasti.

Keywords: environmental impacts, ekologiya, atmosphere, the city emissions

УДК 94 (574.2)

**ПОЛИЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА:
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД**

А.Ш. Алтаев – *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, д.и.н., профессор,*
Л.М. Хасанаева – *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.и.н., доцент*

В статье рассматривается блок проблем, связанных с изменением численности и этнической структуры населения Казахстана в период независимости. Отмечается, что сегодня удалось преодолеть проблемы сокращения численности населения и выйти на траекторию устойчивого роста. При этом произошли существенные изменения в национальном составе, русские потеряли доминирование, сегодня казахи стали большинством в составе сельского и городского населения. Русские утратив лидерство, перешли на вторую позицию по численности и удельному весу, быстро растет представительство тюркских этносов благодаря высокому естественному приросту. Делается вывод о расширении полиэтнического состава населения Казахстана за счет ранее не присутствовавших этносов.

Ключевые слова: демографическое развитие, численность населения, городское население, урбанизированность, этническая структура

Радикальные перемены в экономической и политической жизни Республики Казахстан в условиях суверенитета серьезно отразились на численности и этнодемографической структуре населения страны. Более того, они в большинстве своем, явились следствием совокупности и противоречий как негативных, так и позитивных тенденций переходного периода, что нашло отражение в изменении количественных и качественных характеристик населения, его размещении и высокой активизации миграционных процессов.

Главной особенностью демографического развития Республики Казахстан в начальный период обретения суверенитета явилось динамичное изменение абсолютной численности населения. Резкое сокращение воспроизводства, огромный миграционный отток привели к значительному уменьшению численности населения, прежде всего, некоренного.

Таблица 1. Изменение численности населения Казахстана в 1990-2015 годах, (тысяч человек) [1]

	Численность населения	Общий прирост
1990	16690	102,8
1991	16793	170,5
1992	16964	22,1
1993	16986	-43,3
1994	16942 при	-263,3
1995	16679	-135,2
1999	14953	-64,2
2000	14889	-47
2001	14842	-21
2005	15074	123
2008	15571	174
2009	15 982	411
2010	16 203	221
2011	16 440	237

2012	16 673	233
2013	16 910	237
2014	17 208	298
2015	17 418	210

Как видно из приведенных данных, с 1993 года происходило снижение численности населения, наиболее высокие значения которого отмечаются в 1994 году - 263,3 тыс. человек. Затем показатели идут на спад и с 2005 года наблюдается рост численности, в 2009 году приобретший максимальные размеры – 411 тыс. С 2010 по 2015 гг. общий прирост стабилизировался в диапазоне 210-298 тыс. чел. Современная ситуация характеризуется увеличением численности населения Республики Казахстан. При этом рост численности происходит за счет двух источников - естественного прироста и положительного миграционного сальдо.

Таким образом, в 1999-2015 гг. население Казахстана в целом увеличивалось, при небольшом снижении в 2003 году, с 2009 года темпы роста увеличиваются.

Данные первой постсоветской переписи, состоявшейся 25 февраля 1999 года, были опубликованы лишь для наиболее крупных этносов Казахстана. В стране проживало 7985 тысяч казахов (53,4% общего населения). Русских стало 4480 тыс. (30,0%), украинцев - 547 тыс. (3,7%), узбеков - 371 тыс. (2,5%), немцев - 353 тыс. (2,4%), татар - 249 тыс. (1,7%), уйгуров - 210 тыс. (1,4%), белорусов - 112 тыс. (0,7%), корейцев - 100 тыс. (0,7%), азербайджанцев - 75 тыс. (0,5%), турок - 75 тыс. (0,5%), поляков - 47 тыс. (0,3%), дунган - 37 тыс. (0,2%), курдов - 33 тыс. (0,2%) [2].

Перепись 2009 года зафиксировала тенденцию к росту числа жителей РК, сменившую период падения 2000 годов. Это объясняется сокращением эмиграции европейских этносов, увеличением темпов роста численности казахов (с +22,9% в 1989-1999 до +26,2% за 1999-2009 года) и сокращением темпов убыли русских (-15,3% за период между 1999-2009) и немцев (-49,6%). Самыми многочисленными национальностями по итогам переписи являются казахи (10,1 млн.) и русские (3,8 млн.). Доля казахов после переписи 2009 года в населении страны 63,1% (53,4% в 1999 г.), русских - 23,7% (30,0%), узбеков - 2,8% (2,5%), украинцев - 2,1% (3,6%), уйгур - 1,4% (1,4%), татар - 1,3% (1,7%), немцев - 1,1% (2,4%), других этносов - 4,5% (5,0%) [3].

В результате неравномерной динамики естественного движения, а также величины и направленности миграций у разных этнических групп украинцы до 1989 года занимавшие 3-е место по численности уступили его узбекам, а немцы - татарам и уйгурам. В этнической структуре страны сегодня больше представлены азиатские (тюркские этносы), опередившие европейские.

Одним из важных факторов, определяющих тенденцию увеличения численности населения страны, является эволюция его этнического состава (табл. 2) [4].

Таблица 2. Численность этносов РК в 1989-2013 гг.

Национальность	1989	1999	2009	2013
казахи	6 534 616	7 985 039	10 096 763	11 002 868
русские	6 227 549	4 479 620	3 793 764	3 701 713
узбеки	332 017	370 663	456 997	507 509
украинцы	896 240	547 052	333 031	307 089
уйгуры	185 301	210 365	224 713	242 119
татары	327 982	248 954	204 229	203 111
немцы	957 518	353 441	178 409	181 348
корейцы	103 315	99 665	100 385	104 406
турки	49 567	75 900	97 015	103 049
азербайджанцы	90 083	78 295	85 292	96 179
белорусы	182 601	111 927	66 476	61 449
дунгане	30 165	36 945	51 944	59 898
курды	25 425	32 764	38 325	41 431
таджики	25 514	25 657	36 277	40 868
поляки	59 956	47 297	34 057	32 963
чеченцы	49 507	31 799	31 431	31 974
киргизы	13 718	10 925	23 274	29 803
башкиры	41 847	23 224	17 263	17 006

ингуши	19 914	16 893	15 120	15 607
молдаване	33 098	19 458	14 245	14 083
греки	46 746	12 703	8 846	8 819
мордва	30 036	16 147	8 013	6 855
чуваши	22 305	11 851	7 301	6 741
евреи	18 492	6 743	3 485	н.д.
другие	17 4670	н.д.	н.д.	н.д.
всего	16 464 464	14 953 126	16 009 597	16 909 776

За 1989-2013 гг. численность казахов увеличилась в 1,4 раза, узбеков - в 1,37, турок - в 1,36, уйгуров - в 1,15 раза. Существенно увеличилась численность азербайджанцев, дунган, курдов, таджиков. За этот же период произошло сокращение численности русских - в 1,2 раза, украинцев - в 1,78, белорусов - в 1,8, немцев - в 1,95 раза. Сократилась численность и других европейских этносов - поляков, молдаван и особенно греков.

Численность казахов в первом десятилетии 2000-х гг. продолжала быстро расти. По сравнению с 1999 г. их количество увеличилось на 1/4, а по сравнению с 1989 г. - более чем в полтора раза. Если накануне распада СССР в Казахстане проживало 6,5 млн. казахов, то в конце 1990-х гг. - 8 млн., в 2009 г. их численность составила 10,1 млн., а на начало 2010 г. численность казахов составила 10,3 млн. Такой прирост населения был обусловлен более высокой рождаемостью и притоком репатриантов.

Таким образом, в этом разделе выделяются новые тенденции в демографическом развитии населения Казахстана. Сокращение численности, достигшее апогея в 1994 году, начиная с 2002 года сменяется ростом, сначала медленным, затем ускоряющимся. В 2015 году численность населения превзошла отметку 1989 года, человеческие ресурсы восстановлены и теперь наблюдается чистый рост.

Сегодня этническая картина Казахстана значительно отличается от той, которая наблюдалась в 1989 году. При сохранении и расширении полиэтничности структуры населения выросла абсолютная численность и удельный вес казахов. Если в 1989 г. численность казахов и русских была почти равной, то сейчас казахов почти в три раза больше. Выросла численность и удельный вес азиатских (прежде всего, тюркских) этносов, сократилась доля европейских.

По данным первой переписи РК, состоявшейся 25 февраля 1999 года, в стране проживало 7985 тысяч казахов (53,4% общего населения). Тенденции XXI века демонстрируют увеличение численности и удельного веса казахского населения во всех областях.

Перепись 2009 года зафиксировала тенденцию к росту числа жителей РК, сменившую период падения 2000 годов. По ее данным самым многочисленным этносом являются казахи - 10,1 млн. Доля казахов по переписи 2009 года в населении страны 63,1% (53,4% в 1999 г.).

Наряду с естественным приростом репатриация стала главным источником роста численности и удельного веса казахского населения в Казахстане. Сегодня репатрианты составляют 10 % казахского населения РК.

На 1 января 2013 г. численность казахов в РК превысила 11-ти миллионный рубеж и составляла 65,2% от общей численности населения республики, что является главной тенденцией развития этнодемографических процессов в стране.

В 2014 году численность казахского населения выросла до 11244547 чел., а в 2015 г. - до 11 497 349 чел. В 2015 году численность русских составила 3 666 081, украинцев – 295 436, уйгуров – 251 525, татар - 202 977, немцев - 181 958, корейцев - 106 287, узбеков -101 061 чел. В этнической структуре населения страны продолжает расти тенденция роста численности коренного казахского и восточных этносов при сокращении численности и удельного веса европейских.

Происходят существенные изменения в этническом составе городского населения, связанные с продолжающимися процессами урбанизации казахского этноса. Так, с 1989 года казахи увеличили свое представительство в городах на 75,6%. А к 2006 году удельный вес казахов в составе всего городского населения поднялся на 24 пункта и составил 50,6%. В настоящее время титульный этнос составляет больше половины численности населения городов Казахстана. Процесс роста урбанизированности казахского населения связан с целым рядом причин - увеличением абсолютной численности в результате повышения естественного прироста и притоком иммигрантов - оралманов, активизацией внутренней миграции из сельской местности в города.

Об активизации процессов урбанизации казахов свидетельствует удельное соотношение горожан и сельчан в составе населения самого этноса, которое в 2006 г. приблизилось к равным показателям: 49,4% и 50,6%. В сравнении с 1989 г., когда доля городских жителей в составе казахского населения равнялась

38,4%, можно наблюдать увеличение удельного веса на 11 пунктов, или на 28,6%, при аналогичном уменьшении его у сельчан. У прочих этносов отмечалось сокращение численности в городах Казахстана. Здесь можно выделить русских, число которых сократилось на 36,6%, немцев - на 74,8% и украинцев - на 53,1%. Причины сокращения численности европейских этносов заключаются в повышенной эмиграции, низком естественном приросте.

В 2013 году большинство горожан составили казахи. Только за 2010-2013 гг. численность казахского городского населения увеличилась с 4833131 до 5456746, численность же русских снизилась с 2767037 до 2710396 чел. Русские теперь составляют 29,1% в городском населении, казахи же сегодня представлены 58,82% [5].

Таким образом, современная этническая структура населения Казахстана характеризуется высокой изменчивостью и подвижностью. Быстрым темпами растет представительство титульного этноса в составе как населения в целом, так и городского в частности и особенности. Русские потеряли свое доминирование в сельской и городской местностях, происходит рост численности и удельного веса восточных этносов – уйгуров, узбеков, татар и корейцев. Данные статистики не учитывают представительство новых, ранее не представленных в структуре населения этносов, но практика демонстрирует расширение полиэтничности за счет таких национальностей. В целом можно говорить о сохранении и расширении полиэтничной структуры населения при доминировании казахского.

1 Сост. по итогам переписи 1999, 2009 гг.; информации о численности населения Комитета по статистике РК за 2003-2015 гг. <http://www.e.gov.stat.kz>

2 Итоги переписи населения Республики Казахстан 1999 года. в 10 томах. - Алматы, 2000.

3 Итоги национальной переписи населения 2009 года. Национальный состав, вероисповедание и владения языками в Республике Казахстан. - Астана, 2010. - 269 с.

4 Сост. по итогам переписей 1989, 1999, 2009 гг., информации Комитета по статистике. <http://www.gov.stat.kz>

5 Положение социально-демографических групп населения Республики Казахстан. Стат. Сб. - Астана, 2014. - 198 с.

Түйіндіме

А.Ш. Алтаев - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Л.М. Хасанаева - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақстан халқының көпұлтты құрылымы: қазіргі заманғы кезеңде даму тенденциялары

Мақала тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан халқының саны және этникалық құрылымының өзгеруіне байланысты проблемаларды жиынтғын талқылайды. Бұл туралы бүгін, халық санының төмендеуі мәселесінен серуге және тұрақты өсу жолы негізін деп атап өтілді. Этникалық құрамы елеулі өзгерістер болды, сонымен қатар, ресейлік қазақтардың көпшілігі ауылдық және қала халқының бір бөлігі болды, бүгін үстемдік жоғалтты. Ресей, қорғасын жоғалтып саны мен пропорцияда екінші орынға көшіп, ол тез жоғары табиғи өсім есебінен түркі этникалық топтардың өкілдігін артып келеді. Бұрын басқа этникалық топтардың есебінен Қазақстан халқының кеңейту құрамы деп жасалады.

Түйінді сөздер: демографиялық дамыту, халық, қала халқы, урбанизация, этникалық құрылымы

Summary

Altayev A.Ş. - Kazakh National University named after al-Farabi, Doctor of Historical Sciences, Professor

Khassanaeva L.M. - Kazakh National University named after al-Farabi, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Multi-ethnic structure of the population of Kazakhstan: development trends in the modern period

The article discusses the set of problems associated with the change in the number and ethnic structure of the population of Kazakhstan in the period of independence. It is noted that today it was possible to overcome the problem of population decline and enter the path of sustainable growth. At the same time, there have been significant changes in the ethnic composition, Russians have lost dominance, today the Kazakhs became the majority of the rural and urban population. Russians by losing leadership, moved to the second place in the number and proportion, representation of Turkic ethnic groups is rapidly increasing due to the high natural increase. It is concluded that the expansion of the multi-ethnic composition of the population of Kazakhstan is due to the ethnic groups that were not previously present.

Keywords: demographic development, population, urban population, urbanization, ethnic structure

ИЗ ИСТОРИИ ЗАРОЖДЕНИЯ «КОРЕЙСКОГО ПОСЁЛКА» В ГОРОДЕ КОСТАНАЕ В ПЕРИОД ДЕПОРТАЦИИ КОРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАН (1936-1937 ГОДЫ)

К 80-летию депортации корейцев в Казахстан

Н.П. Ким – д.и.н., профессор Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова,
Д.М. Легкий – д.и.н., профессор Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова

«О выселении корейского населения...»

В статье рассматривается вопрос о депортации корейского населения из пограничных районов Дальневосточного края в Казахстан (в середине 1930-х годов) и насколько это затронуло непосредственно город Костанай (Кустанай). Обобщив данные историков и краеведов, личный архив одной из депортированных корейских семей, авторы освещают историю корейцев-переселенцев непосредственно на территории города Костаная (так называемого «Корейского посёлка») в период его становления как областного центра в 1936-1937 годах.

Ключевые слова: Депортация народов, Казахская ССР, корейцы в СССР, политика репрессий

80-летие переселения корейского населения из пограничных районов Дальневосточного региона на территорию Казахской ССР еще раз подтвердило тот факт, что политика депортации народов в Казахстан в 1930-е годы создавала такие проблемы, которые историки решают вплоть до настоящего времени. Открытым остаётся вопрос о депортации корейского населения в Кустанайскую область. В данной статье обращается внимание – насколько вопрос депортации затронул непосредственно город Кустанай (который в 1936 году стал областным центром). Костанайские историки, краеведы (Здоровец Н.И., Каратаев А.В., Ким Н.П., Легкий Д.М., Ли А.А., Суряднова Е.А., Табулденов А.М., Тен В.А., Терновой И.К., Хан В.Н., Черныш П.М., Ярочкина Е.В.) обратили внимание на проблему депортации корейского народа, доказав, что часть переселенцев-корейцев разместили на территории Кустанайской области, в том числе города Костаная.

Непреложным фактом стало то, что первым этносом, подвергшимся «тотальной депортации» в Казахстан в конце 30-х годов XX века, стали именно корейцы. Значительная их часть была расселена в северных областях Казахской ССР, причем, основными регионами расселения корейцев стали Костанайская и Северо-Казахстанская области [1].

Город Кустанай (Костанай) и до приобретения статуса областного центра в 1936 году, и после этого оставался местом ссылки для «социально-опасных элементов». Это были одиночки или небольшие группы интеллигенции, многие из них были членами партии. Высылали в Кустанайскую область не только с европейской части СССР (из крупных городов – Москвы, Ленинграда, Киева), но и с Дальнего Востока. Как установил современный московский учёный Тен Виктор Алексеевич (уроженец города Костаная), корейцы прибыли в Кустанайскую область тремя разными по численности и по политическому статусу группами. Первая группа состояла из нескольких человек (примерно от 5 до 10), высланных с Дальнего Востока как «социально-опасные элементы». Их в 1935-1936 гг. подвергли исключению из рядов ВКП(б), а затем арестовали и сослали в Кустанай осенью 1936 г., примерно за один год до массовой депортации корейцев. Это были образованные люди, активные участники освободительного и коммунистического движения на советском Дальнем Востоке в 1920-30 гг. **Среди них был Нам Манчун, один из создателей знаменитой «интернациональной коммунистической дивизии» на Дальнем Востоке в годы Гражданской войны, которого высылают как «социально-опасный элемент» в Кустанай, где он работал плановиком областной конторы по заготовке скота, а с 1937 года – экономистом-статистиком Облоно.** Грамотные специалисты были всегда нужны. В **протоколах допроса Нам Манчуна в Кустанайской тюрьме в 1938 году (перед расстрелом) имеется запись о его предложении создать в Приморье Корейскую Советскую Автономную Республику (в НКВД ему и это припомнили)** [2]. Именно эти люди, бывшие члены партии, те, кто был арестован, предан суду, а затем сослан, и следует в первую очередь считать первыми репрессированными корейцами, оказавшимися в Костанаяе.

Как известно, 21 августа 1937 года по личному указанию и за подписью секретаря ЦК ВКП (б) И.В. Сталина вышло постановление Совнаркома Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О выселении корейского населения из пограничных районов Дальневосточного края». Один из депортированных жителей из деревни Самали под Хабаровском, Ким Алексей Фирчунович спустя многие годы вспоминает, что когда

«было сообщено о всеобщем переселении корейцев с Дальнего Востока в Казахстан на следующий день состоялась собрание: дали три дня на сборы». В его рассказе имеется ряд интересных моментов. Процитируем: «Сказали, кто желает вернуться в Корею, можно вернуться, но желающих не было. Наши родители в Корее жили очень бедно, а здесь на Дальнем Востоке уже обжились и думали, что в Казахстане будет также. Потом очень боялись японского ига». Корея в это время была захвачена японскими милитаристами. Советские власти действительно давали корейцам право выбора, остаться в СССР или уехать «при желании за границу», в том числе вернуться на историческую Родину, но они предпочли уехать в неизвестность. А.Ф. Киму запомнилась точная дата приезда в Казахстан. Он записал: «Путешествие длилось 17 дней. В Кустанай приехали 17 октября. Местные жители встретили нас хорошо, с сочувствием. Не могли найти работу и в поселке и в городе. Главной причиной было незнание русского языка. Отец мой, Ким Фир Чун, с разрешения обкома партии объединил два хозяйства и организовал колхоз. Назвал колхоз "Самир", как на Дальнем Востоке, и стал его председателем» [3].

Как установили костанайские историки, основная масса переселенцев с Дальнего Востока прибыла из Хабаровской области на станцию Фёдоровка 7 ноября 1937 г., когда на полях уже лежал снег, а запасы продовольствия закончились (вещи были обменены по пути следования). В Кустанайскую область хозяйства корейцев-крестьян прибыли из колхозов Кур-Урминского района Хабаровской области: «Тихоокеанская звезда», «Самир», «Земледелец», «Авангард». Прилегающие к Кустанаяу с запада земли ликвидированного убыточного свиновхоза №645 «Красный партизан» занял колхоз «Самир», юго-восточную территорию – колхоз «5 декабря», но тот и другой имели одну, общую усадьбу в том же поселке «Красный партизан» [4].

Интересно, что до 1937 года расформированный свиновхоз был в свою очередь создан на месте бывшего женского монастыря в 2-3 км от северо-восточной окраины г. Кустаная (его отдельные строения сохранились до настоящего времени). Кстати, этот район Костаная и сейчас называют Корейским посёлком. Суровые и морозные зимы также трудно были переносимы, особенно в первые год-два. Например, на Дальнем Востоке они же не знали такой обуви как валенки, без которых в Северном Казахстане невозможно было жить и работать. Это же относится и к теплой верхней одежде [5].

Архивные работники отмечают, что «Кустанайская область приняла в октябре-ноябре 1937 года первых депортированных 982 семьи корейцев». В основном это были крестьяне, но и рабочих и служащих было немало - 400 семей. Что же ожидало дальневосточников на новом месте на казахстанской земле? К тому времени только была создана Кустанайская область, а 1936-37 годы оказались для нее неурожайными. Корейские хозяйства разместились следующим образом: «По Кустанайскому району - 447 хозяйств. Из них 410 хозяйств временно разместились на территории ликвидированного свиноводческого совхоза «Красный партизан» в 3-х км от г. Кустаная, где в составе двух самостоятельных корейских колхозов «Самир» и «5 декабря» проводили хозяйственное устройство. На отведенных участках заложили 100 жилых домов и сельхозпостройки [6].

Современные специалисты по истории депортации корейцев подтверждают, что в октябре-ноябре 1937 г. в Кустанайскую область привезли 982 депортированные семьи, или 5 тыс. 100 человек. Это приобрело характер тотального выселения представителей всех социальных групп. Адаптация прибывших в 1937 г. новых жителей Кустанайской области имела свои особенности. Очевидец П.К. Ким вспоминает, что люди не хотели объединяться в новые многоотраслевые колхозы по выращиванию зерновых, картофеля, овощей и животноводству. Власти не учитывали, что корейцы традиционно не занимались разведением молочного крупного рогатого скота и овцеводством. Созданные скотоводческие фермы, особенно молочно-товарная и овцеводческая, были крайне мелкими и не могли быть рентабельными. До переселения дальневосточных корейцев овощеводство на территории Кустанайской области было самой неразвитой отраслью сельского хозяйства. Население Кустаная страдало от острого недостатка овощей. Депортированные корейцы были известны еще на Дальнем Востоке как отличные овощеводы, умело применявшие поливное земледелие. Местные власти решили использовать эти их навыки и организовать в Кустанайской области массовое выращивание овощей. Для этого сначала создали одну специальную огородническо-бахчеводческую бригаду из 61 человека, а затем и другие овощеводческие бригады в корейских колхозах [7].

Как заметили исследователи, переселенцы из других районов (Мендыгаринский, Карабалакский, Семиозёрный и Федоровский), вскоре «большой частью осели в городе Кустанае, его пригородных колхозах». Они, впрочем, стали заниматься не только производством овощей и зелёных культур. Из переписки руководства Облпотребсоюза и Облисполкома известно, что в Кустанае создана промартель «Красный Восток» из переселенцев-корейцев, которая обслуживалась торговой сетью Облторга. Коллектив был

небольшой – 39 человек, но каждый пятый здесь был стахановец. 27 декабря 1937 года выходят три первых постановления Областного Исполнительного Комитета Советов о деятельности корейских колхозов (эти документы долгое время были недоступны, и только в начале XXI века вводятся в научный оборот костанайскими исследователями). Два из них посвящены вопросу их объединения в производственных целях. «О слиянии колхозов «Заря Востока» с корейским колхозом «Тихоокеанская звезда» (г.Кустанай. №35 от 27 декабря 1937 г.)» – так звучал первый указ. Постановили: I. Принимая во внимание, что направление хозяйства колхоза «Заря Востока» как расположенного вблизи города должно быть пересмотрено по пути производства огородных культур, для чего потребуется дополнительно рабочая сила. Утвердить решение общих собраний членов колхоза «Заря Востока» и «Тихоокеанская Звезда» о их слиянии. II. Поручить С/Хоз. Банку и Облзу оформить кредиты колхозу на строительство и ремонт жилых построек для размещения вновь принятых членов колхоза, согласно решения СНК СССР от 17 /XI – 37 г №115/1043. III. Обязать Кустанайский Райисполком и Райзо оказать всемерную помощь колхозу в размещении членов колхоза «Тихоокеанская Звезда» обеспечив колхоз необходимыми строительными материалами как фондируемыми, а также местного значения. И.О. Пред. Облсиполкома /Карасаев/. За секретаря облсиполкома, член президиума облсиполкома /Гришин/. Второе постановление Президиума Кустанайского Областного Исполнительного Комитета Советов («г. Кустанай § 37 от 27 декабря 1937 года») так же было посвящено вопросу о слиянии двух других колхозов – «О устройстве корейского колхоза Земледелец в количестве 66-ти хозяйств». Кустанайский Облсиполком постановил: «Учитывая желание членов колхоза «Земледелец» о слиянии с колхозом им. Исаева считать целесообразным в целях хозяйственного укрепления произвести слияние колхоза им. Исаева и «Земледелец». Для размещения колхоза «Земледелец» представить колхозу территорию центральной усадьбы ликвидированного пригородного свиновхоза». Это был тот же самый «Красный партизан». В этот же день, 27 декабря 1937 г. приняли и третье, дополнительное постановление – «О дополнительной продсуде переселенческому колхозу «Самир». Формулировка была короткая: «Учитывая, что колхоз «Самир» объединился с переселенческим колхозом «Авангард» в результате увеличился контингент хозяйств отпустить дополнительно колхозу «Самир» продовольственную ссуду в количестве 50 центнеров» [8].

Таким образом, прошло объединение в более крупную структуру ряда переселенческих колхозов, основу которых составили корейские хозяйства. Первоначальный план «разбавить корейский элемент» местными колхозниками не осуществился. Путём объединения бывших хозяйств Кур-Урминского района ДВК «Самир» и «Авангард», возник колхоз «Самир», к которому отошла та часть земли, что примыкала к областному центру (в наши дни это непосредственно территория города Костаная).

На территорию города Кустаная первыми в 1937 году были депортированы в довоенный период лица корейской национальности, переселённые с Дальнего Востока. Для депортированных корейцев обычным стало обвинение – «японский шпион», они в первую очередь подвергались репрессиям и среди национальных меньшинств в Кустанае их больше всех приговаривали к ВМН-расстрелу. В фотодокументальном фонде областного музея имеются фотографии и документы под грифом «секретно» и «совершенно секретно». Это документы, подтверждающие, что репрессиям подвергались не только отдельные люди, но и целые народы, в первую очередь корейцы. Официальным поводом послужило обвинение всего народа в шпионаже в пользу врага – империалистической Японии. В музее хранится дело арестованного в 1937 году на Дальнем Востоке Ким Мен-Му, преподавателя японского и корейского языков оперативных курсов Управления погранвойск Дальневосточного округа (реабилитирован 24 ноября 1959 г.) [9].

Нам стала интересна судьба его семьи, которая была выслана в Кустанайскую область. Оказалось, что дочь Ким Мен-Му и ныне живёт в Кустанае, бережно хранит пожелтевшие листки документов (подшитых в свой семейный архив), фотографии 1936-1937 годов. Лидия Михайловна Ким оставила для потомков рукописные воспоминания. «На день ареста нас всего было четверо: мать в положении, старшая сестра – 10 лет, мне – 6 лет и младшей 4 года, в октябре родился 4-й ребёнок. – Записала она спустя многие годы. – В апреле 1938 года новые молодые кадры НКВД принесли нам железно-дорожные билеты на Кустанай, утешив нас, что там свои. Таким образом, мы оказались в Кустанае (в бывшем колхозе Самир). Условия были ужасные, жили в бараках по 20 семей, через два месяца в течение одной недели умерли двое младших. Мама несла на плечах маленький гробик и сама хоронила. В каждой семье умирали дети». Жертвами политики депортаций стали в первую очередь дети [10].

В 1937-1938 годах на корейских переселенцев, независимо от их статуса и социального положения, как и на многих других жителей Кустанайской области, обрушились необоснованные репрессии. Тогда были репрессированы от 70 до 100 депортированных корейцев. Впоследствии все они были реабилитированы [11]. По неполным данным в «Костанайской области было репрессировано около 7 тысяч человек,

из них приговорены к высшей мере наказания более 2 тысяч» [12]. Отдельно по городу Кустанаю конкретные цифры в опубликованных источниках и научных трудах не приводятся, это предстоит только сделать. «Расстрельный список» жителей области, в том числе города Кустаная, обвиненных в политических преступлениях в годы Великого террора (1937-1938 гг.), даёт нам возможность привести точное количество приговорённых к Высшей мере наказания. Расстреляны были представители 24 (двадцати четырёх) национальностей. Жертвами террора стали 333 (триста тридцать три) человека, родившихся или проживавших и работавших в Кустанае, в том числе те, у кого в графе «национальность» значилось – кореец – 33 (тридцать три) человека, то есть каждый десятый из приговорённых к расстрелу (без учёта данных по районам). Академик М.К. Козыбаев, анализируя «Расстрельный список» по Кустанаю, обращает внимание на причины выбора объектов для репрессий, в первую очередь место рождения. Так, «были осуждены за шпионаж и расстреляны переселенные из Посьетского района Дальнего Востока – Иван Сен-Хо, Хен-Ен-Та, Цой-Ен-Ун, Цой-Дек-Сун, Цой-Ен-Гвон, Цой-Кен, Цой-Хен-Шун, Цой-Чон-Др, Цой-Хан-Себ». Причём, «многие из них работали тогда на Костанайском элеваторе» [13].

Вопрос о репрессиях в отношении национальных меньшинств остаётся открытой научной проблемой. В период образования Кустанайской области в довоенный период не только в районах, в сельской местности, но и в самом городе Кустанае оказалось значительное количество представителей депортированных народов – корейцев, немцев, поляков. Кроме этих национальностей, репрессиям в первую очередь подвергались лица, выходцы как из европейских стран (румыны, венгры, евреи, болгары, греки), так и азиатских (корейцы, персы). Судьба занесла их в Кустанай по самым разным причинам (последствия первой мировой войны и гражданской войны). Злободневный вопрос о депортации народов ждёт своих пытливых исследователей.

1 Табулденов А.М. К вопросу о депортации народов в Казахстан (30-40-е годы XX века) // *Гылым. Наука. Международная научная конференция. – 2005. – №1(7). – С. 89-96.*

2 Тен В.А. Начальные страницы истории кустанайских корейцев. – *Кустанай, 1994. – 48 с.*

3 Ким А.М. Моя судьба. Дорогой горьких испытаний: К 60-летию депортации корейцев России / *Сост. В.В. Тянь. - М.: Экслибрис-Пресс, 1997. – С. 120-123.*

4 Терновой И.К., Ярочкина Е.В. Суровые предвоенные // *Костанайская область: прошлое и настоящее. Часть 2. / Под ред. И.К. Терновой. – Костанай, 2007. – С. 153-154.*

5 Тен В.А., Ли А.А. О появлении корейского населения в Кустанайской области // *Научно-практическая конференция по краеведению. – Костанай: КГУ им. А.Байтұрсынова, 1992. – С. 58-59.*

6 Здоровец Н.И. Корейцев – подальше от границы // *Наша газета. 2004. 29 апреля.*

7 Тен В.А. О трудностях первоначальной адаптации российских корейцев в Казахстане (1937–1938 гг.) // *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». №3 / 2012. – С. 88-92.*

8 Черныш П.М., Хан В.Н. Корейцы Кустанайской области. – *Костанай, 2000. - 347 с.*

9 Уже не секретно. Каталог фотодокументального фонда Костанайского областного историко-краеведческого музея по теме: «Политические репрессии 1930-1950-х гг.». / *Сост. Суряднова Е.А. – Костанай, 2012. – 84 с.*

10 Семейный архив Ким Лидии Михайловны.

11 Тен В.А. Судьбы первых ссыльных корейцев в Казахстане // *Известия корееведения в Казахстане. – Вып. 1-й. - Алматы, 1996. – С. 44-52.*

12 Маулетов Г.Н. Страх и надежда. – *Костанай: Костанайполиграфия. 2006. – 320 с.*

13 Книга скорби – Азалы кітап: Расстрельные списки. – *Костанайская область. – Алматы, 2001. – 192 с.*

Түйін

Ким Н.П. – педагогика ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры, **Легкий Д.М.** – тарих ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры

Қазақстан жеріне корейлердің жер аударылуы кезеңінде Қостанай қаласында «Корей ауылының» пайда болуы тарихынан (1936-1937 жылдар)

Қазақстанға корейлердің жер аударылуының 80 жылдығына арналған

Мақалада корей халқының Қазақстанға Қиыр шығыс өлкесінің шекара аудандарынан жер аударылуы (1930-шы жылдардың ортасында) туралы және қаншалықты ол Қостанай (Кустанай) қаласына тікелей ықпал еткені туралы сұрақ қарастырылады. Тарихшылар мен өлкетанушылардың деректерін, жер аударылған корей отбасыларының бірінің жеке мұрағатын қорытындылай келе, авторлар 1936-1937 жылдары Қостанай қаласының облыстық орталық ретінде қалыптасуы кезіндегі оның аумағындағы жер ауып келген корейлердің («Корей ауылының») тарихын мазмұндайды.

Түйін сөздер: Халықтарды жер аудару, Қазақ КСР, КСРО-дағы корейлер, қуғын-сүргін саясаты

Summary

Kim N. – Doctor of pedagogic sciences, Professor of A.Baitursynov Kostanay State University,

Legkiy D. – Doctor of historical sciences, Professor of A.Baitursynov Kostanay State University

From the history of «Korean village» in Kostanay city in the period of deportation of the Korean population in Kazakhstan (1936-1937 years)

To deportation of Koreans in Kazakhstan 80-th Anniversary

«About Deportation of the Korean Population...»

The article deals with the issue of deportation of the Korean population from the border areas of the Far East region in Kazakhstan (in the mid-1930s) and how it has affected directly Kostanay (Kustanay). Summarizing data of historians and regional ethnographers, the personal archive of one of the deported Korean families, authors illuminate the history of Korean immigrants in the territory of Kostanay (so-called «Korean village») during of its establishing as regional center in 1936-1937.

Keywords: Deportation of peoples, Kazakh SSR, Koreans in the Soviet Union, the policy of repression

УДК 93/94

РОЛЬ СИБИРСКОГО КОРПУСА В КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА В XVIII-XIX ВВ.

К.К. Кенжебеков – *к.и.н., доцент кафедры «Общеобразовательных дисциплин»*

АО «Университет «НАРХОЗ», Республика Казакстан, г. Алматы

Статья посвящена раскрытию роли Отдельного Сибирского казачьего корпуса в колонизации Казахстана. Отдельный Сибирский корпус был создан по инициативе царского правительства, для закрепления на новых, обширных и богатых землях, усиления здесь российского влияния, дальнейшего проникновения вглубь казахских степей, её захвата и постепенной колонизации. Ещё одной из важных причин было создание плацдарма для дальнейшего завоевания Средней Азии, с целью изменения событий на мировой арене.

Выявлена и обоснована степень заинтересованности царского правительства в размещении на сибирских военных линиях казачьих и регулярных воинских частей. По мере приближения русских границ к Китаю царское правительство начинает понимать, что для установления своих пределов в Сибири, необходимо создать крупное боевое соединение в этом регионе, с обязательным наличием регулярных армейских подразделений. Войска Отдельного Сибирского корпуса активно использовались не только для охраны военных линий и укреплений, но и против национально-освободительных выступлений казахского народа. Размещенные в укреплениях войска Отдельного Сибирского корпуса не только охраняли укрепления и военные линии, но и, насаждая российские порядки, занимались бессовестным и наглым грабежом мирных аулов. Помимо всего этого царское самодержавие начинает испытывать в Казахстане новые виды оружия, а именно ракетные станки. Факт отправки ракетного оружия на юг, а именно в форт Верный, подтверждают архивные документы. Поручик Вроченский подчиненный Санкт-Петербургского Ракетного заведения, на почтовых лошадях с ракетным оружием и двумя ящиками прицельных боевых ракет был направлен в укрепление Верное.

На основе проведенного исследования автор предлагает примерную оценку действиям царской России в XVIII-XIX вв. в Казахстане.

Ключевые слова: колонизация, корпус, военная линия, рекруты, ракетные станки

Отдельный Сибирский корпус был создан по инициативе царского правительства, для закрепления на новых, обширных и богатых землях, усиления здесь российского влияния, дальнейшего проникновения вглубь казахских степей, её захвата и постепенной колонизации. Ещё одной из важных причин было создание плацдарма для дальнейшего завоевания Средней Азии, с целью изменения событий на мировой арене. Источник сообщает об этом факте следующее: «Прежде события в Азии были интересны лишь для дел этой окраины; теперь же мы начали расширять свое влияние в Азии с целью, при случае, произвести тут давление на дела в Европе» [1].

Точной даты создания Отдельного Сибирского корпуса не сохранилось в анналах истории, но не ранее 1808 года.

До создания корпуса на сибирских военных линиях несли службу отдельно казаки, и пять драгунских регулярных полков. Но после наполеоновских войн в Европе эти пять полков были переведены к западной границе империи. На сибирских военных линиях остались казачьи войска, которые несли сторожевую службу, сопровождали торговые и посольские караваны, охраняли крепости и укрепления. В конце XVIII века Сибирское линейное казачество, подразделяясь на казаков Горькой, Иртышской и Бухтарминской военных линий, насчитывало в своих рядах около трех тысяч человек и делилось на 24 сотни [2].

По мере приближения русских границ к Китаю царское правительство начинает понимать, что для установления своих пределов в Сибири, необходимо создать крупное боевое соединение в этом регионе, с

обязательным наличием регулярных армейских подразделений. По указу императора Александра 1, изданного 8 мая 1806 года, в Оренбургской и Сибирской инспекциях были сформированы 23-я и 24-я пехотные дивизии [3]. Именно 24-я пехотная дивизия и Сибирское линейное казачество составили основное ядро Отдельного Сибирского корпуса, опираясь на который, царское правительство приступило к планомерному завоеванию территории казахов сибирского ведомства.

После создания регулярных частей царское правительство начало решать и казачий вопрос. В 1808 году был утвержден штат Сибирского линейного войска, определенного из 10 конных полков, каждый пятисотенного состава; всего в войске положено иметь 5950 человек, не считая конно-артиллерийской роты в 12 орудий [4].

Подтверждение этого факта мы находим в другом источнике: «Положением 19 августа 1808 года о Сибирском линейном войске, в состав которого вошли казаки всех пограничных линий, было узаконено существование этого войска, как такового, установлен был порядок управления им, и войсковая канцелярия получила указ склонять живших за пограничными линиями инородцев к переселению в войско и обращению в состав его» [5].

Кстати, факт получения указа о склонении инородцев к переселению в войско, красноречиво говорит о том, что своих войск у царизма явно не хватало для дальнейшего продвижения вглубь казахских степей, что ещё раз подтверждает факт, что присоединение этого края было не добровольное принятие русского подданства, для которого не требовалось большого количества войск, а насильственное завоевание чужих территорий при помощи крупного воинского соединения.

Более подробное описание этого события мы находим в трудах профессора Абдилова М.Ж. 19 августа 1808 года император Александр 1 издал указ об объединении казаков Горькой, Иртышской и Бухтарминской военных линий и создании единого Сибирского линейного казачьего войска со своим штатом и положением. Новому войску определялись особое управление общественные и войсковые учреждения, сословные права и преимущества, особый порядок отбывания воинских и земских повинностей. Штат Сибирского казачьего войска был определен в 10 конных полков, каждый пяти-сотенного состава, четыре резервных эскадрона и две конно-артиллерийские роты по 12 орудий в каждой. Всего насчитывалось в строю 5 тысяч 950 казаков. Штаб войска дислоцировался в городе Омске. Полки войска располагались: 1-й полк в крепости Пресногорьковской, 2-й – в Пресновской, 3-й – в Петропавловской, 4-й – в Николаевской, 5-й – в Омской и т.д. Войсковой атаман подчинялся генерал-губернатору края, который являлся вместе с тем и командиром Отдельного Сибирского корпуса [6].

Таким образом, мы видим из данного документа, что в 1809 году Отдельный Сибирский корпус уже существовал. По всей видимости, он был создан в 1806 году, вместе с формированием 24-ой пехотной дивизии.

За период с 1808 по 1846 годы, в Сибирском ведомстве произошли большие изменения. Во-первых, велась постоянная работа по укреплению и пополнению регулярных войск Отдельного Сибирского корпуса. 21 октября 1809 года в Омской крепости, на полевом положении был сформирован гарнизонный батальон, в составе четырех строевых рот. Это батальон был присоединен к Омскому гарнизонному батальону и с ним вместе составил Омский гарнизонный полк, приняв номер второй. 19 апреля он был переименован в Сибирский линейный №5 полк. 4 марта 1800 года Бийский пограничный гарнизонный батальон, сформированный 31 августа 1771 года в составе пяти рот строевых и одной инвалидной, был переименован в батальон полковника Бегунова и причислен к составу гарнизонного, генерал-майора Ретюнского, полка. 2 июля 1826 года этот полк был переведен в крепости Пресногорьковскую и Пресновскую и назван Пресногорьковским гарнизонным полком. 19 апреля, когда все гарнизонные батальоны Отдельного Сибирского корпуса переименовали в линейные, полк был назван Сибирским линейным №2 полком. 4 марта 1800 года в Железинскую крепость был переведен 2-й Омский пограничный гарнизонный батальон, сформированный 31 августа 1771 года в Омской крепости из офицеров и нижних чинов с дополнением рекрутами, в составе 5 рот строевых и одной инвалидной. 19 апреля 1829 года Томский пограничный гарнизонный батальон, сформированный 19 апреля 1764 года в составе 4 строевых рот, одной инвалидной и одной мастеровой, был переименован в сибирский линейный №4 батальон [7].

До лета 1808 года службу на сибирских линиях несли полки 24-й пехотной дивизии. В 1745 году шесть лучших регулярных полков были направлены в Сибирь. Один из них, а именно Ширванский мушкетерский полк, имевший богатый опыт ведения колониальных войн, названный Ширванским за покорение Ширванского ханства на Кавказе, охранял Горькую линию.

Не оставались без внимания царского правительства и казачьи войска, составлявшие основу Отдельного Сибирского корпуса. В 1846 году было утверждено новое положение Сибирского казачьего войска,

состав которого был оставлен прежний, а именно 10 конных полков, для чего и всё войско разделено на 10 полковых округов, пополнявших свои части. Конная артиллерия пополнялась рекрутами на общем основании. Для усиления войска в него были зачислены до 5 тысяч 380 крестьян, живших в деревнях между казачьими поселениями; для поселения в степях были вызваны крестьяне из других губерний в количестве 3 тысяч 852 человек. Из водворенных в степи казаков в 1850 году образован особый полк. К началу 1853 года сибирское линейное казачье войско насчитывало 10 конных полков, в которых нижние чины насчитывали 11 тысяч 943 человека, мужское же население казачьих поселений к 1855 году состояло из 39 тысяч 162 человек [8]. Примерно такую же информацию мы находим в другом дореволюционном источнике: «По вновь изданному в 1846 году положению о Сибирском линейном казачьем войске... состав войска увеличился значительно, до 29138 людей мужского пола... увеличение численности Сибирского линейного казачьего войска дало возможность продолжить линейным казакам колонизацию юго-восточной части Киргизской степи, вдающейся уже в пределы Средней Азии» [9].

Упоминание об этом факте дает третий дореволюционный источник. «Между тем на долю Сибирского линейного войска постепенно стали выпадать все более и более серьезные задачи, по мере того как русское влияние продвигалось далее вглубь степи... Положением 1846 года... войско было разделено на 10 конных полков и несколько команд, увеличен земельный надел...» [10].

И, наконец, в 1861 году издается ещё положение для Сибирского линейного казачьего войска. Согласно этому положению войско усилено присоединением к нему Тобольского конного полка, Тобольского пешего батальона, Томского городского полка; при этом состав усилен до 12 конных полков, 3 пеших полубатальонов [11].

Этот же факт более подробно изложен у профессора Абдилова М.Ж. Пятого марта 1861 года было принято новое Положение о Сибирском казачьем войске. Его штат составили 12 конных полков, каждый шестисотенного состава, три пеших полубатальона и одна конно-артиллерийская бригада (из трех батарей в каждой по 8 орудий). Всего на службе находилось 12 тысяч строевых казаков [12].

Все вышеперечисленные подразделения Отдельного Сибирского корпуса размещались в укреплениях и военных отрядах при приказах, созданных царским правительством в казахской степи Сибирского ведомства и служивших опорными пунктами колонизаторской политики Российской империи.

На 10 ноября 1824 года в Каркаралинском и Кокчетавском военных отрядах располагался 5 казачий полк. Всего в обоих округах насчитывалось 679 человек.

Размещенные в укреплениях войска Отдельного Сибирского корпуса не только охраняли укрепления и военные линии, но и, насаждая российские порядки, занимались бессовестным и наглым грабежом мирных аулов. Например, в 1824 году из Кокчетава выступил военный отряд численностью до 200 человек под командованием Микулина, «... разбил аулы... убили 58 человек, награбили бесчисленное имущество. В 1830 году из Кара-Уткуля выступил военный отряд в составе 100 человек... было убито 120 человек мирного аула, остальные спаслись бегством». В 1831 году из Кокчетава выступил военный отряд численностью 500 солдат, под командованием подполковника Алексея Максимовича, который разграбил аулы СаржанаКасымова... «убито 450 человек и увезено дитя Саржана», нападение было совершено при реке Сары-Су. В 1832 году военный отряд под начальством Петра Николаевича Куланова в составе 250 человек, выступил из Кокчетава и напал на аулы Есенгельды и КучакаКасымова в Тургае... аулы были разграблены «... при чем убито 60 человек». В 1834 году выступившая из Кокчетавского приказа военная команда в числе 400 человек под начальством Ивана Семеновича Карбышева разграбила аликинцев, алтаевцев, калкамановцев и туртугуловцев, убила 350 человек, в том числе бия Аманкару. В том же году выступившая из Ак-Тава команда в числе 500 человек преследовала казахские аулы до Улу-Тау, но возвратилась без добычи. В 1836 году из Актаусского укрепления вновь выступил военный отряд в числе 400 солдат, были разграблены аулы алчинцев, джагалбайлинцев в урочище Беяути на реке Сары-Су, убито 250 человек. В 1838 году из Кара-Уткуля выступила военная команда в составе 300 человек и напала на аулы султана КучакаКасымова, бия Сайдалы находившихся в урочище Иманчик на Айрикум-Аккум, аулы были разграблены, убиты 21 девушка, 8 женщин, 25 мужчин, 180 человек были взяты в плен. В 1840 году военный отряд в составе 300 человек разграбил аулы султана СаржанаКасымова находившиеся в местечке Биявти-Калмак-Корган, при этом были убиты 70 человек, увезены в плен 20 женщин, угнаны 2300 лошадей, 300 верблюдов, 3000 баранов и 100 голов крупного рогатого скота (ЦГА РК. Ф. 338. оп.1. д.345. л.л. 3об., 5, 5об., 6. Ф. 4. оп.1. д.1996. л.л. 1-4.).

В 1831 году был основан Аягуз (Сергиополь), в 1841 году – Копал, в 1855 году – Верный. За период с 1824 по 1838 годы передовые посты русской власти достигли Голодной степи, Акмолинска, Актавска и Улу-Тау, в 600-700 верст к западу и югу от Сибирской и Горькой линий [13].

Численность войска в 1843-1844 годах колебалась от 3500 до 4000 человек.

К 1860 году при Отдельном Сибирском корпусе находился легкий артиллерийский парк варсенале которого упоминается о ракетных станках. История появления ракетного оружия в частях Отдельного Сибирского корпуса такова. Весной 1860 года по требованию военного губернатора Западной Сибири в Омск были посланы несколько ракетных установок с 554 ракетами. 21 апреля 1860 года новое оружие на подводках прибыло в Омск. Командовал транспортировкой, а потом и возглавил первую в Азиатской России ракетную часть поручик Вроченский.

Вскоре после прибытия в Омск батарея Вроченского была направлена на юг, на войну с кокандцами. Успех был полным. Противник бросал оружие, лошадей, провиант и спасался бегством. Позже при осаде Пишпека, понадобилось всего 8 ракет, чтобы полностью деморализовать вражеских стрелков и заставить их покинуть позиции. Изобретателем ракетного оружия был русский генерал Константинов К.И. Оружие представляло собой квадратный ствол-трубу на треноге [14].

Факт отправки ракетного оружия на юг, а именно в форт Верный, подтверждают архивные документы. 10 июля 1860 года по распоряжению командира Отдельного Сибирского корпуса, поручик Вроченский подчиненный Санкт-Петербургского Ракетного заведения, на почтовых лошадях с ракетным оружием и двумя ящиками прицельных боевых ракет был направлен в укрепление Верное, в распоряжение исправляющего должность начальника Алатауского округа и киргизов Большой орды.

Факт использования ракетного оружия против национально-освободительных выступлений казахского народа не упоминается, но как гласит поговорка, что даже незаряженное оружие может стрелять, то факта использования также нельзя полностью отрицать, тем более что оружие находилось на боевом вооружении корпуса.

На основе выше изложенного можно придти к следующим выводам:

-В связи с изменениями в Европе, в начале XIX века, русское правительство переводит регулярные армейские части к западным границам империи. Это обстоятельство заставляет царскую власть создать условия для формирования другого боеспособного соединения, а именно Сибирского казачьего войска, которое должно было стать составной частью Отдельного Сибирского корпуса;

-Начинается планомерное размещение войск корпуса в крепостях и фортах военных линий и превращение этих укреплений в островки русской власти;

-Гарнизоны, размещенные на военных линиях, продолжают наглый грабеж и избиение мирного населения казахских аулов;

-Царское самодержавие начинает испытывать в Казахстане новые виды оружия, а именно ракетные станки (возможно из этого, сделав определенные выводы, кремлевское правительство советской империи и разместило в Казахстане несколько десятков испытательных полигонов);

1 *Энциклопедия военных и морских наук. Т. 7. - СПб., 1888. - с. 624.*

2 *Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. - Алматы: Казахстан. - 1994. - с. 237.*

3 *Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. - М. - 1973. - с. 342.*

4 *Хорошихин М. Казачьи войска. - СПб., 1881. - с. 340.*

5 *Тихменев А.И., Груздинский П.А. Омский военный округ. - Омск, 1910. - с. 210.*

6 *Исторический опыт защиты Отечества: военная история казахов. - Алматы, 1999. - с. 375.*

7 *Памятная книжка Западной Сибири. - Омск, 1881. - с. 579.*

8 *Хорошихин М. Казачьи войска. - СПб., 1881. - с. 340.*

9 *Усов Ф.Н. Статистическое описание сибирского казачьего войска. - СПб., 1879 - с. 447.*

10 *Тихменев А.И., Груздинский П.А. Омский военный округ. - Омск, 1910. - с. 210.*

11 *Хорошихин М. Казачьи войска. - СПб., 1881. - с. 340.*

12 *Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. - Алматы: Казахстан. - 1994. - с. 237.*

13 *Энциклопедия военных и морских наук. Т. 7. - СПб., 1888. - с. 624.*

14 *Андреев О. Первые ракетчики. Газета «Ореал». №42. - 1992.*

Түйіндеме

Кенжебеков Қ.К. -АҚ «НАРХОЗ» Университетінің, «Жалпы білім беру пәндер» кафедраның доценті, т.ғ.к.,

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, kkaralbek@mail.ru

XVIII-XIX ғғ. Қазақстан қоныстануында сібір кеуденің рөлі

Мақала Қазақстанның қоныстануында Жеке Сібір казак кеуденің рөлінің әйгілеуіне арналған. Жаңа, және бай аумақты жерлерде бекіту үшін, россиялық ықпалдың күшеюі отарлау саясатын тереңдете енгізді. Жеке Сібір корпусының қоныстандыруды жетделдетуі патшалық үкіметтің бастама жасауы болды. Дүниежүзілік алаңда уақиғаның өзгерісінің, орта Азияның одан әрі табыс көзі үшін жаралғаны бір маңызды себеп болды.

Патшалық үкіметтің ынталылығының дәрежесі казак және үздіксіз жауынгерлік бөліктің сібір әскери сызықтарында орналастыру ыңдайқындау және тиянақтау. Орыс шекараның Қытайға жана сушылығының сайын патшалық үкімет өзінің шегінің қағидасы үшін Сібірде ірі жаугер құралымды жасауға қажет және үздіксіз әскери бөлім шетіндырымды барын түсіну бастайды. Қорғандарда Жеке Сібір кеуденің орналастыру қосындары тек қорған және әскери сызықтарды қорғау үшін емес, және, россиялық тәртіптерді орната, бейбіт ауылдың арысз жән еарсыз талану таражымен шұғылданды.

Одан басқа патшалық өкімет Қазақстанда сынау қарудың жаңа көріністерін бастайды, ал тап ракеталық станоктар. Ракеталық қарудың аттануының дерегі оңтүстікке, ал тап Верный фортна, архив құжаттар растайды. Жүргізілген зерттеудің негізінде автор XVIII - XIX ғғ. Қазақстанда патшалық Ресейдің іс-әрекеттеріне өнегелі сарапшылықты ұсынады.

Кілтсөздер: қоныстану, кеуде, әскери сызық, рекруттер, ракеталық станоктар

Summary

Kenzhebekov K.K. - Candidate of historical sciences, Associate Professor at the Department of General Sciences, Joint-stock company «Narxoz University» Republic of Kazakhstan, Almaty, kkapalbek@mail.ru

Role of the siberian corp in the colonization of Kazakhstan in 18-19 centuries

Article is devoted to the role of individual Siberian Cossack Corps in the colonization of Kazakhstan. The Separate Siberian Corps was created by the initiative of the tsarist government in order to consolidate new, vast and rich lands, strengthening Russian influence there, further penetrate deep into the Kazakh steppe, to capture it and to gradually colonize it. Another important reason was to create a base for further conquest of Central Asia, in order to change the events on the world stage.

Identified and justified level of interest of the tsarist government in placing on the Siberian Cossack military lines and regular troops. As we approach the Russian borders China to the imperial government is beginning to realize that to establish its limits in Siberia, it is necessary to create a large fighting force in the region, with the obligatory presence of the regular army units. The closer the Russian borders to China the imperial government starts to realize that to establish its limits in Siberia it is necessary to create a large fighting force in the region, with the obligatory presence of the regular army units. Separate and Siberian troops were actively used not only for the protection of military lines and fortifications, but also against the national liberation performances Kazakh people. Armies of the Separate and Siberian troops, who were placed in the fortifications, protected fortresses and military lines, and also engaged in unscrupulous and impudent robbery of peace Kazakh villages. Besides, the tsarist autocracy started to test new weapons in Kazakhstan, to be exactly tested missile machines. The fact of sending missile to the south, to be exactly to Fort Vernyi, is confirmed by the archival documents. Lieutenant Vrochensky, subordinate of St. Petersburg Rocket place, on post-horses with missiles and two drawers sighting combat missiles had been sent to the fortress Vernyi.

On the basis of this study the author proposes an approximate assessment of the actions of Tsarist Russia in 18-19 centuries in Kazakhstan.

Key words: colonization, corps, military line, recruits, missile machine

ӘӘЖ 11 -758

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ КӨТЕРІЛІСІНІҢ БЕЛГІСІЗ БЕТТЕРІ...

Ғ.А. Меңімбаев – *т.ғ.к., доцент, тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Сорбона-Қазақстан институты, халықаралық қатынастар кафедрасы*

Бұл мақалада автор сұлтан Кенесары Қасымұлы көтерілісінің бізге белгісіз тұстарын қарастырады. Сонымен қатар, мақалада көтеріліс қатысушылары, сұлтан Кенесары Қасымұлын көтерілісін қолдаған кіші жүз, орта жүз және ұлы жүз рулары мен тайпаларына ғылыми сараптама жасалынған. Хан Кенесары Қасымұлының қырғыз манаптарының қолынан қаза болуы зерттелінді. Бұл көтерілістің қазақ жеріндегі патша өкіметіне қарсы болған өзге көтерілістерден ерекшелігі сонда, көтеріліс 1837-1847 жылдар аралығында қазақтың үш жүзінің ру-тайпалары мекен еткен аймақты түгел шарпуында екендігіне автор тоқталады.

Түйін сөздер: Кенесары Қасымұлы, көтеріліс, патша өкіметі, ру-тайпалар, көтеріліс қатысушылары, архив, зерттеулер

Бұл көтерілістің қазақ жеріндегі патша өкіметіне қарсы болған өзге көтерілістерден ерекшелігі сонда, көтеріліс 1837-1847 жылдар аралығында қазақтың үш жүзінің ру-тайпалары мекен еткен аймақты түгел шарпуында деуге болады. Оған үш жүздің сұлтандары мен билері, батырлары, старшындары ру-тайпаларының көпшілігінің қатысуында. Бұл көтерілістің патшалық Ресей мемлекетінің отарлау саясатына қарсы бағытталуы, қазақ хандығын қалпына келтіруді алдына мақсат етіп қоюы, сонымен бірге ұйымдасқан түрде белгілі бір ру немесе тайпаның мекен еткен аймағында ғана емес, үш жүздің мекен еткен аймағын-

да болғандығында деуге болады. Ал, кемшілігі неде болды дегенде, бұл жерде бұл тақырып төңірегінде қалам тартқан орыстың, қазақтың зертеуші ғалымдарының пікірлерін, архив құжаттарын басшылыққа ала отырып мынаны айтуға болады: Біріншіден, Кенесары Қасымұлы - көтерліс кезінде жергілікті ру-тайпалардың ішіндегі рулық-тайпалық жүйеге сүйенген қазақ ауылдарындағы ерекшеліктерді ескермей, белгілі рулар мен тайпаларға қараған ауылдардың старшындары, билері немесе батырлары өздерінің қол астындағы ауыл аймағымен бағынуды жөн көрмесе, соған бола сол тайпалардың өзге де кінәсі жоқ руларының да ауылдарын шауып кеткендігінде (алым-салық алуда жергілікті халықтың арасында наразылықтың туындауы, билер мен батырлармен ортақ мәмілеге келе алмауында (Жанқожа батыр, Есет батыр, Сыпатай батыр т.б.) деуге болады. Кенесары Қасымұлы көтерлісі барысында сұлтандар, билер, батырлар, старшындар әртүрлі жағдайда көтерліске қосылып, кейбіреулері көтерлістің басында көтерлісшілер құрамында болғанымен, көтерлістің соңында көтерлісшілер құрамынан шығып кетіп отырған. Яғни, сұлтандар мен билер, батырлар мен старшындар т.б.әрқайсысы әртүрлі тарихи оқиғаларға байланысты көтерлісшілер қатарына қосылған деуге болады және олардың әрқайсының өздерінің алдарына қойған мүдделері болды. Олардың барлығы бірдей сұлтан Кенесары Қасымұлы секілді ойда болды деуге болмайды. Мысалы, сұлтан Кенесары Қасымұлы кіші жүз жерінде жүрген кезінде оны негізінен кіші жүздің және осы жерде кіші жүзбен бірге көшіп жүрген орта жүздің ру-тайпаларын билеген Шыңғыс тұқымынан тараған сұлтандардың бір тобы қолдаса, енді бір тобының қолдамағандығын да байқап отырмыз.

Сұлтан Кенесары Қасымұлының басшылығымен болған көтерлістің алғашқы кезінде, яғни 1838-1839 жылғы бастапқы кезеңінде Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл округтері бойынша барлығы 80-ге жуық сұлтандардың тікелей көтерліске қатысқаны немесе оны қолдағаны белгілі болып отыр, олардың басым көпшілігі Абылайдың тікелей ұрпақтары болып отыр. Бірақ, барлық жерде бірдей Шыңғыстан тараған ұрпақтардың өкілдері немесе Абылайдың ұлдарынан тараған ұрпақтарының барлығы бірдей көтерлісті қолдады деуге болмайды. Мысалы, 1846 жылдың шілде айының 22-інде сұлтандар Сүйік Абылайұлы, подполковник Әли Абылайұлы, Адамсат Ыбақов, Қамбар Асланов, Жанғазы Сүйіков, Мамырхан Бадылов, Аблек Алин, Дайыр Ішімов, Тінаш Таңатаров, билер Диханбай Қажыланов, Сары Алтаев, Сайымбет Байдериєв, Қарабай Түлесов, Менке Боктыбаєв, Дінәкієс Тынышбеков, Асылбек Байғарин, Қазыбек Тайбақин, Қоңғыбай Қаптағаєв тағы басқа да 16 би патша генералымен мәмлеге келіп, сұлтан Кенесары Қасымұлы қозғалысын жаншу мақсатында ортақ мәмлеге келуге уәделескен [1]. Мұндай деректерді Қарқаралы округінің аға сұлтаны Құнанбай Өскенбаєвқа байланысты және кіші жүздің ру-тайпаларын билеген сұлтандар, Шыңғыс ұрпақтары мен Абылай тұқымдарынан тараған сұлтандарға байланысты да айтуға болады [2]. Мысалы, 1844 жылдың 20 шілдесіндегі көтерлісшілермен болған қақтығыста 40 сұлтанның қазаға ұшырауына байланысты да зерттеушілер арасында біржақты пікір жоқ. Архив құжаттары да мардымсыз... 24 адам шығын болды, алғашқы ұрыс даласында өлім құшқандар ішінде сұлтандар - Тауқожин, Мырзалиєв, Бигеновтер т.б. болды деген мағлұматтар кездеседі. Ал, бір деректерде «1844 жылы шілденің жиырмасынан жиырма біріне ауысатын Сонымен бірге, сұлтан Кенесары Қасымұлы көтерлісін қолдамаған және оған бағынбаған рулар мен тайпалар болды деп кесіп айтуға болмайды. Себебі, Кенесары Қасымұлы көтерлісі туралы артында құнды ғылыми зерттеу жұмыстарын, монографиялық еңбектер қалдырған Ермұхан Бекмаханов, Жанұзақ Қасымбаєв т.б. еңбектерінде архив құжаттары негізінде көптеген мәліметтер келтірілген. Соларды басшылыққа ала отырып, қазақтың үш жүзінің барлық ру-тайпаларының көтерліске қатысқандығын байқаймыз. Мысалы, Кенесары көтерлісінде кіші жүзден шөмекей, шекті, төртқара, алтын, жаппас, табын, тама, алшын, жағалбайлы, орта жүзден - керей, қыпшақ, арғын руларының болғандығын, әр жылдары көтерліске қатысқан қазақтың ру-тайпалары көрсетілген деректемеден көруге болады: 1838 жыл - қыпшақ, арғын, табын, алшын, жаппас, жағалбайлы. 1839 жыл - шөмекей, табын, төрт-қара, шекті, қыпшақ. 1840 жыл - жаппас. 1841 жыл - табын, қыпшақ, арғын, тама, жаппас. 1842 жыл тама. 1843 жылы - бағаналы, арғын, шекті, табын, тама, шөмекей, жаппас, алшын, арғын, уақ, керей, төртқара, жағалбайлы. 1844 жыл - төртқара, қаракесек, шекті, алшын, жаппас, тама, арғын, балталы, алтай, темеш, қарпық. 1845 жыл - арғын, алтын, жаппас, төртқара, шөмекей, тама, табын, бағаналы, керей, қыпшақ, шекті, әлім [3]. Осыдан көріп отырғанымыздай, қазақтың ру-тайпалары туралы біржақты пікір айтуға болмайды. Мысалы, 1841 жылы қыркүйек айында қазақтың жоғарыда аталған ру-тайпаларының өкілдері бас қосқан кеңесте Кенесары Қасымұлын ата дәстүр салтымен ақ киізге көтеріп хан сайлаған. Ол туралы тарихшы, ғалым Е.Бекмахановтың еңбегінде төмендегідей деректер келтірілген: «Қазақ руларының белді өкілдері Кенесарыны хан ету жайын кеңестерде алдын ала талқылағаны туралы Жағалбайлы руынан Көлбай Қоқанов былай деп хабарлайды: - Кенесары мені ілтипатпен қабылдады, оның 40 үйден құралған ауылы бар. Бірақ оған жан-жақтан қырғыздар (қазақтар - М.Ғ.) ағылып келді, оның ішінде жаппастар, шөмекейлер, төртқаралықтар, алшындар мен шектілер

де бар ... Қырғыздар (қазақтар - М.Ғ.) сұлтан Кенесарыны барлық рулардың ханы етіп сайлау туралы кенесуде... Оның ауылына жиналған ордалықтардың сөзіне қарағанда, олар өзара ымыраға келіп, Кенесарыны хан сайлауға келісіп отыр. Шынында да, 1841 жылдың қыркүйек айында қазақ руларының өкілдері ата дәстүр салтымен Кенесарыны ақ киізге көтеріп, хан сайлады. Бұл заңды құбылыс еді. Балық ұлт-азаттық қозғалыс халықтың қалың бұқарасының қолдауына сүйенсе, өзінің ұлттық мемлекетін құруға тырысатыны белгілі ғой. Ахмет Кенесарин өзінің естеліктерінде мынадай көңіл аударарлық жәйітті еске алады: «Кенесарыны хан сайлаған кезде Кіші жүздің шекара шебі маңындағы даланы қоныстанған руларының бір бөлігі Кенесарыдан Орынбор өкімет орындарымен хат жазысқанында өзін әзірше хан деп атамауын өтініпті, сол үшін өздерінің Кенесарыға жасырын қолдау көрсететіндігін, ал сөз жүзінде патша өкіметіне берілгендігін және Кенесары көтерілісіне қатысы жоқтығын жариялайтындығын баяндайды. Орынбор әскери губернаторы Перовский Кенесарының хан сайланғанын хабардар болысымен: «хан болып сайланғаның рас па?» деп Кенесарыдан бұл сұраққа жауап беруін талап етеді. Перовскийге жауап хатында Кенесары мені ешкім де хан сайлаған жоқ дейді. Бұлай деу себебі, сірә, оны хан етіп сайлаған рулардың шекара шебіне таяу жерде көшіп-қонып жүргендіктен патша үкіметі тарапынан қуғын-сүргінге ұшыраудан қорқатындарын ойлаудан болса керек. Сөйтіп, Кенесары өкімет билігінің өзара қырқысқан күрестің немесе рулық егестің нәтижесінде емес, көтерілістің барша жұрт таныған көсемі ретінде хан сайлауы арқылы келген еді. Кенесары Қасымұлының Ресей мемлекеті, Ортаазиялық хандықтар - Қоқан, Бұқар, Хиуа және Ташкент құсбегі т.б. арадағы дипломаттық келісім-шарттар жүргізуде, екіжақпен хат жазысуда елшілердің, хатшылардың т.б. орны ерекше болды. Біз осы күнге дейін белгісіз болып келген Кенесарының елшілерінің аты-жөндерін келтіре кеткенді жөн санап отырмыз: Олар - Жүсіп Жанкүшікұлы, Мамберді Қонысбайұлы, Тайтоқ Дөненұлы, Табылды Тоқтыұлы, Қошымбай Қазанқапұлы. Кенесары Қасымұлы көтерілісінің соңғы кезеңдерінде елшілік келіссөздердің өздерін осы істе танытып үлгірген Шокпар Бақтыбаев, Есенгелді Саржанов, Сайдақ қожа Оспанов, татар Әлім Жағудин сияқты адамдар жүргізді. Олар қырғыздармен, Қытаймен және патша әкімшілігімен болған келіссөздердің барлығына қатысты. Ал енді, Хан Кененің қаталдығын көрсететін тағы бір дерек көздері: оның көтеріліске қатыспағаны, патша өкіметінің қол астында болғандықтары немесе салық төлеуден бас тартқандықтары үшін т.б. жағдайларға байланысты қыпшақ, арғын, жаппас, төртқара, жағалбайлы т.б. руларының 68 аулын талқандағаны туралы да деректер бар [4]. Мұндай дерек көздерін тарихшы ғалым Е.Бекмаханов еңбегі бойынша қарастырсақ: «... Осы жерде олар көтеріліске қосылудан бас тартқан Төртқара және Жағалбайлы руларының билері мен старшындары ауылдарын талқандады. Ур өзені бойында көшіп-қонған Жағалбайлы руының өзінен 700 жылқы, 3000 қой және 160 ірі қара айдап әкеткен [5]. «...Арғынның қошқар бөлігін басқарған би Шеген Мусин 1845 жылға дейін көтеріліске қосылмады. Күреске оның қол астындағы ру тармақтары да қатыспады. Кенесары Шеген Мусиннің руластары арасындағы беделімен сөзсіз санасты, сондықтан оған қарсы ашық қарулы қақтығысқа бармады [6]. «... Ескерте кететін бір жай, Кенесары мұндай феодалдарды өте жақсы білетін және олардың көңіл күйін де түсінетін. Алайда өзінің алдына патшалы Ресейге, Қоқанға және Хиуаға қарсы жалпы майдан құру мақсатын қойғандықтан, ол қандай жолмен болса да көтеріліске қатысушылар санын көбейтуге тырысты. Оған сенімсіз болса да, уақытша болса да одақтастар аса қажет еді. Егер кейбір сұлтандардың немесе ру билерінің өзіне қосылмайтындығына көзі жетсе, оларды қорқытып болса да бейтарап қалдыруға тырысты. Кенесарының Назар руының билері Байтөре мен Қаракөшікке жазған хаты сөзімізді дәлелдейді. Бұл хатта ол: «Менің хан екенімді мойындандар, мендік болындар, сендермен жақындасқым келеді... Егер бұрынғы іс-әрекеттеріңе өкінсеңдер, іштеріңдегі ең сыйлы адамдарың маған келсін. Мен сендерге қайырымдылықпен қараймын. Ал егер келмейтін болсаңдар, онда мен 30 жыл сендерді күтіп жүріп едім, енді - 30 жыл бойы ісім сендермен болады. Құдай алдымнан жарылқасын [7]. Жаппас руына байланысты да осыны айтуға болады. Жаппас руының белгілі бөлігі (Қалқаман) 1838 және 1843 жылдары көтеріліске қатынасып Кенесарыны қолдады. Кенесарыны жаппас руының тек зауряд хорунжий Жанғабыл Төлегенов пен Алтыбай Көбековтың қол астындағы тармақтары ғана қолдамады, олардың ауылын Кенесары 1845 жылы талан-таражға ұшыратты. Осы деректің негізінде өкіметтің ресми хат жазысуларында жаппас руының көтеріліске қатысуы жоққа шығарылып, Кенесарыны жаппас руының бітіспес жауы ретінде көрсетеді. Мұндай ойдың негізсіз екендігін деректерге жүгінсек анық көз жеткізе аламыз [8].

Кенесары Қасымұлының адами тұлғасы туралы, оның қолбасшылығы, далалық жағдайда соғысудың өнерін өте жетік меңгергендігін патша әскерлерінің қолбасшылары да мойындаған. Әскери күшті ұйымдастыруда, Кенесары өзінің алдындағы көшпелі дәуірмен салыстырғанда, ешқандай түбегейлі жаңалық енгізе қойған жоқ. Соған қарамастан, әскери күштерді ұйымдастырудағы оның кейбір жаңалықтары көңіл аударарлық. Кенесары жиырма мың жігіттен тұратын армия құрды. Оның ұйытқысы батырлар

бастаған жасақтар мен төлеңгіттер болды. Ерекше қауіп төнген кезде Кенесары маңына жасақшы жігіттер жиналатын болған. Әскер басында Кенесарының өзі тұрды. Ал, оның аға-інілері мен жақын достары әскери кеңес құрды. Әскери кеңесте соғыс жоспарлары жасалып, үлкен жорықтар алдындағы жауапты шешімдер қаралатын... Ал, енді Хан Кененің қазасына байланысты бізге келіп жеткен ауызша жырлар мен аңыздар бар, онда Хан Кененің өмірінің соңғы сәті туралы бірнеше нұсқалары сақталған. Оның қайсысы дұрыс екендігі туралы дәл басып айту қиын. Бірінші - Жендет салалы кездігімен қазақ ханының ішін жарғанда, ішек-қарны ақтарылып, жерге түскеннен ғана хан жан тапсырған. Оның өлімін тамашалауға жиналған қырғыздар таңқалған, оның жүрегі қалың түк басып кеткен екен. Мұндай ғажайып құбылыс тек аса жаужүрек батырларда болады екен [9]. Екінші - Кенесары Қасымұлының терісін тірідей сыпырып, азаптаған, қинаған, адам жаны түршігерлік қорлық көрсетіп өлтірген деген болжам бар. Үшінші - Кенесар Қасымұлын тірідей қазандағы қайнаған ыстық суға салып, қинап өлтірген. Төртінші - Кенесары Қасымұлын соғыста балалары, күйеулері, әкелері, бауырлары қаза тапқан қырғыздардың әйелдері ортасына апарып, олардың жазалауына берген деген де аңыз сақталған. Бесінші - Кенесары Қасымұлын найзаның ұшына шаншып, көкке көтерген, оны мазақтап ...қазақтың ханы халың қалай? - дегенде, м... - қа қырғыз, не десеңде мен сендерден жоғары тұрғанымды байқамай тұрсыңдарма деген екен... міне, осы секілді аңыз түрінде келіп жеткен деректер баршылық, олардың қайсысы шындыққа біртабан жақын келетіндігін алдағы уақыттағы зерттеушілердің құзырындағы мәселе деп ойлаймын... [10].

1 ҚРМОА, қор 374, тізбе 1, іс 5085, папка 5-7.

2 Жанузак Касымбаев. Последний поход хана Кенесары и его гибель. - Алматы, 2002 г. - с. 73.

3 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994 жыл, - 175-177 бб.

4 Қасымбаев Ж. Кенесары хан. - Алматы: «Қазақстан», 1993 жыл, - 52 б.

5 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994 жыл, - 270 б.

6 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994 жыл, - 194 б.

7 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994 жыл, - 195-196 бб.

8 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994 жыл, - 180 б.

9 Қасымбаев Ж. Кенесары хан. - Алматы: «Қазақстан», 1993 жыл, - 84 б.

10 Меңілбаев Ғ.А. Кенесарының түк басқан жүрегін көріп, қырғыздар таңғалыпты. Аңыз адам /журнал/. №21(33). Қараша 2011 жыл. - 45 б.

Резюме

Менілбаев Гани Абылаевич – к.и.н., доцент, академик академии истории и социальных наук

Неизвестные стороны восстания Кенесары Касымұлы...

В данной статье автор рассматривает нам неизвестные стороны о воостаний султана Кенесары Касымова. Также, в статье дается научный анализ участникам воостания, родов и племен младшего, среднего, старшего жуза поддержавших султана Кенесары Касымова. Гибель Хана Кенесары Касымова от рук киргизских манапов.

Ключевые слова: Кенесары Касымов, восстание, царское правительство, родовые-племена, участники восстания, архив, исследования

Summary

Menilbaev Gani Abylaevich - the candidate of historical Sciences, academician of the Academy of history and social Sciences

An unknown party the uprising of Kenesary Kasymov...

In this article the author examines the unknown side of the uprising Sultan Kenesary Kasymov. Also, the article gives a scientific analysis of the participants of the uprising, clans and tribes, the little Zhuz, the middle Zhuz supported of the Sultan Kenesary Kasymov. The death of Khan Kenesary Kasimov at the hands of Kyrgyz Manapov.

Key words: Kenesary Kasymov, the uprising, the imperial government, ru, the leaders of the rebellion, archive, research

ӘӨЖ 09.15- 41

ОРЫС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ СЕМЕЙ БӨЛІМШЕСІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН

М.М. Муратказин – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

Мақалада, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің тарихи үрдісі сипатталып, қазіргі кезеңдегі тарихи көзқарастар жүйеленіп, әдістемелік негізі сипатталған. Сонымен қатар, Қазақстан аумағындағы Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің аймақтық қызметін бүгінгі күнге дейінгі адамзат қоғамының әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінің күрделі құбылыстарының динамикасын ғылыми тұрғыда салыстырылады.

Тірек сөздер: Орыс географиялық қоғамы, Семей бөлімшесі, саяси, мәдени өмір, зерттеу

Орыс этнографиясы тарихында Орыс географиялық қоғамының қызметі және қосқан үлесі елеулі орын алды. Себебі құрылғаннан күннен бастап әр елдің өткен тарихы мен этнографиясы туралы құндылығы шексіз ғылыми материалдар қалдырған еді. Сонымен қатар, Қазақ тарихын мерзімді басылымдар мен мұрағат құжаттары арқылы зерттеуде Орыс географиялық қоғамның атқарған жұмысы өте зор болды.

Орыс географиялық қоғамы ғылыми зерттеу жұмыстарын әр түрлі салада және Ресей мен оған іргелес елдерде бастаған еді. Ресей империясында отарлық аймақтарының байлықтарын игеру, олардың ресурстарын зерттеу күн тәртібінде тұрды. XIX ғасырдың 2-ші жартысынан бастап-ақ орыс географиялық қоғамында Қазақстан аймағының әр жерінде өздерінің бөлімшелерін ашу мәселесі қойылды. Қазақстандағы сондай өлкенің бірі Семей қаласы болды.

1902 жыл 31 наурызда Семей қаласының мәдени дамуында үлкен маңызды рөл атқаратын мәдени мекеме, Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі бөлімшесінің ашылу рәсімі жасалды. Бөлімшенің ашылу барысының өзіндік тарихы бар. Ғылыми қоғамның ашылуы туралы мәселе 1898 жылы туды. Статистикалық комитетінің хатшысы Н.Я. Коншиннің "Семей облыстық ведомостында" Семейде географиялық бөлімше ашу керектігі туралы мақаласы шықты. Мақалада Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесін аша отырып, өлке тарихын ғылыми зерттеуді ұсынды. Бөлімше Семей әскери губернаторы А.Ф. Карповтың қолдауымен ашылды. Семей облысының әскери губернаторы Александр Федорович Карпов, 1) Патшалық орыс географиялық қоғамның Вице Президенті, сенатор Петр Петрович Семеновқа Семей географиялық бөлімшесінің ашылу керектігі туралы ұсыныс жасады. Петр Петрович Семенов бұл ұсынысқа қолдау жасады [1, 40, 45 бб.].

Бөлімшенің мақсаты Шығыс Қазақстанды тарихи-географиялық, геологиялық, археологиялық, археографиялық, этнографиялық, статистикалық, жаратылыстану жағынан жан-жақты зерттеу болды. Бөлімше мүшелері мұрағаттарда жиналған құжаттар мен мәліметтерді іздеп тауып, зерттеулер жүргізіп, экспедицияларды жабдықтап, өлкетанушылықпен айналысуға ниет білдірген тұлғаларды ғылыми жұмыстарға тартумен, кітап, қолжазбалар, карталар, ғылыми оқулықтарды жинап сақтаумен айналысты. Бөлімшенің ғылыми зерттеу қызметі Семей облысын, оған қатысты Жетісу өңірін және оңтүстік батыс Сібір жерлерін әсіресе Алтайды толық қамтыды [2, 31-б.].

Бөлімшенің ашылу күніне қарай 97 адам бөлімше мүшесі болуына ниет білдіреді. Оның ішінде 69 адам семейліктер, қалғаны Семейден тыс жерлерден болды. Бөлімшенің ашылуы қоғамдық жиналыста Семей облысының әскери губернаторы И.Н. Соколовскийдің, Семей тұрғындарының және Географиялық қоғамның мүшелері болуға ниет білдірушілердің қатысымен өтті. Қоғамдық жиналыста Семей Статистикалық комитетінің хатшысы Н.Я. Коншин бөлімше мекемесінің тарихын баяндады, ал қоғам мүшесі Ф.К. Зобниннің "Қырғыз даласындағы құлдық" атты рефераты тыңдалды. Одан кейін басқару комитетінің мүшелерінің сайлауы өтті. Комитет мүшелері болып төмендегілер сайланды: Төрағасы - Семей облысының Вице губернаторы Н.Ф. Ницкевич, мүшелері Ф.К. Фон - Герн, П.В. Арефьев, Ф.К. Зобнин, И.Ф. Ремцов, Г.А. Сопетов, И.Н. Цетмен және жұмыс басқарушысы - Н. Я. Коншин [3,15-б.].

Н.Я. Коншиннің Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің құрылу тарихында өзіндік орыны бар. Н.Я. Коншин - дворян тегінен шыққан, Ярославский Демидовский лицейінің студенті. Лицей студенттерімен құрылған революциялық толқуларға қатысқаны үшін тұтқындалған. 1890 жылы қараша айында Н.Я. Коншин Семейге келді, бұған дейін ол Зайсан жерінде жер аудару мерзімін өткізген. Жер аудару уақыты өткеннен кейін Н.Я. Коншин Семей қаласында қалып, көптеген жылдар бойы Облыстық Статистикалық комитетінің хатшысы және бөлімшенің басқарушысы міндетін атқарды. Оның қазіргі уақытқа дейін Академиялық ғылымда өзінің мағынасын жоғалтпаған экономика, тарих және қазақ этнографиясы жайлы жұмыстары мен мақалалары көп [4,17-б.].

1902 жылдан 1910 жылдар аралығында Ұйғару комитетінің 74 отырысы және бөлімшенің 21 қоғамдық жиналыстары өткізілді. Бөлімшенің алғашқы жұмыс атқаруы кездерінде ұйымдастырушылық мінез алды. Қазақстандағы ғылыми мекемелердің қатарына Орыс география қоғамының Семей бөлімшесіне қарасты губерниялық өлкетану мұражайы да жатады. Мұражайдың құрылуы XIX ғасырдағы Статистикалық комитетімен тығыз байланысты. Мұражай 1883 жылы аталған мекеме жанынан Семей губернаторы А.П. Проценко қолдауымен ашылған. Орыс География қоғамы құрылғанға дейін мұражай ісімен саяси жер аударылғандар айналысты. Біршама уақыт бастауыш білім беруге қамқорлық Семей қоғамының қарамағында болып, 1902 жылы орыс география бөлімшесіне берілді.

1919 жылы Кеңес өкіметі орнасымен-ақ, декреттердің негізінде Халық Ағарту бөлімінің қарамағына өтіп, мұражай атауы губерниялық ғылыми мұражай деп өзгертіліп, мұражай ісінің меңгерушісі болып Д.Ф. Портнягин тағайындалды. Болшевиктік үкіметтің тарапынан жүргізілген қысым көрсету яғни география қоғамының негізгі қызметі мен бағытын айқындайтын мұражай мен кітапхананың қайтару

жөніндегі шығымдары қанағаттандырылып, 1921 жылы аталған қос мекеме бөлімше қарамағына қайтарылды. 20-жылдардағы елдегі, губерниядағы қиын қыстау кезеңдер мұражай ісіне де салқындығы тимей қоймады. Азамат соғысы және онан кейінгі кезеңде де 1923 жылға дейін мемлекет тарапынан да және жеке азаматтардан ешқандай қаржы көзі түспесе де География қоғамының мүшелерінің қажымас еңбегі мен тегін жұмыс атқаруы арқасында мұражай ісі күйреуден аман қалды [5, 62-б.].

1902 жылы 15 қазанда бөлімше мүшелерінің ортақ жиналысында В.И. Бенкевичтың "Қырғыз дала шаруашылығы және оны жақсарту мәселелері" атты рефераты тыңдалып, бұл сұрақ ортақ талқылауға түсті. Бұл жиналыста бөлімшенің ашылуына қол ұшын тигізген А.Ф. Карпов сыйлы мүше болып сайланды. Сонымен, 1902 жылы бөлімше жеткілікті өмір талпыныс білдіріп, жас ғылым мекемесінің мүшелері өз жағдайларын биік ұстап бөлімшенің жетілуіне шынайы көмек көрсетуге дайын екендігін көрсетті [6, 25-б.].

1902 жылы 26 қазанда Батыс Сібір бөлімі географиялық қоғам өзінің 25-жылдығын атап өтті, бұған бөлімше жеделхатпен құттықтау жолдады. Жарғы жайлы сұрақты талқылау нәтижесінде бөлімше әлі де болса Батыс Сібір бөлімінің жарғысын басшылыққа алатыны туралы, кейіннен тәжірбие жинай жаңадан, жаңа өзгерістер енгізе отырып, өз бөлімше жарлығын жасау туралы шешімге келді. Бөлімше өз кітапханасы мен мұражайын қалыпқа келтіре отырып, жергілікті өңірді зерттеу керектігін де ұмыта қойған жоқ.

1902 жылы бөлімше мүшесінен шығып кеткен И.Н. Цетлинскидің орнына Н.Я. Дегтяров алынса. 1903 жылы қараша айында бөлімшенің мүшесі Ф.К. Зобнин Семейден кеткен болатын. Ұйғару комитетінің отырысы 4-ші рет, ал ортақ мүшелерінің жиналысы 2 рет өткізілді 1903 жылы комитет мұражайды қалыптастыру жұмыстарына көп еңбек сіңіріп, мұражайдың: антропология, зоология, этнография, археология, жаратылыстану және тарих бөлімінің тіркеме жұмыстары жасалды. Археология бөлімшесінде әріптес мүше О.Н. Педошенко Семейдің шет жақ өңірінен тас және қола ғасырының құнды коллекцияларын жинады [7, 64-б.].

Сонымен қатар кітапхана әр-түрлі қоғамдар мен жеке тұлғалардан түскен жаңа басылымдарға толды. Кітаптарды қолдануды қолайлы ету үшін, кітаптарды бөлімдер бойынша ғана емес, сонымен қоса газет, журналдардағы әр-түрлі мақалалар бойынша систематикалық каталогтар жасалды. Ғылыми баяндамаларға келетін болсақ, бөлімше мүшелерінің 2-ші ортақ жиналысында О.Н. Педошенко "Қырғыздың сайлау басы", және "Семей өңіріндегі археологиялық жинақтар" атты 2 рефераты оқылды [8, 40-б.].

Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі өзінің ғылыми еңбектерін "Жазбалар" атты жинақпен баспадан шығарып отырды. 1903 жылы бөлімше Н.Я. Коншиннің екі мақалалары басылымы В.И. Бенкевич және Ф.К. Зобниннің бір-бір мақалалары басылып шығарылды. Осы I жазбаларды басып шығарумен бөлімшенің шығармашылық жұмыс атқаруымен басшылыққа алынды. Патшалық Археологиялық Комиссиясының сұранысы бойынша О.Н. Педошенконың Семейдің шет жақ өлкесінен табылған заттардың ішінен 3 зат: атқа мінген адамның суреті бар айылбас, қоладан жасалған ұстара және садақ жебесі Петербургке жіберілді. Бұл мұражай каталогтарына жазылған барлық заттар бөлімшеге қайта қайтарылып беру шартымен Археологиялық комиссиямен жіберілді. Кітапханаға көптеген кітаптар Семей Статистикалық комитетінен, Ғылым академиясынан және Геологиялық комитетінен келіп түсті. Каталогтарды басып шығаруда бөлімшенің II Жазбаларын басып шығару үшін деректер жинақтау туралы мәселе көтерілді. Бұл басылымға Ф.К. Зобниннің "Семей Авантюристтары" атты, Н.Я. Коншиннің "Көкпекті өңірін ашу тарихы" және "Бір Қырғыз жұты туралы жазба" атты мақалалары, комитет мүшесі Б.Г. Герасимов өзінің "Поездка на Барлыкские минеральные источники" атты мақаласы келіп түсті. Мақалаларды комитет бөлімшесіне түсуі бойынша басып шығаруды ұйғарды. 1905 жылы Семей Статистикалық комитеті бөлімшеге 1902 жылы сый ретінде берілген кітапханасын қайтарып беруді талап етті. Бөлімше атынан Ұйғару комитеті өз құқығын қорғауға, керекті шаралар қолдануға белсенді бет алды. Статистикалық комитет пен бөлімше арасында келіссөздер жүргізіліп, соңында Ұйғару комитеті Статистикалық комитеттің қойған талаптары заңсыз екендігін атап өтті [30, 28-б.]. Барлық жағдайлар шешілгеннен кейін Статистикалық комитет кітапханаға қойған талаптарынан бас тартты. Осылайша, бөлімшенің аса маңызды сұрақтарының бірі - ғылыми мұражайды алып қалу сұрағы бөлімшенің пайдасына шешілді. Бөлімше мұражайының кітаптары бөлімшенің мүшелеріне ғана емес басқа да осы өңір өмірін зерттейтін тұлғаларға берілді. Кейбір кездерде кітапханашы кітаптарды белгілі бір сұрақтар бойынша қарастырып отырса, бұл осы өңірді зерттеумен айналысатын тұлғалардың жұмыстарын жеңілдеткен болатын. 1905 жылы бөлімшенің кітапханасына 277 том кітап келіп түссе, жыл аяғында кітапханада 5136 том кітап болды [9, 31-б.].

Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі РСФСР мен Қазақстан Жер Комиссиялары ұйымдастырған экспедицияларға қатысып, губернияның өсімдіктерін, жер құрылысын зерттеуге өз үлесін қосып отырды.

1905 жылы 8 Наурыз күні бөлімшенің ортақ жиналысында Н.Я. Коншин өзінің "Заметки об одном Киргизском джуте" атты баяндамасын оқыды. Бұл баяндама бөлімшенің Жазбаларының II-ші басылымында шықты. 15 қазанда географиялық бөлімше, Бастапқы білім беру қоғамының қатысуымен Г.Н. Потаниннің 1905 жылы 21 қыркүйекте 70 - жылдығын атап өтуге арналған ортақ отырыс өткізілді. Отырыс аяғында бөлімше мүшелері Семейдің бір көшесін Потанин есімімен атау ұсынысын жасап, осы мәселені көтеруді барлығы қолдады [10, 45-б.].

1907 жылы бөлімше төрағасы Н.Ф. Ницкевич Омскіге ауысуына байланысты, оның орнына бөлімшенің ортақ жиналысында В.А. Морозов сайланды. Бірақ ол да жақын арада Омскіге қызмет бойынша ауысып кетті. Осылайша, 27 қазанда бөлімше мүшелерінің сайлауымен оның төрағасы болып Б.Г. Герасимов сайланды. Сонымен қатар, 1907 жылы Ұйғару комитетінің қатарынан жұмыс басқарушысы Н.Я. Коншин Мемлекеттік Думаға сайланып кетсе, оның орнына И.Е. Мирошниченко отырды. Н.Ф. Ницкевич және Н.Я. Коншин бөлімшенің ардақты мүшелері болып олардың бейне суреттері бөлімшеге қойылды. Бөлімше аса үлкен өлкетанушы мекеме болғандықтан, оның құрамына ардақты және жай мүшелері болып Н.Я. Коншин, Б.Г. Герасимов, М.О. Ауэзов, Х.Габбасов, Н.С. Күлжанова, И.А. Портнягин және басқа да атақты адамдар кірді. Семей бөлімшесінің жұмысына Г.Н. Обручев, П.П. Семенов Тянь-Шанский сияқты ғалымдар белсене атсалысты. Семей Географиялық қоғамының құрметті мүшелерінің қатарында Ғылым Академиясының төрағасы А.П. Карпский, Ғылым Академиясының хатшысы О.Ф.Ольденбург, Халық ағарту комиссары А.В. Луначарский, Орыс Географиялық қоғамының төрағасы Ю.М. Шокольский да болды.

Көптеген жылдар бойы бөлімшенің төрағасы Б.Г. Герасимов атқарды. Пайда болу мерзімінен бастап бөлімшенің мүшесі ретінде 700 адам оның ішінде 9 ардақты, 600 негізгі мүшелері болды және 100 шақты әріптестер болды. Бөлім өмірінде қиын-қыстау кездері де болды. Бірақ қиыншылықтарға мойынсынбай: бөлім өлкені зерттеудегі ғылыми жұмыстарын жалғастырып, мұражай коллекциясын жинақтау мен ғылыми әдебиеттерді шоғырландырумен айналысты. Бөлім өлкетану энциклопедиясы деген атағына лайық еді. Бұл бөлім 1929 жылы 5 мамырда Қазақстанды зерттеу қоғамының бөлімі деп қайта құрылды. өзінің ғылыми зерттеу жүйесі бойынша жұмыстарын кең көлемде жүргізіп, 1924-1929 жылдары баспадан 17 томдық еңбектерін жарыққа шығарды. 1931 жылы бөлімнің Қазақстанның 10 жылдық мерекесіне арналған ғылыми еңбектерінің 2 томы басылды. Бөлім география, тарих, ауыл шаруашылық, ауыз әдебиетін жинау комиссиясы және т.б. секцияларға бөлініп, екі аудандық ұйымдастыру бюросы мен 7 қалалық басқарушы ұйымдары торабынан тұрды. Жалпы алғанда, Орыс География қоғамының Семей бөлімшесі 1924 жылдан бастап Семей бөлімі, 1929 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының Семей облыстық бөлімі облыстың ғылымын, мәдениетін, экономикасын дамытуға баға жетпес үлес қосты. Бөлім өмірінің жарқын оқиғаларының бірі ол I-Семей губерниялық өлкетанушылар конференциясы еді. Конференцияның мақсаты - өлкелік күшпен губерниялар толықтығын анықтау, өлкетанушылық жұмыстың тұжырымдамасын жасау және өңірдегі өлкетанушылықты дамыту жолдарын іздестіру, 1924 жылы 24-31 тамыз аралығындағы өлкетану ісінің аумағын айқындау, өлкетану бойынша істелген шаралардың қорытындысын шығару, өлкетану ісін жергілікті жерде одан әрі жандандыра түсу, тек губерния орталығында ғана емес, уездерде де жүргізу, мүлгіп жатқан алып күштің қайнар көзін ашып, өз аудандарын жігерлі түрде зерттеуге құлшындыру, губерниядағы негізгі география бағыттарымен таныстыру еді. Коференцияға 74 адам қатысты. Конференция жұмысына Москвадан, Ленинградтан, КСРО геологиялық комитетінен, КАССР халық ағарту комиссариаты жанындағы академиялық орталықтың және Қазақстанды зерттеу қоғамының өкілдері келді. Бұл Қазақстан территориясындағы алғашқы форум еді. Конференцияның жұмыс барысында өлкетанудың маңызды мәселелеріне арналған 36 баяндама тыңдалды. Әсіресе: пайдалы қазбалар, флора мен фауна, орман, ауа-райы, губернияның ауыл шаруашылығы, геология комитетінің жұмысы, өлкетану мен мектептердің байланысы туралы мәселелер қаралды. Конференциядан соң өскеменде, Павлодарда, Үлкен Нарында және т.б. жерлерде бөлімнің қолдауымен әуесқой өлкетанушылар үйірмесі және "өлкетану" мен "Дүниетану" атты ғылыми көпшілік қоғамдар ашылды. өлкетану жұмыстарына жұмысшылар, шаруалар, интеллегенция өкілдерімен оқушы жастар да тартылды [11, 37-б.].

Бөлімнің кейбір жұмысшыларына ғылыми еңбектері үшін Орыс географиялық қоғамынан марапаттаулар берілді. Н.Я. Коншинға - күміс алқа, Б.Г. Герасимовқа - күміс және алтын алқа мен марапатталды. 1902 жылдың 13 сәуір - 1927 жылдың 1 ақпан айы аралығында бөлімде әр түрлі тұлғалармен Семей өлкесі туралы 431 ғылыми баяндамалар лекциялар оқылды, оның ішінде бөлімнің мүшелерінің ортақ жиналысында және халық алдында - 330, биология секциясында - 3, физико - географиялық - 13, тарихи-этнографиялық - 49, I-ші Губерниялық өлкетанушылық конференциясында - 36 баяндама тыңдалды. Монғолия өлкетанушылығы, қазақ елінің тарихы, Түркістан, Сібір туралы да лекциялар оқылды. Лекция

мен баяндамаларды 23 000 адам тындады. Бөлім өзінің өмірлік жолында 15 томдық ғылыми жұмыстарын "Жазбаларын", әр-түрлі ғылыми мәліметтерін, әсіресе осы өлке жайлы басқа да еңбектер. Б.Г. ерасимов және Н.Я. Коншин жазбалары бойынша:

"1924 жылы желтоқсан айында бөлім Семей уездінің тұрғыны, әйгілі қазақ ақыны Абай Құнанбаевтың қайтыс болған күніне 20 жыл мерей тойын атап өтті. Желтоқсанның 27-де Абай Құнанбаевқа арналған салтанатты жиналыс өткізіліп, баяндамалар тыңдалды. Отырысқа келген қырғыздар Абайдың бірнеше өлең шумақтарын оқыды, өйткені Абай тек ақын ғана емес әнші композитор да болған.

Желтоқсан айының 29-да бөлімшемен Луначарский театрында Абайға арналған қырғыз тілінде әдеби кеш өткізілді. Онда бөлім мүшелері Халел Ғаббасов, Мұхтар Әуэзов қырғыз тілінде ақын жайлы баяндамаларын оқыды.

1925 жылы 1 қаңтарда бөлім құрамында барлығы 128 мүше, оның ішінде 2 ардақты, 91 негізгі және 33 қызметтес мүшелері болды. Есепті тоқсанда 7 мүше сайланды, оның ішінде 3 негізгі және 4 қызметкерлер болды. Негізгі мүшелер болып: В.В. Алексеевич, А.П. Дренеєв, және М.Т.Тұрғымбаєв, ал ғылыми қызметкерлері болып М.С. Жуковский, В.Зиновьев, С.А. Құрманов және С.Б. Салтыков сайланды. Осы жылдың 1 сәуірінде бөлімшеде 135 адам мүшелікке кірдісе, оның ішінде 2 ардақты мүше, 94 адам негізгі мүше, 39 адам қызметкер болды. 16 наурызда мұражай қызметкерлерінің құрамына Селевин В.А. кірді. Есептік тоқсан кезінде бөлімнің 9 совет отырысы және 2 бөлімнің мүшелерінің ортақ жиналысы өткізілді, отырыстар 1-23 қаңтарда, 11-15 және 26 ақпан және 25 наурызда өткізілді [12, 82-б.].

Қорыта келе, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі жергілікті мұрағаттарда және жеке тұлғаларда сақталған көршілес Орта Азия, Шығыс Қазақстан және Қытай елдері туралы мәліметтерді іздестіріп тауып, бағалап және оның қайсысы ғылымда қолдануға келетінін реттейді, жергілікті орында зерттеу жұмыстарын және өңірде зерттеу экспедицияларын жүргізеді. Сонымен қатар, Қазақстанның Шығыс өңірін ғылыми дәрежеде зерттеу мақсатымен баратын және осы өлкені зерттеумен айналысатын жергілікті тұрғындарға қолдау көрсетіп, қоғамға өз пайдасын тигізе алатын тұлғаларды өзіне тартумен айналысты. Өздеріне қатысты кітаптар, қолжазбалар, актілер және карталарды жинау және сақтаумен айналыса отырып, жергілікті мұражайға минералогиялық, жаратылыстану тарихи этнографиялық және археологиялық заттарды құру және сақтау т.б. іс-шараларды жүзеге асырды.

1 Кашияк В. 100 лет Семипалатинскому географическому подотделу. // Экспресс К. 2002 г. 18 мая.

2 Обзоры Семипалатинской области за 1900 год.

3 Коншин Н.Я. "От Павлодара до Каркаралинска" путевые заметки. 1928 г. - 15 с.

4 Обзоры Семипалатинской области за 1899 год. 17 с.

5 Обзоры Семипалатинской области за 1890 год. 62 с.

6 Обзоры Семипалатинской области за 1892 год. 25 с.

7 Обзоры Семипалатинской области за 1904 год. 64 с.

8 Записки Семипалатинского русско-географического отдела 1911 г. - 40 с.

9 Записки Семипалатинского русско-географического отдела 1913 г. - 31 с.

10 Записки Семипалатинского русско - географического отдела 1903 г. - 45 с.

11 Обзоры Семипалатинской области за 1906 год. Вупуск №II. - 37 с.

12 Обзоры Семипалатинской области за 1901 год. - 82 с.

Резюме

Муратказин М.М. – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

История создания подразделения Русского географического общества в городе Семей

В статье рассматриваются описаны процесс отделения Русского исторического общества географиялық Семей, современных исторических подходов, систематизированы, описаны методические основы. Кроме того, до сегодняшнего дня человеческого общества на территории деятельности регионального отделения Русского географического общества, Семей в социально-экономической, политической и культурной динамики сложных явлений жизни, прежде всего, в сопоставляется.

Ключевые слова: Подразделение Русского географического общества, политический, культурный жизнь, исследования, Семей

Summary

Muratkazin M.M. - associate professor KazNPU of Abay

History of creation of division of the Russian Geographical Society city of Semey

In article are considered are described process of department of the Russian historical society of a geografiyala қ Семей, modern historical approaches, methodical bases are systematized, described. Besides, till today human society in the territory of activities of regional department of the Russian Geographical Society, Semey in social and economic, political and cultural dynamics of the difficult phenomena of life, first of all, in is compared.

Key words: Division of the Russian Geographical Society, political, cultural life, researches, Semey

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫ ҚҰРЫЛТАЙЛАРЫНДА ШЕШІМІН ТАПҚАН МӘСЕЛЕЛЕР

Г.Б. Қозғамбаева – т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Мақалада әлем қазақтарының басын қосқан Дүниежүзі қазақтарының құрылтайларында қазақ диаспорасына байланысты шешімін тапқан мәселелер қарастырылған. Республикамыз егемендік алғаннан кейін көрші елдермен бейбіт дипломатиялық қатынастар орнап, алыс және жақын шетелдегі қазақ диаспорасымен табысу мәселесіне мән берілген. Алматы қаласында 1992 жылы әлем қазақтарының басын қосқан бірінші құрылтайдың шақырылуының тарихи маңызына талдау жасалған. Бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түкпіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетіп, республикамыз бен шетелде кіші құрылтайларды өткізудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жұмысына ерекше мән берілген.

Түйін сөздер: Репатриант, этномәдениет, салт дәстүр, қауымдастық

Дүниежүзінде алыс және таяу шет мемлекетте бытырап жүрген қазақ диаспорасының бір ғана Қазақстан деген атамекені бар, сондықтан да біздің қандастарымыз жер шарының қай түкпірінде жүрсе де ат басын Қазақстанға бұруға құқылы.

Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық аренаға шығып, өз тәуелсіздігін әлемге мойындатуы – тарихи оқиға. Қазақстан тәуелсіздігін алып дүниежүзіне өзін таныстыруы үлкен жетістік. XX ғасырдың 90 жылдарында еркіндікке енді ғана аяқ басқан еліміздің алғашқы күндерінде біршама жетістікке жете бастағаны белгілі. Алғаш тілінің, дінінің ерекшеліктерін және рухани құндылықтарды қайта жаңғыртып, қазақ ұлтының халық жауы атанған зиялылары ақталды, өткен тарих беттеріне қайта қарап ақ пен қараны, ұлттық көрініске қарай ажыратуды білдік. Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі әкімшіл-әміршіл жүйе ықпалымен қалыптасқан тарихты қайта қарап, бұған дейін бұрмаланған мәселелерді жаңа қырынан ашып көрсетуге мүмкіндік туды. Бұл жөнінде еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев былай деп өткір айтқан болатын: «...Өткенімізді тұтас күйінде ешқандай боямасыз, қоспасыз, қаз-қалпында қабылдағанымыз ләзім. Ал өткен жылдар шежіресі үнемі әрі бұрмалаусыз зерделеп отырудың жөні бөлек. Мұның өзі өткендегі тәжірибенің жақсысынан үйрену үшін, ескі қателіктерді қаулата бермес үшін, жаманнан жирену үшін қажет» [1].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ ұлтына деген ең басты атқарған ісі мен игі әрекеті Дүниежүзі қазақтар Құрылтайы шақырылды. Ұлтымыз өз тәуелсіздігіне қолы жетіп, бірқатар асулардан асып отыр. Міне осындай ұлт үшін жасалған игі істердің бірі дүниежүзіне тарыдай шашылған қазақтың басын қосты. 1992 жылы Дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайына Түркия, Германия, Франция, Швеция, Норвегия, Монғолия, Ресей, Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан және басқа елдерден, барлығы – 33 елден, сондай-ақ Қазақстан облыстарынан келген өкілдер 800-ден астам кісі қатысты [2]. Құрылтайдың күн тәртібіндегі мәселелер бойынша – Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы құрылды, оның жарғысы қабылданды, басшы органдары сайланды. Сонымен әлем қазақтарының қауымдастығы құрылып оның төрағалығына республика Президенті Н.Ә. Назарбаев сайланды.

Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзі қазақтарының құрылтайында «Бүгінгі құрылтайдың басты мақсаты – бүкіл әлемдегі қазақ қауымының болашағы жөнінде ойласу, ұлтымыздың тарихындағы осынау ерекше белестің тұсында ендігі тағдыр – талайымыздың қалай өрілетінін талқылау. Қазақ диаспорасының қалыптасуы - зерделі жанды таң қалдыратын құбылыс. Әрбір үш адамның біреуі атамекеннен жырақта жүрген қазақтан басқа халықты атау қиын шығар» деп айтқан болатын [3, 114 б.]. Тұңғыш Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы нәтижесінде әлемдегі қазақтармен тығыз қарым-қатынас жасайтын, оның мұң-мұқтажын жоқтайтын қауымдастық өмірге келді. Бұл орайда Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы қолға алып, жүзеге асырған істері кеңінен қолдауға тұрарлық. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы шақырылып, Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы құрылғанына жиырма жылдан асты. Осы, зымырап өткен уақыт шамасында қауымдастықтың тікелей басшылығының арқасында Дүниежүзі қазақтарының ІІ-ші, ІІІ-ші және ІV құрылтайлары өтті. Тұңғыш құрылтайда қазақ ұлтының жан-жақты өзекті мәселелері қарастырылып, бірегей мақсаттарын дамыту міндетімен айналысатын орталық құрылды.

Ал 2002 жылдың 23-24 қазанда Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайына әлемнің 33 елінен барлығы 470 адам келді [4, 65 б.]. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы әлем қазақтарының ІІ құрылтайында бас қосуына мұрындық болды. Елбасының осы Құрылтайдағы терең де тебіреністі баяндамасын тыңдап, құрылтайға қатысушылардың ой пікірін қорыта келіп, ең алдымен туған ұлтымыз өкілдерінің - мейлі олар

қайда жүрсе де – бір-ақ ұлт, қазақ деген ұлттың өкілі екенін мақтан етіп, ұлт бірлігі мұраттарына адалдығын сақтап қалады деп үміттенеді. Олар әлемдегі қазақтардың арасындағы тұрақты байланыстарды одан әрі тереңдетіп, кеңейтуді басты міндет санайды, ХХІ ғасырға қадам басқан өскелең ұрпағымызды халқымыздың тарихы мен қалыптасқан рухани-адамгершілік қасиеттеріне сай ата-жұртқа деген адалдығы жолында тәрбиелей беретіндігіне сенім білдірді. Құрылтай әлем қазақтарының алдында тұрған міндеттердің аса күрделі екенін айрықша сезіне отырып, қандастарымыз өмір сүріп жатқан сырт елдермен өркениетті келісімдер негізінде қазақ ұлтымыздың қалыптасу жолын жалғастыра беру, бауырластарымыздың ұлттық-мәдени тұрғыдан жан-жақты дамуына күнделікті қолдау жасау көкейтесті деп санайды [5,5б.]. Дүниежүзі қазақтарының I және II құрылтайларынан кейін, қауымдастықтың тікелей басшылық жасауымен қазақ диаспорасының жас жеткіншектеріне білім мен тәрбие беру жұмыстарының сындарлы жүйесі жасалынып, оның жолдары жетілдірілді. Қазақтілінің қолдану аясының кеңейтіле түсу шараларын жалғастыру істері негізіне пәрменді жұмыстар атқарылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы өз қызметін ерекшеліктеріне сай шетелдерде, әсіресе қандас бауырларымыз молынан мекендеген елдерде Қазақстанның өз тәуелсіздігін нығайтуда, елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық әлеуетін, халықтың тұрмыстық жағдайын көтеруде, ұлттық рухани қазынасын молайтуда, көп ұлтты республика халқының бірлігі мен татулығын күшейтуде қол жеткізген табыстарын насихаттап, алыстағы ағайындарымыздың игілігіне айналдыруды басты мақсат санап, бұл ретте бірқатар ізгі шараларды жүзеге асырды. Ең басты ата-жұрттан жырақта жүрген бауырларымыз өздерінің жоқшысы – Қазақстан атты туған елінің бар екенін айқын сезініп, оның өмірдің барлық салаларында гүлденіп, көркейе беруін қолдайды және оны мақтаныш етеді, бұл іске өздеріде хал – қадірінше үлес қосып жүр [6, 3 б.]. Шетелдегі қазақ диаспорасының ұлттық-рухани, мәдени жағдайына байланысты көптеген күрделі мәселелер шыға бастады. Ең бастысы шетелдегі қазақтардың болашақта өздері тұратын елдердің этникалық ортасына сіңіп, өз ана тілінен, мәдениетінен, салт-дәстүрінен, менталитетінен айырылып ассимиляцияға ұшырап кетуі мүмкіндігі. Бұл қауіп алыс шет елде бұрыннан байқалса ал таяу шет елде Кеңес Одағы тарағаннан кейін айрықша белең ала бастады. Қазақ диаспорасының тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеп, бұл саладағы көптеген ақтандақтарды ашу, осыған байланысты тарихшы тарихшы ғалымдар еңбектерін, сондай-ақ шет елдердегі қазақ ғылымы мен мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің белгілі қайраткерлерінің шығармаларын насихаттау жұмыстары жүргізілді. Осындай іс шараның біріне тоқталсақ, ол шетелдердегі қазақ диаспорасы зиялыларының өмірі мен қызметін насихаттау мен ғылыми тұрғыдан зерттеу мақсатында қауымдастық пен ҚР Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты бірлесіп отырып «Мұстафа Шоқай және шетелдегі қазақ зиялылары» атты конференция өткізді. Конференцияда М.Шоқайдың өмірі мен қызметіне байланысты көптеген баяндамалар жасалынды. Х.Оралтай «Шетелдегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметі» деген тақырыпта баяндама жасаған болатын. Баяндамада М.Шоқайдың өмірі мен қызметін кенінен қамти отырып, оның саналы өмірін жеке қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтардың барлығына бірдей қамқоршы болу жолындағы үлкен арпалыс күреспен өткізгенінен кең көлемде мәліметтер берілді [7,358 б.]. Сондай-ақ конференция барысында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы жанындағы қазақ диаспорасының тарихын зерттейтін ғылыми орталық басшылары М.Шоқайдың қоғамдық саяси өмірі мен Түркістан тұтастығы идеясына байланысты жасаған баяндамасында М.Шоқайдың Қазақстан мен Түркістандағы қоғамдық-саяси өмірінен мәліметтер келтірілді. Конференцияға Германиядағы қазақтардың қоғамдық ұйымының өкілі Әбдірахман Четин және Қызылорда облысындағы М.Шоқай атындағы қордың төрағасының орынбасары Базарбай Атыбаев т.б. қатысып, конференция соңында ұсыныстар айтылып, оның біразы жүзеге асты. Сонымен қатар шет елдегі қазақ диаспорасының тарихымен зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектерінде сол елдің зиялы қауымдары туралы мәліметтер келтірілген.

Дүниежүзі қазақтарының үшінші құрылтайы 2005 жылы 28-қыркүйек пен 2-қазан айларының аралығында еліміздің жаңа ордасында өтті. Құрылтайға әлемнің 32 елінен 312 қандастарымыз келді [8,3 б.]. Тағдыр тәлкегімен әлемнің әр түкпірінде тұрып жатқан қандастарымыздың отанына оралуына ұйытқы болып, мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөліп отырған елдердің бірі – Қазақстан. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі президент Н.Ә. Назарбаев тарыдай шашылған қазақтың бір шаңырақтың астына жиналуына айрықша ден қойып келеді. Сол мақсатта елімізде арнайы жоспарлар жасалынып, қаржы бөлініп, соның қазіргі нәтижесі де баршылық. Елге келген оралмандар ғылым мен мәдениеттің, әдебиет пен өнердің дамуына да өзіндік үлестерін қосып келеді. Бүгінде атажұртына көшіп келген бауырларымыздың арасында 45 ғылым докторы, 242 ғылым кандидаты, 24847 жоғары білімді мамандар бар. Олардың ішінде 1530-ы шығармашылық жұмыспен айналысса, 11753-і білім және 6058-і медицина салаларында, 773 адам мемлекеттік қызметте жұмыс атқаруда [9]. ТМД елдерінің ішінде қандастарын тарихи отанға оралтумен жүйелі

айналысып, қомақты мемлекет қаржысын жұмсап отырған жалғыз ел - Қазақстан, ал дүние жүзінде - үш елдің біреуі.

Бүгінде республиканың мемлекеттік ұйытқы ұлты – қазақ ұлтының бүгінгі мен болашағына баса назар аударып қарастырылуда. Қазақстанның соңғы жылдардағы жетістігі ол қазақ халқының үлес салмағы артып келеді. Егер 1989 жылы республикадағы қазақтардың үлесі 40% жетер-жетпес болса, қазір бұл көрсеткіш 58%-ға жетті. Бүгінде кеңестік дәуірге қарағанда билік басындағықандастарымыздың мемлекеттік қызметтегі үлес салмағы 80%-ға көтерілді, әрине бұл салада қолға алатын істер әлі де баршылық, алайда қол жеткізген нәтижелерде ауыз толтырып айтатындай. Осы орайда 1991 жылдан (2005 ж.) 1 шілдеге дейін елімізге барлығы 110 мың 591 оралмандар отбасы қоныс аударды. Соның ішінде 1991 жылдан 2007 жылға дейін бірғана Оңтүстік Қазақстан облысына 19 алыс және жақын шетелдерден оралмандар қоныс аударып, олардың саны 39936 отбасы немесе 136787 адамға жетіп отыр. Оның ішінен 10521 отбасы көшіп келу квотасымен 29415 отбасы квотадан тыс көшіп келгендер. Бұл Республикаға келген оралмандардың 28% құрайды [10,96 б.]. Тәуелсіз еліміздің жыл сайын нығайып, мемлекетті құрайтын негізгі ұлт ретінде қандастарымызды атамекенге көшіріп әкелуде ҚР Үкіметі мүмкіндігінше жағдай жасауда. Егер 2000 жылғы көшіп келу квотасы 500 оралман отбасына арналған болса, 2003 жылғы бұл көрсеткіш - 5000 отбасын, 2004 жылғы - 10000 отбасын қабылдауды қарастырған. Елбасының 2004 ж. 27 желтоқсандағы №1508 Жарлығымен бекітілген 2005 ж. көшіп келу квотасына сай 15000 отбасыны қабылдап, жайғастыру көзделіп отыр. Көшіп келу квотасының мөлшерінің көбеюі – Үкіметіміздің қандастарымызды тарихи отанына оралуына үлкен мән беруінің айғағы [10,97 б.]. Сөйтіп, еліміздегі қазақтардың саны бір миллионға жуық адамға көбейді. Соңғы кезде көші-қон квотасының жыл сайынғы мөлшерін 20 мың отбасына жеткізіп, оған қажетті қаражатты мемлекеттік бюджеттен толық бөлініп отыр. Осылайша ҚР-ның жалпы қандастарымыздың елге оралу қарқыны мен мәселесінің шешілу дәрежесін байқауға болады. Сонымен қатар бұл қарқындылық үнемі өсіп отырудың жағдайы республика үкіметі тарапынан үздіксіз қаралып қолға алынуда. Тағы осы тұста қарастырып кететін ерекше жайт әлемде басқа ұлттармен салыстырғанда әрбір үшінші қазақ шет елде тұрады. Сондықтан олардың бәрін бір мезгілде туған Отанына көшіруге мүмкіндік жоқ екендігі Елбасының сөзінде ашық айтылды, алайда Қазақстанның қазақ диаспорасы басым мемлекеттердің елбасылармен келіссөздерде оларға қамқорлық етілуін өтінетінін де атап өтті. Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт санасы, әдет-ғұрпы барша қазаққа тән, оның ғажап рухани қазынасын да бөліп жаруға жатпайтын ортақ байлық.

Тәуелсіз қазақ елі азаттық туын көкке көтерген сәттен мәдениетімізді, өнерімізді жалпы айтқанда рухани құндылықтарымызды ашып, дүниеге паш еттік. Осы кезден тарихымызда шетелдердегі қандастарымызбен тығыз байланыс жасау, осы байланыстарды ғылыми тұрғыдан дамыту, қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Әлемнің 45 еліндегі бес миллион қазақ диаспорасының қалыптасу тарихын, мәдени-рухани, өнер-білім, салт-дәстүр, әдет-ғұрпы саласындағы қазына байлығын, демографиялық өсуін, ұлттық даму жөніндегі қазіргі өзекті мәселелерін жан-жақты, нақты мәліметтер негізінде ғылыми тұрғыдан зерттеп белгілі бір негізге түсіруде ғалымдар біршама жұмыстар жүргізуде.

Қ.И. Қобландин мен Г.М. Мендікұлованың «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» деген еңбекте Өзбекстанда тұратын қазақ зиялылары туралы мәліметтер келтірілген [11,15 б.]. Ал Ж.Сәмитұлының «Қытайдағы қазақтар» еңбегінде қазақтардың мәдениеті, әдет-ғұрпы, тұрмыс күйі, тілі, діні, сияқты ұлттық ерекшеліктері бәрі де бұрынғы қалпынан онша өзгеріп кетпеген, қанша уақытты артқа тастап небір қиын-қыстау кезенді бастарынан өткерседе ешкімге сіңіп, мәңгірттене қоймаған таза да тұнық күйінде сақталғаны туралы мәліметтерді береді [12,5 б.]. Ал Моңғолиядағы қазақтар туралы айтар болсақ, моңғол еліне алғаш көшіп келгенде он мыңдай ғана саны бар, ал тоқсаныншы жылдары жүз қырық-жүз елу мыңға жеткен, бір жарым ғасырға жуық уақытта тілі, діні, әдет-ғұрпы бөлек ұлттың ішінде өмір сүрген қазақтардың бір бөлігі басқа ұлтқа сіңіп кетпей, өз тілін әдет-ғұрпын сақтап қалуының өзіндік себебі бар. Өйткені, Баян-Өлгей аймағы орнағаннан кейін бұл жерде қазақ халқы бір жерде шоғырланып, басқа ұлттардың аз болуы ондағы іс қағаздары мен білім беру қазақ тілінде болуының септігі мол болды [13,101 б.]. Ғалым З.Қинаятұлының 1995 жылы жарық көрген «Жылаған жылдар шежіресі» деген еңбегінде Моңғолиядағы қазақ диаспорасы тарихынан көптеген мәліметтер береді, олардың өткені мен болашағына байланысты өткір пікірлер айтады. Бұл еңбек Моңғолиядағы қазақ диаспорасы тарихына бүгінгі көзқарас тұрғысынан уақыт талабына сай қорытындылар жасауымен бағалы. Моңғолиядағы қазақтардың өмір тарихынан бастап, мәдениеті, моңғолдық ортаның ықпалы, қазақ тарихында елеулі рөлі атқарған адамдар жөнінде жазған ғалымның «Моңғолиядағы қазақтар» [14] атты еңбегі тарихи және социологиялық, статистикалық жан-жақты зерттеулерге сүйеніп жазылған.

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгелі атажұртқа келіп кету, оқып білім алушылардың саны әлдеқайда

көбейді. Осындай мүмкіндіктерге жол бере отырып, шетелдегі қазақ қауымына рухани ықпал ететін жаңа бағыт қалыптастыру саласында жұмыстар атқарылуда. Алыс және таяу шетелдегі қазақ арасынан ұлтына, білімді, өнегелі ұстаз, ғалым, өнер қайраткері яғни ұлт зиялыларын дайындап, оларға жан-жақты қолдау көрсетуде, сонымен қатар атамекендегі әр-түрлі салалар бойынша болып жатқан мәселелерінен үзбей хабардар етіп тұруда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және Көші-қон комитеті мұрындық болуда. Қазақтар тығыз орналасқан Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Монғолия және т.б. елдерде қазақ тарихына, мәдениетіне, әдебиеті мен өнеріне қатысты мәліметтерді жинап, саралау жұмыстары да жүргізілуде. Бүгінде қазақ диаспорасы мен Қазақстан арасында тығыз қарым-қатынас орнап отыр. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы аясындағы іс-шаралардың өтуі қазақ диаспорасының өзге елде этникалық топ ретінде сақталып қалуына ықпалын тигізіп, басқа елдегі қандастарымыздың қамқоршысы бола білуінде.

Қазақ елі мәдениетімізді, өнерімізді, рухани құндылықтарымызды ашып, дүниеге паш етіп, тарихымызда шетелдердегі қандастарымызбен тығыз байланыс жасау және оны ғылыми тұрғыдан дамыту, қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл орайда Үкімет бекіткен 2001-2010 жылдарға арналған ҚР-сы көші-қон саясатының салалық бағдарламасында қазақ диаспорасының елге көшіп келуіне, олардың бейімделуіне, және қазіргі тіршілігінде қолдау білдіру мәселелеріне ерекше назар аударылды. Әрине жыл сайын белгіленетін квотаның оралмандардың басым көпшілігін қамтуы мүмкін емес екені белгілі. Шетелдегі қазақтар ата жұртқа аз уақытта жаппай қоныс аудармамайды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2008 жылғы Қазақстан Республикасы халқына Жолдауынан кейін, көші-қон квотасы 5 мыңға көбейтіп, ол бойынша жылына 20 мың отбасы келу жоспарланған. Шетелдегі қазақ диаспорасы ХХІ ғасырда өзінің ұлттық ерекшелігін сақтап қалуы мәселесі тікелей, ҚР-ның шетелдегі отандастарды қолдау жөнінде жүргізетін мемлекеттік саясатына, қолға алатын іс-шараларына байланысты жүзеге асуда. Шетелдегі отандастарды қолдау жөніндегі жұмыстар төмендегідей бағытта жүргізілуде: – шетелдегі қазақтардың ұлттық жағдайын, мәдениеті мен салт-дәстүрін, ана тілінде оқып білім алуын, сол өздері тұратын этникалық ортада дамытып, өркендетуге қолдау көрсетілуде; -шетелдегі қазақтардың ата-жұртқа мүмкін болғанша көбірек оралуына жағдай жасалуда және т.б. көптеген іс-шаралар жүргізілуде. Көрсетілген бағытты жүзеге асыруда шетелдегі қазақ мәдени орталықтарына қолдау көрсетудің маңызы ерекше. Қазіргі кезде Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей, Түркия, Монғолия, Франция және т.б. елдерде заңды тұлға ретінде тіркеуден өткен қазақ мәдени орталықтары бар. Міне, осы орталықтарға ҚР-сы тарапынан әрқашан да көмек, қолдау қажет. Шетелдегі қазақ мәдени орталықтары жетекшілерінің Қазақстан Үкіметімен, Сыртқы Істер Министрлігімен, Қазақстанның сол елдегі елшіліктерімен байланысы да жүргізілуде. Атамекенде өтетін елеулі мәдени шараларға, мерекелерге шетелдегі қазақ диаспорасының өкілдерін шақырту, шетелдегі қазақ мәдени орталықтарына мүмкін болғанша материалдық жағынан көмек көрсетілу мәселесі жан-жақты қарастырылуда. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген кезде елдегі негізгі қазақ ұлтының салмағы 40%-ға зорға жетті. Қазақстан Үкіметі мұндай жағдайдан құтылудың бірден-бір жолы шет елдердегі қазақтарды атажұртқа әкеліп қоныстандыруды жүргізді. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін 1991 жылдардан шет елдегі ағайындарымыздың көші басталды, нәтижесінде бүгінде бір миллионнан аса қандастарымыз елге оралды. Шет елдердегі қазақтар үшін енді артында қазағының Тәуелсіз мемлекеті бар. Әлем сахнасында Қазақстанның бет-беделі өсіп келеді.

2011 ж. 25-27 мамырда Астанада Дүниежүзі қазақтарының 4-ші құрылтайына 35 шет мемлекеттерден 380 делегат, республиканың әр аймағынан 300-ден астам адам қатысты. IV құрылтайдың делегаттарының 60% жастар болды. Құрылтайда қаралған өзекті мәселелерге қандастарымызға қолдау көрсетіп, қамқорлық жасаудың нақты жолдарын айқындау, көші-қон туралы заң жобасының қайта қаралуы, «Нұрлы көш» бағдарламасының 2-ші кезеңінің жобасын жоспарлап қолға алу, қандастардың Қазақстаннан жан-жақты хабар алып тұруына жағдай жасау, ұлттық өнерді кеңінен тарату, шет елдерде кіші құрылтайлардың тұрақты өткізілуі және оған «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қорының қолдау көрсету және т.б. келелі мәселелер қаралып бүгінде шешімін табуда.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев сөйлеген сөзінде: «Жастар – біздің болашағымыз. Біздің әлемдегі барша қазақ жастарының сапалы білім алуына тиісті жағдай жасауымыз қажет.... Сондықтан, мен әлемнің әр қиырындағы қазақ жастарын атамекенде оқуға және қазақ еліне қызмет етуге шақырамын» [15] деп, атап көрсетті. Жаһандану заманында, жаңа дәуірге қадам басқан қазақ елі үшін білімді жас мамандарға аса зәру, сондықтан оларды құшақ жая қарсы алу керектігіне ден қойылды. Қортындылай келе, әлемнің 45 елінде тұратын қандастарымызға қолдау көрсету, жағдай жасау жөніндегі Дүниежүзі қазақтар Құрылтайларында қаралып, алға қойылған жұмыстар негізінде түрлі іс-шаралар атқарылуда. Қандастарымызға сапалы білім беруде мемлекет тарапынан қолдау көрсету және шетелдегі қазақтардың атамекенге мүмкіндігінше көбірек оралуына жағдай туғызуды басты назарға алуда.

- 1 Назарбаев Н.Ә. Жадымызда жатталсын татулық әр дайым сақталсын // *Егемен Қазақстан*. - 1998. - 16 қаңтар.
- 2 Сапаралы Т. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. - Алматы. 1993. - 189 б. Назарбаев Н.Ә. Құшағымыз бауырларға айқара ашық. // *Дүниежүзі қазақтары құрылтайы*. - Алматы, 1993. - 114 б.
- 3 Дәулетов Т. Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайы. - Алматы, 2002. - 65 б.
- 4 Қазыбек Н. Тәуекел түбі желқайық. // *Түркістан*, 2002 - №14, - 5 б.
- 5 Сарбалаұлы Б. Бес құрлық қазақтары бас қосты. // *Қазақ елі*. 2005 - №5, - 3 б.
- 6 Оралтай Хасан. «Елімай-лап өткен өмір» - *Ыстамбул*, - 1999. - 791 бет.
- 7 Әлем қазақтары Астанада бас қосты. - Алматы: *Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы*. - 2006. - 200 б.
- 8 Қазақтардың III Дүниежүзілік құрылтайы аясында Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де өткен «Диалог алаңы» атты дөңгелек үстел, Көші-қон комитетінің төрағасы Ж.Әбдиевтің баяндамасы. - 157 б., - 95 б.
- 9 Махатова Ж. ОҚО-дағы Көші-қон процесінің жағдайларын талдау. // *Ерліктің бастауы елдікте*. - Алматы, 2007 - 96 бет.
- 10 Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. *Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы*. - А.: *Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы*, - 2009. - 296 бет. - 15 б.
- 11 Сәмитұлы Ж. *Қытайдағы қазақтар. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы*. 2000., - 312 бет.
- 12 Қозғамбаева Г.Б. *Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: тарихы, бүгінгі мен ертеңі*. ҚР БЖҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы Д.53.33.01 ДК 07.00.02. - *Отан тарихы (ҚР-ның тарихы) мамандығы бойынша тар. ғыл. кан. дис... авторефераты*. - А., - 1999. - 28 б.
- 13 Қиянайтұлы З. *Моңғолиядағы қазақтар*. - Алматы: *Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы*, 2001. - 318 б.
- 14 <http://www.kayranelim.com/news>

Резюме

Козгамбаева Г.Б. - к.и.н., доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Решены проблемы казахской диаспоры на Всемирном курултае казахов

В статье освещается жизнь казахов, проживающих в ближнем и дальнем зарубежье, а также цели и задачи во всемирной ассоциации казахов и организация их культурной деятельности на современном этапе. В статье рассмотрены проблемы дипломатических отношений с соседями ближнего и дальнего зарубежья после получения независимости. В соединении иммигрантов-казахов с исторической родиной имеет огромное историческое значение создание Всемирной ассоциации казахов, первый съезд которого проходил в Алматы в 1992 году. Сегодняшняя роль Всемирной ассоциации казахов независимого государства отдельно от каждого угла мира, родина комплексных контактов с нашими соотечественниками в стране и за рубежом, помощь в их организации идентичности подробно раскрываются в статье.

Ключевые слова: курылтай, репатриант, этнокультура, традиция, ассоциация

Summary

Kozgambayeva G.B. - к.и.н., associate professor of Al-Farabi Kazakh National University

Solved problems of Kazakh Diaspora in the World Kurultai of Kazakhs

The article highlights the life of Kazakh living the nearest and furthest abroad and the aims in the worldwide community of Kazakh. World Association of their cultural activities your days. The article deals with the problem of diplomatic relations with neighbors near and far abroad after receiving independence. By the identity of the Kazakhs world connects immigrants with their historical homeland is of great historical importance to the creation of the World Association of the Kazakhs, the first congress which was held in Almaty in 1992. The current role of the World Association of Kazakhs of an independent state separate from every corner of the world, the birthplace of comprehensive contacts with our compatriots at home and abroad, assist in their organization identity.

Key words: Repatriate, kuriltai, ethnoculture, tradition, association

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕСЕЙМЕН АРАДАҒЫ ШЕКАРА МӘСЕЛЕСІ

Б.С. Сайлан – т.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
А.Б. Темирбаева – Тарих, археология және этнология факультетінің I курс магистрі,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

Бұл мақалада 1991 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғаннан кейін, дербес мемлекет ретінде шекараны қайта қарау мәселесі баяндалады. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы шекара мәселесі сөз болады. Сонымен қатар екі мемлекеттің шекараны делимитациялау және демаркациялау мәселесінің шешілуі, арадағы шекараның межеленуі, достық қарым-қатынастың сақталуы, бейбіт әрі тату жолмен шешудегі шекараға байланысты келіссөздер мен келісімдер айтылады. Қазақстан Ресеймен шекарасындағы өткелдерге шекара бекеттерін ұйымдасты, мемлекеттік шекарада тәртіп сақтау жолында шекара заставаларын құру мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасында мемлекеттік шекараны қорғау, бір-бірінің территориялық тұтастығын сақтау, оған қол сұқпау жөнінде және өзара-көмек көрсету, достық қарым-қатынас туралы келісім шарттар көрсетіледі. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы ғасырлар бойы созылып жатқан мемлекеттік шекараның тұңғыш рет тәуелсіз терезесі тең мемлекеттер дәрежесінде межеленуі анықталады.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Ресей, шекара, делимитация, демаркация, келіссөз, мемлекет

Қай ел үшін де мемлекеттік шекарасын айқындап, құжаттар арқылы бекіту – ең бірінші кезектегі маңызды шаруа. Ал ұлан-ғайыр жеріне ғасырлар бойы сырттан көз алартқан дұшпаны аз болмаған, Қытай, Ресей секілді азуын айға білеген елдермен көрші отырған Қазақстан үшін бұл ерекше маңызды екені түсінікті. КСРО ыдырап, еліміз егемендік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардан-ақ, Қазақстан көршілес елдермен шекараны рәсімдеу мақсатындағы келіссөздерге кірісті.

Қазақстан Республикасы – аумағы жөнінен әлемде 9-орындағы мемлекет. Қазақ жері жалпы алаңы 2,7 миллион шаршы шақырым болатын ұлан-ғайыр аумақты алып жатыр. Қазақ даласына Батыс Еуропаның бір топ елі – атап айтсақ, Франция, Испания, Швеция, Финляндия, Италия және Ұлыбритания мемлекеттері – сыйып кетеді екен. Кеңдігіне қоса, жеріміздің байлығы жөнінен де әлемдегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі болып саналамыз. Міне, сол жерімізді – халқымыздың ұлы қазынасын шекарамен қымтап-бекіту мәселесіне тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ көңіл бөлінді.

КСРО-ның тарауы бұрынғы одақтас республикалардың аумақтық мәселені шешуі қажеттігін туғызғанын ескере отырып, Қазақстан шекараны рәсімдеу бойынша келіссөздер процесіне белсене кірісті...

1993 жылы 13 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» заңда: «ҚР Мемлекеттік шекарасы – Қазақстан территориясындағы құрлықтың, судың, жер қойнауының және әуе кеңістігінің шегін анықтайтын түзу сызық, сол сызық арқылы өтетеін жазықтық» - осының негізінде шекараны анықтау ол мемлекет аралық келісім арқылы жүзеге асады делінген.

Бұл жайында Елбасымыздың: “Біз барлық көршілерімізбен орныққан өзара ынтымақтастық пен адал әріптестікті қастерлейміз және оны алдағы уақытта да еселей беретін боламыз. Бүгін де әр мемлекеттің қауіпсіздігі бүкіләлемдік жаһандық қауіпсіздіктің сақталуына тікелей байланысты” – деп тоқталуы көрші елдермен барлық мәселені бейбіт жолмен шешілуін анық аңғартады [1, 103-б].

Бүгінгі күнде көрші шекаралас елдердің ішінде еліміздің солтүстік-батысындағы ірі алпауыт ел ол Ресей Федерациясы. Екі ел арасындағы шекара ұзындығы 7591 км-ге жуық жерді құрайды.

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Ресей шекараны анықтауда асығыстық таныта қоймады. Бұған олардың өзіндік себептері болды. Шекараны анықтау оңай шаруалардың бірі емес, алайда екі мемлекет тарапынан арадағы шекарадағы қатынастарды реттеу мақсатында біраз шаралар қабылданды. Қазақстан Ресеймен шекарасындағы өткелдерге шекара бекеттерін ұйымдастырып, мемлекеттік шекарада тәртіп сақтау жолында шекара заставалары құрылды. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасында мемлекеттік шекараны қорғау, бір-бірінің территориялық тұтастығын сақтау, оған қол сұқпау жөнінде және өзара - көмек көрсету, достық қарым-қатынаста туралы келісім шартқа 1992 жылы 25 мамырда екі ел басшылары Н.Назарбаев пен Б.Ельцин қол қойған болатын [2, с. 64]. Сонымен қатар 1993 жылы 24 желтоқсанда екі ел арасындағы мемлекеттік шекараны қорғау жөнінде және екі елдің сыртқы шекараларын қорғауда өзара көмек көрсету меморандумына қол қойылды. Бұл меморандумда екі ел бір-біріне өзара әскери жағынан көмек береміз деген болатын [3, с. 357].

Қазақстанның 2030 жылға дейін даму стратегиясында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсізді-

гін қамтамасыз ету саяси міндеті қойылған болатын. Бұл міндеттің орындалуы мемлекеттік егемендікті сақтаудың, аумақтық тұтастықты және шекараның мызғымастығын қамтамасыз етудің кепілі ретінде түсіндіріледі.

1998 жылы Қазақстан мен Ресей мемлекетінің басшылары мемлекеттік шекараны делимитациялау жөнінде топ құруға келісті. 1999 жылы екі елдің үкіметтері мемлекеттік шекараны делимитациялауға өкілдер тағайындады. Шекараны делимитациялау 1998 жылдың тамыз айында басталды. 1998 жылы 22-23 желтоқсанда Ресей үкіметінің басшысы Е.Примаковтың Астанаға жасаған ресми сапарының барысында қол қойылған құжаттар жоғары саяси деңгейдегі Қазақстан-Ресей диалогының қисынды жалғасы іспетті болды. Жоғары мемлекет басшыларының бұл жолғы кездесуінде Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасы арқылы өткізу пункттері туралы келісімдер және екі ел мемлекет арасындағы созылып жатқан мемлекеттік шекараны делимитациялау мәселесі қарастырылды [4, 78-б]. Делимитация – бұл мемлекеттер арасындағы шекараны белгілеу болып табылады.

Шекара бойын делимитациялау Каспий теңізінің жағасынан басталып, Еділ өзенінің шығысы бойын жағалай, Сарыарқа мен Сібір жазығының ортасын көктей өтіп, Қазақстан, Ресей, Қытай іргелері түйісетін тұста, Алтай тауының ең биік жоталарына жете аяқталады.

2000 жылы Самарада, Новосібірде және Орынборда үш территориялық бөлімдер жұмыс жасай бастады. Ресей жағы шекарашыларының саны бүгінде 9 мыңға өсті. Бүгінде шекара бойында 74 өткізу пункттері қызмет етуде [5, с. 82]. Қазақстан мен Ресей мемлекеттік шекарасын белгілеу жөніндегі келіссөздердің барлығы 1999 жылғы қыркүйектен 2005 жылғы қаңтарға дейін жалғасты.

Екі арадағы шекара 2004 жылдың бірінші жартысында толығымен делимитацияланды. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы ғасырлар бойы созылып жатқан мемлекеттік шекарасы тұңғыш рет тәуелсіз терезесі тең мемлекеттер дәрежесінде анықталды.

2005 жылғы 18 қаңтарда Мәскеу қаласында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Ресей Федерациясына ресми сапары барысында мемлекет басшылары Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасы туралы шартқа қол қойды [6, 510-б]. Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев 2005 жылғы 19 ақпандағы «Қазақстан экономикалық әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» деген Жолдауында: «Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны делимитациялау туралы шарттың тарихи маңызы зор. Тарихымызда тұңғыш рет біз өзіміздің стратегиялық әріптесіміз Ресеймен заң жүзінде рәсімделген мемлекеттік шекараға ие болдық. Осылайша біз соңғы жылдары ұзына бойы 14 мың километрден асатын шекараны межелеуге толығымен қолжеткіздік. Бұл біздің мемлекеттік құрылыстағы жоспарларымызды жүзеге асыруға қолайлы жағдай туғызатын ұлттық қауіпсіздігіміздің маңызды кепілі», - деп мәлімдеді [7, 179-б].

Ақырында 2006 жылы 12 қаңтарда күшіне енген осы шартқа қол қоюмен Қазақстан шекарасының құрлықтық бөлімін барлық периметрі бойынша заң жүзінде рәсімдеуді аяқтады [6, 510-б]. Сөйтіп еліміз өзімен көрші мемлекетімен шекарасын халықаралық құқықтық тұрғыдан рәсімеуді түпкілікті шешіп алды. Бұл үлкен тарихи оқиға, оған тәуелсіздігіміздің арқасында қол жеткізілді.

Ал Демаркация - белгі қою деген сөз. Бұл - шекараны айқындау мақсатында делимитациядан кейін жүргізілетін, екінші кезектегі жұмыс.

Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекараны демаркациялау жөніндегі бірлескен комиссия өз жұмысына 2007 жылғы шілде айында кірісті.

2009 жылдың мамырда тараптар Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы шекарада шекара белгілерін орнатуды бастады.

Қазіргі уақытта Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасының 5200 км шамасында 3000 астам шекара белгілерімен белгіленген (Қазақстан-Ресей шекараның ұзақтығынан 69% шамасында). Бірлескен мемлекеттік шекараны демаркациялау үдерісі жалғасуда.

Мемлекеттің тәуелсіздігінің айғағы, тірегі және негізі болып табылатын жер мәселесі қай кезде болмасын дипломатиялық, екі жақты достық келісім жолымен шешілуі қажет. Қазақстан мен Ресейдің ынтымақтастықтарын дамытуға жол ашатын көптеген факторлар бар. Бұл ортақ тарих, екі елді бір-біріне жалғап жатқан әлемдегі ең ұзын құрлықтағы шекара, халықтардың ғасырлар бойғы рухани-мәдени байланыстары. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы байланыс - шексіз. Екі елдің ортақ өткені мен бүгіні, татулық пен достықта құрылған болатын. Заң аясында бекітілген шекара достық, ынтымақтастық, бейбітшілік шекарасы болуы қажет. Болашағымыз біздің ұлттық қауіпсіздік пен мызғымас шекарамен құрылған. Қазақстан-Ресей шекарасы – көп ғасырлық достық және тату көршілік символы болып табылады.

1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. Мына кітапта: «Тәуелсіздігіміздің бес жылы». – Алматы: «Өнер». –1996. – 640 б.

2 Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией. Москва, 25 мая 1992 г. Сборник документов по международному праву. Под общ.ред. К.К. Токаева – Алматы: САК. – 1998. – Т.1. – 576 с.

3 Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о сотрудничестве в охране внешних границ. Сборник документов по международному праву. Под общ.ред. К.К. Токаева. – Алматы: САК. – 1998. – Т.1. – 576 с.

4 Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы: GAUNAR. – 2002. – 568 с.

5 Лунев С.И. Вызовы безопасности южных границ России. – М: Монф. – 1999. – 248 с.

6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Атамұра. – 2010. – Т.5. – 688 б.

7 Маймақов Ф. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. – Алматы. – 2005. – 208 б.

Резюме

Сайлан Б.С. - д.и.н., профессор,

Темирбаева А.Б. - магистр истории, археологии и этнологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, b_sailan1967@mail.ru; aitolkyn_lena@mail.ru

Вопрос о границе между Россией и независимого Казахстана

В этой статье, после провозглашения независимости Республики Казахстан в 1991 году, сообщил о пересмотре границ независимого государства. Будет обсуждаться граница между Республикой Казахстан и Российской федерации. В то же время, обе страны решили вопрос о делимитации и демаркации границы с соблюдением запланированных дружественных отношений, соглашений и переговоров, касающихся мирного решения пограничных состояний. Организация пограничные переходы пунктов на границе с Россией, государственными вопросами правоохранительных пограничных постов на границе. Защита государственной границы между Республикой Казахстан и Российской Федерации в территориальной целостности друг друга, невмешательства и взаимопомощи, дружбы, соглашения о сотрудничестве. Которая продолжалась в течение многих столетий между Российской Федерацией и Республикой Казахстан государственной границы впервые независимые равные государства определяется уровнем планового.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, граница, делимитация, демаркация, переговоры, государство

Summary

Doctor of historical sciences, professor **Saylan B.S.**,

Master of History, Archaeology and Ethnology. **Temirbayeva A.B.** Kazakh national University after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: b_sailan1967@mail.ru; aitolkyn_lena@mail.ru

Question of border between Russia and independent Kazakhstan

In this article, after the proclamation of independence of the Republic of Kazakhstan in 1991, he reported on the revision of borders of an independent state. They will discuss the border between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. At the same time, the two countries resolved the issue of the delimitation and demarcation of the border in compliance with the planned friendly relations, agreements and negotiations on a peaceful solution to the border states. Organization of border crossing points on the border with Russia, the state law issues of border posts along the border. Protection of the state border between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in the territorial integrity of each other, non-interference and mutual assistance, friendship, co-operation agreements. Which lasted for centuries between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan state border for the first time is independently determined by the level of state planning.

Keywords: Kazakhstan, Russia, boundary delimitation, demarcation, negotiations, the State

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК: 930(73) «20»: 94 (560)

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯ АРАСЫНДА ӘСКЕРИ САЛАДАҒЫ
БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Н.М. Абдукадыров – Ph.D, М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-нің доцент м.а.

Ұсынылып отырған ғылыми мақалада Осман империясы мен Германия арасында әскери саладағы алғашқы байланыстардың орнауы мен оның дамуы қарастырылады. XIX ғасырдың 80-жылдары екі империя арасында әскери байланыстар орнап ол мемлекетаралық деңгейде жүргізіле бастады. Әскери саладағы байланыстар Германия канцлері Отто фон Бисмарк пен Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит арасында жоғары санатты әскери мамандар тарту мен қару-жарақ саудасы туралы жасалған келіссөздердің негізінде орнады. Осы уақытта орнатылған әскери байланыстар уақыт өте әр түрлі бағыттар бойынша дамыды және ол екі империяның болашақта осы салада одақтас болуына негіз қалады. Ғылыми жұмыста Осман империясының Германиямен әскери байланыстарының орнатылуы мен осман әскерінің германдық үлгідегі даму процесі ғылыми талдауға түседі. Империялардың әскери күш-қуаты мен оның даму болашағы көрсетіледі және осы саладағы байланыстардың негізгі бағыттары зерттеледі. Сонымен қатар, Германиямен орын алған әскери байланыстардың Осман империясы үшін маңыздылығы мен нәтижелерін зерделеу мақаланың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Тірек сөздер: Осман империясы, Германия, Түрік әскері, Әскери байланыстар, Қару-жарақ саудасы, Әскери мамандар

XIX ғасырдың 70-80 жылдары Еуропада үлкен саяси және экономикалық күшке ие болған Германияның халықаралық қатынастарда саяси беделі жоғарылады. Еуропада Германияның саяси беделінің артуына мемлекеттің саяси және әскери салалар бойынша дамуы себепкер болды. Жаңа заманда Еуропада әскери саланы дамытып, заманауи соғыс тактикасын терең дамытқан Пруссия еді. Пруссиялық кезеңнен басталған әскери саланың бұлай даму процесі біртұтас Германияның құрылуынан кейін де өз жалғасын тапты. Пруссия жерлері мен бытыраңқы жағдайда өмір сүріп жатқан герман корольдіктерінің бірігуінің нәтижесінде 1871 жылы құрылған біртұтас Герман империясы, құрылғаннан бастап өзінің сыртқы саясаттағы бағыттарын анықтауда бірқатар империялармен саяси байланыстар орнатты. Солардың бірі Осман империясы болды. Германияның әуелде, яғни XIX ғасырдың 70-жылдары Осман империясымен саяси қатынастары жоғары деңгейде болмағанымен, кейіннен 80-жылдардан бастап тығыз саяси байланыстар орнатты. Оның басты себептері Осман империясы өз алдына жеке дербес өмір сүріп жатты, халықаралық мәселелерге араласқан жоқ, ең бастысы империя территориясы үш құрлықтың басын біріктіргендіктен оның саяси старегиялық және экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Осыған байланысты Герман империясының басшылығы өзге еуропалық мемлекеттер секілді онымен саяси-экономикалық байланыстар орнатуға кірісті. Бұл салалардағы орнатылған байланыстарды герман үкіметі жылдам қарқынмен дамытты. Германияны Осман империясына итермелеген келесі бір маңызды факторлар, олар сол кездегі халықаралық жағдайдың құбылуы, Германияның отарлар жаулап алу процесінен кеш қалуы, Еуропада күшейіп келе жатқан Германияны өзге еуропалық империялардың өзінен алшақ ұстауы және Осман империясының территорияларына германдық экономиканы енгізу болды.

Осындай себептердің салдарынан Германия аз уақыттың ішінде Осман империясымен тығыз саяси байланыстар орнатып, сауда-экономикалық байланыстарды дамытқандықтан, Герман басшылығы Осман империясын сыртқы империалистік күштерден қорғады, онымен әскери салада да тығыз қарым-қатынас орнатуға шешім қабылдады. Оның тағы бірнеше қосымша себептері болып, онда біріншіден, Отто фон Бисмарк үкіметі Осман империясынан тасымалданатын сарқылмас шикізат көздерін сыртқы күштердің талауына түспеуін қамтамасыз етуді көздеді. Екіншіден, империалистік Германия Еуропа мемлекеттерімен тығыз саяси байланысқа түсе алмағандықтан, өзіне саяси және әскери салаларда сенімді мемлекет іздеп оған Осман империясын лайықты деп тапты. Үшіншіден, Германияның уақыт өте дамып келе жатқан қару-жарақ өндірісінің көлемін ұлғайтып, заманауи әскери техникаларды Осман империясына сатуды басты экономикалық жоспарға алды. Себебі, мұндай заманауи соғыс техникалары Осман империясы үшін қажет еді. Ал, бұл кезде халықаралық қатынастарда туындаған «Шығыс мәселесіне» орай бірте-бірте еуропалық империялар тарапынан саяси-экономикалық талауға түскен Осман империясы

үшін де сыртқы саясатта саяси және әскери сенімді бір мемлекет қажет еді. Германияның мұндай әрекеттерін құп көрген осман басшылығы оған қарсылық көрсетпей, керісінше, саяси және экономикалық салалар бойынша байланыстарды дамыта берді. Осы салалармен бірге Осман империясы Германиямен әскери салада да байланыс орнатуға дайын екендігін білдірді.

Бұл кезде Осман империясы үшін Германиямен әскери саланы дамыту маңызды істердің бірі болды. Себебі, империяда әскери саланың дамуы артта қалып қойды. Нақтырақ айтқанда, Осман империясының әскери жағдайы Еуропа мемлекеттерімен салыстырғанда өте төмен деңгейде болды. Соның салдарынан Осман империясы бұған дейінгі болған соғыстарда көбінесе жеңіліске ұшырап отырды. Оның басты мысалы 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысында байқалды. Осман үкіметі осы соғыстан кейін-ақ империяда әскери саланы еуропалық үлгіде дамытуды қолға ала бастаған еді. Бұл үшін тіпті әскери реформалар қабылдау қарастырылып, соның негізінде Еуропа мемлекеттерінен заманауи үлгідегі қару-жарақтар сатып алынды, империяда шетелдік және отандық қару-жарақ фабрикаларын ашу жоспарға алына бастады. Сондай-ақ әскери әлеуеті жоғары болған бір еуропалық мемлекетпен осы салада тығыз байланыс орнатып, соның үлгісінде әскери саланы дамыту көзделді. Бұл мемлекет Германия болды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясының Еуропадағы басты саяси қарсыластарының бірі Ресей еді. Осман империясы Ресеймен шекаралас болып, екі империя арасында үш ғасырдан астам уақыт бойы жиі-жиі соғыстар мен геосаяси мәселелерге негізделген тартыстар жүріп жатты. Осман империясы Ресеймен жүргізілген бұған дейінгі соғыстарда көбінесе жеңіліске ұшырады. Оның нәтижесінде көптеген территорияларынан айрылды. Осман үкіметі Ресейге өтіп кеткен территорияларды қайтару үшін онымен болашақта түрлі соғыстар жүргізуді де ойластырды. Сонымен қатар, Осман империясының Азия, Африка провинцияларында Англия мен Франция әуелі экономикалық кейіннен саяси үстемдікке ие болып, олар бұл аймақтарды, нақтырақ айтқанда Мысыр, Тунис, Таяу Шығыс территорияларын өзіне бағындыруға кіріскен еді. Осман билігі Франция мен Англияны бұл аймақтардан қуып шығуды жоспарлады [1].

Осман империясы мен Германияның әскери саладағы ең алғашқы байланыстары осман үкіметінің герман базарларынан қару-жарақ сатып алу ісімен басталды. Бұл жағдай, XIX ғасырдың 70-жылдары Осман империясы мен Германия арасында сауда қатынастарын орнатудың нәтижесінде жүзеге асты. Заманауи әскери техникаларды герман базарларынан тиімді бағамен көптеп сатып алудың салдарынан осман үкіметі өз әскерлерін соңғы үлгідегі қару-жарақпен қамтамасыз ете алды. Неміс қару-жарақ түрлерінің осман базарларына кіре бастауы осман-герман сауда қатынастарын дамытумен қоймай ол екі мемлекеттің жаңа бір сала бойынша байланыстарын дамытуға негіз қалады. Бұл әрине тақырыптың өзегі болып отырған әскери саладағы байланыстардың орнауы болды.

Өз кезегінде Германиямен әскери саладағы байланыстардың орнауына ықпал еткен ең маңызды оқиға, ол 1880 жылы Осман империясының сұлтаны II Абдулхамиттің Германия билігінен Осман империясына тұрақты түрде жұмыс жасайтын генералдар тобын жіберуін сұрауы болды. Өйткені, аймақтағы саяси жағдай осман билігін қатты әбігерге салды. Осман империясының сұлтаны II Абдулхамиттің бұл өтінішін құп көрген герман канцлері Отто фон Бисмарк, пен герман императоры I Вильгельм аз уақыттың ішінде Германиядан Осман империясына білікті, жоғары санатты әскери мамандар жіберілетінін және оның осман-герман әскери байланыстарын дамытатынын жеткізді. Сонымен қатар, германдық соғыс өндірісінің Осман империясына тартылатыны назарға ілікті [1, 34-35 бб.].

Арадан ұзақ уақыт өтпестен, 1882 жылы герман үкіметінің шешімімен Осман империясына зеңбірек құю мен оны пайдалану және де түрлі қару түрлерін қолдануды үйрету мақсатында бірқатар білікті мамандарын жіберді. Оларды Альба фон Кехлер басқарып келді. Альба фон Кехлер 1882 жылы Осман империясына келді. Ол өзімен бірге неміс әскери мамандарын ала келді. Олар атақты әскербасылар Камповенер, фон Хобе сынды атақты әскери мамандар мен генералдар еді. Бұл мамандар белгілі бір уақытқа келіп, герман үкіметі тарапынан бұйырылған істерді атқаруға кірісті. Басты мақсат Осман империясына әскери қолдау білдіру және оны қару-жарақ саудасында Германияның бірден-бір әріптесі етуге бағытталды. Бұл топтың мақсаты екі мемлекеттің арасындағы әскери саланы дамыту болды. Кехлердің Осман империясына әкелген мамандары осман үкіметімен және әскербасыларымен түрлі келіссөздер жүргізіп, бірқатар әскери істерді атқаруға кірісті. Сұлтан екінші Абдулхамит бастаған осман билігі герман әскери тобының ісіне үлкен қолдау білдірді. Бұл жағдай Осман империясы мен Германия арасында орнаған әскери қатынастардың ең негізгі бастамаларының бірі [1, 44 б.] болды.

Осындай халықаралық факторлар мен мемлекетаралық байланыстар нәтижесінде Осман империясы мен Германия арасындағы әскери саладағы байланыстар күшейтіліп, ол жеке бір үлкен саланы қамтыды. Мұның басты көрінісі, XIX ғасырдың 80-жылдары Германия Осман империясымен саяси және сауда-экономикалық қатынастарының арқасында өзінің индустриясы мен соғыс өнеркәсібін дамытып отырған-

дықтан, жоғарыда айтылған жоспары бойынша Германия бұл мемлекетті қорғауды өз міндетіне алып, оған әскери көмек беруге көшті. Бұл жағдай осман-герман саяси және экономикалық байланыстарымен бірге әскери байланыстарды дамытуға негіз [1, 34 б.] қалады. Отто фон Бисмарктың мұндай жобалары Осман империясы мен Германия арасындағы әскери қатынастарды одан ары дамытуға көмектесіп, ол бойынша Германиядан Осман империясына тағы да әскери күштер мен техникалар және әскери мамандар тартыла бастады. Мұндай әскери байланыстар сол кезде екі жақ үшін де тиімді болып, онда Осман империясы еуропалық империялар мен өзге де сыртқы саяси күштерден еркін қорғануға қабілетті бола бастады. Ал Германия болса қару-жарақ сату арқылы өз экономикасын одан сайын дамытты.

Мұнымен шектелмеген Отто фон Бисмарк Осман империясында әскери оқу орындарын ашуды жоспарлап, 1883 жылы Осман империясына сол кездегі талантты, білімді және атақты әскери қолбасшы Кольмар фон дер Гольцтің басшылығындағы әскери мамандар тобын жіберді [2]. Бұл әскери топ Осман империясында тұралап қалған әскери саланы дамыту үшін және ең маңыздысы Осман империясын сол кездегі сыртқы империялық күштерден қорғау үшін келді. Генерал Кольмар фон дер Гольц Осман империясына келіп, көптеген жұмыстар атқарды. Бір сөзбен айтқанда, Кольмар фон дер Гольц Осман империясында жаңа және заманауи үлгіде әскери реформа жүргізді. Ол Германияның қару-жарақ зауыттарынан соңғы үлгідегі қару-жарақ техникаларын тартып, осман әскерін заманауи қарумен қамтамасыз етуді алға тартты. Генерал Гольц, Стамбулда әскери мектеп салып, алғашында мұнда 450 бала білім алды, он жылдан астам уақыт өткен соң оның саны екі мыңға жуықтады. Бисмарктың саяси байланыстардан бөлек әскери байланыстарына сұлтан үкіметі еш қарсылық көрсетпей, керісінше оны қолдайтынын білдіріп, соның негізінде осман әскерін модернизациялау үшін Стамбулға тағы да бірқатар германиялық әскери мамандар келді [3].

Неміс генералы Кольмар фон дер Гольцтің әскери мектебінде негізінен әскербасылар мен офицерлер дайындалды. Сонымен қатар, әр түрлі шендегі әскери мамандар дайындау үшін өзге де мектептер ашып, онда білім алатын жас әскерилердің саны 14 мыңнан асты. Ол Осман империясындағы әскери оқу орындарының оқу жоспарларына өзгерістер енгізуге көмектесті және жас осман әскери адамдарын өзіне тартып, империядағы әскери саланы дамытуға қызмет етті. Өзінің әскери саладағы тың жобалары мен әрекеттерінің арқасында Осман империясында лауазымды әскери қолбасшы – паша титулына ие болған Кольмар фон дер Гольц 1886 жылы осман әскери штабының генералы Музаффер пашаның орынбасары болып сайланды. Сонымен қатар, ол Осман империясының қаржы, сыртқы істер министрлерімен тығыз қарым-қатынас орнатып, сонымен бірге бас уәзірмен тікелей байланыста болды. Гольцтің Осман империясындағы әскери қызметі өте зор болды [4]. Өзінің көпжылдық әскери қызметіне байланысты Осман империясында жоғары беделге ие болды. Гольц пашаның ең көлемді еңбектерінің бірі ол әскери салада бірнеше жарғы қабылдады. Олар: әскерге шақыру, әскери мобилизация, дала әскерінің жарғысы, ішкі әскер, гарнизондық қызмет бойынша қабылданған жарғылар болды.

Осман империясына келген генерал Кольмар фон дер Гольц бастаған генералдар мен әскери мамандар Осман империясында әскери білімді тереңдетумен қатар, әскери қару-жарақ сатуды және империяда германдық соғыс монополиясын құруды да жолға қойды. Империялар арасында қару-жарақ монополиясы жұмыс істеп, әр жылдарда Осман империясы Германиядан көлемді түрде қару-жарақ сатып алып отырды. Бұл салада да генерал Кольмар фон дер Гольц белсенді қызмет атқарып, Осман империясында германдық соғыс өндірісінің дамуы осы Гольц пашаның есімімен тығыз байланысты болды. 1883 жылы 15 қаңтарда Стамбулға келген Кольмар фон дер Гольц Осман империясының Франция мен Англияның Викер-Армстронг, Шнейдер-Грузот сынды қару-жарақ фирмалары мен компанияларынан қару-жарақ түрлерін сатып алуын тоқтатуға кірісіп, осман үкіметін керісінше Германияның Маузер, Крупп фирмаларының қару-жарақтарын сатып алуға үгіттеді [5]. Кольмар фон дер Гольц Германияның Еуропадағы әскери сала бойынша ең дамыған мемлекет екеніне осман үкіметін сендірді. Осыдан бастап, өзге еуропалық мемлекеттерімен бәсекеге түскен германдық соғыс индустриясы Осман империясының әскери саласын өзіне қарата білді [6].

Осы кезде шетелдік компанияларды ығыстыру өзге мемлекеттердің Осман империясына деген саяси көзқарасын елеулі түрде өзгертті. Олардың бірі Франция болды. Оның басты мысалы осы уақытта Осман империясындағы Францияның сенімді өкілдерінің бірі империяның Германиямен әуелде саяси және соның негізінде әскери байланыстар орнатуының нәтижесінде өзінің күш-қуатын қайта көтеріп жатыр деген хат жөнелтуі болды [7]. Мұндай көзқарастар яғни болашақта Германияның Осман империясымен жақындасып, онымен саяси және өзге салалар орнатылатыны туралы пайымдаулар ресейлік өкілдер арасында да туындаған еді. Олар мұндай көзқарастар мен пікірлерді Берлин конгресі мен одан кейінгі уақыттарда Германияның Осман империясымен жақындай бастағанын білген соң айтқан еді. Жалпы, өзге

еуропалық мемлекеттердің Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және әскери байланыстардың күн санап жоғарылауынан аздап болса да [8] қауіптен бастады.

Кольмар фон дер Гольцтің үгіттеуімен Осман империясына қару-жарақ сатқан және Осман империясында қару-жарақ монополияларын ашқан германиялық атақты компания Крупптың фирмасы болды. Бір сөзбен айтқанда Крупптың фирмасы көп ұзамай Осман империясын әскери қару-жарақ түрлерімен қамтамасыз етуші компанияға айналды. Мысалы, 1885 жылы Осман империясы Чанаккале бекінісін күшейту мақсатында бұл компаниядан бес жүзге жуық ауыр зеңбірек сатып алды. Сонымен қатар, бұғаздар мен жағалаулардағы қорғанысты күшейту үшін Крупп фирмасымен тағы да келіссөздер жүргізілді. 1885 жылы желтоқсан айында Крупп фирмасының өкілдері мен Осман империясының теңіз істері бойынша министрлігі өкілдері арасында келіссөздер жүргізіліп, онда империяның бұғаздар мен теңіз жағалауларында қалалар мен қамалдардағы қорғанысты қатайту үшін оған тиісті қорғаныс қару түрлерін сатып алу туралы үкімет тарапынан шешімнің қабылданғанын айтып, алайда әлі күнге дейін тапсырыстың берілуі мен қабылдануы туралы тараптар арасында келісімнің қабылданбағаны туралы ұсыныстар айтылды. Бұл келіссөздердің нәтижесінде Осман империясы мен германиялық фирма арасында теңіз күштеріне қажетті қарулар алынатын болды [9].

Бұдан соң, 1886 жылдың ақпан айында жазық далада соғысатын 426 зеңбірек пен 60 миномет сатып алды. 1886 жылы тамыз айында Осман империясының Крупп фирмасымен жаңа бір әскери қару түрлерін сатып алу туралы келісім жасалды. Ол бойынша қару түрлерін жеткізу туралы берілген тапсырыстарды өз уақытында жеткізу туралы мәселелер қаралып, келісімнің үшінші бабына сәйкес фирма 397683 лира қаржы төленген жағдайда сатып алынатын және үш жылдың көлемінде жеткізілуі тиіс болатын үш жүзден астам зеңбіректі бес ай ішінде жеткізетінін хабарлады. Сондай-ақ олардың оқ-дәрілерін де өте аз уақыт ішінде жеткізетінін білдірді [10]. Сонымен қатар, тамыз айында келесі бір келісім жасалып, онда Осман империясының қорғанысына қажетті болған, оның ішінде дала ұрыстарына қолданылатын зеңбіректер мен минометтердің алынуы туралы Гольц пашаның ұсынысы қабылданды және соған сәйкес Крупп фирмасы өкілдерімен кездесу ұйымдастырылды. Кездесуге Осман империясы тарапынан бас уәзірдің кеңесінің мүшелері қатысып олар бұл қару түрлеріне жұмсалатын қаржыны осы кеңес тарапынан төленетіні, егер оларда қаржы болмаса, бұл жағдай Портаға білдірілетін болды. Демек, бұл мәселені Порта үкіметі өзі шешетін болды [11].

Сонымен бірге қол қарулары да сатып алынды. Мысалы, 1887 жылы Маузер фирмасынан 500 мың винтовка мен 50 мың карабин сатып алынды [12]. Осы жылы Осман империясы Крупптың фирмасынан 742137, Маузер фирмасынан 2470375 және басқа да германиялық фирмадан 260600, жалпы сомасы 3473112 түрік лирасына тең болған қаржыға зеңбірек, винтовка, пиротехникалық құралдар мен басқа да қару-жарақ түрлерін сатып алған [13]. Жоғарыда атап өткендей, ХІХ ғасырдың 80-жылдары Осман империясы мен Германия арасындағы сыртқы сауданың үлкен бөлігін қару-жарақ саудасы құрап, тек 1888 жылғы көрсеткіш бойынша Осман империясының Германиядан қару-жарақ сатып алуы үшін жұмсалған қаржысының көлемі 2,2 миллион герман маркасына тең болды.

Осылайша, 80-жылдары екі мемлекеттің қару-жарақ саласындағы сауда байланыстары жоғары деңгейге шығарылды. 1880 жылдан 1888 жылға дейінгі аралықта Германияның Осман империясына экспорты 11,7 миллион герман маркасына тең болып, оның ішінде қару-жарақ сату ерекше орынды иеленді. Мұның нәтижесінде қару-жарақ сату сыртқы саудада жеке маңызды бір саланы құрады. Мұны көрген герман үкіметі заманауи әскери техникаларды пайдалануды үйрету үшін Осман империясына әскери мамандарын жіберуге шешім қабылдады. Себебі, Осман империясына экспортталған қару-жарақ түрлерінің пайдалану технологиясын үйрету қажеттігі туындады және бұл саланы одан әрі дамыту керек болды. Сонымен қатар, Германия Осман империясын әскери салада барынша күшейтуді жоспарлады. Себебі, Осман империясында уақыт өте қаптап кеткен өзге еуропалық мемлекеттердің экономикалық нүктелерін елден ығыстыру үшін оған Осман империясын қарсы қою керек болды.

Кольмар фон дер Гольцтің Германия үшін пайдасы қару-жарақ сату болса, Осман империясы үшін заманауи үлгідегі әскер жасақтау болды [14]. Соның негізінде Осман империясы сыртқы саясатта өз аяғын қайта тіктей бастады. Германиямен әскери салада байланыс орнатқандықтан, өзге еуропалық мемлекеттер осман территорияларына көз тігуін біршама азайтты. 1883 жылы алғаш Стамбулға келген генерал Кольмар фон де Гольцпен бірге және одан кейін келген өзге де герман әскербасылары жаңа және қолайлы келісімшарттар негізінде өздерінің әскери білім беру жұмыстарын жалғастыратын болды. Әрине, олардың арасынан 1895 жылға дейін Осман империясында өз әскери қызметін жалғастырған тәжірибелі Кольмар фон де Гольц әскери саладағы қатынастарды дамытуда маңызды роль ойнады.

Кольмар фон дер Гольц ұзақ жылғы еңбектен кейін 1896 жылы Германияға қайта оралды. Ол Осман

империясында әскери саланы дамыту арқылы екі елдің саяси байланыстарын дамытуға аса үлкен үлес қосты. Оның қызметінің екі мемлекет үшін де пайдасы өте көп болды. Гольц паша мен өзге де неміс әскербасыларының үйреткен әскери тактикаларының арқасында кейіннен 1897 жылы Осман империясы мен Грекия арасындағы болған соғыста осман армиясы грек армиясын оңай жолмен талқандады. Бұл жағдай өзге мемлекеттерді әбігерге салды.

Осман империясы мен Германия арасындағы әскери саладағы байланыстар 1888 жылы билікке келген герман кайзері II Вильгельмнің тұсында да жалғасып дамыды. Бұл кезде Осман империясының сұлтаны болған II Абдулхамит герман императорымен тығыз саяси байланыстар орнатуға тырысты. Соның негізінде әскери байланыстар да жалғаса берді. Бұл кезде бүкіләлемдік отарлар иелену процесі жалғасып, әлемдік отарлар иеленуден кеш қалған Германия басшысы II Вильгельм Батыс пен Шығысты жалғап тұрған өзінің саяси салада тығыз байланыс орнатқан әріптесі Осман империясына 1888 жылы арнайы саяси сапар ұйымдастырды. Бұл герман кайзерінің Осман империясына арнайы ұйымдастырған бірінші сапары еді.

II Вильгельмнің Осман империясына жасаған осы бірінші сапары барысында жаңа герман салымшылары мен қару-жарақ фабрикаларын ашу тақырыптары жөнінде маңызды шешімдер қабылданды. Әскери салада құрылатын орталықтардың негізгі мақсаты Ресей мен Германия арасындағы туындайтын [15] соғыс әрекеттеріне қарсы күресте Осман империясын одақтас ретінде тарту болды. Ал бұл жағдай ғасырлар бойына Ресеймен геосаясатқа байланысты үздіксіз соғыстар жүргізіп келе жатқан Осман империясы үшін де тиімді болатын болды. Осылайша, I Вильгельмнің тұсында Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және экономикалық қатынастардың жоғары деңгейге көтерілуінің негізінде орын алған әскери саладағы байланыстардың осы қарқынмен дамуы II Вильгельм тұсында да өз жалғасын тапты.

1880 жылдардың соңына қарай Германия мен Ресей арасындағы саяси қатынастардың бұзылуы, Ресейді Франциямен жақындасуға итермеледі. Бұл кезде Осман империясының сыртқы саясаты Ресейге қарсы бағытта болғандықтан, Осман империясы мен Германияның саяси ұстанымдары бір-бірімен ұқсас болып, бұл жағдай екі мемлекеттің әскери саладағы қатынастар бойынша одан сайын жақындастыра түсті. Германияның Осман империясымен жақындасуы Англияны да мазасыздандырды. Өйткені, бұл кезеңде Англия Осман империясының Мысыр, Таяу Шығыс және Кавказдағы провинцияларын ешбір соғыссыз иелік етуге кіріскен еді. Осылайша, Германияның мұндай әрекеттері әлемнің ірі империяларының мазасын ала бастады. АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресей сынды әлемнің алдыңғы қатарлы империалистік мемлекеттері Германияның мұндай қимылдарына тосқауыл қою үшін тиісті шаралар ұйымдастыру қажеттігін алға тартып, түрлі келісімдер қабылдай бастады. Мұндай факторлардың нәтижесінде, Германия XIX ғасырдың өзінде-ақ әлемнің ұлы мемлекеттерін өзіне қарсы қойып алды. Мұндай саяси тығырықтан шығудың жолын іздеген Германия уақыт өте өзінің саяси және сонымен бірге әскери одақтасы ретінде таныған Осман империясымен байланысты үзбеуге тырысты [15, 169-170 б.].

II Вильгельмнің Осман империясына жасаған бірінші сапарынан соң қабылданған қару-жарақ фабрикаларын ашу мен империяда германдық қару-жарақ монополиясының жұмыс істеуі туралы келісімнен соң, екі мемлекеттің қару-жарақ өндірісі мен саудасында біраз оң өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар, Осман империясымен германдық әскери қару-жарақ фабрикаларына шикізат жөнелту туралы жасалған келісім де империялар арасындағы әскери саланың одан сайын дамуына зор ықпал етті [16].

Осман сұлтаны II Абдулхамит пен герман кайзері II Вильгельмнің әскери саладағы мұндай келісімдерінен соң германдық қару-жарақ индустриясы одан ары дамып, Осман империясы Германиядан қыруар қаржыға қару-жарақ түрлерін сатып алды. Оның әр жылдардағы көрсеткіштері төмендегі кестеде көрсетілген.

Осман империясының Германиядан сатып алған қару-жарақ сатып алу көрсеткіштері

Уақыты	1889 жылы	1890 жылы	1891 жылы	1892 жылы	1893 жылы	1894 жылы	1895 жылы	1896 жылы
Сатып алынған қаржының көлемі	15 млн. герман маркасы	15,3 млн. герман маркасы	5,9 млн. герман маркасы	10,1 млн. герман маркасы	13,1 млн. герман маркасы	6 млн. герман маркасы	12,2 млн. герман маркасы	4,4 млн. герман маркасы

Бұл көрсеткіштер әлі де болса Осман империясының әскери қару-жараққа деген сұраныстың жоғары екендігін көрсетеді. Ал, бұл жағдай өз кезегінде империяның саяси тұрғыда қайтадан күшейіп келе жатқандығын айқындап тұр. Расында да бұл кезеңде Германияның саяси және әскери қолдауына ие болған Осман империясы бірте-бірте өзінің ішкі және сыртқы саяси жағдайын тіктеп ала бастады [17].

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың 70-жылдары Осман империясы мен Германия арасында орнаған сыртқы саяси байланыстардың негізінде империялар арасында әскери сала бойынша қатынастар орнатылып, ол аз уақыт көлемінде жоғары деңгейге көтерілді. XIX ғасырдың 80-жылдары Осман империясы Германиямен әскери саладағы орнатылған байланыстардың нәтижесінде Осман империясы өзінің саяси жағдайын тіктеп алды, мемлекеттің әскери қуаты берік болды, осы ғасырдың 90-шы және XX ғасырдың басында сыртқы мемлекеттермен болған соғыстарда жеңіске жетіп отырды. Германдық технологияға негізделген әскери саланың модернизациялануы Осман империясының ішкі және сыртқы қорғанысын қамтамасыз етуде маңызды роль ойнады. Империялар арасында әскери саладағы байланыстар саяси қарым-қатынастардың негізінде орнағандықтан, екі мемлекеттің саяси байланыстары да жақсы дамыды. XIX ғасырдың 80-жылдары империялар арасында орнаған әскери саладағы байланыстар уақыт өте дамып, ол екі мемлекетті саяси және әскери салаларда одақтас етті. Осы уақытта орнаған екі мемлекеттің әскери байланыстары жоғары деңгейге көтеріліп, ол кейіннен I Дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейін жалғасты. Германияны өзінің әскери одақтасы ретінде таныған Осман империясы оның көптеген саяси қолдауына ие болып, соның негізінде аймақта өзінің ішкі және сыртқы саяси тұрақтылығын қайта тіктеді, империяның халықаралық саяси аренада беделі қайтадан өсе бастады. Германиямен әскери саладағы байланыстардың нәтижесінде Осман империясының құлдырау процесін кешіктірді. Әлемдік империалистік мемлекеттердің Осман империясына деген саяси көзқарастары мен ұстанымдары өзгерді. Империялар арасындағы әскери байланыстар XIX ғасырдың соңғы жылдарында және XX ғасырда да жалғасты.

1 Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe: die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*. –

Düsseldorf: Droste. 1976. – 284 s.

2 Carl Alexander Krethlow, *General feldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Eine Biographie*. – Paderborn: Ferdinand Schöningh. 2012. – 880 s.

3 Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Almanlılıkları Golç Paşa'nın Hatıratı*, Çev: Faruk Yılmaz. - İstanbul: İzYayıncılık. 2012 – 9 s.

4 Alan Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*. – München: Heyne, 1994. – 431 s.

5 Rathmann Lothar, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Haz. Ragıp Zarakolu. 3. Baskı – İstanbul: Belge Yayınları. 2001 – 136 s.

6 Colmar Freiherr von der Goltz: *Denkwürdigkeiten. Bearbeitet und herausgegeben von Friedrich von Goltz und Wolfgang Foerster*. – Berlin, 1929. – 418 s.

7 BOA.HR.SYS. 1922/46. 1. (BOA – Başbakanlı Osmanlı Arşivi – Түркия Республикасы премьер-министрлігінің құзіретіндегі Османлы мұрағаты).

8 BOA.HR.SYS., 1950/46. 2.

9 BOA. Y. PRK. ASK., 30/24.

10 BOA. Y. PRK. ASK., 30/24-25.

11 BOA. Y.PRK.BŞK., 10/91.

12 Hallgarten G. W. F. *Imperialismus vor 1914. Soziologische Darstellung der Deutschen Außenpolitik bis zum Ersten Weltkrieg*. – München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1951. – 652 s.

13 BOA, Y. PRK. ML., 7/29.

14 Hermann Teske, *Colmar, Freiherr von der Goltz, ein Kämpfer für den militärischen Fortschritt*. – Göttingen:

Musterschmidt-Verlag, 1957. – 88 p.

15 Vladimir Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi – 2 Diplomasi Tarihi*, Atilla Tokatlı, - İstanbul: Evrensel Basım, 2009, - 512 s.

16 Colmar von der Goltz, *Anatolische Ausflüge. Paderborn. Nachdruck des Originals von 1896*. – Paderborn: Salzwasser-Verlag 2014. – 476 s.

17 Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und der orientalische Frage 1871-1914*. – München: Oldenbourg, 1984. – 495 s.

Резюме

Абдукадыров Н.М. - PhD, и.о. доцента кафедры «Истории Казахстана» ТарГУ имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан
Формирование и развитие связей в военной сфере между Османской империей и Германией

В данной статье рассматривается установления и развития связей в военной сфере между Османской империей и Германией. В 80-годах XIX века между двух империй впервые была сформирована военные сотрудничества на межгосударственном уровне. Военные связи между странами установлено на основе договора о приглашении немецких высококвалифицированных военных специалистов в Стамбул и торговля оружием, которые была принято между султаном османской империи Абдулхамитом II и германским канцлером Отто фон Бисмарком. Военное сотрудничество между странами развивался быстрым темпам и это стал основой военного союза между двух империи. В научной работе анализируется процесс установления и развития военных отношении между Османской империей и Германией, а также проанализированы развития османского военного дела которое развивающийсяпо германской модели. Исследованы основные направления развития военно-стратегических связей и автор показывает уровень военных сил двух империи. Определение роль и значения германо-турецкого военного сотрудничества для Османской империи, является одним из основных объектов научной работы.

Ключевые слова: Османская империя, Германия, Турецкая армия, Военные отношения, Военная торговля, Военные специалисты

Summary

Abdukadyrov N.M. - PhD, M.H. Dulati TarSU, Department «History of Kazakhstan», Taraz, Kazakhstan

Formation and development of military relations between the Ottoman Empire and Germany

This article discusses the establishment and development of relations in the military field between the Ottoman Empire and Germany. In 80th years of the nineteenth century between the two empires for the first time formed military cooperation the interstate level. The military relations between countries established based on the an agreement on the invitation of the German military experts qualified in Istanbul and the arms trade, that are was made between the Sultan of the Ottoman Empire Abdul-Hamid II and German Chancellor Otto von Bismarck. The military cooperation among countries developed rapidly and it became the basis of a military alliance between the two empires. The scientific work analyzes the process of establishment and development of military relations between the Ottoman Empire and Germany, as well as analyzed development of the Ottoman military affairs which develops along the German model. Studied the main directions of development the military-strategic linkages and the author shows the level of military forces of the two empires. Determination of the role and importance the German-Turkish military cooperation for the Ottoman Empire, it is one of the main objects of scientific work.

Keywords: The Ottoman Empire, Germany, Turkish army, Military relations, Military trade, Military specialists

ӘОЖ: 94(574)

ҚАЗАҚ-ШАЙБАН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (XV Ғ. СОҢЫ – XVI Ғ. I-ЖАРТЫСЫ)

Л.Т. Қожакеева – *Тарих кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы,*
М.А. Қасымбекова – *Тарих кафедрасының аға оқытушысы, ҚазМемҚызПУ, Алматы қ.*

Қазақ хандығы, басқа алдыңғы мемлекеттік бірлестіктермен салыстырғанда XVI ғ. басында әлдеқайда кең және күшті орталық база құра білді, оның құрамына қазақ мемлекеттілігін құратын барлық этникалық топтар бірікті, территориясының ауқымы да кеңейді. Мавераннахрдегі билікті басып алып өз үстемдігін күшейткен Мұхаммед Шайбани хан бастапқы кезде Қазақ хандығының күшеюіне жол бермейге тырысты. Бастапқы кезде ол Мавераннахрмен сауда байланысын тоқтатуға күш жұмсайды, яғни Түркістан халқы қазақ көпестерімен ешқандай сауда байланысын орнатпауға және оларды тонауға бұйрық берді.

Түйін сөздер: аумақ, керуен, салық, өңір, хан, сауда, жер, билік, қоныс

Қазақ хандығының негізгі жер аумағы болып саналатын Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісу жеріне қарағанда, Сыр өңірі (XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы деп аталған) XIII ғасырдың басында моңғолдардың жаулап алуы кезінде ауыр зардапты бастан өткерді. Ал, осы аталған өңірлердің ішінде Сыр өзені бойы немесе Түркістан аймағы XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл аймақ бұрынғы дәрменіне ие болады, тіпті өз беделін арттыра түседі. Өйткені, Ұлы Жібек жолының XIII-XIV ғасырларда Түркістан аймағы арқылы өтуінің өзі бұл өлкенің аталған аймақтағы қалалардың гүлденуіне ықпал етті. Оған себеп, нақ сол жерлердегі Сығанақ қаласы Ақ Орданың саяси орталығы болуы және тағы басқа жағдайлар, Сыр өңірінің бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтағы тіршіліктің негізгі өзегі, тұтқасы етті. Аймақтың мұндай рөлі Қазақ хандығы құрылғаннан кейін де өзгерген жоқ. XV ғасыр ортасында «қазақ» деген атауға ие болған Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелі тайпаларының этникалық аймақтарын біріктіру – Қазақ хандығын бір жарым ғасыр бойы нақ сол мақсаты үшін күресуге мәжбүр етті.

Моңғолдардан кейінгі уақытта Қазақ хандығы шеңберінде XV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырдың басында Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның (Жетісу), кең-байтақ далалық аймақ Шығыс Дешті Қыпшақтың ұзақ уақыт бойы саяси жағынан бөлшектеліп келген халқы, жалпы мемлекеттік дамуға

мүмкіндік алды. Алғашқы қазақ билеушілері Жәнібек пен Керей хандар мен олардың мирасқорлары Бұрындық пен Қасым хандардың іс-қимылдарындағы негізгі бағыт, жаңадан пайда болған мемлекетті нығайту және шекарасын кеңейту, сонымен қатар территориясын қорғау міндеттері тұрды. Осы айтылған мәселелерді шешуде, әсіресе, Қасым хан үлкен қажырлылық танытты.

Шыңғыс ұрпақтарынан тараған екі әулетті (Жошының үлкен ұлы Орда Еженнен тараған қазақ хандары мен Жошының бесінші ұлы Шайбаннан тараған Әбілхайыр мен оның немересі Мұхаммед Шайбани хандар) жақтаушылар өкілдерінің Шығыс Дешті Қыпшақтағы күресі, жас мемлекеттің бұдан кейінгі тағдырын, қазақ халқының құрамына енген көптеген рулық, тайпалық топтар мен этникалық аймақтың саяси жағынан бір мемлекетке бірігу мүмкіндігін анықтап берген күрес, Оңтүстік Қазақстанның қалалары мен жазиралы егіншілік аймағында өріс алды. Осы аймақтар мен қасиетті Қаратаудың Қазақ хандығының құрамына қосылуы, Бұрындық пен Қасым ханның елді тұтас біріктіру және қазақтардың этникалық территориясының жолында табысқа жетуінің кілті болды.

Қазақ хандығының нығаюы, оның құрамында этникалық аумақтың бірігуі XVI ғасырдың басында, атап өткеніміздей Бұрындық пен Қасым хандардың билік етуі кезімен байланысты. Сондықтан XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басындағы Қазақ хандығының саяси тарихын және аталған екі қазақ билеушілерінің атқарған еңбектерін бүгінгі күн талабынан қайта қарастырып, оны нақ сол тұрғыдан танып білудің маңызы аса зор. Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген кезеңде өткен тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан саралап, өткенімізді түгендеп, тарихымыздың «ақтандақ беттерін» қайта қарастырып, тарихи тұлғаларымызды түгендеп жатқан тұста, бұл мәселенің өзектілігі бұрынғыдан да арта түсері хақ.

Қазақ хандарының, әсіресе Бұрындық пен Қасым хандар тұсында Түркістан аймағындағы (Сыр өңірі) қалалар Сығанақ, Созақ, Сауран, Яссы, Отырар, Сайрам және тағы басқалары үшін әуелі Темір ұрпақтарына, содан соң Мұхаммед Шайбани хан мен оның мирасқорларына қарсы күресі қазақ хандары тарапынан да, Мауереннахр билеушілері тарапынан да зор табандылығымен, қатігездігімен және қаталдығымен ерекше болды. Екі ғасырға созылған осы талас-тартыс барысында, Сыр өңірі қалалары қолдан-қолға көшіп отырды. Қазақ хандарына бұл қалалар Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өз билігін нығайту-үшін тірек пункттері ретінде керек болса, ал өз жауларынан жеңіліс тапқан кезде олар сол бекіністерге паналайтын. Бұның өзі аталған аймақтың, біріншіден әскери-стратегиялық маңызының ерекше болғанын көрсетеді. Нақ осы қалалар оларға өз қол астындағы хандықтың экономикалық күш-қуатын нығайту үшін орталықтар ретінде де керек болды. Өйткені, осы қалалар арқылы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның көшпелілерге керекті қолөнер мен егіншілік өнімдері әкелінетін. Ал олар өз кезегінде малын және мал өнімдерін осыларға әкеліп сағатын. Яғни, бұл аймақ – отырықшы аймақ Мауереннахр мен көшпелі Шығыс Дешті Қыпшақ даласын дәнекерлеуші еркін экономикалық орталық ретінде маңызы зор болды. Қала әміршілерінің егіншілерден, қолөнершілерден алатын салық түсімдері және керуендері осы сауда орталықтары арқылы Орта Азияға жүріп өтетін саудагерлерден алынатын баж салығы зор рөл атқарды. Сондықтан жаңадан құрылған Қазақ мемлекеті үшін, сонымен бірге қазақ халқының этникалық тұрғыда ұйысып, халық ретінде қалыптасуына да аталған Оңтүстік Қазақстан аймағының маңызы аса зор болды.

Сырдария алқабы, әсіресе Сыр өзенінің төменгі ағысы, Қаратау баурайлары қазақтардың қысқы қоныстары орналасқан жерлері еді, ал оларды бұл аумақтың түйінді пункттері, жоғарыда аталған қалаларды қолда ұстағанда ғана иелену мүмкін болатын. Сонымен қатар бүкіл түркі жұртының, бүкіл түркі рутайпалары үшін «Екінші Мекке» атанған Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінің орналасуы да зор маңызға ие болды. Бір сөзбен айтқанда түркі әлемінің діни-мәдени, рухани орталығы болған тұғын. Осының бәрі қазақ билеушілерінің Сырдария қалалары үшін күресте табандылық көрсетуін түсіндіріп берді. Яғни, XVI ғасырдағы Орта Азиядағы өзара қатынастар, XV ғасырдың екінші жартысындағы сияқты, Сырдария қалалары үшін күреспен анықталды. Тарихи шығармалардың беттері, сондай-ақ өз зерттеуіміздің барысында көз жеткізгеніміздей қазақ сұлтандарының да Орта Азия жазираларына, Мұхаммед Шайбани хан мен оның ұрпақтарының да Сыр өңірі қалалары мен қазақтардың қырдағы іргелес иеліктеріне басқыншылық шапқыншылықтарына, тонаушылық жорықтарына толы болды.

Осындай аласапыран уақытта билікке келген Бұрындық хан мен Қасым хан Қазақ мемлекетін күшейтуді, оның жерін кеңейтуді және халқының санын көбейтуді мақсат етті. Оларды орындауда, әсіресе Қасым хан үлкен абыройға ие болды және даңққа бөленді. Қасым тұсында Қазақ Ордасының жері кеңейіп, өзбектерден Сыр бойы қалаларын, Моғолстаннан Жетісу өңірін, Ноғай Ордасынан Ембі, Жайық пен Еділ аралығын өз хандығына қосқандығы терең әрі жүйелі түрде ашылды. Қазақ хандығы тарихының өн бойында, хан билігі Қасым ханның кезіндегіден ешқашанда сондай берік болмаған және қазақ хандарының ешқайсысы Қасым хан сияқты адамдар санын өз билігіне біріктіре алмағандығы ашып көрсетілді. Оның бодандарын немесе қол астындағы қазақтардың санын, замандастары миллионнан астам адам деген. Сөйтіп, қазақ хандары ішінде Қасым хан үздік мемлекет қайраткері ретінде танылды.

Сонымен қорыта келе, XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы жиырма жылы қазақ билеушілері мен Мауереннахрдағы шайбанилер мемлекеті арасында екі жақтан да табанды күрес жүруімен, сондай-ақ Қазақ хандығы тарихының ең бір жарқын, ең бір күшейген кезеңі ретінде, этникалық территориясының қалыптасуымен сипатталды немесе тарихта қалды. Әлбетте, осының барлығы Қасым ханның атымен тікелей байланысты болғандығында ешбір дау тудырмасы хақ. Сондықтан халқы үшін орасан еңбек сіңірген осындай көрнекті тарихи тұлғалардың өмір-дерегін білу, бүгінгі жас ұрпақ үшін үлкен мақтаныш және қасиетті парызы.

1 Мирза Мухаммад Хайдар. *Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой.* – Ташкент, 1996. – 658 б.

2 Мұхаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди. Қазақша аударылымы.* – Алматы: Тұран, 2003. – 671 б.

3 *Материалы по истории казахского ханства XV-XVIII вв. (Извлечение из персидских и тюркских сочинений). (Бұдан былай қысқартылып «МИКХ» деп беріледі). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин.* – Алма-Ата: Наука, 1969. – 9-127 бб.

4 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфаяни. *Михман наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой.* – М.: Наука, 1976. – 683 б.

5 Вельяминов-Зернов В.В. *Исследование о Касимовских царях и царевичах.* - СПб., 1864. Часть II - 123-141 бб. Мына кіт.: *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.* – Алматы: Атамұра, 1998. – 2 том. – 32-33 бб.

Резюме

Кожакеева Л.Т. – доктор исторических наук, профессор кафедры Истории, **Касымбекова М.А.** - старший преподаватель кафедры истории, (Казахский государственный женский педагогический университет г. Алматы)

Отнашения казахов и шайбанидов (конец XV в. – I-половина XVI в.)

Казахское ханство, в отличие от предшествующих государственных образований, имело, особенно к началу XVI в., гораздо более широкую и прочную этническую базу, в него вошли почти все этнические группы, составляющие казахскую народность, и почти вся территория, на которой они обитали. Захвативший власть и утвердившийся в Мавераннахре, Мухаммад Шайбани хан стремился не допустить усиления Казахского ханства. Для начала он попытался совсем прекратить их торговые отношения с Мавераннахром, издал указ, чтобы население Туркестана не совершало никаких торговых сделок с казахскими купцами и чтобы не было никаких взаимных посещений и поездок купцов, а при появлении было приказано их грабить.

Ключевые слова: территория, караван, налог, регион, хан, торговля, земля, власть, переселение

Summary

Kozakeeva L.T. - Dr. historical Sciences., professor of the department History, **Kasimbekova M.A.** - Senior Lecturer, department of History, (Kazakh State Women`s Teacher Training University)

Kazakh relations with Shaibani

(At the end of the 15th century and the first quarter of the 16th century)

Kazakh Khanate, in contrast to the previous state formations, had, especially the beginning of the XVI century. A much wider base and a strong ethnic, it includes almost all the ethnic groups that make up the Kazakh nation, and almost all of the territory in which they lived. Seized power and established in the Maurya, Muhammad Shaibani Khan sought to prevent the strengthening of the Kazakh Khanate. First, he tried to completely stop their trade relations with the Maurya, issued a decree that the people of Turkestan did not make any commercial transactions with the Kazakh merchants and that there was no mutual visits and travel merchants, and were ordered to rob them when prompted.

Keywords: area, caravan, tax, region, sale, land, power, transmigration

УДК 198-123

ГРУЗИЯ И ТЮРКИ В КОНЦЕ XIV В. – КОНЦЕ XV В.

Я.В. Пилипчук

Данная статья посвящена взаимоотношениям Грузии с Тимуром и Тимуридами, а также туркменскими конфедерациями Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу. Тимур лично осуществил всего две кампании – 1386 и 1403-1404 гг. Другие походы на Грузию были осуществлены его полководцами, которые имели больший или меньший успех. Походы чагатаев привели к временной зависимости Грузии от Тимура. Отношения с Тимуридами были скорее союзническими чем вассальными. После смерти Шахруха грузины отказались платить дань и даже напали на чагатаев. Помощь Шахруха была им необходима против туркманов Кара-Коюнлу. Грузины активно вмешивались во внутренние дела Кара-Коюнлу выступив на стороне Искандера, в результате чего они стали врагами Джахан-шаха. После падения Кара-Коюнлу на Грузию начали совершать походы отряды Ак-Коюнлу. Узун-Хасан установил плотную зависимость

Грузии от Ак-Коюнлу. Грузины не только платили дань, но и должны были терпеть гарнизон туркманов в Тбилиси. После смерти Узун-Хасана грузины свергли эту зависимость, но в конце 80-х гг. Йакуб ее восстановил на небольшое время. Грузия была бы аннексирована туркманами, если бы те не были заняты внутренними смутами, войнами против Османов, мамлюков, Тимуридов.

Ключевые слова: Тимур, Тимуриды, чагатаи, Грузия, туркмены, Ак-Коюнлу, Кара-Коюнлу

Одним из интереснейших аспектов истории Кавказа являются история вторжений Тимура и туркманов в Грузию. Однако биографов Тимура более интересовали сведения о его походах против Золотой Орды, мамлюков, Османов и Моголистана, то есть мусульманских соседей. Специальных исследований по истории вторжений Тимура и туркманов почти нет за исключением статьи турецкого исследователя К.Пайдаша [Paydaş 2015, s. 177-196]. Буквально в нескольких словах о походах Тимура в Грузию написали Дж. Мароцци, Р. Гроссе и Ж.-П. Ру [Мароцци 2010; Гроссэ; Ру 2007]. Некоторая информация о походах туркманов на Грузию есть в статье К. Пайдаша и книге Дж. Вудса [Paydaş 2006, s. 419-437.; Woods 1978]. Задачей данного исследования является анализ письменных источников и реконструкция динамики взаимоотношений грузин с Тимуром и туркманскими конфедерациями. Взаимоотношения грузин с Османами достойны того, чтобы их осветить в нескольких статьях.

Парсадан Горгинаджизе сообщал, что Тимур совершил несколько походов на Грузию. Тимур-Ланк (Тимур) завоевал множество стран и овладел Тавризом. Когда он находился в этом городе его информировали, что грузины напали на Нахичеван. Тимур сразу же приказал напасть на грузин аргументируя тем, что это смелые люди, которые могут представлять опасность. Он взял вместе с собой Шейх-Ибрагима и пройдя через Байлакан пришел к Шеки. Навстречу ему вышло грузинское войско во главе с Химшиа, которое пришло из Кахетии. Противников грузин названо тюрками. Сказано, что со стороны и тех и других многие погибли. Оба военачальника были многоопытны. Потерпев поражение грузины скрылись в лесу. Тимур же двинулся в Кахетию. Всех кого нашли перебили и все церкви уничтожили. Долго тюрки не смогли оставаться в Грузии, поскольку их лошадям не хватало корма и среди них начался падеж. Войско голодало, а в Грузии на протяжении двадцати дней шел снег и дождь. Тогда Тимур двинулся на Тбилиси услышав, что там находится царь Баграат без войска. Однако защитники города два-три раза делали храбрые вылазки, пока Тимур не нашел гору с которой было удобно обстреливать город из ружий и пушек. Царь был вынужден явиться к Тимуру и сдать крепость. Тот его хорошо принял и воздал ему почести. Вместе с Тимуром царь Баграат был вынужден прибыть в Карабах и принять мусульманство. Тимур же направил своих полководцев Аргун-шаха и Рамазан-ходжу в Кахетию, которую они опустошили. Второй раз Тимур пришел в Грузию, когда грузины отобрали Алинджийскую крепость у султана Тахира. Миран-шах, хотя находился поблизости, не оказал помощи ему. И тогда Тимур лишил его владений передав их Шахруху. Тимур остановился в Барде и приказал грузинам выдать сына правителя Ахмеда (Джелаирида). На это грузинский царь в Кутаиси ответил, что у грузин нет обычая выдавать беженцев. Тогда Тимур вторгся в Имеретию и уничтожил урожай в стране. Имеретинцы ушли в горы и пещеры. Но и там их достал Тимур. После этого он двинулся на Восточную Грузию и перезимовал в Мухрани. Царь Георгий оставил Имеретию, знать же этой провинции выявила покорность завоевателям и получила от великого эмира халаты. От имеретинцев он получил информацию, что Георгий стоит с войском в Казрети. Войско Тимура было лучше вооружено. Однако грузины храбро сражались пускаяй и при помощи камней и бревен. Оба войска понесли значительные потери. Через некоторое время царь удалился в Сванетию, а сына Ахмеда отправил в Турцию. Другого царевича – Исмаила – он отправил к Тимуру. После того как тюрки ограбили Казрети они вторглись в Самцхе и опустошили этот край. Они взяли семь крепостей и прибыли в Мангуль. В Нушбирети отряд тюрок Нур ад-Дина сразился с грузинами, но не смог одержать решительной победы. После этого Тимур ушел из Грузии и воевал в Сивасе и Малатье, а потом столкнулся с Байазидом. Третий поход Тимура на Грузию состоялся, когда тот вернулся из похода на Миср (Египет). Он хотел отвоевать Алинджийскую крепость, которую все равно удерживали грузины. Тимур пришел в Мангуль, с ним шел ширваншах Шейх-Ибрагим, который был его советником. Имеретинский царь Георгий посчитал, что лучше будет изъявить покорность и прислал дары с письмом. Однако это не помогло. Тимур прибыл в Мангули, откуда двинулся на Имеретию. Грузины ушли в горы, а урожай страны взяли тюрки. Грузины храбро защищали безымянную крепость в горах, но войска Тимура ее все таки взяли. Также перед ними пала крепость Тару [Горгиджанидзе 1990].

После этого Тимур прибыл в Самцхе, где встретился с атабагом Иване и братом Георгия Константином. Грузины изъявили готовность заплатить дань и Тимур этим удовлетворился. Иване и Константин во главе войска тюрок и месхов двинулись на Абхазию. Они опустошили Абхазию и тогда пришли дары от царя Георгия. Тюркам надоело воевать в Грузии. Шейх-Ибрагим же высказал удовлетво-

рение победами одержанными над грузинами, равной которой ранее мусульмане не добывали. После того Тимур направился назад в Самарканд и думал воевать против Китая, но умер вскоре. На этом повествования Парсадана Горгиджанидзе о чагатаях прерывалось [Горгиджанидзе 1990].

Конспективно о войнах с чагатаями и туркманами было сказано в Парижской хронике. Под 1385 г. сообщалось, что Тимур взял Тбилиси и взял в плен царя Баграта и царицу Анну. Под 1394 г. сообщалось, что Тамерлан опустошил Картли и Армению. Под 1444 г. о нападении Джаншах-хана (Джахан-шах) сообщалось, что тот напал на Ахалцихе. В 1456 г. Узун-Хасан напал на Картли и перебил все до Ташискари. В 1462 г. Узун-Хасан прибыл в Самцхе и оказал помощь атабегу против царя и разбил грузин в битве при Чихори. В 1485 г. хан напал на Самцхе. В 1486 г. Якуб-хан прибыл и разрушил Ахалцихе и Ацкури. Под 1489 г. указано на нападение татар на Ахалцихе [Парижская хроника 1991].

Вахушти Багратиони в «Истории царства грузинского» указывал, что в 1468 г. Узун Хасан завладел землями шаха и городом Тебризом. Он завладел Трапезундом, а потом возвратился в Персию. В 1478 г. шах пришел в Армению, а также в картлийский Сомхити. У Орбети его встретили цар Константин и войска Бараташвили. Ничего не сумев разрушить шах подошел к Тбилиси. Константин с войсками Сабаратиано громил войска шаха. Шах предложил Константину явиться к нему и обещал, что оставит страну целой, если царь явиться пред его очи. Константин явился и отдал шаху Тбилиси. Баграта же не решился противостоять шаху и тот разослал войска в Картли и Херки, Сагурамо и Трианети, сам стал в Мухрани. Бог прогневался на Узун Хасана и тот смертельно заболел и ушел из Грузии [Багратиони 1976].

После смерти Узун Хасана шахом стал Йакуб. Баграта Имеретинский в то время захватил Тбилиси. Бараташвили и жители Сомхити напали на кочевые племена оставленные шахом на границе Картли. Тогда Картлийский царь Константин и мингрельские Дадиани договорились об общем выступлении против имеретинцев. Кроме того, картлийцы наняли еще и горцев. Пока грузины ослабляли себя усобицами, Йакуб пришел с войсками. Он сделал это в 1486 г. туркмены пришли из Арцкури на Дманиси и Квешви. Бараташвили обратили в бегство врагов, а Сулхан Бараташвили убил одного из свиты шаха. Константин после этого истреблял татар (туркмен) в окрестностях. В 1488 г. Йакуб отправил на грузин своего полководца Хали-бега (Халила), которому было приказано строить крепости Каодзиани и Агджакала. В Грузию было послано большое войско, однако Баратишвили, Кайхосро Цицишвили и Джавах Джавахишвили напали на врагов стоявших в Чандари. Услышав об этом побоище туркменский гарнизон бежал из Тбилиси. По всей стране грузины на колах поставили отрезанные туркменские головы. У Орбети туркмены снова сразились с грузинами, но Баратишвили их снова одолел. Халил-бег был разбит и был вынужден искать помощи у шаха. В 1490 г. шах отправил войска на Грузию. Они захватили Орбети, а потом направились на Тбилиси. Однако они не смогли взять город и поэтому выместили злобу на горских поселениях. Кайхосро Цицитишвили, Кайхосро Турманидзе, Сулхан Баратишвили напали на туркмен в горных теснинах и перебили их. В плен попал родственник шаха. Туркмены, услышав о поражении, вернулись в свою страну. Цар Константин же взял Каодзиани и Агджакалу. В 1496 г. Исмаил захватил Ардебиль, в 1500 г. он захватил Азербайджан и Персию [Багратиони 1976].

Согласно «Памятнику эриставов» Георгий вместе с войсками ширвана, картвельскими, имерскими, месхскими напал на Алинджу и уничтожил войска Тимура в этой крепости. Тогда тот пришел в великом гневе с большими войсками. По грузинской земле вел его эристав Виршел Бурдиасшвили. Войска Тимур разорил церкви и крепости. Виршел заманил чагатаев к крепости Бехусникай. Там они не могли использовать преимущество в численности и от стрел и мечей грузинских погибло много врагов и был вынужден отступить Тимур и уйти в Шам (Сирию) [Памятник эриставов 1979].

Для грузинских хронистов характерно внимание к истории своей страны. Грузины не разбирались чем Ак-Коюнлу отличается от Кара-Коюнлу и считали Узун-Хасана слугой Джахан-шаха, а Исмаил Сефевии слугой потомка Узун-Хасана. Кочевников называли тюрками, татарами и туркменами. Для грузин было важно отобразить вторжения туркоманов в Грузию и главные победы грузин над ними. Недостатком грузинских хроник является позднее время их написание и вследствие этого сбивчивая хронология и недостоверность сведений касательно некоторых деталей походов Тимура и Йакуба в Грузию.

Фома Мецопский (Товма Мецопеци) сообщал, что Ахмед заключил союз с Токтамышем признав его власть. В 1387 г. взял Ериджак и Сурмалу, а потом пришел в Карби, а оттуда пришел в страну Сюник и осадил крепость Бчни. Тимур с большим войском двинулся на Тбхис и царь иверский Баграта был вынужден покориться поганому царю. Он отрекся от своей веры и обещал Тимуру власть над Дралом, Оседом (Осетией), Имерелом (Имеретией), Мекрелом (Мингрелией), Абхазом (Абхазией), Сонком (сванетией), Ивером (Картлией), Месхом (Мцхетой). Он обманывал Тимура и дал знак своим сыновьям Георгу, Давиду и Константину и пришед в свою страну отделился от чагатайского войска. Тамерлан

двинулся на туркмена Кара-Махмуда, а тот, узнав об этом, бежал. Тамерлан настиг его в области Чапачгур, где и состоялась битва. Войска туркмен обратили войска противника в бегство. Кара-Махмуд пришел в землю Тарона, называемую Муш. По приказанию тирана Усуфа туркмены ограбили всех христиан. Эмир Хута по имени Шараф должен был переселить христиан к селению Асгет. Пир-Гасан отделившись от Кара-Махмуда убил его и его сына Байрама. Туркмены окружили авангард Изанкураана. Пир-Гасан взошел на гору Цовасарт и двинулся на гору Марута. Там на него неожиданно напали чагатаи. Сообщалось, что те потерпели поражение ибо только один туркмен Мараф убил 100 душ. В город Муш прибыл Тамерлан, который приказал вести его на туркмен. В 1396 г. пришел туркмен Усуф (Кара-Йусуф) и разорил страну армянскую и взял город Арчиш. Усуф убежал от Тамерлана и в 1396-1406 гг. не появлялся в Армении. В 1401 г. царь Георг дал бой врагам и врезался в центр вражеского войска во главе сотни всадников. Однако чагатаи разорили всю страну иверскую и опустошили христианские церкви. Мираншах был милостлив к христианам, Ибрагим и же Омар ненавидели их. При Омаре три армянских ишхана были обращены в ислам. Туркмен Усуф после смерти Тамерлана освободился из тюрьмы Дамаска и в 1408 г. выйдя на свободу пришел в Армению в город Багеш. Эмир Шамшадин сын Амир-Шарафа встретил его с почестями. Туркмены пришли в страну Рштуника и разорили ее. Усилившись Усуф пришел в Тебриз. Он воевал с Миран-шахом и убил его. Усуф умиротворил северную часть Армении. В 1409 г. в страну пришел родственник Миран-шаха Абу Бакр. Однако и он был разбит, оставив свое имущество туркмену. Туркмен подчинил себе город Ерзинка и укрепление Мертин (Мардин), а потом осадил Амит (Амид) и Арзин. В 1409-1410 гг. правитель Багдада Ахмед взял Тебриз и правитель армян Смбаг присоединился к нему. Тогда Усуф сразился с Ахмедом, победил и убил его. Сын Ардбуги Иване заключил союз с Усуфом и с его войсками напал на Иберию. Перед туркменами пал Ахалцих. Многие же армяне попали в плен. Сын Ардбуги Иване предпоитал христианам мусульман и он вместе с Усуфом пришел в страну иверскую. Ними был взят Ахалимхе и в этом городе была устроена резня. В 1429-1430 гг. туркмены опустошали Армению. При осаде Арцке Гованес Пхоко и Мурат молили Искандера пощадить город. В 1425 и 1431 гг. вследствие нашествий мусульман в Армении был голод. При конфликтах Тимуридов с туркменами симпатии армян находились на стороне чагатаев. В 1438 г. иверский царь Александр освободил от войск Шахруха область Сюник и дам Пеггину сыну Сумбата Орбелиана и предоставил ему замок Лори. Однако армянский хронист враждебно относился к грузинам и говорил, что Александр дал яд Пеггину и погубил его. В 1439 г. Александр заболел, а в 1440 Джаханшах по навету правителя Ардебилы пришел в армянские земли и опустошил их [Мецопский 1957].

Закарий Канакерци сообщал, что в 1429 г. Джаханашах взял крепость Шамшулда, а в 1444 г. овладел Ахалцихе. Князь Багеша в 1461 г. восстал против него и тот послал на Хлат 12 тыс. войска и опустошил всю страну. то же самое он хотел сделать в Муше, Багаше, Хуте, Сасуне. Тогда гнев шаха смирил католикос Закаре, которые прибыл к нему [Канакерци 1969].

Армянские источники в общих чертах обрисовали отношения Грузии с Тимуром и туркменами. Их как всегда более интересовала история армянских земель. Отношение армян к халкидонитам-грузинам не менее враждебное чем к туркменам, которые много раз опустошали армянские поселения. Негативным является отношение и к Тимуру, однако более позитивным оно является по отношению к некоторым Тимуридам. Сведения армянских хронистов более ценны для описания конфликтов грузин с туркменами.

Некоторые сведения о войне с грузинами были у Ибн Арабшаха. Он сообщал, что Тимур воевал против грузин, которые поклоняются Иесу. Сообщалось, что грузины оборонялись благодаря крепостям и цитаделям, ложбинам и пещерам, горам и хребтам. Местное население было мятежным. Тимур взял Тбилиси, а города Тарабзун и Абхус были достойны называться столицей. С большим трудом чагатаи взяли одну пещеру защитники которой защищались с огромным остервенением и использовали против них. Войска Тимура взяли ее с помощью транспортного средства представляющего из себя деревянные ящики с людьми спущенные с гор. Потом он подошел к неприступной крепости в горах. Пир-Мухаммед во время штурма убил высокого грузина и отрезал его голову и стал известным. Отряд во главе с ним смог завладеть воротами крепости и удерживал их до подхода подкрепления. Войска Тимура после этого разойшлись частями Грузии и грузины попросили пощады через ширваншаха. Эти события Ибн Арбшах датировал 1403-1404 гг [Ибн Арабшах 2007].

Шараф ад-Дин Йазди сообщал, что после того как он появился в Азейрбайджан и двинулся в Гурджистан (Грузию). Он двинулся в сторону Тбилиси, ушел от крепости Каре и остановился выше местности Ак-Бугра и по дороге Кета-Тбилиси дошел до грузинской столицы. Чагатаи захватили город и взяли в плен Малик Букрата (Баграта). Потом они начали облаву по горам, после которой вернулись в Карабах, поскольку в Грузии была зима. В Карабахе Букрат принял ислам. Это произошло перед

вторжением Токтамышша в Мавераннахр. В 1394 г. Тимур отправил в Гурджистан Бурхан-оглана, Хаджи Сайф ад-Дина бека, Джахан-шах бека, Усман-бахадур. При описании третьего похода Тимура в Гурджистан противником великого эмира упомянут Иванэ грузин. Он пришел в область черноштитых (Мцхету) и опустошили ее взяв все крепости. Вернувшись из Грузии Тимур прибыл в местность Хушкурд [Йязди 2008].

Шараф ад-Дин Бидлиси сообщал, что в 1386-1387 г. Тимур покорил Грузию. В 1403-1404 гг. он воевал с неверными грузинами. Фасих ал-Хавафи под 1386 г. коротко сообщал о завоевании Гурджистана и возвращении в Карабах. Под 1403-1404 гг. упомянуто о вторжении в Армению и Гурджистан, грабеже и истреблении тамошних жителей. Была взята крепость Каргин и она была дарована падишаху Бурану. В 1436 гг. Хамза Мухаммед Фазлалах вел переговоры о освобождении из плена мусульман взятых в плен грузинами. Абу Бакр Тиграни-Ифахани писал, что в 1457-1458 гг. Узун-Хасан воевал в Самцхе [Бидлиси 1976; Хавафи 1980; Тиграни-Исфакхани 2001].

Фазлаллах ибн Рузбихан Хунджи указывал, что Йакуб отправился в поход на Кваркваре (Грузию). Были взяты крепости Ахиска (Ахалцихе) и Хатун (Нари-кале). Йакуб обнажил свою саблю на мятежников Мазандерана и сбросил их в грязь Гиляна. Поход на Гилян датировался 1488 г. В 1488-1489 гг. Йакуб находился в походе на грузин. Отмечалось, что Грузию победил еще Узун-Хасан и занял Тбилиси. Грузины сражались с Ак-Коюнлу в горах Кара-Агача, обороняли Тбилиси и даже разбили отряд Азуд ал-Ислама Саиди в одном из горных ощущений. Войска ислама взяли Тбилиси и отослали отрубленные головы грузинских главарей в Тебриз. Грузины прятались от победоносных мусульман в горах, а Тбилиси занял Вали-ага [Хунджи 1987].

Нужно отметить, что история войн чагатаев и туркманов была для мусульманских хронистов третьеразрядной темой. Из тимуридской историографии только некоторые хронисты отметили походы на Грузию и повествовали об этом кратко, однако отмечая при этом упорство с которым сражались грузины. В плане датирования событий мусульманские хроники более надежны чем грузинские летописи и указывают имена действительно принимавших участие в них эмиров и правителей.

Руи Гонсалес де Клавихо говорил, что Кара-Оттоман разбойничал в Великой Армении. Указывалось, что христиане утратили эту область из-за несогласия между собой. Правитель Ассерона (Эрзерума) сговорился с маврами-туркманами против правителя Аумиана (Ани), который также пригласил туркманов. Вскоре два этих правителя-брата сговорились против третьего правителя Алискинера. Они погибли его и тогда туркоманы напали на двух братьев и убили их. Туркоманы взяли Ассерон и Аумиан. Караоттоман находился в земле Арсингской. Толадайбек чагатай подчиненный Тамурбека взялся проводить кастильских посланцев через Армению в Грузию. Та же страна находилась в смятении от Караоттомана. Грузия также названа Гургания. Эта страна была опустошена Тамурбеком, который взял город Торкун и наложил на него дань. Сеньора этой земли называют Пиахакабей [Клавихо 1990].

Амброджио Контарини говорил, что Мингрелией правил Бендиан (представитель династии Дадияни) и столицей этой провинции был Кутаиси. В замке Скандар итальянцев встретил царь Баграт. Он тоже некоторое время был в Кутаиси. Город Гори, как и Тбилиси, принадлежал Баграту. Уже город Лори принадлежал Узун-Хасану. Грузины атаквали сопровождавших Амброджио Контарини у Кутаиси после того как итальянцы побывали у туркманов. В конце они были ограблены в Абхазии [Контарини 1971]. Иосафат Барбаро указывал, что Мингрелией правит Бендиан и с его страной граничат Кайтак и Грузия. Портами этой страны являются Вати и Савастополь. Эта страна камениста и бедна [Барбаро 1971]. Иоганн Шильтбергер писал, что перед тем как быть разбитым Тимуром Байазид занял Малую Армению с городом Эрцаганом. Грузия охарактеризована как страна христиан почитавших Святого Георгия [Брун 1867]. Иоганн де Галонифонтибус говорил, что Грузия граничит с Персией, Арменией, Тартарией. Сама страна на востоке называется Иорианией, ва внутренняя ее часть называлась Абхазией. В религии они следуют грекам, однако у них собственное письмо и у них три католикоса каждый из которых не зависит от другого. Католический миссионер считал, что грузины поверхностно следуют христианству за что их три раза наказал Бог настав на него войска Тимура. Чагатаи обратили в пепел более тридцати церквей, взяли в плен царя, царицу вместе с одним из сыновей. В ясырь было угнано более 100 тыс. людей и к Тимуру попала царская сокровищница. Однако Божьи кары не послужили уроком, их царь может совершить любой грех и его никто не будет преследовать за это, народ же любит пьянствовать и почитать Диану. В Грузии которая простирается на двадцать дней пути проживают грузины, армяне, сарацины, аланы, осетины, двали. Францисканцы и доминиканцы некоторых обратили в католицизм [Галонифонтибус 1979].

Следует сказать, что европейцы вообще мало знали о Грузии в это время, им было больше известно о

княжестве Дадиани. В то же время они негативно отзывались о нравах и религии грузин, в отличии от европейских авторов предыдущих эпох. Иоанн де Галонифонтибус вообще рад бедам, которым был поддана Грузия во время вторжений Тимура. Нужно сказать, что европейцы видели своими реальными союзниками против Османов кого угодно только не Грузию. Против Байазиды они хотели использовать великого эмира Тимура, но тот естественно действовал только в своих интересах. Как впрочем и крымский хан Хаджи-Гирей, большеордынский хан Ахмед и шах Ак-Коюнлу Узун-Хасан к которым европейцы направляли также посольства. Из них в реальный конфликт с Османами вступил только Узун-Хасан, который воевал вовсе не руководствуясь интересами европейцев, его на это сподвигло вмешательство Османов в дела Карамана и завоевание ими территории Трапезундской империи. В столкновении с Османами туркмены проиграли. Чем дальше ослаблялась Грузия тем более равнодушными к ее делам были европейцы. Так высоко ценимые европейцами в XII – начале XIV в. грузины незаслуженно презирались в XV в. В дальнейшем часть грузинских царств смогла сохранить независимость во враждебном окружении мусульман со всех сторон, в то время как ряд европейских государств пал находясь не в такой критической ситуации.

Необходимо отметить, что Грузия выступила в конфликте с Тимуром как союзник Джелаиридов и Золотой Орды, что было причиной первого похода Тимура в 1386 г. в ходе которого был взят Тбилиси, а царь Баграт попал в плен. Во время второго похода против грузин действовал не сам эмир, а его полководцы и результаты его были достаточно скромными. Были заняты Алалцихе и Арагвское ущелье. В 1401 г. вследствие похода чагатайских полководцев на Алинджу Тимур добился от грузин признания вассалитета. Его основные силы были заняты войной против мусульманских соседей. В 1403-1404 гг. Тимур вторгся в Грузию во главе своих войск, возвращаясь из похода на Османов и египетских мамлюков. Он опустошил преимущественно Имеретию и Кахетию, другие земли были опустошены при помощи его грузинских союзников. В ходе этой кампании были взяты Тбилиси и Мцхета, а грузины через посредство ширваншаха Шейх-Ибрагима были вынуждены просить о помиловании. После смерти Тимура Грузия больше не была целью походов чагатаев. Пользуясь войнами чагатаев на других фронтах в 1438 г. грузины изгнали их из армянских земель. Куда более опасны для Грузии были туркмены. В борьбе с Кара-Коюнлу погиб царь Георгий VII, который заключил против них союз с ширваншахом. В 1412 г. грузины вместе с ширваншахом и правителем Шеки выступили против туркменского вождя Кара-Йусуфа и были им разбиты. Сменивший погибшего в битве царя Константина Александр занял Самцхе, подчинил Западную Грузию и князей Дадиани и Шервашидзе. В 1416 г. Кара-Йусуф осуществил новый поход на Самцхе и разорил его. Закрепить успех ему помешала война с Шахрухом, где тот нашел свою смерть. В разгоревшейся после его смерти борьбе за престол Кара-Коюнлу грузины встали на сторону Искандера и используя туркманскую смуту освободили крепость Лоре. В 1429 г. Джахан-шах взял Шамшулда, а когда Шахрух разбил Искандера, грузинский царь был вынужден стать союзником и данником Шахруха. В 1438 г. грузины отправили посольство в Европу прося помощи против туркманов. Неожиданная смерть Шахруха лишила Кара-Коюнлу боязни за свой тыл, поскольку среди Тимуридов снова началась борьба за власть. Джахан-шах в 1440 г. взял Самшвилде и Тбилиси, а в 1442 г. царь Александр постригся в монахи. Его преемник Вахтанг в 1442-1444 гг. воевал против Джахан-шаха. В 1444 г. туркмены овладели Ахалцихе. От дальнейшего разорения страну спасло только соперничество между Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу. После падения Константинополя в 1453 г. папа римский Пий II искал на Кавказе союзников. При встрече с папским легатом Людовиком Болонским грузины обещали выставить помощь в 60 тыс. воинов. Грузины вели переговоры с Венгрией, Священной Римской империей и Венецией, но создать антиосманскую лигу так и не удалось. При этом туркманская угроза для Грузии была куда более значительной. В самой Грузии в 50-х гг. XV в. отсутствовало единство. Баграт и Георгий вели борьбу между собой за престол, которая закончилась тем, что Баграт начал править Имеретией, а Георгий Кахетией. В Мингрелии правили Дадиани, а в Самцхе Кваркваре Джакели. При этом на некоторые периоды времени некоторые цари смогли восстановить единство Имеретии, Кахетии и Картли, но не больше того. Пришедшие на смену Кара-Коюнлу войска Ак-Коюнлу также осуществляли агрессию относительно Грузии. В 1456, 1457-1458 и 1462 гг. Узун-Хасан совершил три успешные кампании в Грузии. Грузины были вынуждены платить ему дань и в Тбилиси находился туркманский гарнизон. Со смутой после смерти Узун-Хасана грузины сбросили с себя зависимость от туркманов. Однако шах Йакуб в конце 80-х гг. восстановил ее. В 1488-1489 гг. войска Ак-Коюнлу вторглись в Грузию, разбили ее войско и взяли Тбилиси. Ранее в 1486 и 1488 гг. он отправлял против грузин свои войска, но те успешно отражали его вторжения. От оккупации туркманами Грузию спасало то, что те были вынуждены воевать и на иных фронтах – в частности против Османов и мамлюков, а также реагировать на смуты внутри своего

государства Ак-Коюнлу. Острый политический кризис после смерти Йакуба связанный с борьбой за престол и возвышение Сефевидов дали грузинам возможность на некоторое время вернуть себе независимость [Paydaş 2006, s. 419-437; Paydaş 2015, s. 177-196; Woods 1978; Вачнадзе, Гурули, Бахтадзе; Гроссе; Мароцци 2010; Ру 2007].

Проведя исследование мы пришли к следующим выводам. Тимур лично осуществил всего две кампании – 1386 и 1403-1404 гг. Другие походы на Грузию были осуществлены его полководцами, которые имели больший или меньший успех. Походы чагатаев привели к временной зависимости Грузии от Тимура. Отношения с Тимуридами были скорее союзническими чем вассальными. После смерти Шахруха грузины отказались платить дань и даже напали на чагатаев. Помощь Шахруха была им необходима против туркманов Кара-Коюнлу. Грузины активно вмешивались во внутренние дела Кара-Коюнлу выступив на стороне Искандера, в результате чего они стали врагами Джахан-шаха. После падения Кара-Коюнлу на Грузию начали совершать походы отряды Ак-Коюнлу. Узун-Хасан установил плотную зависимость Грузии от Ак-Коюнлу. Грузины не только платили дань, но и должны были терпеть гарнизон туркманов в Тбилиси. После смерти Узун-Хасана грузины свергли эту зависимость, но в конце 80-х гг. Йакуб ее восстановил на небольшое время. Грузия была бы аннексирована туркманами, если бы те не были заняты внутренними смутами, войнами против Османов, мамлюков, Тимуридов.

1 Вахушти Багратони. *История царства грузинского*. Тбилиси, Мецниереба, 1976. http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3067/1/Istoria_Carstva_Gruzinskogo.pdf

2 Барбаро Иосафат *Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России*. - Л.: Наука, 1971. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext.htm>

3 Шараф-хан Ибн Шамс ад-Дин Бидлиси. *Шараф-наме*. - М.: Наука, 1976. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Saraf2/frametext2.htm>

4 Брун Ф. *Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии, Африке, с 1394 по 1427 год // Записки Новороссийского университета*. Т.1. - Одесса, 1867. http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Schiltberger_3/frametext1.htm

5 Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М. *История Грузии (с древнейших времен до наших дней)*. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/index.php

6 Иоанн де Галонифонтибус. *Сведения о народах Кавказа (1404)*. – Баку: Элм, 1979. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Galonifontibus/frametext.htm>

7 Парсадан Горгиджанидзе. *История Грузии*. – Тбилиси: Мецниереба, 1990.

8 http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Paris_Chr/frametext1.htm

9 Парсадан Горгиджанидзе. *История Грузии*. – Тбилиси: Мецниереба, 1990. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Parsadan/text1.phtml?id=1072>

10 <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Parsadan/text2.phtml?id=1072>

11 Гроссе. *Империя стеной*. http://kitap.net.ru/download/Rene_Grousset.Imperia_stepej.pdf

12 Шараф ад-Дин Йазди. *Зафарнаме. Книга побед амира Тимура*. - Ташкент: SANAT, 2008.

13 http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Serefeddin_2/frametext4.htm

14 http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Serefeddin_2/frametext6.htm

15 http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Serefeddin_2/frametext10.htm

16 Ибн Арабишах. *История амира Тимура*. Ташкент, Институт истории народов Средней Азии имени Махпират, 2007. http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ibn_Arabshah/text5.phtml?id=5717.

17 Закарий Канакерци. *Хроника*. - М.: Наука, 1969. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Kanakerci/frametext11.htm>

18 Руи Гонсалес де Клавихо. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*. - М.: Восточная литература, 1990. - 216 с.

19 <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Klavicho/frametext2.htm>

20 <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Klavicho/frametext4.htm>

21 Амброджио Контарини. *Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России*. - Л.: Наука, 1971. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kontarini/frametext1.htm>

22 Мароцци. *Тамерлан. Завоеватель мира*. - М.: АСТ, Полиграфиздат, 2010. 445, - 3 с. http://royallib.com/book/marotstsi_dgastin/tamerlan_zavoevatel_mira.html

23 Фома Мецонский. *История Тимур-Ланка и его преемников*. Баку, 1957. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Metz/frameme1.htm>

24 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Metz/frameme2.htm>

25 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Metz/frameme3.htm>

26 Памятник Эриставов. Тбилиси, Мецниереба, 1979. - 54 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Eristav/frametext.htm>

27 Парижская хроника. – Тбилиси: Мецниереба, 1991. - 128 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Paris_Chr/frametext1.htm

28 Ру Ж.-П. *Тамерлан*. - М.: Молодая гвардия, 2007. - 295, 9 с. http://militera.lib.ru/bio/roux_jp/index.html

29 Абу Бакр Тиграни-Исфгани. *Книга о Дийарбакре // Шукуров Р.М. Великие Комнины и Восток*. - М.: Алетейя,

2001. <http://web.archive.org/web/20150808160758/http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Tihrani/text1.phtml?id=10317>
- 30 Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи. *Фасихов свод*. – Ташкент: Фан, 1980.
- 31 <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Fasihi/frameset2.htm>
- 32 <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Fasihi/frameset3.htm>
- 33 <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Fasihi/frameset4.htm>
- 34 Фазлуллах Ибн Рузбихан Хунджи. *Тарих алам-ара-йи амини*. - Баку, 1987. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frameset1.htm>
- 35 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frameset2.htm>
- 36 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frameset3.htm>
- 37 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frameset4.htm>
- 38 Paydaş K. *Timur'un Gürcistan seferleri // Fırat University Journal of Social Science Cilt. 16. S. 1. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2006. - s. 419-437. http://www.eskieserler.com/dosyalar/m1728nrl.pdf*
- 39 Paydaş K. *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler // Tarih İncelemeleri Dergisi. 21(2). - İzmir: Ege Üniversitesi, 2015. - s. 177-196. http://tid.ege.edu.tr/dosyalar/XXI-2_2006/TIDXXI-2_2006-08.pdf*
- 40 Woods J. *Aq-qoyunlu: clan, confederation, empire. A study in the 9th/ 15th century Turko-Iranian politic. Minneapolis-Chicago: Klaus Schwarz Verlag, 1978. VI, - 276 p.*

Summary

Pylypchuk Ya.V.

Georgia and the Turks in the late XIV century-end of the XV century

This paper is devoted to the relations of Georgia with Timur and Timurid, Turkmen confederations Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu. Timur personally just realized two campaigns - 1386 and 1403-1404 years. Other raids to Georgia were carried out by his generals, who had more or less success. Wars of Chaghatays led to a dependence of Georgia from Timur. Relations with the Timurids were more allied than vassal. After the death of Shahrukh Georgians refused to pay tribute, and even attacked Chaghatays. Shahrukh help was needed by them against the Turkomans Qara Qoyunlu. Georgians actively interfered in the internal affairs of Qara-Qoyunlu acted on the side of Iskander, as a result they have become enemies of the Shakh-Jakhan. After the fall of Qara-Qoyunlu Georgia began to make target of raids of troops of Aq-Qoyunlu. Uzun-Hasan established a dense Georgian dependence from Aq-Qoyunlu. Georgians are not only paid tribute, but also had to endure the Turkomans garrison in Tbilisi. After the death of Uzun-Hasan Georgians overthrew this dependence, but at the end of the 80-ies of XV century Yaqub it restored for a short time.

Key-words: Timur, Timurids, Chagatai, Georgia, Turkmans, Ak Koyunlu, Kara Koyunlu

(UDC) 327: 338.45 (574)

HISTORICAL PERSPECTIVE OF MIDDLE EASTERN OIL DIPLOMACY DURING THE WORLD WAR I

S.Mukan – *PhD in International Relations, Associate Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

The article describes historical event connected with oil diplomacy during the World War I. The strategic interest by great powers in the Middle East region makes emphasis on fight for strategic reserves of oil for future generation by metropolitan-actors. By providing the great powers with energy security in the XXI century are the result of strengthened «oil diplomacy» that was skillfully and essentially strategic used during the World War I.

Further diplomatic steps by great powers on distribution of spheres of influence promotes to vulnerability of the Middle East to great powers.

Key words: Ottoman Empire, great powers, oil diplomacy, Middle East, oil factor, sphere of influence

At the era of globalization, the concept of energy security takes essential role in oil diplomacy. The role of energy factor steadily increases in international relations and world politics as well. Because of the lack of energy sources and large-scale shifts in structure of the world energy market, there amplifies the competition for access to energy resources which has already received the name as «energy race». The Increase of conflict in international scene compels exporters and importers of hydrocarbon raw materials to search of mutually acceptable forms and methods of cooperation on a long-term basis. So far, this process remains very intense and contradictory. One of the reasons is covered that though content and methods of energy diplomacy repeatedly changed, its many installations and principles that were created at early stage of oil industry development and function today by full capacity. In the course of search by international community the constructive ways of elimination the non-commercial risks with simultaneous upholding of national interests lessons of the past acquire special relevance.

So, oil diplomacy is a complex and multi-dimensional phenomenon. Its research demands the attraction of

methodological tools of a number of humanitarian disciplines and association of efforts by experts in the field of history, political sciences, economics, sociology, law, cultural science, etc. [1, p. 14-16].

The oil factor has begun to take shape in world politics at a boundary of the XIX-XX centuries. Owing to the strategic value, oil became important indicator of national defense capability that has predetermined fixed interest of great powers in questions of self-sufficiency by this resource. The organization of oil enterprises has stopped being business only by business companies which are looking for profit and came to edge of foreign policy by developed countries deprived of own sources of oil. On the agenda, there was a question of free access to oil resources. The problem was that by the beginning of the XX century among eight great powers only the USA and Russia had own large-scale deposits. Other great powers could not get direct access also to other oil sources known by that time in Romania, the Dutch East Indies, and Latin America as they have already been monopolized by private entities.

Unevenness in geographical placement of bases for world oil production generated sharp rivalry between powers which was externally shown in international fight for capture of oil sources. They still sought to subordinate to the influence oil-bearing territories of politically weak states and territories, adjacent to them. The realities of industrial civilization development have generated a new phenomenon as "oil diplomacy". Its field of activity at the beginning of XX century was focused on the Middle East by and large [1, p. 18].

«Oil fever» in Middle East has begun with detection in Persia in 1908 of large-scale deposits of oil (monopolized by British) and favorable forecast of geologists concerning the oil capacity of neighboring Mesopotamia that was under the Turkish jurisdiction. Fight for control over oil resources of the Ottoman Empire has actively joined the governments and large oil capital by Great Britain, France, Germany and the USA. "Eastern Question" substantially defining world political climate since the end of XVIII century was added with oil aspect. The conflict of oil interests by great powers in Middle East was organically interwoven into a ball of accruing international contradictions which as a result have led to World War I by and large.

By the beginning of war by England and Germany joint efforts have succeeded to press the oil rivals. On June 28, 1914, in a day of murder of the Austrian throne successor in Sarajevo, Anglo-German «Turkish Petroleum Company» has secured with the promise by Turkish authorities to grant it with the exclusive oil rights in Mesopotamia. At the same time, both London and Berlin considered such oil cooperation only as a temporary measure. Both actors have been aimed at establishment of individual oil monopoly in the Middle East: England by the partition of the Ottoman Empire, Germany by implementation the project of Median Europe [2, p. 23].

The burst World War created favorable conditions for implementation such plans. During successful military campaigns the Anglo-Indian troops to the middle of 1915 have taken all Southern Mesopotamia and have reliably become stronger in a zone of Persian Gulf and the area Shatt al-Arab. Germany in return gave military assistance to Turkish troops, in advance having stipulated the conditions: «We will be ready to sacrifice for peace talks our interests in other place, of course, instead of certain compensations in the form of recognition of our economic priority in Mesopotamia». In 1916, in the Mosul vilayet the German prospecting expedition that was engaged in organization of supply liquid fuel of Turkish army has begun to work and carried out trial drilling. Under pressure of German military command the Turkish military leaders recognized as one of the priority a problem of Mosul deduction by all means as possible. Counting on military assistance by Arabs in defeat of Ottoman Empire the British diplomacy has played the card on Arab nationalism. The choice has been relied on sheriff of Mecca and Medina Hussein al-Hashimi whose status of the Arab leader was supported with the religious authority.

The Anglo-Arab negotiations were conducted from July 1915 to March 1916 in the form of correspondence between Sheriff Husain and British High Commissioner in Egypt G. Mack-Magon. As a result British have made to Hussein very foggy promises to create Arab Empire with the capital in Damascus and also in exchange for monetary compensation have achieved the consent of sheriff to temporary occupation of Mesopotamia. In July 1916, Hussein has given a signal to the beginning of anti-Turkish revolt, and Arabs have distracted on themselves sixty five thousand Turkish troops [3, p. 11].

The secret negotiations of England with Arabs and its military progress in Middle East have excited traditional suspiciousness by France. Paris demanded to concentrate efforts on Western front. London insisted on the importance of Middle Eastern battlefield, but refused the French military assistance. It gave France the grounds to consider that Great Britain saves forces in Europe individually to be approved in the Arab territories and not to allow the ally on Entente to the section of Ottoman oil «inheritance».

Unexpected successful approach by the Russian army in the Caucasus and its advance to the Persian Gulf in the winter of 1916 have forced England to hurry with exact differentiation of spheres of influence in the Middle East. The Downing Street has been convinced that if Russians take Mosul, then they will not refuse oil any more. The decision of London to make concessions to Paris in oil question has also been dictated by aspiration to

encourage France for progress in the Western front and for support at the Parisian economic conference in April of the same year.

The contract that has received the name «Sykes–Picot Agreement» has been signed in May 1916 and in advance agreed with Russia, the third participant of Entente. This document fully contradicted the promises made by London to the sheriff Hussein as provided the partition of Arab provinces at Ottoman Empire into spheres of influence between England and France. The most part of the oil-bearing Mosul vilayet departed France that as a concession has agreed that joint development of oil resources in this area will be carried out by company with British controlling stake. Lord Curzon called the card of agreement «fantastic drawing»: instead of creating strong barrier between Suez Canal and Persian Gulf, England left oil-bearing Mosul and the vital communication in hands of other great power [4, p. 216].

As well as in case with pre-war oil cooperation with Germany, arrangements with French and Arabs were considered in Downing Street only as the temporary measure allowing winning time for final occupation of Arab lands by British troops. Therefore signing «Sykes–Picot Agreement» has not prevented England begin with fall of 1917 approach in Syria and Palestine without participation of France, and also develop the anti-French propaganda in these territories that has led to a new round of intensity in relations between two powers. The obligations to Arabs have been violated again in November 1917 when counting the help of Jewish bankers to the Entente the British government through the Minister of Foreign Affairs A. Balfur has certified the house of Rothschild's of the readiness to create «National Jewish Center» in Palestine. By this time the bargaining around the Arab provinces at Ottoman Empire has joined Italy and the USA. The February revolution of 1917 has put allies before real threat of Russia exit from war that would mean crash of «Turkish project». Therefore England and France have decided to get diplomatic support of Italy, having allowed it to secret sharing of Ottoman «inheritance» [2, p. 34].

In April 1917, Rome has approved basic provisions of «Sykes–Picot Agreement» in exchange for guarantees of London and Paris to transfer to the Italian sphere of influence a number of Turkish territories in Europe and Asia Minor. Italy was «weak link» of the Entente and could not apply seriously for participation not only in development of Arab oil resources, but also in the solution of East Question in general. Therefore subsequently England and France have without effort evaded from implementation of promises made by it, motivating with the fact that they have not been approved by Russia – the participant of previous agreements on partition of the Ottoman Empire. The Entente could not work with the same methods for the USA as since fall of 1917 the British fleet and French land forces have appeared in rigid dependence on supply the American oil. In the first years of war, the profitability of foreign operations by companies of Rock Feller Group «Standard Oil» has so surpassed the most optimistic forecast that there was a question of expediency of transfer by the center of activity of the American oil capital in the Eastern hemisphere. This idea of oil tycoons has got a whole-hearted support in the White House and, in fact, has formed the basis of new oil policy of the USA. The last, unlike the period of pre-war time was guided by external expansion and establishment of American control not only over sales markets of oil products, but also over the largest fields of the world, and also provided close cooperation of oil monopolies and the state as well [5, p.14-15].

The Middle East has got in the field of American oil interests at the end of XIX century; however the first real historical chance to be fixed on these lands was presented to the USA after the introduction to World War in April 1917. Considering the role of the USA in fight against Germany, the Entente could not ignore the American interests in Eastern Question. In May 1917 London has decided to probe the soil in Washington, having informed the White House that Arab provinces at Ottoman Empire «if are not annexed, then, perhaps, will become to a greater or lesser extent dominions of the Entente countries». In reply, the president W. Wilson has declared that «any nation should not be forced by means of violence to stay under sovereignty under that it does not wish to be». The USA looked for occasion to cancel secret agreements of the Entente countries, unprofitable for themselves and prevent establishment of monopoly by European powers in the Arab lands. The October Revolution of 1917 and Russia exit from war was induced Americans to pass to open diplomatic approach.

In December 1917 Washington has suggested to divide the Ottoman Empire and transfer it to part under guardianship of the «civilized nations». The Entente could not ignore the interests of the USA in the Eastern Question, Americans have tried to connect its decision with the German problem, having suggested to cancel war debts of Turkey in front of Germany, to liquidate the German spheres of influence and industrial enterprises in the Middle East, and also transfer the oil-bearing lands of Mesopotamia under guardianship of the USA [6, p. 18].

The apologists of the theory of «American exclusiveness» claim that the liberal principles - «open doors», equal opportunities, and right of the nations for self-determination always were fundamental things in foreign policy of Washington. In relation to the Middle East divergences between the American were in word and deed

shown already by the end of World War I. The American formula of «open doors» allowing the USA to use economic advantages and create the informal empire worldwide has extended to oil sphere and Middle East, having been in a rigid conflict with the practice of preferences and restriction traditional for a colonial policy of the European powers [6, p. 39].

Therefore London and Paris have rejected the American plan. However in connection with publication by Bolsheviks in December 1917 of secret agreements of the imperial government of Russia with Entente powers on partition of the Ottoman Empire, England and France have been forced to accept American conditions of the post-war device stated in «14 points» by Woodrow Wilson, for a basis of development peace agreements at the Paris Peace Conference of 1919 on October 30 1918, Turkey has surrendered on favor of winners. In day of signing the Armistice of Mudros (Turkish: Mondros Mütarekesi) that has formally marked the termination of war in the Middle East, the British troops stood in 60 km to the south Mosul. However, the next day English command has given the order to occupy all vilayet later [6, p. 42-43].

By the beginning of November 1918, England has achieved the objectives, having received oil fields at Ottoman Empire where British occupational mode has been set under control. Following the results of World War I, Germany has left number of applicants for Middle Eastern oil, and Great Britain has had favorable opportunities for establishment of control over oil-bearing provinces at the won Turkey. However appearance of new strong competitor as the USA, and also need to fulfill the contradictory obligations undertaken by British government in the years of war in relation to French, Arabs and Zionists was predetermined by features of further development the Middle East oil problem.

The active support by Washington the claims of American capital for Middle Eastern oil have led to conflict with the Entente. However finally the USA has managed to prevent establishment of Anglo-French oil monopoly in the Arab countries, has overcome the British counteraction to penetration of American oil companies into a zone of Persian Gulf and at the same time has avoided any political or military obligations for maintenance of the post-war world and order in the Middle East. Thus, history of relationship of great powers in the oil sphere in the years of World War I demonstrates that «game of the nations» was never reduced only to confrontation, but was carried out within a paradigm «rivalry - cooperation». Further the subject field and structure of participants of oil diplomacy constantly extended, but invariable were its characteristic features created at the beginning of oil imperialism – diplomatic maneuvering, political intrigues, double standards, close interaction of state and large oil capital.

1 Hartshorn J.E. *Oil Diplomacy: The New Approach* // *Royal Institute of International Affairs*, 1973. - №7.

2 Trumpener U. *Germany and the End of Ottoman Empire* // *The Great Powers and the End of Ottoman Empire*. – Los-Angeles, 1996.

3 Переписка Мак-Магон – Хусейн // *Документальная история арабо-израильского конфликта*. - Нижний Новгород, 1991.

4 Ллойд Джордж Д. *Правда о мирных договорах*. - М., 1956.

5 Kokhoorn N. *Oil and Politics: The Domestic Roots of US Expansion in the Middle East*. Frankfurt a/M., 1977.

6 Kent M. *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920*. - Los-Angeles, 1986.

Түйіндеме

Муқан С. – философия ғылымдарының докторы

Бірінші дүние жүзілік соғыс кезіндегі таяу шығыс мұнай дипломатиясының тарихи көзқарасы

Мақалада Бірінші Дүние Жүзілік соғыс кезіндегі мұнай дипломатиясына байланысты тарихи оқиғалар қарастырылады. Ұлы державалардың Таяу шығыс аймағына деген стратегиялық мүддесі сол елдердің яғни метрополия елдердің болашақ ұрпақтарына арналған стратегиялық мұнай қорларына күреспен айқындалады. ХХІ ғасырда ұлы державалардың энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – Бірінші Дүние Жүзілік соғыста қолданылған «мұнай дипломатиясын» аса шебер айлакерліктің нәтижесінде жүзеге асырылғанын байқатады.

Ұлы державалардың кейінгі дипломатиялық қадамдары аймақты ықпал аймаққа айналдырып, Таяу Шығыс елдерін өзіне қаратып алу үдерісімен түсіндіріледі.

Кілттеме сөздер: Осман империясы, ұлы державалар, мұнай дипломатиясы, Таяу Шығыс, мұнай факторы, ықпал аймағы

Резюме

Муқан С. – доктор философии в международных отношениях

Исторический взгляд нефтяной дипломатии ближнего востока в период первой мировой войны

В статье рассматриваются исторические события связанные с нефтяной дипломатии в период Первой мировой войны. Стратегический интерес великих держав к ближневосточному региону делается упор на борьбу стратегических запасов нефти для будущего поколения стран-метрополии. Обеспечение энергетической безопасностью

великих держав в ХХІ веке является результатом усиленной «нефтяной дипломатии» которая была умело использована в период Первой мировой войны.

Дальнейшие дипломатические шаги великих держав по распределению сфер влияния способствует к уязвимости Ближнего Востока перед великими державами.

Ключевые слова: Османская империя, великие державы, нефтяная дипломатия, Ближний Восток, нефтяной фактор, сфера влияния

ӘӨЖ 145-78

МАЛАЙЗИЯ МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫНАН

Р.Р. Оспанова – т.ғ.к., *Абай атындағы ҚазҰПУ* нің доценті

Мақала Малайзия мемлекетінің Қытаймен сауда-экономикалық қарым-қатынасын зерттеуге арналған. Мақалада Малайзияның Қытай Республикасымен орнатқан сан-саладағы ынтымақтастығы мен өзара байланыстары қарастырылады. Оның ішінде Малайзияның Қытай мемлекетіне қатысты ұстанған саяси бағытына, өзара екіжақты байланыстардың сауда-экономикалық салалардағы даму үрдісіне, қарым-қатынастардың бүгінгі жағдайы мен болашағына назар аударылады. Малайзия мен Қытай мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасты дамытудағы сауда-экономикалық байланыстардың өзіндік рөліне бүгінгі күн тұрғысынан баға беріліп, оның Малайзия үшін пайдалы, ұтымды әсері ашып көрсетілді;

- Малайзия мен ҚХР-ның экономикалық қатынастарының алғашқы қадамдары қарастырыла келе, екі мемлекет арасындағы сауда-экономикалық қызметтің жаңа бастамалары бір жүйеге келтіріліп, түйінделген.

Тірек сөздер: Малайзия, ҚХР, сауда-экономикалық, қарым-қатынас, дипломатия, дамыту

Қазіргі уақытта экономикалық өсу барлық мемлекеттердің экономикалық саясатының өзекті мәселесі болып табылады. Кірістердің жоғары деңгейін, ЖІӨ-нің тұрақты қарқынмен өсуін қамтамасыз еткен дамыған елдерді ғаламдану әсерінен болатын экономикалық өсудің сапалық өзгерістері және экономикалық өсудің осы елдердің халқына тигізетін әлеуметтік ықпалы толғандырып отыр. Дамушы елдерді мүлдем өзге проблема – сапалық тұрғыдан жаңа инновациялық негізде ұзақ мерзімді тұрақты өсу қарқынын сыртқы экономикалық байланыстар арқылы қамтамасыз ету ойландыруда. Осы тұрғыда біздің тандаған тақырыбымыз Малайзия мемлекеті мен ҚХР арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынас. Малайзия мемлекеті қарқынды дамушы индустриалды-аграрлық мемлекет. Малайзия – сұлтан билік жүргізетін бірегей ел. Бұл мемлекет Британия отарынан азат болғаннан кейін бар-жоғы жарты ғасырда әлемдік саясат, экономика саласында елеулі жетістікке жетіп, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы дамыған елге, дәлірек «Азия жолбарыстарының» біріне айналды.

1996 жылы Малайзия экономикалық бәсекеге қабілетті елдердің үздік үштігіне кірді. Сарапшылар Малайзиялық керемет жөнінде сөз қозғап, оны «Азия айдаһары» деп атай бастады. Бүгінде Малайзияның кен өндіру және оны өңдеу өнеркәсібі қарқынды дамуда, ғылымды қажет ететін өндіріс сандары да өсуде. Малайзия 1957 жылы тәуелсіздігін алған кезде, негізінен, каучук және қалайы өндірісі мен экспортына маманданған, артта қалған ел болды. Ел тәуелсіздік алғаннан кейінгі аз уақыттың ішінде, экономикалық өсудің жоғары қарқыны мен халықтың айтарлықтай жоғары өмір сүру деңгейін паш ете отырып, өз дамуында үлкен табыстарға қол жеткізді. Қытай экономикасының даму үлгісіне бағдарлану, шетелдік капитал мен технологияларды тарту, өнеркәсібі дамыған елдердің озық тәжірибелерін пайдалану, индустриаландырудың импортты алмастыру мен экспортқа бағытталу сияқты негізгі құралдарын тиімді ұштастыра білу, саяси тұрақтылық – осылардың барлығы Малайзияға экономиканы жаңғыртуда, әлеуметтік салада елеулі жетістіктерге қол жеткізуіне мүмкіндік берді. Жеке өнеркәсіптік сектор активтерінің 94,5 %-ы қытайлық кәсіпкерлерге және тек 2,3 %-ы малайлық кәсіпкерлерге тиесілі болды. 1970 жылға қарай жауапкершілігі шектеулі компанияларда қытайлық капитал шетелдік капиталдан кейінгі 2-орынды иеленді. Қытайлық капитал каучук өндірісінде, тау-кен және өңдеуші өнеркәсіптерде, құрылыста, банк және сақтандыру ісінде малайлық капиталдан анағұрлым асып түсті. ХІХ ғасырдан бастап Малайя аумағына қытайлар жаппай көшіп келе бастады. Бастапқыда қытайлардың көпшілігі бұл орынды уақытша тұрақ ретінде қарастырды. Бірақ, ХХ ғасырдың басында қытайлар тек ағылшындардан кейін әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан зор мәнге ие болды. 1963 жылы құрамына Сингапур, Сабах және Саравак кірген Малайзия тәуелсіз мемлекеті құрылды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары малайлықтар арасында қытайлардың экономикалық салаға әрі қарай үстемдік жүргізіп отырғанына қарсы наразылық

өсе түсті. Малайлықтар елдің ұлттық байлығының өте аз ғана бөлігін иеленді. Олар бұрынғысынша, негізінен, фермерлер, ұсақ каучук плантацияларының иелері болып қала берді. Сонымен қатар, олар елдің іскерлік өміріне мүлдем араласпады. Ұлттық байлықтың басым бөлігі әлі де шетелдіктердің, соның ішінде, негізінен, ағылшындардың қолында болды. Десе де, бизнес саласындағы қытайлардың басымдық жағдайы одан әрі күшейе түсті: барлық бөлшек сауда, тауарларды тарату және жеткізумен айналысқан көлік фирмалары мен компаниялары қытайларға тиесілі болды. Қытайлық компаниялар қытайлық отбасылардың меншіктерінде болды. Онда тек қытайлар ғана жұмыс істеді. Қала халқының көп бөлігін қытайлар құрағандықтан, барлық маңдайша жазулар үлкен қытай иероглифтерімен жазылды. Малайлықтар олардың өнеркәсіп пен бизнестің дамуына қатысуын кеңейту арқылы елдің ұлттық байлығындағы үлестерін арттыру туралы талаптар қоя бастады.

Малайзия әлем елдерінің 120-дан астам елдерімен дипломатиялық қатынас түзуде. Куала-Лумпурда 100-ден астам мемлекет пен халықаралық ұйымдардың дипломатиялық елшіліктері қызмет етуде. Малайзияның шетелде жалпы саны 105 болатын дипломатиялық өкілеттіліктері бар. Ел басшысы – Жоғарғы басшы – Янг ди-Пертуан Агонг. Малайзия мемлекеті халқының басым көпшілігі ислам дінін ұстанады. Сонымен, 2006 жылдан бері Сыртқы істер министрлігі «Cordoba Initiative» (АҚШ) ықпалды халықаралық үкіметтік емес ұйыммен жыл сайын мұсылман әлемі мен Батыс өзара әрекеттері сауалдарына арналған конференциялар жүргізуде.

Малайзияның сыртқы саясатындағы маңызды сектор Қытаймен сауда-экономикалық қарым-қатынас болып табылады. Бұл бағыттағы маңызды оқиға 2009 жылдың 2-5 маусымында Малайзия Премьер-министрі Наджиб Тун Раззактың ҚХР-на ресми іссапары болды. Бұл іс-сапар барысында ҚХР Президенті Ху Цзиньтао мен ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Вэнь Цзябаомен кездесулер өтті. Тараптар «Қытай-малайзиялық шұғыл ынтымақтастық бойынша біріккен әрекеттер жоспарына», қызметтік және дипломатиялық паспорттармен визасыз бара алу туралы келісімдерге қол қойды. Келісімдер нәтижесі бойынша Малайзия үкіметінің басшысы Н.Раззак екі елдің өзара сауда тәжірибесінде толықтай американдық доллардан бас тартып, тек қытай юандары мен малайзиялық ринггиттерді пайдалана отырып есептесу туралы жариялады. Малайзияның сыртқы саясатындағы маңызды сектор Қытаймен қарым-қатынасы болып табылады. Бұл бағыттағы маңызды оқиғалар қатарына - 2009 жылдың 2-5 маусым аралығында Малайзия Премьер-министрі Наджиб Тун Раззактың ҚХР-на ресми іс-сапарын атай аламыз. Бұл іссапар барысында ҚХР Президенті Ху Цзиньтао мен ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Вэнь Цзябаомен кездесулер өтті. Тараптар «Қытай-малайзиялық шұғыл ынтымақтастық бойынша біріккен әрекеттер жоспарына», қызметтік және дипломатиялық паспорттармен визасыз бара алу туралы келісімдерге қол қойды. Келісімдер нәтижесі бойынша Малайзия үкіметінің басшысы Н.Раззак екі елдің өзара сауда тәжірибесінде толықтай американдық доллардан бас тартып тек қытай юандары мен малайзиялық ринггиттерді пайдалана отырып есептесу туралы жариялады. Малайзияның мұсылман қауымдастығындағы ықпалы күшеюде. Ислам әлемінде ИКҰ төрағасы (2003-2008 жж.) есебінде басқару орындарында болған кезеңдерінде Куала-Лумпур өзін беделді және экономикалық дамыған ислам мемлекеті ретінде көрсете білді [1,58 б.].

Малайзия палестиндік мәселені реттеу сауалдарында жоғары саяси белсенділік танытуда. Бұл үрдістің соңғы көрінісі ретінде ел үкіметінің БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде бұрын болмаған арыздары, Израильдің Палестинаға қарсы агрессиясын сынға алатын резолюция қабылдау ультиматумымен шығуы және Израильдің Газа секторына басып кіруін талқылау үшін БҰҰ шұғыл сессиясын шақыруын айтуымызға болады. Малайзия, сондай-ақ БҰҰ арқылы халықаралық бақылаушылар топтарын Газа секторына бағыттау және БҰҰ мирасқорлық күштерін Палестина территориясына енгізу инициаторы болып табылады. Халықаралық өркениет диалогы мен әріптестігінен туындаған сауалдар аса көңіл аударуды талап етіп отыр. Сонымен, 2006 жылдан бері Сыртқы істер министрлігі «Cordoba Initiative» (АҚШ) ықпалды халықаралық үкіметтік емес ұйыммен жыл сайын мұсылман әлемі мен Батыс өзара әрекеттері сауалдарына арналған конференциялар жүргізуде. Бұл форум азаматтық қоғам, дін өкілдері, ғылым, мәдениет, БАҚ өкілдерінің қатысуымен халықаралық конфессиялық және халықаралық өркениет үшін маңызды қадам болып табылады [2,61 б.].

Малайзия 1996 жылы Бангкокта құрылған Азия мен Еуропа арасында саясат, экономика, мәдениет және әлеуметтік сала мәселелері бойынша диалогты дамыту бағытында жасалып жатқан жұмыстарға белсенділік танытуда («Азия-Еуропа» саммиті). Малайзиялық дипломатияның объективті жетістіктеріне қарамастан, соңғы бірнеше жыл сыртқы саясатта кейбір қолайсыз мәселелер туындап отырды. Мәселен, 2008 жылы Малайзия Гаагадағы Халықаралық Сотта Сингапурмен аймақтық мәселе бойынша дауда халық мүдделерін қорғай алмады. Сот дауласуы нәтижесі бойынша Куала-Лумпур Оңтүстік-Қытай

теңізіндегі шұғыл маңызды арал Педра Бранкадағы бақылау құқығын жоғалтты. Даулы жердің Малайзия штаты – Джохор маңайында және Малайзия аймақтық суларында болғанына қарамастан. Вердикт қабылдауда судьялар Сингапурдың 130 жыл бойы Малайзия тарапынан наразылықсыз аралдағы теңіз маяғын пайдаланғанына сүйенді. Ал Малайзия 100 жылдан астам уақыт бойы Педра Бранкада ешқандай шаруашылық қызметін жүргізуге ынта білдірмеген. АҚШ Мемлекеттік департаменті есебінде «2009 жыл бойынша Адам саудасы жөнінде», Малайзия ең төмен, тізімдегі үшінші деңгейдегі назарда болды (2007 ж. Малайзия 2-ші деңгейде болды). Елдер 2000 жылы «Адам саудасының құрбандарын қорғау туралы» (TVPA) АҚШ Заңымен бекітілген стандарттар бойынша жүргізіледі. Ең кіші стандарттарды сақтау үшін аса күш білдірмеген елдер 3-ші деңгейге жатады. Мұндай баға Америка Құрама Штаттарын бұл мемлекеттерге гуманитарлық және сауда мәселелерінен басқа сауалдарда көмегін тоқтатуға итермелеуі мүмкін. «2-ші деңгейдегі бақылау тізімі» үкіметтері TVPA минималды стандарттарын толықтай сақтамаған, бірақ бұл мәселеге аса күш жұмсайтын елдер үшін арналған [3,131 б.].

Малайзиялық сыртқы саясатының қосымша қоздырғышы жыл сайынғы 2008 жыл бойынша Малайзиядағы саяси жағдай туралы Халықаралық құқыққорғаушы «Freedom House» ұйымының есебі және демократия, рыногтық экономика және саяси жүйенің дамуы жөніндегі «Bertelsmann-Stiftung» (Германия) қорының мәлімдемесі болып отыр. Жоғарыда айтылған мәлімдемеге сәйкес, елдегі саяси реформалар жеткіліксіз, қоғамның этно-діни құрылымымен байланысты мәселелері бар, билік жүйесіндегі коррупцияның болуы аса қауіп туғызуда. 2009 жылы «Freedom House» анықтамасы бойынша «Әлемдегі еркіндік жағдайы-2008» (Freedom in the World) рейтингіне сәйкес, Малайзия «толықтай емес еркін мемлекеттер» категориясына енді (салыстырмалы түрде, Индонезия «Еркін мемлекеттер» тобына кірді). 2009 жылдың қаңтарынан бастап Малайзия СІМ шұғыл стратегиялық жоспарлау жүйесі енгізілді. 2009-2015 жж. аралығына бекітілген бұл жүйе, институциялық потенциал және сыртқы саяси мекемесінің адамзат қорының дамуы мен нығаюына бағытталған [4, 140 б.]. Аталған мақсаттар қызметкерлерді қазіргі дипломатиядағы тиісті білім мен тәжірибемен қамтамасыз етуді көздейді, атап айтқанда – саяси және экономикалық талдау, кризис басқаруы, экономикалық дипломатия және стратегиялық жоспарлау амалдарын зерттеуді қамтиды. Шетел тілдерін меңгеру және келіссөздер жүргізу тәжірибесін арттыру мәселесіне аса назар аударылады. 2009 жылдың сәуір айында Малайзияның Сыртқы істер министрі болып Датук Анифах Аман тағайындалды.

Сыртқы сауда – тауарлармен қызметті ішке енгізуден (импорттан) және сыртқы шығарудан (экспорттан) тұратын елдер арасындағы сауда. Сыртқы экономиканың басты көздерінің бірі – сыртқы сауда. Ал сыртқы сауда саясатына келетін болсақ – белгілі бір елдің немесе елдер тобының сыртқы сауда қатынастарын дамыту жөніндегі экономикалық, саяси, ұйымдық шаралар жүйесі және де экспортпен импорттың географиялық және тауарлық құрылымының көлемін анықтауды қамтиды. Сыртқы сауда айналымы – сыртқы сауда дамуының жинақталған көрсеткіші, алыс-беріс арқылы жүзеге асырылады.

Жалпы сауда саясаты – ұлттық өнеркәсіпті шетелдік бәсекелестерден қорғау, экспортты ынталандырумен диверсификациялау, елде жұмыс орындарды құру, сондай-ақ елдің дамуын жетілдіретін басқа да шараларды іске асыру жөніндегі саясатты айтамыз.

Малайзия экономиканы реформалауда шетел капиталын бәсекелестік негізде тартуды алға қоюда. Ол экономиканың күрделі мәселесін шешіп қана қоймайды, жаңа технологияны әкелуді, экспорттық өнімнің өзімізде шығарылған тауар мен толтырылуын мақсат етеді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, экспорттық өндірісті дамыту Қазақстанда басым бағыттарға ие болуда. Қазақстан Республикасы ТМД елдерімен кең көлемде экономикалық байланыстар жасап келеді. Демек, республика үшін ТМД елдері негізгі серіктес болып саналады, оның ішінде біріншісі-Ресей. Республикадағы экспорттық құрылымның негізін ірі-тонналық өнімдер – мұнай, астық, көмір, руда және концентраттар, кара металл прокаты, мыс, мырыш, қорғасын құрайды. Осы өнімдерді алыс жаққа тасу экономикалық жағынан тиімсіз, себебі оларды қымбаттатып жібереді. Сондықтан, Қазақстан үшін таяу көршілермен сауда-саттық жасау пайдалы [5,240 б.].

Қытайдың Азиядағы негізгі әріптестері болып Ганконг, Сингапур, Малайзия, Шри Ланка, Пакистан, Кувейт, Ирак, Сирия, Ливан, Иордания, Иран, НДРИ, Туркия, Бирма, Индонезия, Филиппина және Тайланд табылады. Үндістанды қоспағанда Оңтүстік Азия және Таяу Шығыс елдерімен бұрыннан тұрақты сауда қарым-қатынасын орнатып келген Қытайдың Оңтүстік Шығыс Азия елдерімен 70 жылдарға дейін байланысы болған жоқ. Мұндай елдерге Филиппина, Малайзия, Сингапур, Индонезия және Тайланд жатты. Дамушы елдермен сауда жасаудың бастапқысында Қытай айырбас жасау әдісін қолданды, ол белгілі бір тауар партиясын ұсынып, оның орнына бұрын, келісілген тауарды алып отырады. Ереже бойынша тауар айырбастау әлемдік бағамен өлшенеді, алайда Қытай оған қарамастан өз тауарына

жеңілдік жасап, өзі де қарсы жақтан сондай жеңілдік жасап, өзі де қарсы жақтан сондай жеңілдік күтетін. Мұндай келісімдер екі жаққа да тиімді болатын [6,735 б.]. Оңтүстік – Шығыс Азиялық Қытайдың экспорттық экспорт саясатына қосымша алғы шарттарын сол аймақтағы шетелдік Қытай буржуазиясы мен көп миллионды Қытай қауымы құрайды. Олардың Қытайдың өмір сүру (туралы) қалпына қуумен, сонымен қатар тұтығу құрылымына да еліктеуден, Қытай өнімінің тұтыну тауарларына деген үлкен және тұрақты сұраныстарды тудырады. Және осылайша Оңтүстік Шығыс Азия нарықтарында бұл тауарлардың үнемі өтініе кепілдік береді. Өзімізге белгілейді, Оңтүстік Шығыс Азиядағы Қытай халқы Қытай азшылығында еңбекпен қанаушылық элементтердің үлес салмағына байланысты басқа қалған жергілікті халық деп салыстырғанда айтарлықтай жоғарғы төлеу қабілетіне ие, және бұл жағдай аймақта Қытайдың экспорттық өнімдерінің жүзеге асыруда қосымша көріністі ашады. Бұдан басқа, көптеген өзінің тұтынуында «патриоттық» мотив бойынша саналы түрде басқа тауарлардың алдында Қытай тауар өнімдерін жоғары бағалайды.

Шетелдік Қытай буржуазиясы бұл жерде сыртқы сауда да, ішкі сауда да операцияның біраз үлесіне бақылау жасайды. Мәліметтер бойынша, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде жергілікті Қытай кәсіпкерлері барлық сыртқы сауда операцияларының 40 %-тен 60 %-не дейін жүзеге асырылады. Қытай капиталы әсіресе шаруа қожалықтарындағы ауылшаруашылық өнімдерін экспорттауда және азық-түлік және дайын өнеркәсіп өнімдерінің жеке және өндірістік тұтынуында, яғни нақ сол экспортты-импортты операцияларда, Қытай үшін қызығушылық тудыруда белсенді. Саяси және коммерциялық себептер бойынша көптеген жергілікті Қытай экспорттары Қытаймен сауданы дамытуда қызығушылық білдіруде және істің мәнісінде бұрыннан Оңтүстік-Шығыс Азия нарығында Қытайдың сауда экспансиясының қаруы болды. Елдегі барлық сауда сөз жоқ жергілікті Қытайлықтың сауда фирмаларының қолы арқылы өтеді [7,512 б.].

Тағы бір ескеретін нәрсе, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы Қытай капиталы ішкі (көтерме және бөлшек) сауданың 60-тан 80%-ы бақылады. Сондықтан ол бұл жерде жергілікті халықтың Қытай тауар өнімдеріне деген сұранысын көтеруіне үлкен мүмкіндікке ие болады.

Осылайша, Қытайдың сауда буржуазиялық түрінде, Пекинмен белсенді қызмет істейтін бөлігі, Қытай оңтүстік-Шығыс Азияда көрші елдердегі тауар өтімі бойынша күшті және тармақталған жүйеге ие. Бұл жағдай сөз жоқ, Пекиннің алдына Оңтүстік-Шығыс Азия нарығына экспортты кеңейтуде үлкен мүмкіндіктерді ашады. Осындай ынтымақтастықтың кең мүмкіншілігі деп мысалы; шет елдердегі Қытайдың эмбебап эмпорттизм- дүкендердің айтады.

Қытайдың сыртқы сауда бірлестіктері делдал сауданы жүзеге асыру үшін әдетте дамушы елдердегі өздерінің агенттерімен 3 түрлі қатынасты пайдаланады.

«БАО-СОО» деп аталатын операциялардың болжауы бойынша, агент Қытайлық сыртқы саудалық бірлестіктерден алған товарларды басқа адамдарға өзінің атынан және өзінің есебінде агенттік келісім бойынша өз міндетіне алады. Бұндай жағдайда, Қытай өнімін белгілі территорияға өтімін құқығын агентке беретін монополияның түсіндірме жасалады. Консинациялық операциялар Қытайлық сыртқы сауда бірлестіктері тауарларды агент-консигнаттардың қоймасына және оған шарт бойынша тауарлардың өтімін жүктейді деп болжайды. Агент бұл жағдайда өз атынан Қытайдың сыртқы сауда бірлестігі есебінен келісім жасайды және тауарлардың бағасын белгілейді. Консигнатшы Қытайдың сыртқы сауда бірлестіктерімен тауар өткен соң есептеседі. Қытай өкілетінің бағасы көтерілген жағдайда агент фактісі және белгілі тауар бағасының ыйырмашылығы көлемінде болады. Агент өз атынан және Қытай сыртқы сауда бірлестігі есебінен жергілікті нарықта сатып алушыларды жинайды, тауарды жеткізіп тұру шартын келіседі, өнімді сатып алушыларға береді, сауда және қойма мекемелерін де жалға алады.

Қытай жағы Қытаймен сауданы бақылау үшін дамушы елдер тарапынан арнайы құрылған мемлекеттік сыртқы сауда компаниялары саналы түрде Азия елдерімен экспорттық импорттық операциялар жасауға қарсы. Ол бұл компаниялардан агентурасын бәсекелес. Қытайдың дамушы елдерімен сыртқы саудасындағы мұндай әдіс сол елдердің ішкі ісіне араласуды білдіреді.

Малайзия сыртқы байланыстарының маңызды салаларының бірі ҚХР жетекші мемлекеттерімен әріптестік қатынастардың дамуы болып табылады. Мұндай саясаттың жүргізілуіне сауда-экономикалық және әскери-саяси ынтымақтастықтың жоғары деңгейде болуы ықпал етеді. Сонымен, ҚХР Малайзияның үлкен сауда әріптесі болып табылады, ал Малайзия ҚХР дың сыртқы экономикалық байланыстарында ерекше орында тұр. 2008 жылы екі ел арасындағы тауар айналымы бірнеше млрд. АҚШ долларын құрады. Сауда-экономикалық ынтымақтастықтың нәтижелі болуының бір көрсеткіші ҚХР мен Малайзияның Еркін сауда туралы келісіміне қол қоюға мүдделі болуы, бұл жөніндегі келіссөздер ХХІ ғасыр басынан бері жүргізілуде.

Малайзияның сыртқы саясатындағы маңызды сектор Қытаймен қарым-қатынас болып табылады. Бұл

бағыттағы маңызды оқиға 2009 жылдың 2-5 маусымында Малайзия Премьер-министрі Наджиб Тун Раззактың ҚХР-на ресми іссапары болды. Бұл іс-сапар барысында ҚХР Президенті Ху Цзиньтао мен ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Вэнь Цзябаомен кездесулер өтті. Тараптар «Қытай-малайзиялық шұғыл ынтымақтастық бойынша біріккен әрекеттер жоспарына», қызметтік және дипломатиялық паспорттармен визасыз бара алу туралы келісімдерге қол қойды. Келісімдер нәтижесі бойынша Малайзия үкіметінің басшысы Н.Раззак екі елдің өзара сауда тәжірибесінде толықтай американдық доллардан бас тартып тек қытай юандары мен малайзиялық ринггиттерді пайдалана отырып есептесу туралы жариялады. Қазіргі кезеңдегі геосаясатта Қытай Халық Республикасына теңдесі жоқ экономикалық өсу есебімен құрылууда. Осы ғасырдың бірінші онжылдығында Қытай жалпы ұлттық өнімнің көлемі бойынша АҚШ-ты басып озады деген жорамал бар.

«Үлкен Қытайдың» (ҚХР, Гонконг, Тайвань) экспорты жапондықтардан асып түсті. Қытайдың қаржы резерв көрсеткіштері (403,3 млрд доллар) дүние жүзі бойынша тек қана Жапония мен Тайваньға орын береді. Қытайдың жаһандық стратегиясының басымдылығында жақын көршілерімен қарым-қатынас тұрақтандыру және жаһандық көшбасшылармен бейбіт қарым-қатынаста болуын ескере отырып, қытайлық реформалар мен ашық саясат жүргізуде халықаралық қолайлы жағдайлар қамтамасыз ету орын алады. Ху Цзиньтао жаңа басшылығымен ҚХР-ң алдында «тарихи әділеттілікті қайта жаңғырту және Қытайдың маңыздылығын жандандыру» міндеті тұр. Сонымен қатар әскери-саяси міндеті – Отан аясына Тайваньды қайтару, Қытайдың Тибет пен Синьцзян (Шығыс Түркістан) тәуелсіздігіне кепілдік беру; ұлттық территория шеңберінен Қытайдың стратегиялық шекарасын көшіру. Сол арқылы, ҚХР сыртқы саясаты тікелей елдің ішкі саяси және экономикалық дамуымен байланысты. Теңдесі жоқ Қытайды экономикалық деңгейі Пекиннің сыртқы саяси және геосаяси амбициясын ынталандырады. Шын мәнінде, бұл үрдіс басталды. Қазіргі таңда экономикалық және саяси қатынастарда жаһандық және аумақтық жүйеде ҚХР рөлі өсті әрі зор маңызға ие болуда.

Қазіргі кезде ҚХР сыртқы саяси бағыты. Азиядағы ҚХР саясаты – Қытай-Үндістан, Қытай-Пәкістан қарым-қатынастары, ҚХР-ның сыртқы саяси стратегиясындағы Оңтүстік-Шығыс Азия мен Оңтүстік Азия, Солтүстік-Шығыс Азия мен Қытай мүдделері, Орта және Таяу Шығыс. Қытайдың қазіргі сыртқы саясаты елдің қазіргі ішкі саясаты мен стратегиялық міндеттерімен тығыз байланысты. Өзгеріс сипаты төмендігі жағдайлармен сипатталады.

Біріншіден, Қытай жаңа басшылық бағытының басты мақсаты экономикалық деңгейінің жоғарғы темпін сақтаумен қатар қоғамның әлеуметтік рухани-өркениетті құрылымын сапалы жетілдіру, «реформа мен ашық» саясатты тереңдету және жалғастыру[8,519 б.].

Екіншіден, бүкіләлемдік экономикалық жүйеге белсенді түрде интеграцияға және жаһандық ортақ дүниежүзілік тенденциясына енуі. 2001 жылы ҚХР ресми түрде Дүниежүзілік Сауда Ұйымына (ДСҰ) мүше болды. ХХІ ғасырдың бірінші жылдары Қытай экономикасы үшін сәтті болды. 2002-2003 жылдары болжамда көрсетілгендерден ерекше қолайлы болды. Ең алдымен, экономикалық деңгейдің (жылдық өсім 8,7% және 9,1%), сыртқы сауда көлемі мен сыртқы сауда балансының сальдосының, тікелей шетел инвестицияларын тарту мен қолданудың, валюта резерв көлемі мен басқа көрсеткіштердің өсу қарқынымен байланысты. Мысалы, жалпы ішкі өнім 2003 жылы 11,67 трлн юань, сыртқы сауда айналымы 851,2 млрд долл, жылдық өсім – 37 % және осы көрсеткіш бойынша ҚХР дүниежүзінде 4 орынға ие. Осының бәрі реформа мен ашық сәтті саясатының нәтижесінде Қытай мен дүниежүзінің өзара тәуелділігінің тереңдей түсуін дәлелдейді.

Үшіншіден, халықаралық жағдайға баға бере отырып, Қытай басшылары қазіргі кездегі дүниежүзілік саясаттың көзі бейбітшілік пен даму халықаралық жағдайда толығымен көрініс табуда, басты державалар арасында қарым-қатынас тұрақтылық жағына дамуда және саяси сұхбат пен ынтымақтастық негізі бірте-бірте нығаюда.

Қытайдың оңтүстік-шығыс көршілерімен қарым-қатынасының тағы бір проблемасы аумаққа қатысты дау-дамайлар. Халықаралық қатынастар туралы әдебиеттерде бұл шиеленіс Спратли аралдарына байланысты туындайды деп айтылады. Тарихи тұрғыда бұл аралдар ҚХР-ға жатады. Аумақта бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау үшін Қытай тәуелсіздік туралы дауды тоқтатып, ресурстарды өзара пайдалануды ұсынды. Мемлекеттік Кеңес премьерінен Вэнь Цзябао сыртқы экономикалық саясатын жүргізуге өкілдік берілді. 28-30 сәуірде 2003 жылы өкпенің қабынуы мәселесі бойынша Оңтүстік- Шығыс Азия елдерінің Ассоциациясы (АСЕАН) мемлекеттері Қытай басшыларының төтенше саммитіне қатысу үшін Бангкокқа сапары болды. Осы форумда Вэнь Цзябао жаңа Қытай үкіметінің «Қытай –АСЕАН» еркін саудаға біртұтас аймақ құрылуының жоспарларын қолдайтындығын және «Оңтүстік-Шығыс Азиядағы достық және ынтымақтастық туралы келісімге» қосылатындығы жайында мәлімдеді. Сонымен қатар АҚШ

әкімшілігінің басшыларымен қарым-қатынас жүргізілді. Ол Сянгандағы (Гонконг) демократиялық қозғалыстың басшыларымен өзара қарым-қатынас мәселесін қарастырды.

Жаһандануға деген қытай тәсілі екі жақты қабылдау негізінде құрылған. Бір жағынан, реформа мүддесінде жаһандану мүмкіндіктерін қолдануға ұмтылу, екінші жағынан – оның Қытай экономикасы мен әлеуметтік-саяси тұрақтылығына деген қаупінен қауіпсіздендіру. Бұл тәсіл саясат пен экономиканы бөлу принципіне негізделген. Жаһандану процесіне ҚХР-ң тарту бағыттарының бірі аумақтандыруға қатысу, бұл интеграцияға бағытталған экономикалық жаһандану кезеңін көрсетеді. Қытай аумақтық және субаумақтық ынтымақтастыққа, әсіресе мемлекеттің шығыс азия тобының жұмысына қосылуы керек. Осылай, жаһандану жағдайында Қытай өзінің шекарасы шеңберіндегі жағдайды тұрақтандыру мен қарым-қатынас орнатылмаған мемлекеттермен дипломатиялық келісімдер жүргізу және басқа елдермен, әсіресе Ресеймен жақсы қарым-қатынасты қолдау үшін барлық мүмкіндіктерді жасайды.

Экономикалық қауіпсіздік пен ұлттық тәуелсіздік қорғау мақсатында Қытай келесі жаңа сыртқы-экономикалық ұстанымдарды ұстанады: Бірінші ұстаным: дамып жатқан елдер Оңтүстік сызығы бойынша ынтымақтастықты кеңейту, яғни өсу деңгейінің жеке ресурстарын қолдана отырып, жаһанданудың қатеріне жауап бере алу.

Малайзияда 6,390,900 этникалық қытайлар бар, олар жалпы халықтың 24,6% құрайды.[9, 480 б.] Малайзияның ірі кәсіпкерлерінің басым бөлігі солар болып табылады. Олар Малайзияның экономикасын уысында ұстап отыр деп айтуға да болады, мұны мемлекеттік салықтың 90% төлейтініне қарап-ақ байқауға болады, тиісінше этникалық ханьдардың табысы малайлардан жоғары, бұл әрине, екі халық арасында алауыздыққа ұрындырып отыр [10].

Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттері ассоциациясы 1967 жылы (Сингапур, Таиланд, Филиппин, Индонезия және Малайзия) бес мемлекет негізінде құрылды. Мұның құрамына 1984жылы Бруней, 1995 жылы - Вьетнам, 1997 жылы - Лаос және Мьянма Одағы, ал 1999 жылы – Камбоджа кірген. Үнді және Тынық Мұхиты бағытында Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері ассоциациясы стратегиялық үлкен маңызға ие. Ол экономикалық бағытта Азия және Еуропа мемлекеттерімен тығыз байланыста. Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері ассоциациясының табиғи байлығы мол Қытайдың Оңтүстік- Шығыс Азиядағы негізгі мүдделерінің бірі.

- Орталық Азиямен экономикалық дамуын көтеру;
- Орталық Азия елдерімен достық қарым-қатынас;
- аумақта Пекинге қарсы әскери блоктардың орналасуына жол бермеу;
- энергия қорларына Қытай Халық Республикасы үшін жол ашу.

Халықаралық қатынастардың демократияландыруын қолдай отырып, Пекин бейбітшіліктің нақты іске асатын моделін ұсынып отырған жоқ. Халықаралық қатынастарды «демократия мен әділеттік» түсінігі қытайлық ресми саясатта:

- біріншіден, бейбітшілікті сақтау мен елдердің дамуының көпжақты моделін сақтау;
- екіншіден, саяси және қауіпсіздік мәселелерін қару-жарақ қолданбай және қауіп-қатер туғызбай кеңес беру жолымен шешу;
- үшіншіден, экономикалық ынтымақтастық бірлесіп даму және өзара өркениетті және мәдени баю деп түсіндіріледі.

Осыдан, «әр елдің мәселесі өзінің халқымен шешіледі», ал «жершарының мәселесі барлық елдердің толық құқылы кеңес беру негізінде шешіледі» деген принцип туады. Осының бәрі Малайзия мен Қытайдан қолдау тапқан «қалыптасып жатқан көпжақты қарама-қарсылық» концепциясына жатады..

Қытай аумақтық лидер рөліне үміттеніп Азияда өз ұстанымын нығайтуда. Пекин мен АСЕАН елдерімен 2002 жылы олардың экспорт өнімінің басты тұтынушы бола отырып және «АСЕАН-Қытай» еркін сауда аймағын құру мақсатында өз қарым-қатынастарын тұрақтандырды. Сонымен қатар, Үндістанмен қарым-қатынасты нығайтты. Осындай дамып келе жатқан азиялық стратегиясының мүддесі негізінде Қытай экономикалық факторларға көп көңіл бөледі. Пекин еркін сауда аймағын (ЕСА) құрудағы жапон-оңтүстік корей келіссөздеріне қызығушылық туғызады және үшжақты келіссөздің қатысушысы болуға дайын. Қытай сарапшылары Солтүстік-Шығыс Азияда біртұтас экономикалық кеңістік туралы, Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея мен АСЕАН елдері қатысуымен Шығыс Азияда «валюталық одақ» туралы және Еуропалық Одаққа ұқсас «аумақтық бірлестік құру перспективасы» туралы концепцияларды зерттеп дайындап жатыр. Қытай белсенді түрде АСЕАН + 3 (Жапония, Қытай, Оңтүстік Корея), АСЕАН + Қытай форматтарындағы АТЭС, АСЕМ аумақтық форумдарында жұмыс істейді.

Қытайдың геосаяси амбициясының күшеюі көбінесе мәдени-өркениетті факторымен байланысты. Қытай дәстүрі Қытай құрлығындағы басым қытайлық өркениетіне жатады, яғни Тайвань мен Сингапур-

дың қытайлық тұрғындары, Тайланд, Малайзия, Индонезия мен Филиппиндағы қытайлық анклав, Синьцзян мен Тибеттегі қытайлық емес азшылық және «конфуциялық туыстары» - корейліктер мен вьетнамдықтар.

Қытай Сингапур, Бангкок, Куала-Лумпур, Манил, Джакартадағы бай елеулі диаспорлар тарапынан экономикалық, саяси қолдауға ие. Қытайдың конфуцийлік әлемі мен аймақтағы қытай қоғамы өзара жақындасу потенциалына тап болды. Оңтүстік-Шығыс Азиядағы қытайлықтардың ең ірі 500 компанияның жалпы активтері – 540 млрд долл., қытайлықтар Таиланд тұрғындарының 10% құрайды және оның ЖІӨ-ның жартысын бақылайды; Малайзия халқының 1/3 құрайтын, хуацяо-қытайлықтары ел экономикасының 80 %-на ие; Индонезияда қытай қоғамы тұрғындардың 3 %-дан аспайды, бірақ экономиканың 70 %-ын бақылайды, Филиппинде қытайлықтар 1%, бірақ оларға елдің өндіріс өнімінің 35 %-ға келеді. АТА байланысты, Қытай саясатын «басып алушылық» ретінде сипаттауға болады. Қытай Малайзия экономикалық стагнация мен Куала Лумпурды 4 дипломатиялық белсенділігі түсу жағдайларында экономикалық күшін нығайтып, аумақтық экономикалық көшбасшыға айналуда.

1 Цян Сяоюнь. *Война в Ираке – вызов системе международных отношений//Азия и Африка сегодня.* – 2004. - №1. – 58-61бб.

2 Чжао Хуаиэн. *Китай, Россия, США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии//Центральная Азия и Кавказ.* – 2004. - №5. – 131-140бб.

3 Sheng Lijun. *China's Dilemma: the Taiwan Issue.* – Singapore: ISEAS, 2001. – 240б. <http://www.asiapacific.narod.com/>

4 Ломакин В.К. *Мировая экономика: Учебник для вузов.-2-е изд. перераб. и доп.* - М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2003. - 735 с.

5 *Международные экономические отношения: Учебник./Под ред. Б.М.Смитенко.- М.: ИНФРА-М,2005.-512с.*

6 *Международные экономические отношения: Учебник для вузов./Под ред.проф. В.Е.Рыбалкина .- 4-е изд..перераб. и доп.- М.:ЮНИТИ – ДАНА,2003.- 519с.*

7 *Мировая экономика. Экономика зарубежных стран: Учебник. /Под ред. Колесова В.П., Осьмовой М.Н.- М.:Флинта,2000.- 480с.*

8 Халевинская Е.Д., Крозе И. *Мировая экономика :Учебник.* – М.:Юристъ,1999.- 304с.

9 Андреецев Р.Ю. «Один шаг вперед, два шага назад», *электронды құжат: [http://www.ebiblioteka.ru/ sources/article/](http://www.ebiblioteka.ru/sources/article/);* - 23-24бб.

10 Андреецев Р.Ю. «Проблемы торгово-экономических отношений России и Казахстана» Доклад на научной конференции «Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века», ақпан 2001. РФ СІМ Дипломатиялық академия. *Malaysian Flag and Crest. myGovernment. Extracted September.*[http:// www.ebiblioteka.ru/](http://www.ebiblioteka.ru/); 1-2 с.

Резюме

Оспанова Р.Р. – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

История торгово-экономических отношений между Малайзией и Китаем

В статье рассмотрены торгово-экономические отношения Китая с Государством Малайзия. В статье представлены разностороннее сотрудничество и взаимосвязь во всех сферах Малайзии и Китая. В данной статье автором представлены современное состояние и перспектива отношений и развитие двустороннего договора в торгово-экономической сфере. В статье раскрыты выгодные условия Малайзии в развитии дипломатических отношений между государствами Малайзия и Китай представлена современная оценка торгово-экономических связей. Рассматривая начальные экономические отношения Малайзии и КНР систематизирована новая торгово-экономическая деятельность между двумя государствами.

Ключевые слова: Малайзия, КНР, торгово-экономические отношения, дипломатия, развитие

Summary

The history of trade and economic relations between Malaysia and China

Ospanova R.R. - Ph.D., Associate Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

The article deals with trade and economic relations between China and the State of Malaysia. The article presents the multifaceted cooperation and interdependence in all areas of Malaysia and China. In this article the author presents the current state and prospects of relations and the development of a bilateral agreement in trade and economic sphere. The article deals with favorable conditions in the development of the Malaysian diplomatic relations between the countries Malaysia and China represented a modern assessment of trade and economic relations. Considering the initial economic relations Malaysia and China systematized new trade and economic activities between the two countries.

Key words: Malaysia, China trade and economic relations, diplomacy, development

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 10 (09)

ТӘУЕКЕЛ ҚОҒАМЫ ҚАЛЫПТАСУЫ ТҮСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАДЫНЫҢ ҰҒЫМИ ТҮРӨЗГЕРІСТЕРІ

А.Т. Құлсариева – философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет, Алматы, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада тәуекел қоғамының қалыптасу контекстінде әлеуметтік жады ұғымының түрөзгеріске ұшырағандығы қарастырылады. Қызу қарқынды өзгерістерді бастан кешіріп отырған қазіргі заман қоғамындағы жаһандану үрдістері әлеуметтік жады ұғымын концептуалды деңгейде қайта қарастыру керектігін байқатады.

Әлеуметтік жады философиялық таным категориясы ретінде ұғымдық тұрғыдан концептуалды түрде сұрыпталудан өтті, ал «тәуекел қоғамы» әдіснамалық концепт болып осы ХХ ғасырдың соңында қалыптаса бастады деуге толық негіз бар. Жаһанданған тәуекел қоғамының қалыптасуы жағдайында әлеуметтік жады адам өмірінің барлық саласында орын алып отырған қауіп-қатер әлеуетінің артқандығын байқатады. Қалыптасып келе жатқан жаһандық қоғам субъектілері арасында өткен тарихқа деген қатынас туралы консенсус нәтижесінде ғана ХХІ ғасырда адамзат баласының бейбіт қатар өмір сүруі мүмкін болмақ.

Кілт сөздер: жаһандану, әлеумет, жады, тарих, тәуекел қоғам, коммеморация, сәйкестілік

ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында У.Бек әлеуметтік-экономикалық үдерістер біргіндеп өз тиімділігін жойғандығын, демек, қоғам игілігін жасау орнына, керісінше, тікелей сол үдеріске қатысушыларға, тіпті, тұтастай қоршаған әлемге қауіп тудыра бастағандығын айтып, «диагноз қойған» болатын. Қазіргі заман қоғамының қауіп-қатер құрсауынан шығу мүмкіндігінің күн артқан сайын кеміп бара жатқандығы, соның жағымсыз ықпалының сезіле бастағандығын байқаған неміс әлеуметтанушы философы **У.Бек** ғылыми айналымға «**тәуекел қоғамы**» деген ұғымды енгізіп, қазіргі заманда тәуекел қоғамының дәуірі басталғандығын жария етті [1].

Бүкіләлемдік ашық нарық идеясын ұстанатын **глобализмнен** У.Бектің «космополиттік дүниетаным» деп атайтын жалпыға ортақ идеясын ажырата білген жөн. Неміс ғалымының айтуынша, «космополиттік дүниетаным шекараларды асып түсу, шекараларды елемей үдерісін зерттеудің алғышарты» [2]. Бірақ космополиттік дүниетанымның неоұлтшылдық реакциясын тудырып, кейбір елдердің жан-жағын қоршап, томаға-тұйықтану талпынысына дем бергенін байқамауға да болмайды.

Заманауи әлемдегі көзге түсерлік немесе көзден таса жатқан қауіп-қатерлердің күшейе түсуі әрі олардың жаһандық сипат алуы қоғамды – мейлі ол дамыған әлде даму үстіндегі қоғам болсын – кез келгенін төніп тұрған қауіп-қатер жағдайында тіршілік етуге мәжбүрлейді. Бұл жағдай институционалды деңгейдегі космополиттендіру үрдістерін, яғни аталған қауіп-қатерді реттеудің мемлекетаралық жүйесін жасауды талап етіп қана қоймай, сонымен қатар, ойлаудың жаңа формасын – **беймәлімділік жағдайында мәселені қоя білу мен оған шешім таба білу** қабілетін баулуды да қажет етеді. Енді қалыптасып келе жатқан **жаһандық дүниетаным** жеке тұлғалардың болсын, тұтастай қауымдастықтың болсын өздерінің әлеуметтік сәйкестігін (идентификациясын) сақтап қалуға деген саналы талпынысымен қақтығысқа түсетіндігі сөзсіз.

Кейбір замандас ғалымдардың қазіргі кезде адамзат қоғамында қауіп-қатер және қақтығыстар азайып келеді, әлеуметтік жағдай тұрақтанды, мәдениетаралық қарама-қайшылықтар бәсеңсіді деген тұжырымдары, өкінішке орай, шындыққа жанаспай тұр. Рас, адамзаттың едәуір бөлігінің азық-түлік тапшылығы мен жабайы жыртқыштардан қорғану сияқты табиғи тәуелділіктен арылғаны қанша заман. Бірақ солай екен деп қоғамда орын алып отырған қауіп-қатердің жаңа түрлеріне мән бермеуге тағы да болмас.

Бүгінгі таңда «**тәуекел қоғамы**» әдіснамалық концепт болып қалыптасып келеді деуге толық негіз бар. Бұл концепт қазіргі қоғамның экономикалық әлде экологиялық мәселелерінен ғана сыр бермейді, сонымен қатар, адамзат өркениетінің түбегейлі өзгерістерді басынан кешіп отырғандығын астарлайды. Бүгінгі жаһанданған әлемде қақтығыс әлде қауіп-қатер тек бір елге ғана қатысты болады деу жөнсіз, оның шарпыны барлығына тиерін күнделікті жаңалықтардан да байқауға болады.

Әлеуметтік жады философиялық таным категориясы ретінде ұғымдық тұрғыдан концептуалды сұрыпталудан өтті. Карл Мангейм мен Морис Хальвбаксты әлеуметтік жады теориясының негізін қалау-

шылар деп қарастыруға толық негіз бар. Олар 1930 жылдардың өзінде ұрпақтар сабақтастығы мен ұрпақтар арасындағы ортақ жадының қалыптасу жолдарына сипаттама берген [3]. Әлеуметтік жады динамикасы ұрпақтар алмасуымен тығыз байланысты. Мысалы, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 60-шы жылдардағы неміс қоғамында «жабулы қазан» күйінде қалып қойған тарихи кінә мәселесін көтеріп, «қақпақты ашып, буын шығарған» 68-ші жылдықтар болды. Ол буын немістердің тарихи кінәсін сыни тұрғыдан талқылап, ортаға салып қана қоймай, сонымен қатар соғыс құрбандарына ескерткіш орнату, музейлер ашу сынды әлеуметтік жадының көзге көрінер естеліктерін жасады.

Дара саяси субъект ретінде тіршілік ететін **ұлттық мемлекеттер** тарихы тұсында **әлеуметтік жады** ұлттық сәйкестілікті (ұлттық идентификацияны) анықтаушы құрал болған әрі сол ұлттық сәйкестілікті анықтайтын тарихи ақпаратты, білімді қайталап өндіріп отыратын, сабақтастық кілті болған еді. Дей тұрғанмен, қазіргі жаһандану үрдістері аясында әлеуметтік жадыны дәл осылайша түсінудің әдіснамалық әлеуеті азайып барады деуге тура келіп тұр.

Жалпы, **әлеуметтік жады** төмендегідей деңгейлерді қамтып, анықталатындығы белгілі: біріншіден, әлеуметтік жады ақпараттық жүйе ретінде қоғамның басынан өткергені туралы, демек, тарихы туралы ақпаратты сақтаудың, оған тиесілі мән-мағына берудің және оны жадында үнемі қайта жаңғыртып отырудың өзіндік заңдылықтарын жүзеге асырады.

Әлеуметтік ақпарат тасымалдаушысына қарай (техникалық жүйе, әлеуметтік байланыстар, тіл, мәдениет нысаны болсын) әлеуметтік жадының есте сақтау бағдарламасын – мнемикалық бағдарламаны құрастырып, ақпараттық кеңістікке артефактілер ұсынады. Таңбалық жүйеден басқа артефактілер өткен тарих туралы ақпаратты сақтай отырып, өзінің пайда болған кезеңіне сай тарихи сананың рухани матрицаларынан хабардар етеді. Қоғамдық сананың өткенді есте сақтай білу, оны ақпарат жүйелерінде трансляциялау қабілеті жеке адам баласының шексіз дамуға – ұлттық, жаһандық аяда өзінің өмірлік кеңістігін кеңейтуге қабілетті тіршілік иесі екендігін айқындайды. Әлеуметтік жады ақпараттық ағымды бір ортаға тоғыстыра отырып, әлеуметтік мінез-құлық стереотиптерін, қоғамды басқару түрін, қоршаған орта туралы маңызды ақпаратты сақтайтын «артефакт-мәтіндерін» туындатады, сақтайды және насихаттайды.

Екіншіден, әлеуметтік жады денегіміз өркениеттің материалдық және рухани құндылықтарын өндіріп отыру үшін адам баласы ойлап тапқан ерекше институтционалды құрылым. Мәдениет мекемелері, мұрағаттар, ақпарат қорлары, әлеуметте бекітілген стандарттар және басқа да әлеуметтік жадының институтционалды формалары қоғамның барлық салаларына бойлап, әлеуметтік өмір тәртібін қалыптастырады. Онсыз әлеуметтік кеңістікті көзге елестету мүмкін емес. Әлеуметтік жадыны институтционалды тұрғыдан қарастыру барысында мынадай қос әдіснамалық ұстынға назар аудару қажет. Бір жағынан, әлеуметтік жады билік құрушы әлеуметтік институт (мемлекет) жүйесіндегі әлеуметтік кеңістікте құрылымдалады, екінші жағынан, әлеуметтік жадының өндіруші механизмі арнайы құрылған әлеуметтік институттар (мұрағат, мұражай, кітапхана, т.т.) арқылы қызмет көрсетеді.

Үшіншіден, әлеуметтік жады – мәдени-әлеуметтік тәжірибенің нәтижесі болып табылатын құндылықтар жүйесі. Адам және оның өркениет жетістігіне айнарларлық мәдени-әлеуметтік тәжірибелер жиынтығы әлеуметтік жадының субстанциясы (түпнегізі) болып табылады. Осы тұста әлеуметтік-философиялық ғылым саласында **әлеуметтік тәжірибе** концепті кең қолданыс тапқандығын, оны ғылыми айналымға енгізуде Л.Витгенштейн, Э.Гидденс, П.Бергер, Т.Лукман, П.Бурдье сынды ғалымдардың ізденістері маңызды рөл атқарғандығын қоса айта кеткен жөн. Әлеуметтанулық теорияда кездесетін көптеген ғылыми анықтамалардың тоқ етерінде әлеуметтік тәжірибе дегеніміз нақты тарихи субъектінің тіршілік тынысы, оның күнделікті дағдылы тұрмысы, оның басқалармен қарым-қатынас орнату үлгісі болып анықталады. Алуан түрлі әлеуметтік тәжірибелер тұрақтана келе әлеуметтік нормаға айналып, институтционалды деңгейге жетеді. Соның нәтижесінде әлеуметтік тәжірибелер әлеуметтік сәйкестілікті, әлеуметтік жадыны құраушы элементке айналады. Әлеуметтік жады тек өткен өмірдің әлеуметтік-мәдени таптарын (стереотиптерін) ұсынып қана қоймай, сонымен қатар, мәдениет дамуының қазіргі ағымына сай құндылықтық ұстанымдардан да тұрады. Бұл тұрғыдан алғанда әлеуметтік жады қатып қалған құрылым емес, қозғалыстағы құрылым болып табылады.

Ақпараттық тасқын қуаты кернеген, жаһандық экономикалық және саяси өзара байланыстар нығайған қазіргі заманда **әлеуметтік жадыны** саяси-философиялық дискурста қайта қарастыру керек болып тұр. Әрине, өткен тарих қазіргі әлеуметтік кеңістікте өзекті болмай қалды деуден аулақпыз. **Д.Лоуэнталь** атап көрсеткендей, «өткенді аңсау, бар ынты-шынтыңмен өз бастауыңды іздеу, тарихи консервацияға ден қою, ұлттық мұраға деген адалдық – осының барлығы біздің өткен тарихты қаншалықты өткір сезінетіндігімізді байқатады» [4]. Бірақ бүгінгі шапшаң өзгерістер әлемінде **әлеуметтік жады да** өзінің қатқан қалпын жойып, қозғалмалы күйге түсіп, тез өзгеретін динамикалы құбылысқа айналуға. Сондықтан, бүгінде әлеу-

меттік жадыны тәуекел қоғамында орын алып отырған әлеуметтік-саяси үдеріс аясында зерттеу қажет.

Адамдардың өткен тарихқа деген қатынасының өзі де әлеуметті қандай тәуекелге бастайтындығын есепке алмай тұрып, жаңа жаһандық әлемнің, адамзаттық өркениеттің дамуын болжау мүмкін емес. Қазірде технологиялық және әлеуметтік жаңару шапшаң қарқынмен жүріп жатқандығына қарамастан, өткен тарих сол бұрынғысындай әлеуметтік институттар заңдылығының (лигитимділігінің) іргетасы болып қала береді. Әлеуметтік жадының негізгі қызметі, жоғарыда атап өткендей, қауымдастықтың өзіндік сәйкестілігін қамтамасыз ету және үнемі соны растап, қолдап отыру. Тәуекел қоғамы тұсында әлеуметтік жадының осынау бір маңызды функциясы басқаша сипат ала бастады, өйткені, бүгінде сәйкестік өндірісі сәйкестік қатерін туындатумен қатар жүр. Әлеуметтік жады туындатқан сәйкестік сол адамдар қауымдастығы үшін басқа әлеуметтік топтармен ұлттық, діни, саяси, мәдени немесе басқа да негізде қақтығысқа келу ықтималдығын арттыратындығы да құпия емес.

Бүгінгі жаһандану үрдістері ұлттық мемлекеттер құрылған өткен заманмен салыстырғанда мүлдем бөлек. Ұлттық мемлекеттер құрылған заманда мемлекеттің бар күші саяси субъектілерге белгілі бір экономикалық ықпал аймағын бекітіп беруге бағытталған болатын. Сол дәуірде **әлеуметтік жады** өте пәрменді құрал болған еді, өйткені әлдекімнің әлденеден (ең бастысы – жерден) дәмелі, үмітті болуына негізі бар екендігін дәлелдеу үшін қандай да бір мемлекет өзінің ұлттық сәйкестілігін өзі жаулап алған елдерге мойындату қажет деген мақсатта өткен тарихты үнемі қайталап, өндіріп отыратын болған. Қазіргі қоғамда әлеуметтік жады деконструкцияланды, қазақшалағанда, бұзып-жарылып, ыдыратылып, қайта құрастырылды деген сөз. Ұлттық мемлекеттер өздері жүріп өткен тарихи жолының салқыны қазіргі күнгі бейбіт өмірінің шырқын бұзбас үшін әлеуметтік жадысының құрамдас бөліктерін іріктеп, қайта сомдап шығуға даяр.

Қазірде ұлттық жадыға қатысты туындаған қиындықтар жаһандану үрдісіне ғана тәуелді емес, сонымен қатар, нақты ұлттық қоғамның өзін-өзі сәйкестендіру үдерісінің күнделікті әлеуметтік өмірде қолайсыздық тудыру сезіміне де тәуелді болады. Өйткені кейбір елдердің әлеуметтік жадысында орын алған оқиғалар оны есте сақтағаннан немесе қайталағаннан гөрі сол тезірек ұмытылып кетсе игі болар еді дейтіндей жағымсыз айғақтарға толы. Мысалы, екінші дүниежүзілік соғыс тарихы Германия үшін өте ыңғайсыз да қасіретті естелік екендігі даусыз. Оны Жапония, Түркия, Ресей тарихынан көптеп мысалдап келтіруге болады. Мысалы, кезінде Жапонияның Қытай, Корей еліне көрсеткен озбырлығы оның қазіргі сауда-саттық, экономикалық қарым-қатынастарына біраз кері әсерін тигізгендігі белгілі. Сонымен, бүгіндері ұлт тарихындағы кейбір оқиғалар әлеуметтік жадыда сақталуға негізделген ұлттық сәйкестікті туындатуда қолайсыздық тудыра бастады дегуге негіз бар.

Әлеуметтік жадымен қатарлас жүрген қауіп-қатер әлеуетінің артуы ақпараттық кеңістіктің жаһандануымен тікелей байланысты. Жаһандану, В.Л. Иноземцев нақты да дәлелді көрсетіп кеткендей, ХХ ғасырдың соңғы онжылдықтарына тән экономикалық және әлеуметтік құбылыстармен ғана байланысты емес [5]. Осыған ұқсас интеграциялық (ең алдымен, сауда-саттық байланыстар негізінде бірігу) үрдістер антикалық эллин әлемі ықпалы тұсында да, ортағасырлық Жібек жолы тұсында да, араб-мұсылман өркениеті аясында да, ХVІ ғасырда еуропалықтардың жаңа жерлерді ашуы мен оларды игеруі барысында да кездесіп отырған. Бірақ ХХІ ғасыр бүткіл адамзат басын біріктірген біртұтас ақпараттық желіге негізделген жаһанданудың жаңа түрін, яғни алдыңғыларынан түбегейлі ерекшеленетін құбылыс ретіндегі жаһандану түрін туындатып отыр.

Жаһанданудың бастапқы түрлері мемлекеттің қызметі аясында (жаулап алуы, сауда-саттық қарым-қатынасқа түсуі...) жүзеге асырылған болатын. Қазіргі кезде жаһандану сол бұрынғы институтционалдық шекаралардан шығып, ендігі жерде мемлекеттің өзі де жаһандану үдерісінің екінші реттегі қатысушысы болып отыр. Бұл жағдайда ұлттық және саяси идеологияға тәуелсіз жаһандық ақпараттық кеңістікті құрудың кепілкөзі – ақпараттың өзі билікке қол жеткізудің алғышартына айналып отыр.

Коммуникацияның тасқа басылған ақпаратқа (кітапқа) негізделген индустриалды қоғам тұсындағы әлеуметтік жады бүгінде түбегейлі түрөзгерісті басынан кешіріп отыр. Қазірдің өзінде адамзат «виртуалды майданда» жүргендей сезіледі. Жаһанданған социумның ақпараттық кеңістігінде басымдық танытатын әлеуметтік кабаттар (страталар) мен корпорациялық субъектілер компьютерлік технология мен бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, өздерінің жергілікті тарихын жаһандық «әлем жадына» айналдыруға тырысып отырғаны белгілі. Әлемдік желідегі барлық контенттің 80 пайыздайы ағылшын тілінде екендігін, ал ақпарат таратушы қор көздерінің дені АҚШ пен Ұлыбританияда екендігін ескерер болсақ, онда жаһанданудың расында да, Жак Деррида айтпақшы, мундиалатинизация (глобалатинизация) екендігін мойындауға тура келеді. Әлеуметтік жадының жаһандық жобасының қалыптасуы аясында жаһандық тұрғыдан өз тарихын қайта қарап, қайта жазуға талпынған кейбір саяси

субъектердің «мнемикалық майданының» шарпыны сезіле басталды деуге болады.

Еуропа тарихында Жаңа Заман дәуірінде негізгі субъект ұлттық мемлекет болған. Орта ғасырдағы қоғамдық құрылымның біртіндеп жойылуына қол жеткізген Жаңа Заман мәдениеті әлеуметтік жадыны қалыптастыру мен оны күн тәртібінде ұстау тәжірибесін алдыңғысынан басқаша түрде негіздеді. Әрине, ұлттық мемлекеттер өмір сүргеннің өзінде біршама ерекше «жады топтары» болған. Дегенмен, бұл топтарда айтылатын тарих мемлекеттік ақпарат құралдары арқылы жеткізіліп, ұлттық-мемлекеттік сәйкестілікті өндіруді қамтамасыз етіп отырған ресми жадының шалғай қырларында қалып қойып отырған [6].

Қазіргі уақытта ақпараттандыру және жаһандану үдерісі қыспағынан туындап отырған ұлттық мемлекеттер дағдарысы жадының бұның алдында қалыптасқан түрлерін қайта қарастыру қажеттілігін туындатты. Ол жады түрлері жеке мемлекеттер тарихы аясына шоғырланған, ұлттық құндылықтар мен кітаби мәдениет құндылықтарын дәріптейтін болған. Ұлттық жады орнын біртіндеп әлемдік қауымдастықтың біртұтас жадысы, адамзат баласының ортақ жауапкершілігін өз қызметіне негіз етіп алған жаһандық деңгейдегі әлеуметтік институттар (БҰҰ сынды) жадысы басатын сыңай танытады. Бірақ адамзат баласына біртұтас жады тұрмақ, әлеуметтік жады ұғымының өзі енді-енді ғана ғылыми айналыста үйреншікті бола бастағанда, әрине, біз адамзаттық жады туралы әлі талай пікір таластыратын боламыз.

Біртұтастық ретінде алынған адамзат идеясының, соған сәйкес жалпыадамзаттық әлеуметтік жадының қалыптасу шамасын ХХ ғ. басы деп көрсете аламыз. Сол кезде экономикалық, әскери және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастар адамдарды, тіпті Жер шарының ең шалғай түкпірінде тұратындарын да, бір планетаның тұрғындары ретінде сезінуге мәжбүр етті. Әлеуметтік жадыны құрудың неолибералды жобасы мәдени жаһандану идеясы арқылы жүзеге асады. Ол нәсілдік, ұлттық және таптық бөліністі мойындамайды. Бұл индивидтің өзін нақты бір әлеуметтік топтың өкілі ретінде ғана емес, сонымен бірге оның жалпы адамзатпен ортақ сәйкестігін табу қажеттігін, маңыздылығын ұғындырады. Тарихи даму жолының бірегейлігі мен қайталанбастығын басты назарда ұстау жаһандық сәйкестілікті қалыптастыру тұсында қарама-қайшылық туындатары да сөзсіз.

Қазірде әлеуметтік жадыны таратып отырушы желі ретіндегі әлеуметтік институттар жүйесі де трансформацияға ұшырауда. Өткенді көпшілікке таныстырудың баламалы түрлері – документалды немесе көркем фильмдер өндірісі, PowerPoint презентациялар, компьютер ойындары, сандық мұрағаттар, медиа және т.б. пайда болды. Ғалым А.Мегилл атап көрсеткендей, «әлеуметтік жады» терминінің полисемантикалық анықтамаларының көптеп кездесуінің өзі кәсіби тарихнама дағдарысымен тікелей байланысты болып отыр. Біріншіден, әлеуметтік жады нақты бір әлеуметтік топ өкілдеріне ортақ болып келетін әлеуметтік тәжірибеге сүйенеді. Ал әлеуметтік тәжірибе оған араласушы субъектінің қатысу деңгейіне қарай: тікелей сол оқиғаға қатысушы ма, жоқ сол оқиғаның куәгері ме, әлде болмаса тек бақылаушы санатында ма, тағысы тағы бар – міне, соларға байланысты болады. Екіншіден, әлеуметтік жады кең көлемді дәстүрді «меншіктену» тәсілі ретінде қызмет етеді. Үшіншіден, әлеуметтік жады – **коммеморация**, яғни әлеуметтік сәйкестілікке қол жеткізу үшін аса маңызы бар қандай да бір өткен оқиғаны рәміз ретінде қайта-қайта қайталау арқылы есте жаңғыртып отыру [7].

Әлеуметтік жадының институтционалды деңгейдегі қатерінің барлығы өткенді репрезентациялаудың баламалы тәсілін меңгеру қажеттігін сездіреді. Ұлттық санада өткен тарихқа деген іріктеушілік қызмет басым. Демек, ұлт үшін абыройлы, оның даңқын асырып, рухын көтереді-ау деген тарихи оқиғалар бетке ұсталып, қалғандары көлеңкеде қалып қояды. Қандай да бір тарихи дерек ол этностың қандай саяси немесе мәдени құндылықтарды ұстанатындығына қарай әртүрлі түсіндіріліп отыруы да мүмкін. Нақты тарихи оқиға өзінің кеңістік және хронологиялық сипатын жоғалтпасы нақ. Біз мұнда кәсіби тарих ғылымы айналысатын тарихи деректерді нақтылау туралы айтып отырған жоқпыз. Дегенмен, тарихи деректі ұлттық сана әлеуметтік немесе тарихи сәйкестендірілу көзіне қызмет ететін маңызды дерек ретінде қабылдауы да мүмкін, қабылдамауы да мүмкін. Бір мемлекеттің территориясында өмір сүретін түрлі ұлттық немесе мәдени қауымдастықтар үшін ұлттық өзіндік сана мен ұлттық сәйкестік бастауы ретінде әртүрлі тарихи оқиғалар алынуы мүмкін. Соның нәтижесінде әлеуметтік жады түрлерінің қайшылығы туындайды. Қандай да бір тарихи оқиғаны, егер ол бір немесе бірнеше әлеуметтік қауымдастық үшін маңызды, рәміздік оқиға болып есептелмеген жағдайда, тіпті ары қазбаласақ – ол оқиға әлгі қауымдастықтар үшін теріс мағыналарға (коннотацияларға) толы болса, онда сол тарихи оқиғаны мемлекеттік мейрам ретінде қабылдауға болады ма деген сынды сұрақтар туындайды.

Басқа ұлтқа жағымсыз қатынас туындататын, өз ұлттық жетістігін мадақтауға ғана құрылған ұлттық жады біртіндеп өзінің әлеуметтік ықпалын жоғалтуда. Мұндай жады түріне негізделген сәйкестіліктің қақтығыс тудырушы әлеуеті жоғары. Сондықтан болар ондай сәйкестілік қазіргі заманауи әлеуметтік

қауымдастықтар мен әлеуметтік институттардың табысты қызмет етуіне кедергі келтіреді. Оған Украина мен Ресей арасындағы кикілжіңге негіз болған алғышарттар мысал бола алады. Қоғам қаншалықты технологиялық инновацияларды меңгеруге және жаһанданған ақпараттық кеңістікте әлеуметтік жадысын орайлы «орналастыруға» даяр болса, соншалықты әлгі қоғам әлеуметтік тұрақтылыққа қол жеткізе алмақ.

Қазір гуманитарлық ғылымда тарихи жадыны зерттеу жұмыстары белсенді жүргізіліп отыр. Дегенмен, жеке сана деңгейіндегі тарихи жадының зерттелуі дәл сондай деңгейде деп айта алмаймыз. Осы жаңашыл бағыттың негізін салушылардың бірі М.Хальбакс [8] тарихи жадыны екі бағытта – ұжымдық жады және жеке тұлғалық жады ретінде қарастырған. Морис Хальбакс жады феноменін индивидті қоршаған әлеуметтік контексте қарастырады: бір жағынан, бұл жеке тұлға есіндегі тарихи оқиғалардың сол адамның жеке өмірімен байланыстырыла отырып қарастырылуы, екінші жағынан, сол адамның белгілі бір әлеуметтік топ мүшесі ретіндегі естеліктері. Бұл екі жады үнемі бір-біріне кірігіп отырады, дегенмен, олардың әрқайсысы өз заңдылықтары бойынша дамидындақтан бір-біріне толық араласып та кетпейді. Жеке тұлғалық жады қандай да бір естелікті нақтылау үшін ұжымдық жадыға сүйене алады. Егер жеке жадыдағы естеліктер ұжымдық жадыға енетін болса, олар өзгереді де бастапқы тұлғалық жады қалпынан айырылады.

Тарихи жадыны әдетте, ел, әлем тарихындағы маңызды оқиғалар туралы сұрау салу арқылы зерттейді әрі ол белгілі бір тұтастықты сезіндіреді («біз осы оқиғаны барлығымыз басымыздан өткердік» дегендей). Бұл жеке тұлғаның әлеуметтік, мәдени, этникалық сәйкестенуі үшін негіз ретінде қызмет атқарады. Неміс мәдениеттанушысы Алейда Ассман «Өткеннің ұзын көлеңкесі» («Длинная тень прошлого») деген танымал шығармасында естелік мәдениеті мен тарихи саясат жөнінде қызықты мағлұматтар береді [9]. А.Ассман өзінің жерлесі – философ Ф.Ницшенің айтқанындай, әлеуметтік жадының іріктеушілік қызметін көрсетіп, жеке тұлғалық жадының жағымсыз оқиғаны есінен тез шығарып тастауға тырысатын ішкі өзін-өзі психологиялық қорғаштау механизмі сынды, әлеуметтік жадыда да өз тарихында орын алған ыңғайсыз, еске түскенде қасірет шектірер оқиғаны ескергісі келмей, жады тұңғыығына батырарлық күші барлығын нақты мысалдармен көрсетеді. Демек, ұмыттыру, естен шығарып жіберу де, жадына жаттау сияқты, мәдениеттің мақсатты стратегияларының бірі болып табылатын көрінеді. Алейда Ассман нақты тарих пен тарихи жадының бірін бірі толықтырып, біріне бірі кірігіп, қоян-қолтық қатынас құратындығын баса айтады.

Әлгіде айтып кеткеніміздей, әлеуметтік жадының жаһандануы қазіргі уақытта заман талабы болып тұр. Әлеуметтік жадының «тәуекел қоғамының қауіп-қатерлері» жағдайындағы философиялық концептуализациясын қорытындылай отырып, әлеуметтік жадыны қарастырудағы әдіснамалық өзгерістердің әлеуметтік кеңістіктің жаһандану тұсындағы трансформацияларына, ақпарат ағымының күшеюіне, сонымен қатар, қоғамдық сананың комеморациялануына сай екендігін атап өткіміз келеді. Бұл үдерістер әлеуметтік жадыны тұрақты әлеуметтік тәртіп ретінде қарастырудан бас тартып, оны жаһандану үдерісі контекстінде қарастыру керектігін білдіреді. Жаһанданған тәуекел қоғамының қалыптасуы жағдайында әлеуметтік жады адам өмірінің барлық саласында орын алып отырған қауіп-қатер әлеуетінің ұлғаюынан туындаған саяси конструкт сипатын алуы мүмкін. Сонымен бірге, жаһандық әлеуметтік жадыны қалыптастыруға бағытталған үдерістердің де эвристикалық әлеуетін жоққа шығаруға болмайды. Өйткені, енді қалыптасып келе жатқан жаһандық қоғам субъектілері арасында өткен тарихқа деген қатынас туралы консенсус нәтижесінде ғана ХХІ ғасырда адамзат баласының бейбіт қатар өмір сүруін тұрақты қамтамасыз ете аламыз.

1 Бек, У. *Общество риска. На пути к новому модерну.* – М., 2000. – С. 46.

2 Бек, У. *Космополитическое мировоззрение.* – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – С. 26.

3 Mannheim, *Problem der Generationen.*

4 Лоуэнталь, Д. *Прошлое – чужая страна.* – СПб., 2006. – С. 24.

5 Иноземцев, В.Л. *Глобализация: иллюзии и реальность // Свободная мысль-XXI.* – 2000. – №1. – с. 20-22.

6 Бойцов, М.А. *Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность.* – 2006 - №1 - с. 57.

7 Мезилл, А. *Некоторые соображения о проблеме истинностной оценки репрезентации прошлого // Способы постижения прошлого...* – С. 120-121.

8 Хальбакс, М. *Социальные рамки памяти.* – М.: Новое издательство, 2007. – С. 13-14.

9 Ассман, А. *Длинная тень прошлого.* – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – С. 328

Резюме

Кулсариева Актолкын Турлукановна – доктор философских наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан

Концептуальные изменения социальной памяти в контексте становления общества риска

В данной статье рассматривается трансформация понятия социальной памяти в контексте становления общества риска. В современном обществе динамичных изменений глобализационные тенденции требуют концептуального пересмотра понятия социальной памяти.

Социальная память в качестве категории философского познания прошла концептуальное осмысление, а термин «общество риска» как методологическое понятие начал становиться в конце XX века. Социальная память в условиях становления глобального общества риска показывает нам усиление потенциала опасности во всех сферах жизнедеятельности человечества. Нахождение консенсуса по отношению к историческому прошлому среди становящихся субъектов глобальной социальной общности – путь к мирному сосуществованию на земле.

Ключевые слова: глобализация, социум, память, история, общество риска, коммеморация, идентичность

Resume

Conceptual transformation of social memory in context of risk society development

Kulsariyeva Aktolkyn Turlukankyzy – doctor of philosophical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences; Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan, aktolkyn777@mail.ru

This paper considers the transforming of the concept «social memory» in the context of developing the society risk. In the current society of dynamic changes, a global tendency demands the conceptual revisal of a social memory.

Social memory as a category of philosophical intellection passed over a conceptualization, and a term "society risk" as a methodological concept became at the end of 20th century. Social memory in terms of becoming a global society of risk provides us strengthening the factors of risk in all spheres of human's life. Finding a consensus with respect to the historical past among the subjects of becoming a global social community is the way to peaceful coexistence on earth.

Keywords: globalization, socium, memory, history, commemoration, identity

ӘӘЖ 94-327:504} (575)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ СЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ РӨЛІ: ТӘЖІРИБЕСІ МЕН КЕЛЕШЕГІ

У.М. Джолдыбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

Қазіргі кезеңде қауіпсіздік саласындағы саяси коммуникацияны жүзеге асыру тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады, сондай-ақ, елімізде билік пен қоғамның өзара түсіністігін орнатуға саяси коммуникацияның рөлін айқындау, талдау және жүзеге асыру міндеті өзекті мәселеге айналып отыр. Қазақстан өркениеттік дамуға бет бұра отырып, әлемдік жаһандану мен ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің кеңеюі тұсында аймақтағы елдердің мүдделерінің ортақтығын сезінуде.

Мақалада автор соңғы екі онжылдықта мемлекетіміздің қауіпсіздік саласындағы саяси коммуникацияны жүзеге асыруға алаңдаушылық туындап, еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар ішінде алға қойылған мәселелер мен ішараларын кеңінен баяндайды.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, Тәуелсіздік, стратегия, қоршаған ортаны қорғау, қауіпсіздік, саяси коммуникация, тұрақты даму, экология, аймақ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған күннен бастап демократияны нығайтуда саяси салада түрлі реформаларды жүзеге асырып келе жатқан посткеңестік мемлекеттердің бірі. Сондықтан да еліміздегі билік пен қоғамның арасындағы өзара түсіністік мәселесі шешімін табатын мемлекеттік ақпараттық саясаттың бір бөлігін құрайды. Ал дамыған елдерде саяси субъектілердің өзара әрі қоғаммен ақпараттар алмасуының байланыстарын реттеуді жүзеге асыратын мемлекеттік саясаттың жүйеленген ақпараттық құрылысы түзіліп, арнайы бағдарламасы жолға қойылған. Саяси коммуникация латын тілінде communicatio - хабар - саяси субъектілердің ақпарат алмасу мен тікелей қатынасының, ой-идеялармен, мәліметтермен бөлісу негізіндегі өзара қарым-қатынас үрдісі ретінде анықталып, саяси құрылым мен ондағы байланыстырушы қызметті орындауды білдіретін саяси үрдіс түрінде қарастырылған. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасының 2010-2015 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының жобасын талқылауда: «Қауіп-қатерлерді алдын ала анықтап, жоюға, тұтастай алғанда, елдің дағдарысқа қарсы әлеуетін арттыруға бағдарланған осы заманғы тиімді ұлттық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру қажет, бұл ретте аталған жүйе халықаралық қауіпсіздік саласындағы осы заманғы

элементтік үрдістерге бейімді келіп, икемді, қауіпсіз ішкі және сыртқы ортаны қалыптастыру жөніндегі белсенді іс-әрекетке қабілетті болуы тиіс», – деп көрсеткен болатын.

XX ғасырдың 90-шы жылдары Тәуелсіз мемлекеттер достастығы үшін өте қиын да өтпелі кезең болды, себебі саяси басқару тетіктері мен тәртіптерінің өзгеруі мемлекеттік институттардың жойылуына әкелген тұста еліміз саяси-экономикалық реформалардың қарқынды жүргізілуі нәтижесінде дами бастады. Осы орайда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы», «Қазақстан Республикасы дамуының 2010 жылға дейінгі стратегиялық жоспары», «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі индустриялық-инновациялық даму стратегиясы», «Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға дейінгі экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы», «Қазақстан Республикасының 2007-2024 жылдарға арналған тұрақты дамуға көшу тұжырымдамасы» т.б. құжаттарында мемлекетіміздің жалпы ұзақ мерзімді ұлттық даму стратегиясы толық қарастырылған. Бұл стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуде Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 28 қаңтардағы №3834 «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын іске асыру шаралары туралы» Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998-2000 жылдарға арналған «Экология және табиғи ресурстар» стратегиялық жоспарын іске асыру бағдарламасы бойынша іс-шаралар атқарылды. Аталған бағдарламаны жүзеге асыруда бірінші кезекте тұрған міндет қоршаған ортаны қорғауды басқарудың жүйесін құру мәселесі болды. Географиялық және демографиялық ресурстарға бай бұл аймақ бүгінгі таңда геосаяси басымдықтарға ие болып отыр, себебі бұл өңір Еуразияның ең басты геосаяси орталықтарымен шекаралас жатыр. Еуропа мен Азияның арасындағы саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынастың көпірі болып табылатын Қазақстан осы ортаның экологиялық жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Қазақстан аумағының кеңдігі, климаты, су жүйесі бүкіл Еуразияның экономикалық-әлеуметтік жағдайының тұрақтылығына әсер етеді. Сонымен, қазіргі кезеңде қызмет атқарушы құрылымдарды бекітіп, аймақтық басқару механизмдерінің тиімдісін қалыптастыру Орталық Азия мемлекеттері ынтымақтастығындағы басты мәселе болып табылады.

Бүгінгі таңда халықаралық қатынастар жалпы жаһандану және өңірлік интеграцияға негізделіп отыр, сондықтан серпінді даму негізінде халықаралық қоғамдастықта сенімді әріптес ретінде қабылданып, айтарлықтай беделге ие болып отырған және ТМД елдері арасындағы интеграциялық үдерістердің дамуында көшбасшы рөлін атқарып отырған Қазақстан үшін де көршілес елдермен бірігу маңызды мәселе болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап Орталық Азия мемлекеттерімен құрған ынтымақтастығы да мол нәтиже беруде. Аумақтық кеңістігі ғана емес, тілі мен ділі де ортақ, қарым-қатынастары ежелден үзілмеген ортаазиялық тәуелсіз мемлекеттердің бірлесіп отырып шешетін мәселелер шеңбері ауқымды. Ол қоршаған ортаны қорғау, су ресурстарын пайдалану, тауар айналымы, шекара, мәдениет, кедендік одақ, бірыңғай көлік, энергетикалық және ақпараттық жүйелерді қалыптастыру т.б. мәселелерді қамтиды.

Қазіргі кезде Орталық Азия мемлекеттері арасында туындап отырған проблемалар олардың стратегиялық мүдделеріне нұқсан келтірмей, келіссөздер жолымен ымыралық негізде шешілуде және олардың ұмтылыс-ұстанымдары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей мойындалған нормаларымен үндес болуда. Атап айтқанда, 1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымына (БҰҰ) мүше болып кірген Қазақстан осы Ұйым аясында қабылданған адам құқықтары, халықаралық қауіпсіздік, қоршаған ортаны қорғау, есірткіге бақылау жасау т.б. жөніндегі халықаралық конвенциялардың көпшілігіне қосылып, өз ұстанымын ашық білдіріп, ұсыныстарын алға тартып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңесті (АӨСШК) құру туралы ұсыныс жасаған болатын. БҰҰ-мен қатар көптеген өзге елдер тарапынан қолдау тапқан бұл бастама 2002 жылы іске асырылып, Алматы қаласында он алты ел мүше болған АӨСШК алғашқы саммиті өткізілген болатын. Онда әлемнің аса ірі мемлекеттерінің өкілдері дүниежүзілік қоғамдастыққа ортақ өзекті мәселелерді талқыға салып, Алматы актісін және АӨСШК-нің лаңкестікті жойып, өркениеттер арасындағы үнқатысуға жәрдемдесу туралы декларациясын қабылдады. Ал, өткен жылдың маусым айында Алматы қаласында тоғыз мемлекеттің басшысы, бір премьер-министрі, жеті Үкімет мүшесі және БҰҰ Бас хатшысының орынбасарының қатысуымен АӨСШК Екінші саммиті өткізілді. Саммиттің ашылуында сөз сөйлеген ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес дүние жүзіндегі шешуші факторлардың біріне» айналғандығын атап өтті /1/. Өткізілген саммит барысында Алматы қаласында АӨСШК Хатшылығы ашылды. Сонымен қатар АӨСШК Екінші Саммитінің декларациясы қабылданып, онда Азиядағы, тұтас алғанда әлемдегі қауіпсіздік пен ынтымақтастықтың шешуші проблемалары көрініс тапты. Осы аталған шаралар Орта Азиялық республикалардың сыртқы саясатын

жүргізуде елеулі маңызға ие, оларға өкілдері қатысқан елдерді «бір мақсат біріктіреді, ол – Азиядағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау» /1/. Қазақстанның АӨСШК төрағасы болып, бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту жолында бар мүмкіндіктерді әрі қарай да жүзеге асыра беру ұстанымы барынша айқындалып, әлем қоғамдастығының қолдауын тауып отыр.

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымның Парламенттік Ассамблеясы форумы Алматы қаласында 2003 жылдың маусым айында болып өтті. Өткізілген алқалы жиында Н.Ә. Назарбаев жаңа жүзжылдықтағы қауіп-қатер мен дүрбелеңді дабылдардың шекаралар шеңберінен шығып кету сипаты өңірлік қауіпсіздікті тек жаһандық өлшеммен ғана өлшеуді талап ететіндігін атап өтіп, біріншіден, ЕҚЫҰ-ға мүше елдердің кем дегенде 11-інің географиялық аумағы Азияда орналасқандығы азиялық бағытты осы ұйымның маңызды бағытына айалдырады, екіншіден, қазіргі кезеңде Азияда адамзаттың жалпы санының жартысынан астамы өмір сүріп жатқандықтан, планетаның негізгі шикізат және демографиялық әлеуеті Азия елдерінде болғандықтан, жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мән-маңызы барған сайын арта түсуде, үшіншіден, Азияның саяси, экономикалық әрі мәдени тұрғыдан біртекті болмай отырғандықтан, бұл өңірде қауіпсіздік институттарын құру қиын, ал әлеуметтік және саяси тұрақсыздық салдарынан жыл сайын Азияның жекелеген елдерінен Еуропаға ондаған мың заңсыз мигранттар өтуде деді. «Сонымен, жаһандық ауқымдағы қауіпсіздіктің, соның ішінде Еуропа континентіндегі тұрақтылықты қамтамасыз етудің де көптеген мәселелерінің кілті Азия жерінде жасырылып жатыр», – деп атап өтті. Сонымен қатар Елбасымыз жекелеген елдерде байқалып отырған әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерінің оңды қарқыны елеулі дәрежеде нақты жобаларды жүзеге асыруға деп берілген шетел капиталымен байланысты. Бұл көрсеткіш жөнінен Қазақстан Орталық Азия елдері арасында көшбасшы орнында екенін де терең қанағатпен атап өтті /2/.

Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақ құру туралы шартқа 2006 жылғы қыркүйек айында Семей қаласында қол қойылды. Бұл бастама халықаралық қоғамдастық тарапынан ядролық қарусыздану мен таратпау ісіндегі маңызды қадам ретінде бағаланды. Ал бұдан он бес жыл бұрын Елбасы Н.Ә. Назарбаев Семей ядролық сынақ алаңын жабу туралы Жарлыққа қол қойған болатын. «Қазақстан-ның бұл тарихи шешімі – дүниежүзілік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолындағы жарқын үлгіге айналумен қатар, болашақ дамудың бағытын анықтаған сарабал қадам болғанын тарихтың өзі таразылап берді» /3/.

Мемлекеттердің халықаралық ауқымдағы ұлттық мүдделерін нұқсансыз қамтамасыз ету үшін, біз әлеуметтік-экономикалық даму бағытында тиісті табыстарға қол жеткізуге тиіспіз. Біздің мүдделеріміздің түпкілікті мәні – халыққа төнуі мүмкін қандай да болсын сыртқы қауіптердің алдын алып, мемлекеттілігімізді сақтап қалу, себебі бұл болашақ үшін ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінде Орталық Азия мемлекеттері Арал теңізі алабы жөніндегі бағдарламаны бекітіп, жүзеге асыруда, сонымен қатар Каспий теңізі жөніндегі экологиялық конвенцияны ратификациялау жұмысы жүргізілуде. Орталық Азия мемлекеттеріне арналған халықаралық ұйымдар да өз жұмыс бағыттарын белгілеп, су, жер және экологиялық қауіпсіздік салаларындағы бірлескен бағдарламаларды іске асыру жұмыстарын жалғастыруда. Қазіргі кезеңде Орталық Азия үшін әр түрлі секторлар мен халықаралық ұйымдардың қызметін реттеу маңызды мәселелер қатарында болып отыр. Орталық Азия елдері басшыларының БҰҰ-ға донорлар қызметін реттеуші халықаралық механизмін құру туралы өтініші бұл міндеттің маңыздылығын жоғарылатуда. Біздің мемлекетіміздің күннен-күнге артып отырған экономикалық және саяси мүмкіндіктері біздің аймақтағы интеграциялық үдерістерде барынша белсенді рөл атқаруымызға игі ықпал етуде. Аймақтағы көршілес мемлекеттерді біртұтас механизм ретінде алсақ, біздің ел нарықтық кеңістіктің бел ортасында тұр. Өңірдегі көршілес тұрған елдермен сауда-экономикалық қарым-қатынастардың нығая түсуі саяси тұрақтылық пен аймақтағы ортақ қауіпсіздіктің кепілі болып отыр. Орнықты даму бағдарламаларына оң бағыт беретін ең күшті тетіктің бірі – халықтың ауқатты өмір сүруге деген ұмтылысы. Бұл мақсатқа жетуге Орнықты даму бағдарламалары өз септігін тигізеді, олардың принциптері мен мақсаттары туралы сауатты ақпарат беру шарты орындалған жағдайда халық тұрақты дамуды іске асыру саясатын қолдайды. Қазақстан оңтүстік аумақтарымен шекаралас орналасқан Орталық Азия елдерінде түпкілікті саяси тұрақтылық пен әлеуметтік-экономикалық ахуалдың жақсаруына барынша мүдделі және соған бар көмегін көрсетуге дайын. Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары 2006 ж. маусым айында Қытай Халық Республикасында (Шанхай қаласы) Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының кеңейтілген құрамда болған алтыншы мәжілісіне қатысты. Н.Ә. Назарбаев ШЫҰ аясында экономикалық қарым-қатынас ерекше пайдалы және аса қажет болатынын, ол әрі күрделі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге ықпал жасайтынын, Орталық Азиядағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты да қамтамасыз ететінін атап өтіп, табиғи ресурстарға және мол адами әлеуетке ие біздің өңір жаһандық экономикалық үдерістердің және әлемдік геосаясаттың ажырамас бөлігі екендігіне баса назар аударды /4/.

Дүние жүзі мемлекеттерінің ықпалдасуға бағыт алуы, әлемдік экономиканың біртұтастыққа қарай ұмтылысы Орталық Азия елдері үшін де айрықша маңызды мәселе екені баршаға мәлім. «Орталық Азия мемлекеттерінің Одағы» атты ұйымды құру бастамасын көтерген ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына кезекті, 2006 жылғы Жолдауының жетінші басымдығында еліміздің экономикалық, саяси-мәдени жағдайларын кеңінен талдай отырып, Қазақстанды әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосуда көршілес Орталық Азия елдерімен халықаралық ынтымақтастық пен серіктестік құрудың зор маңызына баса назар аударып, «Қазақстанның мүдделерін, өңірлік және әлемдік дамудың серпінін ескеретін теңдестірілген және жауапты сыртқы саяси бағытты одан әрі іске асыру» /5/ қажет, - деп атап көрсетті. 2014 ж. қараша айында Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде «Тұрақты адами дамудың жаңа парадигмасы G-Global жаһандық диалог форматы» атты халықаралық конференция өтті. Бұл конференцияға 22 елден 33 сарапшы қатысып, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының Төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа парадигмалар туралы он тезис» ұсынды. Онда: «жаңа форматтағы даму парадигмасының маңызды мәселесі экологиялық факторды бағалау бойынша жаңа көзқарас қалыптастыру болуға тиіс екендігі және Жер бетіндегі тіршілікпен тығыз байланысты экожүйелердің 60 пайызы жойылу қаупінің алдында тұрғандығына» айрықша мән берілді /6/. Антропогендік әрекеттің парниктік әсерінен туындап отырған климаттың жылынуы бүкіл жер-жаһанға қауіп төндіріп отыр. Қоршаған ортаны сақтап қалу мен оны ұдайы жаңғыртып отыру өркениеттің тұрақты дамуының міндетті шартына айналуы керек. Аймақтағы елдер қазіргі кезеңдегі өркениеттік дамуға бет бұра отырып, әлемдік экономиканың жаһандануы мен ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің кеңеюі тұсында ұлттық экономиканы мемлекеттен ажыратуға бағыт алды және лаңкестік пен экстремизмге қарсы күрестегі мүдделердің ортақтығын сезінді.

Қазақстанның қазіргі халықаралық қатынастары жаһандану және өңірлік интеграцияға негізделуі тиіс. Бүгінгі таңда күрделеніп отырған сыртқы қатынастардың стратегиялық бағыттары мемлекетіміздің дамуы мен жалпы жаһандану талаптарына сай келуде. Оны іске асыруда көршілес елдермен ортақ мәселелерді шешу мақсатында Орта Азиялық республикалармен тығыз саясат-коммуникациялық байланыс негізінде өзара серіктестік пен ықпалдастықты құрудың маңызы ерекше. Ол – ішкі саясатта да, сыртқы саясатта да тұрақты дамуға қажетті негіз қалау екендігі баршаға мәлім.

1 Алматы Азияны өз ұяға айналдырмақ // Егемен Қазақстан, 2006 жыл, 20 маусым, 3-бет.

2 Назарбаев Н.Ә. Жаһандық ауқымдағы қауіпсіздіктің кілті Азия жерінде жасасырылып жатыр // Егемен Қазақстан, 2003 ж., 10 маусым.

3 Тоқаев Қ. Отандық дипломатияның он бес жылы / Егемен Қазақстан, 2006 ж., 16 желтоқсан.

4 Жаһандық дамудың жаңа кіндігі Шанхай ынтымақтастық ұйымы бола алады // Егемен Қазақстан, 2006 ж., 16 маусым. 2 бет.

5 Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Алматы ақшамы, №25(3659), 2006 ж., 4 наурыз, 9 бет.

6 Ғаламдық дамудың тезисі // «Жас қазақ» газеті, №45(513), 14 қараша, 2014 жыл, 5-бет.

Резюме

Джолдыбаева У.М. - доцент КазНПУ им. Абая

Роль коммуникации в сфере политической безопасности Республики Казахстан: опыт и перспективы

В данной научной статье рассматриваются вопросы водных ресурсов Центральноазиатского региона. С обретением независимости Казахстан и страны Центральной Азии стали активно сотрудничать в сфере экологии. Сотрудничество стран Центральной Азии в области экологии является одним из факторов безопасности региона. В статье раскрыта основа взаимного сотрудничества как стремление к интеграции в соответствии с общемировой стратегией устойчивого развития, выявлены эффективные направления перспективного развития данного сотрудничества.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Независимость, стратегия, охрана окружающей среды, безопасность, политическая коммуникация, устойчивое развитие, экология, регион

Summary

Dzholdybayeva U.M. - associate professor KazNPU of Abay

Role of communication in the field of political safety of Republic of Kazakhstan: experience and prospects

The questions of water resources of the Sentral Asia region are examined in this scientific article. With finding of independence Kazakhstan and countries of Central Asia began actively to cooperate in the field of ecology. A collaboration of countries of Central Asia in area of ecology is one of factors of safety of region. In the article basis of mutual collaboration as aspiring is exposed to integration in accordance with world strategy of steady development, effective directions of perspective development of this collaboration are educed.

Keywords: strategy, Central Asia, water resources, ecology, integration, republic, region, collaboration, document

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ И АДАПТАЦИИ ОРАЛМАНОВ

Б.К. Калшабаева – д.и.н., и.о. проф., КазНУ им. аль-Фараби,

М.Садырова – д.соц.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби

Статья посвящена возвращению оралманов (репатриант-казахов) на историческую родину. В статье рассматривается о миграции казахов после получения независимости Казахстана и динамика численности оралман казахского населения (около 1млн. человек). Большая часть оралманов живет в Алматинской области. Авторы указали, несколько этапов в процессе миграции оралманов на родину. В статье авторы показали основные причины возвращения зарубежных казахов на историческую Родину. В исследовании указаны, следующие аспекты как численность, социальная структура, место расселения оралманов по территории Алматинской области Казахстана, а также проблемы социально-культурной адаптации. В первые годы большая часть оралманов возвращались из Монголии, Ирана, Турции, Афганистана, а так же, начала 1990-х годов основной поток мигрантов приходит на долю Каракалпакстана, Узбекистана, т.е. Центральной Азии.

В статье процесс адаптации оралманов показана на основе проведенного авторами собственного социологического и этнографического исследования.

Авторами выявлены основные проблемы и вопросы адаптации оралманов в родном обществе и предоставлены конкретные рекомендации.

Ключевые слова: оралманов - репатрианты, историческая родина, адаптация, соотечественники, Монголия, Каракалпакстан, Узбекистан

1 Проблемы возвращения казахской диаспоры на историческую Родину

Возвращение соотечественников на историческую родину, является одним из способов решения демографических проблем, к которому прибегает по тем или иным причинам целый ряд государств. При этом репатриация, помимо демографической, как правило, ставит своей целью решить также задачу восстановления исторической справедливости. Однозначно, что иммиграция и репатриация оказывают огромное влияние на функционирование всех без исключения сфер жизнедеятельности общества. С первых дней провозглашения государственной независимости, Республика Казахстан объявила приоритетом своей миграционной политики право любого казаха, находящегося за пределами исторической родины, вернуться и обосноваться в республике. Возникло и укоренилось понятие «оралман», подразумевающее иностранцев или лиц без гражданства казахской национальности, постоянно проживавших на момент приобретения суверенитета республики за ее пределами и прибывшими в Казахстан с целью постоянного проживания.

В 1992 году после обретения независимости Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев обратился ко всем зарубежным казахам с призывом возвращения на историческую Родину-Казахстан. Для этого правительство создало специальные институты, такие как «Комитет по миграции» при Министерстве труда и социальной защиты, основной задачей которого является осуществление политики государства по отношению к миграции, возвращение его "со-этнических граждан. Это государственное учреждение является основным органом, отвечающим за иммиграцию и интеграцию казахской диаспоры с 2004 года (с 2004 года оно было заменено Комитетом миграционной полиции Министерства внутренних дел) [1].

Возвращению соотечественников на свою историческую Родину, как по квоте, так и без нее способствует, с одной стороны, поддержка государства, с другой стороны, усложнение внутренней политической, социальной, экономической ситуации в странах проживания. К таким причинам можно отнести отсутствие механизмов социальной защиты, нарушение политических прав казахов, принижение их социального статуса, ухудшение материального положения, закрытие школ с казахским языком обучения и т.п. К примеру, в Узбекистане, в связи с переходом на латинский алфавит сократилось число казахских школ. За один год (1999 г.) было закрыто 10 казахских школ, более 20 тыс. казахских детей были переведены в узбекские школы [2].

В 1991-2011 годы из ближнего и дальнего зарубежья на историческую родину возвратились 221,3 тыс. семей, или 860,4 тыс казахов [3, С.40.]. Значительная часть оралман осела в Жетисуском регионе. Жетисуский регион во первых, привлектелен природно-климатическими условиями, во-вторых, социально-экономическое развитие региона создает благоприятные условия для адаптации оралман к местной среде. По вышесказанным причинам Жетисуский регион занимает второе место по расселению оралман. В

Алматинскую область за 1991-2007 годы были расселены 87260 человек или 24596 семей из зарубежа, в том числе из Монголии 3581 семей или 14625 человек, Турции 393 семей или 1430 человек, Китая 7475 семей или 26103 человек, Ирана 65 семей или 345 человек, Афганистана 59 семей или 226 человек, Дании 1 семья или 3 человека, Арабских стран 4 семей или 18 человек, Пакистана 3 семьи или 14 человек, Грузии 1 семья 4 человека, Российской Федерации 376 семей или 882 человека, Узбекистана 11722 семьи или 40621 человек, Таджикистана 52 семьи или 186 человек, Туркменистана 488 семьи или 1746 человек, Киргизии 367 семьи или 1047 человек, Азербайджана 1 семья или 1 человек, Беларуси, Молдовии, Латвии, Югославии по 1 человеку [4, 9]. В итоге за 1991–2014 годы в данном регионе были расселены 176141 оралман [5]. Среди них преобладают в основном соотечественники из Китая, Каракалпакстана, Монголии, Турции, т.п. Как показывают статистические данные, в Южном регионе преобладают оралманы из Узбекистана, Китая и Монголии. За 2008 год по данным комитета по миграционной политике Алматинской области число мигрантов из ближнего и дальнего зарубежья достигло до 31904 семей с охватом 107003 человек [4, 10 б.]. Если сравнить эти данные с данными приведенными выше, то за год приезжают около 6500 семей, 20 000 человек.

Страны выхода мигрантов показаны в таблице [5].

Таблица 1. Численность оралманов по Алматинской области за 1991-2008 годы

№	Страна выхода	Численность оралман	
		Семья	Численность
1	Монголия	3983	16193
2	Китай	10794	35326
3	Узбекистан	14973	48829
4	Туркменистан	550	1930
5	Республика Киргизия	469	1244
6	Россия	481	1047
7	Турция	444	1602
8	Иран	65	345
9	Афганстан	70	260
10	Другие государства	75	227
Всего		31904	107003

Как показывает данные по численности преобладают оралманы из Узбекистана, Китая, Монголии.

В 1991-2013 годы в Алматинскую область приехали 49427 семей численностью 173631 человек. Из них приехавшие по квоте составило 78598 человек. То есть выполнено только 40% выделенной квоты [5].

По данным миграционной полиции ДВД Алматинской области в 2011 году 11098 соотечественников были расселены по 19 районам региона. Большинство оралман были заселены в Карасайский, Енбекшиказахский, Жамбылский районы [6]. Из числа приехавших на постоянное проживание 3695 семей, 10660 человек получили «Статус оралмана». Право на постоянное жительство приобрели 1937 семей, 5854 человек из Узбекистана, 121 семей, 1572 семей, 4199 человек из Китая, 438 человек, 438 человек из Монголии, 34 семей, 72 человека из Киргизстана, 13 семей, 45 человек из Туркменистана, 5 семей, 13 человек из Турции, 5 семей, 11 человек из России, 2 семьи, 2 человека из Таджикистана, 6 семей, 26 человек из других стран [7]. 2011 году были размещены в центр временного проживания и адаптации 431 семей, 455 человек. В целях быстрой адаптации оралман, им была предоставлена информация о применяемых законах в РК, проведены консультации и разъяснения по различным вопросам. 2011 году признали статус беженца 7 семье, 26 человеку приехавшим из Афганистана [8, С. 5].

В 2012 году в Алматинскую область по информации центра занятости были расселены 9634 человек. Из них размещены Енбекшиказахском районе 890 семей, 2053 человек, Жамбулском районе 862 семей, 1686 человек, Карасайском районе 631 семей, 1300 человек, в других районах 7 семей, 15 человек. По данным управления по миграции Алматинской области за 1991-2014 годы в регион были заселены 50838 семей, 176141 человек [5].

Итак, Алматинская области выделяется больше квоты и он является одним из перенаселенным регионом оралман. Алматинская область занимает второе место после Южно-Казахстанской области по численности оралман. Как выше сказано, В данном регионе преобладают оралманы из Узбекистана, Китая, Монголии. Расселение оралман сосредоточны вокруг городов Алматы, Талгар, Иссык, Талдыкорган. Оралман привлекает удобность инфраструктуры, климатические условия, условия занятости и т.д.

2 Особенности адаптации оралманов в казахстанском обществе. Казахстанское государство целенаправленную идеологическую и политическую работы для успешной адаптации репатриантов, приехавших из разных стран, из другой этнокультурной среды, имеющих различный жизненный опыт и менталитет. Концепция РК о репатриации этнических казахов на историческую родину предусматривает обеспечение скорейшей интеграции репатриантов в казахстанское общество, организацию специальных курсов адаптации репатриантов, предусматривающие изучение государственного - казахского языка и языка межнационального общения в РК - русского, а также законодательства Республики Казахстан. В настоящее время ситуация складывается таким образом, что многие возвращающиеся на историческую родину, пополняют маргинальные слои современного казахстанского общества. Это обуславливается факторами, которые коренятся в социально-экономических и социокультурных сферах жизнедеятельности казахстанского общества.

По данным проведенного социологического исследования проведенного с участием автора данной статьи М.С. Садыровой 2008-2009 годы по регионам Казахстана по теме «Роль миграции различных национальностей в формировании демографической ситуации Казахстана» мигрантам сложнее адаптироваться в экономической, бытовой и религиозной, служебной, правовой сферах [9].

Среди проблем, названных респондентами в качестве актуальных наибольшее значение имеют следующие: отсутствие жилья (18,0%), дороговизна жизни (15,0%), нехватка средств (15,0%), трудоустройство (12,0). Языковой барьер (17,0%), дороговизна жизни и нехватка средств (15,0%), сложные отношения с местными органами власти (8,0%) являются основными в структуре трудности адаптации мигрантов южного региона. Адаптационный период наиболее сложнее проходить для мигрантов западного региона. В данном регионе успешной адаптации мигрантов мешают следующие причины: дороговизна жизни (64,2%); нехватка средств (46,3%); отсутствие жилья (40,7%). По сравнению с другими регионами Казахстана в данном регионе указанные показатели самые высокие. Дороговизна жизни и нехватка средств являются весомыми факторами адаптации и для мигрантов восточного региона. Они так же в числе причин указали проблему с устройством детей (24,2%), трудоустройством (18,0%), Языковой барьер (13,9%), чуждость менталитета (12,8%). В центральном регионе в рейтинге трудностей адаптации первое место занимает проблемы отсутствия жилья (28,0%), дороговизна жизни (16,0%). Весомую роль в процессе адаптации мигрантов данного региона играет нехватка средств (14,0%), трудоустройство (11,0%), языковой барьер (6,0%).

Одним из показателей успешной адаптации мигрантов является их взаимоотношения с местным населением.

Если провести качественный анализ материалов по миграции в СМИ, то возможно выделить следующие направления, как наиболее приоритетные:

- Оралманы: правовой статус, проблемы экономической и социальной адаптации (15%);
- Проблемы нелегальной трудовой миграции на территорию Казахстана из стран Средней Азии (Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан) (15%);
- Проблемы защиты прав мигрантов: торговля людьми, условия жизни и работы гастербайкеров, детский труд на табачных и хлопковых плантациях (13,8%);
- Правовые проблемы в области миграции (9,8%);
- Аналитические материалы по проблемам миграции (9,5%);
- Публикации информационного характера о международных конференциях, соглашениях с государствами ближайшего геополитического окружения и др. (7,4%);

На основе анализа результатов исследования можно сказать, что трудности адаптации мигрантов имеют региональные особенности, которые должны учитывать при выработка региональной миграционной политики.

Дороговизну жизни в качестве основной проблемы называют респонденты следующих регионов: Западный Казахстан (64,2%). Восточный Казахстан (59,2%).

Сложные отношения с местным населением больше всего волнуют респондентов из Южного Казахстана (9,0%).

Нехватку средств остро ощущают мигранты Западного (46,3%) и Восточного Казахстана (49,4%).

Отсутствие жилья в качестве основной проблемы называют респонденты Южного региона (40,7%).

Для мигрантов Восточного региона больше всего волнуют чуждость менталитета (12,8%).

Сложные отношения с местными органами власти больше всего волнуют мигрантов Южного региона (8,0%).

Проблема с трудоустройством считают главной проблемой респонденты Западного (27,3%) и Восточного регионов (18,0%).

Получение образования и устройство детей в первую очередь беспокоит мигрантов молодого возраста. Особенно данный показатель важен для респондентов Западного региона (8,9%).

Отсутствие доступа к медобслуживанию остро ощущают мигранты Южного (5,0%) и Западного (4,4%) регионов. Данный показатель является значимым в процессе адаптации мигрантов, т.к. своевременное лечение и профилактика усиливает их самооценку и ощущение полноценным гражданином казахстанского общества. Доступ к медобслуживанию также усиливает безопасность в отношении сохранения здоровья населения Казахстана. Проверка здоровья и тесты на проверку инфекционные заболевания должны стать нормой при оформлении мигрантов.

С языковым барьером сталкиваются многие мигранты, особенно с дальнего Зарубежья. По результатам проведенного исследования языковым барьером чаще встречаются мигранты Южного региона. Для мигрантов из СНГ языковой барьер не является основным фактором, который мешает успешной адаптации. Старикам и людям среднего возраста труднее преодолеть языковой барьер. Молодежь, в связи возрастными потенциальными возможностями, легче осваивают языки, которые считаются функциональными в Казахстане.

И хотя на первый взгляд проблемы носят преимущественно социально-экономический характер, нельзя не обращать внимания на значение социально-культурных факторов для успешной социализации в условиях казахстанской реалии. Необходимо отметить значение проблемы социально-культурного характера, которые могут быть причиной успешной адаптации мигрантов.

Для обеспечения быстрой адаптации репатриантов в казахстанское общество служат некоторые сдерживающие факторы, изложенные выше, но именно система образования становится одним из главных ресурсов адаптации и интеграции оралман в казахстанское общество. Система образования и эффективное обеспечение доступа к нему, организованное с учетом специфических характеристик процесса репатриации, является ресурсом адаптации оралманов, так как, обеспечивает усвоение новых ценностей и норм внутри системы образования и способствует развитию навыков межличностного общения, карьерного роста и самореализации в новых условиях жизнедеятельности.

Вместе с тем, сохраняется высокий уровень ответственности перед казахстанским обществом во всех опрошенных группах. Это выражается в очень низком проценте репатриантов, взвешивающих возможность оставить страну и очень высоком проценте тех, кто не разочаровался в своем решении репатрироваться на историческую родину. Лица казахской национальности, прибывающие из стран СНГ, являются наиболее адаптированной категорией переселенцев, как в экономическом, так и в культурном отношении. К тому же, в рамках СНГ подписан ряд документов, регулирующих различные проблемы социального характера (выплата пенсий, организация образования, трудоустройства и др.). Это выражается в быстроте выхода на рынок труда, серьезном отношении к учебе, стремлении приобретения жилья уже на ранних ступенях пребывания в стране. Оралманы пытаются "жить в двух мирах". С одной стороны, испытывают чувство долга перед Республикой Казахстан, ощущая себя его частью, с другой, ощущают глубокую связь с языком и культурой страны исхода.

Следует отметить, что под адаптации современные ученые различают климатическую, психологическую, социальную, культурную, экономическую и др. типы. Характеристики данных типов адаптации можно найти в многочисленных монографиях зарубежных ученых [10, С.69-85]. Согласно С.Келлеру лишь спустя 10 лет пребывания в стране иммигрант или беженец чувствует себя более или менее стабильно [11, С.36-38]. Говоря о проблемах адаптации репатриантов к местной среде, необходимо отметить тот факт, что, несмотря на понижение социального статуса казахского этноса, способность адаптации высокого уровня помогает поиску своего места в обществе и в новых условиях. Особенность представителей казахской диаспоры заключается в том, что казахи способны успешно адаптироваться к любой среде. Некоторые иностранные исследователи считают, что главной особенностью казахов, помогающей им сохранить традиционные устои, является ярко выраженное стремление подчеркнуть свою принадлежность к определенным потомственным группам. И.Сванберг, говоря и характеризуя казахскую диаспору в Турции, пишет: «Осознанная и сильная казахская групповая идентичность продолжает свое существование даже при условии изменения в новом окружении части ежедневных ритуалов, применении другой технологии, другого способа ведения хозяйства, новых темпов работы, всего образа жизни, также как и культуры питания» [12, С.222-237].

Одна из проблем, вызывающих трудности в адаптации наших соотечественников, переселившихся из ближнего и дальнего зарубежья – казахский алфавит. В настоящее время в устной речи казахов всего мира нет никаких различий, однако письменность письма казахов проживающих в разных странах отличается. Например, Узбекистан и Туркменистан перешли на латинский алфавит, казахи проживающие

в Казахстане, Монголии, России пишут кириллицей, а казахи из стран Европы обучаются письму на латинице. Это различие вызывает трудности у наших братьев, вернувшихся на историческую Родину, особенно при получении среднего и высшего образования. Поэтому, для абитуриентов, поступающих в учебные заведения, создаются особые условия. Например, в Алматы в Казахском женском педагогическом университете открылись подготовительные отделы, учащиеся которых обеспечены общежитием и бесплатным питанием.

Необходимо уделить особое внимание расселению репатриантов равномерно по регионам и по областям страны. Часто они остаются в южных областях, что обусловлено благоприятными природно-климатическими условиями. Необходимо создать эффективный механизм, который поможет расселить репатриантов и в северные регионы, включающий, к примеру, налоговые льготы, кредиты, помощь в трудоустройстве.

Следует стараться поселить репатриантов в одном регионе, что поможет их более быстрой адаптации. Репатрианты сохранившие традиции и обычаи своего народа могут внести значительный вклад в консолидацию казахского этноса, а также обогатить национальную культуру. Возвращение казахской диаспоры не только повлияет на демографическую ситуацию в стране но и будет способствовать возрождению традиционной культуры.

Полученные результаты исследования. Анализируя данные социологического и этнографического исследования в работе с мигрантами надо учитывать региональные особенности трудности адаптации мигрантов. В Южном регионе необходимо акцентировать внимание на решение проблемы языкового барьера, дороговизны жизни, сложных отношении мигрантов с коренным населением. В Западном регионе в работе с мигрантами надо решить проблемы экономического характера: дороговизна жизни, нехватка средств, отсутствие жилья, трудоустройство. Для мигрантов Центрального региона надо решить проблему с жильем. Дороговизна жизни, нехватка средств, трудоустройство – основные проблемы, касающиеся всех регионов, которые должны решаться на государственном уровне. Наряду с Западным регионом трудности адаптации сложно проходят в Восточном регионе. Половина респондентов данного региона озабочены проблемами дороговизны жизни, каждый день сталкиваются с нехваткой средств. А 18,05% мигрантов пополнили число безработных. Эти три проблемы взаимосвязаны. В данном регионе первую очередь надо решить проблему занятости мигрантов.

Результаты исследования, указывают на тревожные симптомы во многих сферах адаптации. Это касается как объективных показателей, так и субъективного восприятия репатриантами процесса адаптации. Проблематичность ситуации заключается в следующем:

Объективные факторы

- Проблема языковой, культурной интеграции,
- Жилищное устройство, чувство социальной отчужденности,
- Трудоустройство до получения гражданства, проблема получения гражданства (в особенности смешанных браков, беженцев и др.),
- Материальная необеспеченность, многодетность семьи, проблема получения образования, в основном высшего образования,
- Отсутствие единой информационной базы

Субъективные факторы

- Принятие норм и ценностей существующей среды (понимание зависимости образовательных стратегий детей от ресурсного потенциала родителей)
- Сопричастность и солидарность с обществом, понимание происходящих изменений
- Языковые компетенции (знание казахского языка и русского как языка общения)
- Несформированность знаний и умений, соответствующих требованиям среды и возможности получения профессии.
- Сдерживающим фактором доступности образования как одного из ресурсов процесса адаптации и интеграции оралман относятся:
 - Образовательный уровень родителей (низкая адаптивность, языковой и культурный барьер)
 - Социально-материальные проблемы семьи (отсутствие рабочего угла школьника, занятость родителей и загруженность ребенка ведением домашнего хозяйства)
 - Отсутствие сопровождения обучения вне школы (дома)
 - Отсутствие дифференциации образовательных и обучающих программ и оценки образовательных достижений;
 - Слабая организация поддерживающего обучения, платность дополнительных занятий;

- Отсутствие достаточной литературы на казахском языке;
- Отсутствие близлежащим культурных, досуговых, образовательных центров, НПО.
- Переполненность и загруженность школ, нехватка квалифицированных специалистов, материально-техническая база школ, отсутствие социально-психологических служб.

Соответственно появилась необходимость рассмотреть все стадии возвращения этнических репатриантов на историческую родину-стадию формирования мотивов, процесс адаптации репатриантов на новом месте, а также процесс самоидентификации в казахстанском обществе. Акцент на процессе адаптации этнических иммигрантов позволяет выявить мотивы решения возвращения. Учет мотивационной структуры возвращения этнических казахов на историческую родину способствует увеличению количества потенциальных репатриантов иммигрировать в Казахстан.

1 Diener, Alexander. «Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma», in *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No 2, 2005, - 327-348.

2 Kalshabayeva B., Seisenbayeva A. *Some problems of immigration and adaptation of representatives of the Kazakh Diaspora in Central Asia in the historic homeland* // *Middle East Journal of Scientific Research* 15(1): 20-26; Калишабаева Б.К., Сейсенбаева А.С. *К вопросу репатриации и адаптации казахов-оралманов Центральной Азии* // *Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Региональной общественной организации Сибирский центр казахской культуры «Мөлдир» - Омск, 14-15 мая 2014. - С. 158-163.*

3 Әбжанов Х.М. *Оралмандар және ұлттық идея // Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Дүние жүзі қазақтары қауымдастығы, 2012. – 40 б.*

4 Қалдыбекова Нұрсәуле // *Қазақ Елі. – 24 наурыз. – 2009. – №5-6. – 10 б.*

5 Алматы облысының жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының көші-қон бөлімінен алған мәліметтер бойынша. – *Талдықорған, 2014.*

6 Алматы облысы ІІД Көші-қон полициясы басқармасынан алынған мәліметтер бойынша. – *Алматы, 2011. (По материалам из управления миграционной полиции департамент внут. Дел Алматинской области).*

7 Қазақстандағы ірі қала түбіндегі экономикалық тіршілік процестеріне маятниктік миграцияның әсері (Алматы облысы Іле ауданы мысалында) // *ҚазҰУ хабаршысы, 2006. – №2. – Б. 125-128.*

8 Есенгүл Кәпқызы. *Көші-қон* // www.qazaq-alemi.kz. 2014.

9 Роль миграции различных национальностей в формировании демографической ситуации Казахстана. - *Алматы, 2008. - 133 с.*

10 Кузнецов П.С. *Адаптация как функция развития личности. - Саратов, 1991. - 121 с.; Шпак Л.Л. Социокультурная адаптация: сущность, направления, механизмы: автореф. ... докт.социол.наук. – Кемерово, 1992.*

11 Keller Stephen *Uprooting and Social Change. The Role of Refugees in Development. New Delhi, L. 1975. – pp. 36-38*

12 Сванберг И. *Казахи Китая. Казахские беженцы в Турции. – Алматы: Санат, 2005.*

Түйін

Б.К. Қалшабаева - т.ғ.д. проф. м.а., аль-Фараби атындағы ҚазҰУ,

М.Садырова - соц.ғ.д. проф., аль-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақ диаспорасының оралуы мен оралмандардың бейімделуіндегі кейбір мәселелер

Мақала тарихи Отанына оралған оралмандарға (репатриант-қазақтарға) арналған. Мақалада Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі миграция және қазақ оралмандар санының (1 млн. жуық) динамикасы мәселелері қарастырылады. Оралмандардың үлкен бір бөлігі Алматы облысында мекендейді. Авторлар оралмандардың Отанға оралу үдерісінің бірнеше кезеңдерін көрсетеді. Мақалада авторлар шет елдік қазақтардың тарихи Отанға оралуындағы негізгі себептерге тоқталады. Зерттеуде оралмандардың саны, әлеуметтік құрылымы, Қазақстанның Алматы облысы бойынша орналасу орны, сондай ақ әлеуметтік-мәдени бейімделу мәселелері көрсетіледі. Алғашқы жылдары оралмандардың басым көпшілігі Монғолиядан, Ираннан, Түркиядан, Ауғанстаннан оралды, сондай ақ 1990 жылдардың бас кезеңінде ақ мигранттардың негізгі толқыны Қарақалпақстан, Өзбекстан, жалпы Орталық Азия үлесіне тиеді.

Мақалада оралмандардың бейімделу үдерісі авторлардың өздері жүргізген социологиялық және этнографиялық зерттеулері негізінде көрсетіледі. Авторлар оралмандардың төл қоғамындағы бейімделу мәселелері мен қиындықтарын анықтайды және нақты ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: оралмандар - репатрианттар, тарихи отан, адаптация, отандастар, Монғолия, Қарақалпақстан, Өзбекстан республикасы

Summary

Kalshabayeva B. - D.Sc., Professor Al-Farabi KazNU, **Sadyrova M.** - D.Sc., Professor Al-Farabi KazNU

Some problems of return kazakh diaspora and adaptation of oralmans

This paper is devoted to analysis of oralman migration to their historical motherland. Since Kazakhstan got its independence oralmans number among the Kazakh population finally reached nearly 1,000,000 people. Most part of oralmans

is living in Almaty region. The authors pointed out several stages in the process of oralmans migration to their native country. Here are shown also motives for their movement back to the territory of Kazakhstan. The authors pointed out such problems as number, social structure, centers where oralmans prefer to live after coming back to republic. During first years most part of oralmans came back from Mongolia, Iran, Turkey, Afghanistan, while starting from 1990s migrants trend was mainly from Karakalpakstan, Uzbekistan, i.e. Central Asia. The first group of migrants is characterized by “euphoria”, yearning for native land, while the second one prefer to solve their economic troubles in their origin country. Hard moments of re-migration of oralmans are caused by difficulties of their social-economic adaptation in Kazakhstan society.

The process of adaptation is shown on basis of sociological and ethnographic research. So, authors have demonstrated main issues and questions of oralmans adaptation in native society, while also pay attention towards regional peculiarities of this process.

Key words: oralman – repatriates, historical motherland, adaptation, compatriots, Mongolia, Karakalpakstan, Uzbekistan

УДК 335/359

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА И ВОЙНА «ЗАПАДА» ПРОТИВ ИРАКА (2003 ГОД)

Д.К. Майхиев – доктор философии (PhD),

Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи (г. Алматы),

А.Д. Мустабеков – магистр технических наук *Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи (г. Алматы)*

В настоящей статье авторы на основе анализа труда генерала в отставке Уэсли К.Кларка (Командующего Объединенными силами НАТО в Европе с 1997 по 2000 годы), сделали попытку раскрыть актуальные вопросы военной политики и войны. Война США против Ирака (2003 г.) характеризуется как война экономически мощного государства (коалиции государств) против другого государства. В этой связи, рассмотрены содержание (компоненты) разных сфер влияния: политического, дипломатического и военного. Показаны их взаимодействие в единой системе военной политики «Запада». По результатам анализа, авторы обратили внимание на необходимость развития военной теории, выработки современных методов и методологии изучения военной практики настоящего времени.

Ключевые слова: Запад, война (военные действия), стратегический план, военная сфера, дипломатическая сфера, политическая сфера, оперативно-стратегический план

Война в Ираке 2003 года стала примером применения американскими войсками новой стратегии и тактики против иракских войск. «... президент Буш заявил о том, что была открыта новая форма войны, поставившая себе на службу информационные технологии, так чтобы война могла быть быстрой, точной и вестись с низкими потерями» [1, с. 291].

Вместе с тем, важную роль в военном успехе американских и английских войск (эту коалицию условно назовем – «Запад») сыграла политика заинтересованных в этой «победе» государств.

Отметим, что труд генерала в отставке Уэсли Кларка «Как победить в современной войне», изданный на русском языке в 2004 году в Москве, имеет большое значение в изучении вопросов военного искусства по следующим направлениям:

- военная политика и война экономически мощного «Запада» против другого слабого в экономическом и военном отношении государства;
- характер современных войн;
- возникновение терроризма.

Стратегические планы войны «Запада» против Ирака, по признанию автора, прошли долгосрочную подготовку, «... в которых переплетались три сферы – военная, дипломатическая и политическая» [2, с. 11]. Рассмотрим, как взаимодействуют эти «три сферы».

Военная сфера. Особо отметим, что важным в подготовке плана войны и вооруженных сил США к войне был переход власти и контроля над военными к гражданским лицам [2, с. 27].

Принятый оперативно-стратегический план ведения военных действий на территории противника состоял из следующих компонентов [2, с. 28-29]:

- воздушные удары ВВС США;
- военные действия Сухопутных войск;
- военные действия Специальных войск.

Рассмотрим содержание вышеназванных компонентов оперативно-стратегического плана ведения военных действий на территории Ирака.

Перед ВВС США стояли следующие задачи [2, с. 28-29]:

в первую очередь:

- мощная атака с воздуха по стратегическим целям противника;
- уничтожение командных пунктов (КП);
- уничтожение системы контроля и связи, а также ПВО иракцев - разрушение объектов системы ПВО;
- уничтожение дальнобойной артиллерии и ракетных частей.

В последующем:

- сосредоточиться на нанесении ударов с воздуха по сухопутным частям противника;
- нанесение ударов по пусковым площадкам SCUD в западном Ираке;
- полное уничтожение военно-морских сил (ВМС) вблизи Умм-Касра.

Сухопутные войска США ставили перед собой следующие задачи:

- максимально быстрое продвижение в столицу Ирака (г.Багдад), при этом уничтожение на своем пути всех очагов сопротивления;
- вынудить иракцев маневрировать на своей территории и таким образом обнаруживать себя для атак с воздуха.

Специальные подразделения были направлены на выполнение следующих задач:

- своими действиями лишить свободы маневра сухопутных частей и подразделений иракцев;
- координировать свои действия (боевые, разведывательные) с ударами с воздуха (наводить ВВС США на цели – Д.М.);
- осуществлять глубокую разведку на территории противника в интересах своих сухопутных войск.

Каждая часть плана в отдельности создавала предпосылки для успешной реализации всех других ее частей. Одновременное и быстрое выполнение всех трех частей плана, позволяла вести военные действия с таким расчетом, чтобы противник не успел подготовить эффективную и глубоко эшелонированную оборону Багдада [2, с. 28].

Командованием войск «Запада», для реализации намеченных планом мероприятий, были предусмотрены *дополнительные меры*, которые создавали помехи иракцам проводить свои необходимые приготовления по оказанию сопротивления. К таким мерам следует отнести [2, с. 28]:

- дезинформацию и обман местного населения и войска иракцев;
- психологические операции, в которых были задействованы средства массовой информации, журналисты, бывшие иракские генералы;
- прямой контакт с иракским руководством, включая электронную почту. Прямой контакт с руководством Ирака на наш взгляд позволял командованию «Запада» манипулировать и относительно контролировать их действия и лишать системности и решимости в их действиях.

Основная идея предпринятых «дополнительных мер» была направлена на побуждение иракцев к сложению оружия. Воздержаться от использования химического и биологического оружия даже в том случае, если поступил бы приказ от высшего командования об их применении.

Отметим, что в настоящее время эти «дополнительные меры» нашли в военной сфере определенное понимание как «информационная война». Знание особенностей ведения информационной войны, взаимодействие с ней имеют ключевое значение в современных войнах.

Современные технологии создают условия с меньшими потерями и затратами достичь запланированных военных успехов.

Реализация оперативно-стратегического плана предусматривала наличие ресурсов и соответствующей организации, позволяющих противостоять самым непредвиденным обстоятельствам.

Дипломатическая сфера. Анализ труда автора показал, что современные войны без активного применения дипломатических мер практически не проводятся. Дипломатические меры «включаются в работу» задолго до начала самих военных операций. Например, против Ирака до начала военных действий войск «Запада» активно работали инспектора ООН. Следовательно, на территории Ирака активно работали специальные группы оперативников Центрального Разведывательного Управления (ЦРУ) США.

Специальные группы оперативников ЦРУ четко выполняли свою работу, они вступали в контакт с [2, с. 29]:

- группами иракских диссидентов;
- представителями иракского военного командования;
- лидерами иракской партии «Басс»;
- распространяли листовки с самолетов;
- проводились подготовительные работы с целью использования всех технических возможностей вооруженных сил США, включая способность занимать радиочастоты и внедряться в сеть Интернет.

Политическая сфера. Политическое решение вопросов по вторжению войск «Запада» на территорию Ирака включало получение от ООН соответствующей резолюции. Обратим внимание, что автор особо отмечает важные моменты дипломатической работы США. «На самом деле Соединенные Штаты не нуждались в поддержке ООН ...» [2, с. 31].

«... единственная в мире сверхдержава просила, требовала, наконец – бросала вызов ООН: действуйте или это сделаем мы сами» [2, с. 31].

В таких условиях, принимая во внимание решимость руководства США и Великобритании действовать, ООН принял резолюцию по Ираку.

По данному факту интересен вывод автора, он отмечает: «... очередной раз нашла свое подтверждение одна из забавных особенностей дипломатии: угроза действовать в одиночку иногда является лучшим средством побудить других к коллективным действиям» [2, с. 31].

Резолюция Совета Безопасности 1441 (резолюция) была принята единогласно. Данная резолюция обязывала Иракское руководство представлять требующуюся информацию и принять обновленные, более крупные группы инспекторов ООН [2, с. 31].

Основная цель действия резолюции это установить [2, с. 31]:

- четкие стандарты, которые Ирак должен незамедлительно принять. В соответствии с этими стандартами отчитываться перед международным сообществом;
- выражение компромисса, при учете интересов Европы и России, которые призывали США консультироваться с ООН, прежде чем принимать решение на силовые действия.

Текст резолюции позволял США считать себя вправе начать войну без второй резолюции. Отсутствие единства у международного сообщества, в то время, позволяло Европе полагать, что США уже приняли решение начать войну [2, с. 31-32].

Для этого у Европы были свои основания, так как до вынесения проблемы на обсуждение в ООН, высшее командование США приступило к интенсивным военным действиям против Ирака усиленными ударами с воздуха в южной зоне. Это была политически замаскированная начальная стадия полномасштабной войны, направленная на «подготовку поли боя» [2, с. 33].

Основной целью ударов с воздуха являлось [2, с. 33]:

- уничтожение средств связи Ирака;
- уничтожение системы ПВО в южной зоне.
- ослабление военных сил Ирака, накануне начала полномасштабной военной операции.

Автор в своем труде указывает, что непосредственная подготовка к наземной части операций началась в сентябре 2002 года. Мы хотим обратить внимание на некоторые элементы подготовки Сухопутных войск. Особенности подготовки Сухопутных войск наземной операции состояли:

- в учете условий местности – пустыни;
- в организации полевых командных пунктов (КП);
- в главном КП в Катаре проводились учения, на которых представители командования штаба вместе уточняли детали плана;
- уточнение планов шло по времени долго. В тоже время, подготовка наземной операции предусматривала решения вопросов мобилизации резервистов и переброски войск.

По сведениям автора книги, в то время, вооруженные силы Ирака имели следующие военные силы и средства [2, с. 36]:

- высшее руководство Ирака могло мобилизовать 26 дивизий, которые в своем составе имели около 2 тыс. танков, 2,5 тыс. единиц артиллерии, около 300 истребителей и штурмовиков и около 150 боевых вертолетов. Общая численность вооруженных сил Ирака достигала 400 тыс. человек;
- несмотря на численность и боевой опыт, в иракской армии вооружение было старым, периода 1980-х годов, значительная часть, вероятно, была недействующей;
- обучение войск в полной мере не проводилось.
- по оценке американских специалистов система ПВО была не готова к военным действиям: расположение радаров и КП было уязвимым, скорость и дальность полета ракет были неадекватны боевым задачам, авиация уступала противнику, большая часть коммуникаций была ненадежной.

Без прочной и эффективной системы ПВО, по мнению автора, все остальное можно было потерять очень легко [2, с. 36].

Напротив, «Запад» против Ирака выставили свои самые лучшие части, так как подготовка к войне с Ираком продолжалось почти десять лет. За это время, Ирак был окружен аэродромами и военными складами дружественных США государств. Они были готовы представить склады и аэродромы в распоряжение «Запада» при соответствующих обстоятельствах [2, с. 37-38]:

- ВВС США на вооружении имели бомбардировщики-невидимки B-2 «Spirit» (B-2s), каждый из них нес до 6 бомб JDAM (Joint Direct Attack Munitions), весом более 900 кг каждая. Эти бомбы управлялись со спутников, обладали высокой точностью поражения, использовались в любую погоду;

- все самолеты ВМС были в состоянии применять высокоточное оружие (ВТО), практически любой самолет США может иметь в своем арсенале управляемые бомбы JDAM;

- система радиоэлектронной борьбы (РЭБ) «Prowler», была усилена установкой на специальные самолеты для создания радиотехнических помех;

- модернизированный самолет F-16Ds был оснащен ракетами подавления ПВО противника;

- беспилотные летательные аппараты (БПЛА), оснащенные видеокамерами для съемки местности, были в состоянии совершать в течение долгого времени разведывательные полеты;

- технология разведки из космоса и с самолетов-разведчиков U-2, была на новом качественном уровне;

- армия получила значительное количество усовершенствованных объединенных систем радиолокационного наблюдения JSTARS, более глубоко интегрированных в систему планирования воздушной войны;

- настойчиво предпринимались меры по усилению взаимосвязи между силами разведки и ударными силами.

Сухопутные войска США существенно повысили свою боевую готовность [2, с. 39]:

- новые приборы ночного видения, новые средства связи, новые грузовики, широкое использование средств наведения;

- обученное на учениях и миротворческих операциях командование;

- постоянная, в течение нескольких месяцев тренировка 3-й пехотной дивизии в условиях пустыни, стрельба боевыми снарядами;

- улучшение поддержки операции со стороны артиллерии и авиации;

- вооруженные силы США стремились добиться преимущества в любом ключевом моменте боя с противником.

Как известно, операция «Освобождение Ирака» началась 20 марта 2003 года, итог войны также известен. Однако, труд генерала в отставке Уэсли К.Кларка, представляет важные сведения для изучения и анализа исторического опыта по вопросам военной политики, по подготовке и применению вооруженных сил.

Таким образом, краткий анализ труда генерала в отставке Уэсли К.Кларка позволяет сделать вывод о том, что стратегические планы современной войны включают «три сферы» - военную, дипломатическую, политическую. Отдельное рассмотрение каждой «сферы» показало, что они охватывают обширный круг вопросов, направленных на достижение победы.

Нами ранее было обращено внимание на возможности мощного государства в военном отношении [3, с. 29-33]. Следовательно, развитие военной теории и практики, методов и методологий является первоочередной задачей для нашей военной науки в настоящее время.

1 Калдор, М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А.Апполонова, М.Дондуковского; ред. Перевода А.Смирнов, В.Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.

2 Кларк Уэсли К. Как победить в современной войне / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 240 с.

3 Майхиев Д.К. К вопросу о методах военной науки, применяемых в исследовании военного искусства // Эскери ғылым академиясының ХАБАРШЫСЫ – 2015 ж. №3, (қыркүйек). – С. 29-33.

Түйін

Майхиев Д.К., Мұсабеков А.Д.

Мақала авторлары зерттеу жұмысында 1997-2000 жылдар аралығында Еуропада НАТО-ның Біріккен күштерінің Қолбасшысы, отставкадағы генерал Уэсли К.Кларк еңбектеріне талдау жасау негізінде қазіргі уақытта өзекті болып табылатын қуатты мемлекеттің (мемлекеттер коалициясы) басқа осал мемлекетке қарсы әскери саясат пен соғыс мәселелерін ашуға тырысады. Автор мақалада сонымен бірге «Батыс» әскери саясат, олардың өзара іс-қимылын бір жүйесін көрсетуге тырысады.. Талдау көрсетіп отырғандай әскери теориясының дамуы үшін қажеттігіне қазіргі уақытта әскери тәжірибесін зерттеу үшін қазіргі заманғы әдістемелер мен әдіснамасын әзірлеу назар аудартады.

Түйінді сөздер: Батыс, соғыс (әскери іс-қимыл), стратегиялық жоспар, әскери сала, дипломатиялық сала, саяси сала, жедел және стратегиялық жоспары

Summary

Maikhiyev D.K. – PhD,

Mustabekov A.D. - The Military Engineering Institute of Radio Electronics and Communication E-mail: m_daur@mail.ru

Military war and «East» war against Iraque (2003)

In this article, author Wesley Clark retired General (NATO commander in Europe since 1997 till 2000) tried to uncover actual interrogation of military politics and war. War of USA against Iraque characterized as war of economical and powerful government. Article considers different sphere components of military, diplomatic and political influence and pointed at their interaction in united system of «East» military politics. By the results of analysis, author pays attention at necessity of military theory development and modern methods and methodology of nowadays military affair practice production. In this regard, consider the content (components) of different spheres of influence: the political, diplomatic and military. Showing their interaction in the "West" military policy a single system. According to the analysis, the authors drew attention to the need for the development of military theory, development of modern techniques and methodology for studying the military practice of the present time.

Keywords: West, war (military action), strategic plan, the military sphere, the diplomatic sphere, the political sphere, operational and strategic plan

ӘӨЖ 374.19

1980 ЖЫЛДАРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЖАҒДАЙ

Д.Мукатова – т.ғ.д., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалда 1980 жылдардың екінші жартысындағы Қазақстандағы саяси жағдай баяндалады. Сонымен қатар 1987 жылы 21 шілдеде Қазақстанның компартиясының орталық комитетінде Г.В. Колбин баяндама жасауы және онда өткен 1986 жылғы Алматы қаласында желтоқсан айында республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі ұлттық жағымсыз пиғылдың көрінісі құжаттық негізде берілген. Ұлттық мектептердегі жағдай мен сұраныстарды, арнайы кластар мен топтардың, мектепке дейінгі балалар мекемелерінде оқу-тәрбие беру ісінің ұлттық тілдеріндегі жүргізілу үрдісін анықтау қажет екендігі айтылады. 1986 ж. алаңға шығып кінәсіз жазаланған қазақ жастары 1989 ж. ақталғандығы және олардың құқықтарын қорғайтын ұйымдар құрылуы қоғам талабы екендігі зерттелген. Мұның өзі 1989 ж. КСРО-ның ыдырауынан кейін іске асырылды.

Тірек сөздер: Колбин, Алматы қаласы, Қазақстанның компартиясының орталық комитеті, ұлттық мәселе, 1986 ж., КСРО

Елімізде желтоқсан оқиғасынан кейін қоғамдық-саяси жүйенің өзгеруі қоғамдық сананы өзгерте алмады. Кеңес өкіметі өзінің ұстанған саясатын әрі қарай жалғастырып, жергілікті жерлердегі ереуілдерге еш мән берілмей, сол қалпында қалдырылып отырды. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының сабақтарын біз тек 1989 ж. Колбинның билік басынан кетуінен кейін бастай аламыз. Оған дейін желтоқсан оқиғасын талқылауға, ол туралы ой қозғауға да тиым салынған болатын. Кеңес өкіметі желтоқсан оқиғасына бұзақылық, тәртіп бұзушылық деген баға беріп, коммунистік партия идеологиясы негізінде әрі қарай өмір сүруді жалғастырды. Ал кеңес өкіметі қоластында болған қазақ халқының бұдан басқа амалы да болмады.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1986 жылдың 20 қарашасындағы мәжілісінде «Азаматтардың құқығын және заңды қорғауды күшейту мен келешекте социалистік заңды және тәртіпті бекіту» туралы қаулысы бекітілді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті осы көрсетілген қаулыдағы жайттар Қазақстан республикасында орын алатындығын атап көрсетті. Партияның облыстық комитеттері, облыстық атқару комитеттері, шаруашылық ұйымдар мен қоғамдық ұйымдарда әлі де социалистік заңнамаларға және заң тәртіптеріне аз көңіл бөлінеді, бұл шығармашылықтардағы әлеуметтік-экономикалық қайта құрудың маңызды факторы ретінде қаралмайды. Сол себепті республикада заң бұзушылықтың көрсеткіші тым жоғары. Партияның облыстық комитеттері, қалалық комитеттері, аудандық комитеттері заң қорғаушы ұйымдарға қажетті өз дәрежесінде саяси жетекшілік жасамайды әсіресе, кадрларды даярлауда. Жетекші кадрлардың құқықтық тәрбие беру ісі мен халыққа қызмет көрсетуінде құқық қорғау даярлаудың шаралары жеткіліксіз. Осы тұрғыда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті төмендегідей қаулы қабылдайды.

1. Орталық Комитеттің 1986 жылдың 20 қарашасындағы «Азаматтардың құқығын және заңды қорғауды күшейту мен келешекте социалистік заңды және тәртіпті бекіту» туралы қаулысын шұғыл түрде іске асыру қажет.

2. Республикалық, облыстық, қалалық және аудандық координациялық кеңестерге қылмыстық, ішімдік, жұмыссыздықпен күресуді тапсыру, қоғамға жағымсыз пиғылдарды анықтап, оны жою жұмыстарының жүйелі түрін ұйымдастыру. Бұзақылыққа жол беруде заңдық құқықтарының бұзылуындағы

баспанамен қамтамасыз етуде, жұмыстан азаматтардың беталды шығарылуына жол бермеу және штаттық-қаржылық тәртіптің сақталуын қамтамасыз ете отырып, бүркемеленіп жүргендер түп-тамырымен жойылуы тиіс. Өзара келісушілермен, иемденушілермен сыншылдықты көздейтіндерді еш келіссөзге келмей жою ісін жүргізу қажет. Арнайы жұмыстардың сотта қаралуы мен қылмыстық істі жүргізу жұмыстарына ешкімді араластырмай заңды түрде шешу керек. Баукеспе ұрылар, ұрыларды және басқа да қоғамдағы кері әсер ететін элементтерге қарсы шараларды күшейту. Әр еңбек ұжымында және тұрғылықты жерлерде заң бұзушыларға жеккөрінішті көзқараспен қарайтын жағдай туғызу керек, кеңестік заң мен тәртіпті сыйлау, жатақханаларда социалистік тәртіптің орындалуы қадағалануы қажет.

3. Партияның облыстық комитеттер, қалалық комитеттер, аудандық комитеттер заң орындарына саяси жетекшілігін күшейту керек. Ішкі Істер бөлімдеріне қызметкерлерді еңбек ұжымдарымен, партиялық және комсомол ұйымдарының бағыттамасымен қабылдау керек. Кадрлар арасында партия мүшелерін көбейту керек.

Қазақ КСР-ның Жоғарғы оқу орындары министрлігіне заң факультеттеріне студенттерді партияның облыстық комитеттерімен, еңбек озаттарын, еңбек өтеліміне қарай колхозшылардан, әскери борышын өтегендер арасынан қабылдау керек, оқу бітіргеннен кейін олар келген облыстарына қайтарылуы тиіс. Қазақ КСР-ның Ішкі Істер Министрлігіне қатаң таңдау арқылы алу керек, кейін олар Кеңес Одағының Ішкі Істер Министрлігіне оқуға жіберілетіндей. Бұл істе тамыр-таныстыққа, жершілдікке мүлдем жол берілмеуі тиіс. Сонымен қатар 1986 жылғы 31 желтоқсанында Қазақстанның Орталық Комитетімен қабылданған халықаралық, еңбекшілерге патриоттық тәрбие беруді, студенттік, жас білім алушыларды, интеллигенция шығармашылығы, барлық елді қадағалауға алу бекітілсін /1/.

Жоғарыда аталған мәселелерді қамтитын жалпы 24 тармақшадан тұратын мәдени шаралардың жүйесі туралы іс-шаралар қабылданды. Оны барлық жерде комсомолдар ұйымдарында, еңбек ұжымдарында, азаматтардың тұрғылықты жерлерінде жиналыстар өткізуден бастау керек. Бұл жиналыстарда қайта құру саясатындағы идеологиялық, саяси-тәрбиелік жұмыстарында болып жатқан жағдайларды түсіндіре отырып, еңбекшілерге халықаралық патриоттық тәрбие беру ісінде, студенттерге, жас білім алушыларға, шығармашылық интеллигенция өкілдеріне, бүкіл елде қадағалау жұмыстарының жүргізіліп жатқандығы айтылу қажет.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті пленумында республиканың халықаралық және патриоттық тәрбие беру ісін қадағалауда партия жетекшілігінің қадағалауды күшейту шараларын жүргізуі талқылануы тиіс. Барлық облыстарға Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мүшелерінен, республиканың Орталық Комитетінен және Министрлер Кеңесі аппаратының жауапты еңбекшілерін, министрліктер мен ведомства жетекшілерін, ғалымдарды, мәдениет және шығармашылық мамандарын жіберу қажет. Олар барған жерлерінде патриоттық және халықаралық тәрбие беру ісін қадағалауды күшейту жөнінде бірыңғай саяси күн өткізсін /1, 123 п./.

1987 ж. 10 қаңтарындағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің YI пленумының отырысының күн тәртібінде үшінші болып қаралған мәселе республикадағы ұлттық және ұлтаралық проблемаларды меңгеру туралы айтылды. Пленум осы мәселеге қатысты Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде ұлтаралық және патриоттық тәрбие беру ісін арттыру мақсатында комиссия құру қажет деп шешті /2/. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің YI пленумының қаулысы бойынша 1987 ж. 10 қаңтарында республикадағы ұлттар және ұлтаралық қарым-қатынастарды қадағалайтын комиссия құрылды. Бұл комиссияның міндеті елдегі ұлттық және ұлтаралық проблемаларды меңгеру және халықаралық, патриоттық тәрбие беру ісін коммунистік партия идеологиясы негізінде тәрбиелеудің маңыздылығын арттырудың жоспарының бағдарламасы жасалды. Бұл комиссия құрамы төмендегі азаматтардан тұрды: Камалиденов З.К. - Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің секретары, комиссия төрағасы; Ахметова М.М. – Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің төрағасының орынбасары; Браун А.Г. Қазақстан Компартиясы Целиноград облысы Комитетінің бірінші секретары; Дрожжин С.В. – Қарағанды металлургия комбинатының бригадир-жетекшісі; Исиналиев М.И. – Қазақ ССР-ның Сыртқы Істер Министрі; Кочкин Г.В. – Орталық Азия Әскери Округінің саяси бөлімінің басшысы; Мендыбаев М.С. – Қазақстан Компартиясының Алматы облыстық комитетінің бірінші секретары; Рахмадиев Е.Р. – Қазақстанның композиторлар одағы басқармасының бірінші секретары; Тулепбаев Б.А. - Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының директоры; Устинов А.А. - Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі; Шестаков Г.М. – «Партийная жизнь Казахстана» журналының бас редакторы.

2. Осындай комиссияларды барлық облыстық комитеттерде құруға нұсқау берілді.

3. Қолға алынған істің әрі қарай жұмыс жасауын және осы мәселеге қатысты сұрақтар мен оны қадаға-

лау ұлтаралық қарым-қатынас секторындағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Үгіт-насихат бөліміне тапсырылды /2, 94-95 п./.

Орталық Комитеттің Үгіт-насихат бөлімінде Орталық Комитет халықаралық және патриоттық тәрбие беру бөлімін штаттағылар есебінен ашу ұсынысы Орталық Комитеттің қарауына берілсін. Сол сияқты облыстық, аудандық партия комитеттерінде осы мәселемен айналысатын жауапты қызметкер болуы қажет.

Осы мәселені жетік қарап, Орталық комитетте қоғамдық көзқарастарды меңгерумен айналысатын әлеуметтік орталық құру және республикада әлеуметтік мәселелермен айналысатын мамандар даярлауды қолға алып Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің қарауына берілсін. Қазақстанның облыстық, қалалық, аудандық орталықтарымен одақтас республикалар арасында социалистік жарыстар ұйымдастыру қажет деп табылды /1, 124 п./.

1987 жылы және одан кейінгі жылдары Қазақстан жастарын жоғарғы және арнайы орта оқу орындарына оқуға қабылдау кезінде жұмыс кластарындағы, қожалықтардағы, зиялы қауым өкілдеріндегі әртүрлі ұлттармен алмастырылып отыруы қолға алынсын. Қазақстан жастарына орталық жоғары оқу орындарына бағыттама арқылы жіберу кезінде, еліміздің көп ұлтты құрылымы ескерілуі тиіс. Оқу топтары мен жатақханада бір бөлмеге орналастыру кезінде, олардың әлеуметтік жағдайы мен еңбек тәжірибесі ескеріле отырып әртүрлі ұлттардан құралуы тиіс /1, 124-125 п./.

Ұлттық мектептердегі жағдай мен сұраныстарды, арнайы кластар мен топтардың, мектепке дейінгі балалар мекемелерінде оқу-тәрбие беру ісінің ұлттық тілдеріндегі жүргізілу үрдісін анықтау қажет. Сондай-ақ, сурет ұжымдары мен киностудияларындағы қойылымдардың, театрлардың тақырыптық және репертуарлық жоспарларын қайта қарап, меңгеру қажет. Ондағы өткенді жақтаушылық, ескірген тақырыптарды, ұлттық мазмұндағы шығармаларды алып тастау керек. Жазушылардың, суретшілердің, композиторлардың және басқа да жекелеген шығармашылық жоспарларындағы қираған уақыттардағы мәселелерді халықаралық және халықтар достастығына бағыттау керек. Ұлы Октябрьдың 70-жылдық мерей тойына байланысты сурет көрмелерін, әдебиет пен өнер туындыларының сайыстарын еліміздің ұлттар арасындағы достастығына арналған тақырыпты көрсетуді ұйымдастыру керек. Сонымен қатар, жастармен қоғамда актуалды болып табылатын тақырыптар негізінде халықаралық тәрбиені насихаттауға бағыттау қажет /1, 127 п./.

Халық университеттеріне КПСС Лениндік ұлт саясаты негізінде оқу бағдарламалары мен халықтың әртүрлі категорияларын халықаралық және патриоттық тәрбие берудің дәрістері мен оқытудың тақырыптарын жасау қажет. Ондағы діни, экономикалық, әлеуметтік бағыттарда оқылатын дәрістерді халықаралық бағытқа бұру қажет. Сол сияқты одақтас республикалардың дәріс оқушыларын алмастырылып отыруын қамтамасыз ету керек. Қоғамдық «Знания» секциясы ұйымдары мен партия комитеттеріндегі халықаралық және ұлтаралық қарым-қатынастарда патриоттық тәрбие беру ісінде дәріс оқитын топтарды осы ұлтаралық мәселесінде сөйлейтін білікті мамандардан құру керек. Қоғамдық пәндер кафедралары оқытушылары арасында аймақтық жиналыстар өткізіп, оларды студенттер мен оқушылар арасында патриоттық және халықаралық тәрбие беру ісін жүргізуді күшейту керек. Әсіресе, Алматы, Қарағанды, Ақтөбе, Семей қалаларында өткізу керек /1, 128 п./.

1987 жылдың қаңтар айында Алматы қаласында жас ғалымдар мен студенттер арасында «Социализм және ұлттық мәселе» деген тақырыпта республикалық ғылыми-практикалық конференция өткізу жоспарланды. Республикадағы идеология кадрларын даярлау жүйесі қайта қаралуы қажет /1, 129 п./.

Қазақстанда бауырлас республикалардың әдебиет және өнердің ондық және күндік тәжірибесін өткізуді, Қазақстанның бауырлас республикалардағы өткізулерін жалғастыру. Бүкіл Одақтық «Золотой колос» музыка фестивалі жыл сайын Целиноград қаласында өткізу. Төрт жылда бір рет Алматы қаласында Орта Азия және Қазақстанның классикалық әуендер орындаушы музыканттарының конкурсын өткізу. Екі жылда бір рет Алматы қаласында Бүкіл Одақтық жас кинематографистер фестивалін өткізу. Қарағанды қаласында жылына бір рет «Ленин достағының күштілігі» тақырыбында бауырлас республикалар арасында көрме ұйымдастыру. Павлодар қаласында төрт жылда бір рет бауырлас республикалардың композиторлары арасында аз адамдар орындайтын музыка фестивалін өткізу. Алматы қаласында екі жылда бір рет бауырлас республикалар жастары арасында «Жігер» атты республикалық жастар шығармашылық фестивалін өткізу. Жыл сайын жастар халықаралық достастық күнін өткізу. Алматы қаласында «Дружба народов» атты мәңгілік ансамблін ұйымдастыру жұмыстарын аяқтау. Шетелге делегациялар, саяхатшылар топтарын, мамандарды жіберу кездерінде республиканың құрамы көп ұлтты екендігі ескерілуі тиіс /1, 131 п./.

Республикадағы кітап баспасөздеріндегі басылымға шығарылатын әдебиеттерді тексеріп, олардың тақырыптарын өзгерту қажет деп табылды. «КСРО – халықтар бауырластығы» деген серияда шығарылатын кітаптар мен брошюралардың басылып шығуын тездету керек деген ұсыныс жасалды. Сондай-ақ,

«Біз – кеңес халқы», «КСРО азаматы: құқығы, міндеттері, борышы», «Идеологиялық жұмыс: тәжірибелер мен қиындықтар» деген республикалық серия басылымдарындағы кітаптардың шығуын тездету қажет болды. Қазақстанның басқа одақтас республикалармен мәдени, экономикалық, ғылыми-техникалық байланысы көрсетілген қоғамдық-саяси, ғылыми актуалдылығы бар, және көркем әдебиеттері мәселелеріне арналған кітаптарды жарыққа шығаруды іске асыру қолға алынды. «Біздің үлгілілер», «Менің Отаным – Кеңес Одағы», «Бірге – дос жанұямыз», «Қазақстан-елге, ел-Қазақстанға», «Біз – халықаралықшылармыз» деген жаңа тарауды газет-журналдарға енгізу тапсырылды /1, 132 п./.

Кеңес Одағының коммунистік партиясы Қазақстан Компартиясы орталық комитетінің 1987 жылы 6 қаңтардағы №20 хаттамасында партиялық-комсомолдар белсенділерінің жұмыс ұжымдарының және оқу орындарында, азаматтардың тұрғылықты жерлерінде жиналыстар өткізу керектігі айтылды. Онда идеологиялық, саяси-тәрбие беру жұмыстары туралы, оның ішінде оны шешудің қайтақұрудағы нақты шаралары, жұмысшылар арасындағы халықаралық және патриоттық тәрбие беру ісінің қолға алынғандығы, студенттер мен жас оқушылар арасында, ғылыми және интеллигенция шығармашылығында орын алатын барлық тұрғындардың жағдайына сараптама жасау айтылды /3/.

1987 жылы 21 шілдеде Қазақстанның компартиясының орталық комитетінде Г.В. Колбин баяндама жасайды. Онда өткен жылы Алматы қаласында желтоқсан айында республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі ұлттық жағымсыз пиғылдың көрінісі болды. Қажетті саналы адамгершілік жағдайды, партия өмірінің нормаларын, лениндік ұлттық саясат қағидаларын қалпына келтіруде, республиканың партия ұйымдары қайта құру жұмыстарымен қатар көп күш жұмсады. Осындай ширыққан кезде шын мәнінде кімдер ортақ істің жақтаушысы, ал кімдер өзіншіл пайдақор екендігі анық білінді. Осының соңғылары қайтақұруды қолдамайтындар, өйткені ол көзалдаушылықты емес тапсырылған істің нақты орындалуын талап етеді. Міне осы оларда жоқ еді. Олар жариялылықтан зәрулері ұшып, бұл олардың қара құпиялары мен лас істерін, жаппай мемлекет қазынасын тонаушылықтарын ашып қоятындай қабылдады.

Олар билік басына сыбайластықпен келген екі ойлы адамдар, басқа біреулердің арқасында байып, өз жағдайларын жақсартып жайлы өмір сүргендер. Олар үнемі заңдылықты шығынға ұшыратып, билік басында өздері отырып, қандай жағыдай болмасын өміршең болып келді. Бірақ кең жариялылық пен қоғамдық қадағалау оларға жеңе алмайтын үлкен қиындықтар әкелді. Қазір олардың алдында қызмет орындары сақтап қалу емес, істеген істері үшін жауап беру мәселесі тұр /4/.

1986 ж. желтоқсан оқиғасында бұзықтыққа жетелеуді қолдағандар, жанарту мен қайтақұру үрдісіне қарсы шыққандардың кімдер екендігі баспасөзде хабарланды. Қазір олардың кейбіреулері партия қатарынан шығарылды, жұмыстан босатылды, ал заңға қарсылық білдіргендері қылмыстық жауапқа тартылды. КОКП-ның Орталық Комитетінің саяси бюросы Қазақстандағы ұлттық саясаттың бұзылғандығын жүзеге асырушыларға шынайы бағасын берді. Басқа да жағымсыз жайттарға байланысты еңбекшілердің халықаралық және патриоттық тәрбие беру ісінде ұлттық қарым-қатынастарды дамыту мен жете меңгеру шараларының бірқатар бағдарламасын анықтап берді. Осы бағытта республикада біраз жұмыстар атқарылуда, бірақ ол әлі өзінің тереңдігі мен қажетті қарқынына жете қойған жоқ.

Қатаң тәрбие беру, халықаралық сенімділік, патриоттық сезім жүелі түрде КСРО халықтары достастығын нығайту үрдісін жеделдетуге бағытталуы тиіс. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін үнемі партия жұмыстарында халықаралық қағидалардың тәжірибесін байғытып, уақытылы қорытындылар шығарып отыру керек. Тәжірибеде дәлелденгендей, осы маңызды бағытты күттірмейтін мәселерге байланысты назардан кішкене босаңсытып алсақ, республикадағы тыныш моральды-саяси жағыдайды, тәртіптілікті қаламайтындар өздерін қайта білдіреді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросы ұлтаралық жағдайда шиеленіс тудыратын материалдарды баспасөзде жария еткендері үшін, жалпы ақпарат құралдарының кейбір жұмысшыларын қатаң жазалауға мәжбүр болды /4, 58 п./.

«Өндірістік кәсіпорындардың жетекшілерімен, оқу ғимараттарында, шығармашылық ұйымдарда халықаралық тәрбиенің қаншалықты маңызды екені қайта-қайта тереңдетіп түсіндірілді. Қазақстанның жағдайында экономикалық және әлеуметтік ауысуларда айтарлықтай нәрселерге қол жеткізу, саяси ахуалды және халықаралық және патриоттық тәрбие беруде біздің барлығымыздың үлесіміздің арқасында болды» делінді /4, 59 п./.

Сонымен қатар, осы 1987 ж. маусымындағы IX пленумда Д.А. Қонаевтың билік басында болған кездері жасаған кемшіліктері әшкереленіп, ол партия қатарынан шығарылды. Д.А. Қонаевтың ісі 1987 ж. ақпан айында қаралды. Д.А. Қонаевтың билік басында болған кезіндегі іс-әрекеттері еңбекшілердің халықаралық патриоттық тәрбие беру ісіне ұшан-теңіз шығын әкелді деп бағаланды. Оның кезінде республиканың қоғамдық өмірде ұлттық пиғылдардың байқалуымен күрес жүргізу ісі қысқартылды. 1979 ж. қазақ жастарының Ақмолада қоғамға қарсыластығына Орталық Комитетте тиісті баға берілмеді. Бұл оқиғада орын алған ұлттық факторлар басқа да жергілікті орталық комитеттерінде қарастырылмады /4, 169 п./.

Белгілі болғандай Алматы қаласындағы 1986 ж. желтоқсандағы ретсіздік ұлттық мақсатта болды. Олар өздеріне республиканың басқа қалаларындағы студент жастарының бір бөлігінен қолдау тапты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросының қызметкерлерінің бірнеше рет сұраған үндеуіне қарамастан Д.А. Қонаев Алматыдағы алаңда жиналған жастардың алдына шығудан бас тартты. Республикадағы қоғамдық-саяси жағдайдың бұзылуына және ұлтаралық қарым-қатынастардың шиеленісуіне 1970-1980 жж. жіберілген ірі әлеуметтік-экономикалық қателіктер себеп болды /4, 170 п./.

Кеңес Одағының Коммунистік партиясы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1987 ж. 14 наурыздағы VIII Пленумында Г.Колбинның жасаған баяндамасында: «қоғамдық өмірде күннен-күнге жариялылық, шынайылық, кемшіліктермен келіспеушілік, талап ету, бүкіл халық болып қайта құру ісіне ат салушылықтың байқалатындығы сөз етілді. Бұның барлығына жаңа ынталық берген 1987 ж. қаңтардағы М.С. Горбачевтың жасаған баяндамасы жаңа серпіліс берді» - дейді. Ол өз баяндамасында партияның қайта құру және кадр саясатындағы теориялық және тәжірибелік мәселеге байланысты нақты бағдарлама жасап берді дейді /5/.

КОКП Орталық Комитетінің бас секретары М.С. Горбачев өз баяндамасында: «лениндік талаптар негізінде халықаралық тәрбие беру ісін жалғастыру қажет екендігін, партияның XXVII съезіндегі партиялық, мемлекеттік, шаруашылық органдарында барлық ұлт өкілдері мен халықтар болуы тиіс, сонда ғана басқаратын жетекші кадрлар арасында ұлттық құрылым толық сезілетін болады» - деген /5, 9 п./.

«1986 ж. Алматы қаласында орын алған бұзақылық осыған байланысты болды» - дейді Г.В. Колбин. Сондықтан Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті қайтақұру бағытындағы жұмыстардың барлығын анықтап, жағдайды қалпына келтіруді өз қолына алды: маскүнемдікті, нашақорлықты, пайдасыз жұмысты қалпына келтіруде күрес жүргізу жұмыстарын қатаң бақылауға алуды күшейтті. Осы мақсатта Қазақстанның Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретарының жетекшілігімен, облыстық атқару комитеттерінің, қалалық және аудандық бірінші хатшыларымен жүйелі және арнайы бағытта жұмыс жасау тәртібін күшейту ұйымдастырылды. Олар басқару қызметіндегі шығармашылық координациясын, осы тапсырмаларды шешуде олардың нәтижелі болуын қамтамасыз етуді өз міндеткерліктеріне алды /5, 11 п./.

Республиканың Жоғарғы Кеңесі Президиумы ұрыларға қатысты, еңбек етпей біреудің арқасында күн көретіндерді жазалауды күшейту туралы бұйрық қабылдады. Қаңтар және ақпан айларының өзінде республиканың астанасынан біреудің көмегімен күн көретін және соларға жағдай жасаған 2200 адам шығарылды. Қоғамға кері әсер ететін мұндай жағдайлармен күрес жүргізу, соның ішінде қылмыскерлермен күресу әлеуметтік әділеттілік үшін күресу деген сөз, адам еңбегін көтеру, халықтар арасындағы достастықты нығайту, халықаралық тәрбие берудің күшті құралы. Әйтпесе қылмыстық әрекеттер көбінесе қандай ұлттың болса да ұлтшылдық белгілерін көздеуіне алып келеді, ол әртүрлі ұлт адамдарының ашуы мен ызасын келтіреді /5, 12 п./.

Адамдарды халықтар бауырластығы мен достастықты халықаралық дәрежеге көтеру жұмыстарымен айналысатын әр ұлт өкілімен айналысу қажет. Кейбір қазақ халқы өкілдері арасында ұлттық көзқарастар бар, сол сияқты кейбір орыс халқы арасында да жергілікті және басқа ұлт адамдарына шыдамдылық танытпайтындығы, оларды сыйламайтын әрекеттерінің бар екендігін назарда ұсталынуы тиіс /5, 23 п./.

1986 ж. алаңға шығып кінәсіз жазаланған қазақ жастары 1989 ж. ақталды. Олардың құқықтарын қорғайтын ұйымдар құрылды. Мұның өзі 1989 ж. КСРО-ның ыдырауынан кейін іске асырылды.

1 ҚРПМ қор 708, тізбе 133, іс 15, парақ 2-4, 120.

2 ҚРПМ қор 708, тізбе 133, іс 3, парақ 5.

3 ҚРПМ қор 708, тізбе 133, іс 13, парақ 57.

4 ҚРПМ қор 708, тізбе 133, іс 12, парақ 57.

5 ҚРПМ қор 708, тізбе 133, іс 7, парақ 6.

Резюме

Мукатова Д. - доктор исторических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Политическая ситуация в Казахстане во второй половине 1980 года

В статье представлена политическая жизнь Казахстана во второй половине 1980 года. Рассмотрен доклад Г.В. Колбина в центральном комитете компартии Казахстана 21 июля 1987 года, а также документационным основанием является национальное восстание в городе Алматы 1986 года, которое имело место быть в общественно-политической жизни республики. В статье говорится о том, что на современном этапе необходимо определить организацию учебно-воспитательного процесса на национальном языке в дошкольных учреждениях и в специальных кластерах и группах, а также современное состояние и востребованность национальных школ. В статье представлено, общественным требованием является - создание организации защищающих права без вины наказанной казах-

ской молодежи участвовавших в восстании в 1986 году, которые были оправданы в 1989 году. Данное действие привело к распаду СССР в 1989 году.

Ключевые слова: Колбин, город Алматы, центральный комитет Казахской компартии, национальная проблема, 1986 г., СССР

Summary

Mukatova D. - Doctor of Historical Sciences, Kazakh National Pedagogical University named after Abai

The political situation in Kazakhstan in the second half 1980

The article presents the political life of Kazakhstan in the second half of 1980. Having considered the report G.V. Kolbina in the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan July 21, 1987, as well as the Documentation basis is the national uprising in the city of Almaty in 1986, which was the place to be in public and political life of the republic. The article said that at the present stage it is necessary to define the organization of the educational process in the national language in preschool and special clusters and the group, as well as the current state of and the demand for national schools. The article presents, the public is demanding - the creation of the organization protecting the rights without guilt punished Kazakh youth participated in the uprising in 1986, who were acquitted in 1989. This action led to the disintegration of the USSR in 1989.

Keywords: Kolbin, Almaty, Kazakhstan Central Committee of the Communist Party, a national problem, in 1986, the Soviet Union

ӘӨЖ 342.1(574.2+5753)

ҚЫРҒЫЗ-ТӘЖІК МЕМЛЕКЕТТІК ШЕКАРАСЫ: ТАРИХЫ, ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЗАҢДЫ РӘСІМДЕЛУІ

А.Н. Шұқыжанова – *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Аймақтану кафедрасының докторанты,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.*

Мақалада Қырғызстан-Тәжікстан мемлекеттік шекарасының 1920 жылдардың басындағы ұлттық территориалды делимитациядан осы кезге дейінгі тарихы, қалыптасуы барысында кездескен мәселелер қарастырылады. Аталған республикалардың шекарасын құру кезінде Кеңес үкіметінің осы аймақта өмір сүріп жатқан елдердің этникалық, шаруашылық және әлеуметтік ерекшеліктерінің ескерілмегендігі, 1930 жылдары республикалардың жерлерін колхоздарға бөліп берудің нәтижесі мемлекеттік шекараны делимитациялау кезінде түрлі қиындықтар туғызды.

Кілт сөздер: Тәжікстан, Қырғызстан, мемлекеттік шекара, делимитация, демаркация, ұлттық территориалды межелеу

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында екі жақты ынтымақтастықтың келісімдеріне қол қою ісінде Қырғызстанның Баткен облысы мен Тәжікстанның Ходжент облыстары арасындағы су мен жерді пайдалануды реттеу мәселесіне немесе даулы шекаралық сұрақтарға қатысты позициялардың әртүрлілігі кедергі болып отырды. Екі мемлекеттің бір бірінің территориалды біртұтастығын мойындау мәселесінде қырғыз және тәжік тарапының көзқарастары әртүрлі болды.

1993-1996 жылдардағы саяси кеңестерден кейін ортақ дауларды шешуге қатысты екі жақ арасында белгілі бір консенсуске келу 1996 жылы шілдеде келісімге қол қоюға мүмкіндік берді. Достық және тату көршілік мемлекетаралық қатынастардың дамуына негіз болған Қырғызстан Республикасы мен Тәжікстан Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастар негізі туралы келісім мен екі жақты мәселелерді кешенді қарастыратын Үкімет аралық комиссия туралы Протокол.

1997 жылы қарашада Ош қаласында екі жақты мәселелерді кешенді қарастыру бойынша Үкіметаралық қырғыз – тәжік комиссиясы жұмысы шеңберінде қырғыз-тәжік мемлекетаралық шекарасын заңды рәсімдеу туралы келіссөздер жүргізілді. Келіссөздер жүргізу үшін шекара мәселесі бойынша жұмыс топтары құрылды. Бұл жұмыс топтарының екінші кездесуі 1998 жылы ақпанда Тәжікстан Республикасының Худжанд қаласында болды. Екі кездесуде тараптар қырғыз-тәжік мемлекеттік шекарасын делимитациялауды жүргізудің құқықтық негіздері туралы пікір алмасты. Жұмыс барысында тараптар шекара мәселесіне қатысты келіссөздерді жоғарыда көрсетілген Үкіметаралық комиссия қызметінен бөлу керек деген шешімге келді. Қырғызстан Республикасының Үкіметі 2000 жылы маусымда қырғыз-тәжік мемлекетаралық шекарасын делимитациялау мен демаркациялауға қатысты келіссөздерге өз делегациясын құрды.

2002 жылы желтоқсанда Бішкекте шекара мәселесіне қатысты делегацияның бірінші кездесуі өтті. Осы кезден бері келіссөздерде қырғыз-тәжік мемлекеттік шекарасы линиясын жүргізудің құқықтық негізі қарастырылып келеді. Келіссөздер мазмұнына онсызда күрделі шекаралық мәселелерді қиындатқан ұлттық – территориалды межелеу салдары мен одан кейінгі шаруашылық бөлу әсер етеді [1].

Тәжікстан Республикасы 1929 жылдың 5 желтоқсанына дейін Өзбек КСР-нің құрамында автономды

республика ретінде болғаны белгілі. Сондықтан 1929 жылға дейін оның мүддесін межелеу үрдісі мен одан кейінгі бөлу кезінде Өзбек КСР-і қорғады. Тәжік КСР-і құрылғанда автономды республика территориясына Қырғызстанмен шекарадағы шешілмеген мәселелерімен Ленинабад облысы қосылды [2].

1930 жылдары бүкіл КСРО-да колхоздардың жерді пайдалану жұмыстарында жетіспеушіліктер көрінді. Мәселені шешу үшін 1935 жылы 7 шілдеде КСРО-ның Халық Комиссарлары Кеңесі колхоздар, ауылшаруашылық артельдері мен басқа да жерді пайдаланушыларға жерді мәңгі игеруге құқық беретін мемлекеттік актіні беру жұмыстарын жүргізуді шешті. Бұл жұмыстар барысында жерді шаруашылықсыз басқару, алабарлық және ұсақ контурлық фактілері анықталды. Ең басты қателік шаруашылық аралық шекара сызығының шырмалғандығы болды.

Жерді басқару комиссиясына жерді игерушілерден көршілері заңсыз олардың жерлерін пайдаландығы жөнінде шағымдар түсе бастады. Бұл мәселелерде ақиқатты анықтау ең қиын еді. Әсіресе колхоздардың шекарасы республикалардың әкімшілік шекараларымен сәйкес келмегенде қиындады.

Мұндай факторлар Қырғыз КСР-і мен Тәжік КСР-і арасында әкімшілік шекараға да тән болатын. Жағдай қақтығысқа айналуы мүмкін болғандықтан 1949 жылы 28 маусымда Қырғыз КСР-і мен Тәжік КСР-інің паритетті комиссиясы Тәжікстанның Ленинабад облысының Ифара ауданының «Правда», «Мехнат», «Большевик Таджикистана» және Қырғыз КСР-інің Ош облысы Баткен ауданының «Озгөрүш», «Қызыл-Ай» колхоздарының шағымдарын қарастырды. Аталған комиссия 1935 жылдың 7 шілдесіндегі КСРО – ның халық комитеті Кеңесінің Шешімі анықтаған колхоздардың жерді пайдалану принципі негізінде даулы мәселелерді шешті. Барлық колхоздардың шағымдары негізделмеген деп танылып, қайтарылды [3].

Комиссия мынадай шешімге келді: «Бұдан кейін жерге қатысты даулар болмас үшін паритетті комиссия таяу арада Тәжік КСР-і мен Қырғыз КСР-і арасындағы республикааралық шекараны анықтау қажет деп шешті. 1938-40 жылдары шыққан картада 1:500000 және 1:100000 масштабта көрсетілген бұл шекаралар екі республиканың нақты қай жерде орналасқандығын ескермейді, сол себепті Қырғыз КСР-інің Баткен ауданының 14 колхозы мен жергілікті тұрғындары бар 8 колхоз Тәжік КСР-інің шекарасында қалды.

Комиссияның тәжік тарапы ортақ шешімді немқұрайлы қабылдағандықтарын уақыт көрсетті. 1949 жылы 6 қарашада Тәжік КСР-інің Министрлер Кеңесі КСРО-ның Министрлер Кеңесін Қырғыз КСР-інің Министрлер Кеңесіне олардың территориясындағы жерлерді босатып, Қырғыз КСР-і шекарасында аталған колхоздардың жерді пайдалану жұмыстарын анықтауды сұрады.

Шекарадағы бітпейтін даулардан кейін 1958 жылы ақпанда екінші Қырғыз КСР-і мен Тәжік КСР-інің паритетті комиссиясы құрылды. Екі республиканың территориялды мүдделерін есепке ала отырып Ош облысының Баткен ауданы мен Ленинабад облысының Ифара ауданы арасындағы шекараны анықтады. Паритетті комиссия «Тәжік КСР-і мен Қырғыз КСР-інің Министрлер Кеңесін КСРО-ның Жоғары Кеңесінің Президиумына осы шекараны бекіту туралы кіру» туралы шешімге келді.

1958 жылғы 26 ақпандағы Паритетті комиссия протоколы 1958 жылдың 1 қазанындағы №545 Ош облысполкомы және 1958 жылғы 4 желтоқсанда Қырғыз КСР-і Министрлер Кеңесінің шешімімен бекітілді. Тәжік КСР-і тарапынан №495 1958 жылғы 28 маусымда Ленинабад облысполкомы шешімімен бекітілді. 1959 жылы наурызда Тәжік КСР-і Министрлер Кеңесі №99 телеграммасымен Қырғыз КСР-інің Министрлер Кеңесіне 1958 жылғы паритетті комиссия Протоколы бойынша қарсылықтары жоқ екендігін мәлімдеді [4].

1959 жылы 17 наурызда Қырғыз КСР-інің Лейлек ауданы мен шектес жатқан Тәжік КСР-інің Канибадам, Ленинабад, Пролетар, Нау және Ганч аудандары арасындағы республикалық шекараны анықтау мәселесін қарастырған үшінші паритетті комиссия ортақ шешімге келді.

Аталған Протокол 1959 жылы 28 сәуірде Ленинабад облысполкомы №110 шешімімен бекітілді. 1963 жылы, 1968-69, 1974 жылдары жеке телімдерде екі жаққа ортақ жерге қатысты даулар екі жақты қаралды.

1980 жылы «Киргизгипрозем» және «Таджикгипрозем» жобалық институттары республикааралық шекараны реттеу туралы материал дайындады. Нәтиже Тәжік КСР-інің шаруашылығы Қырғыз КСР-інің территориясында 1675 га, ал Қырғыз КСР-інің шаруашылықтары Тәжік КСР-інің территориясында 473 га жерді қолданылатынын көрсетті. Бұл жұмыстың шешімі қабылданбады [5].

1986-1987 жылдары республикалар паритетті комиссия құрды. Мәселені талқылағаннан кейін Қырғыз КСР мен Тәжік КСР-лерінің арасындағы әкімшілік шекараны құруда тараптардың позициялары әртүрлі екендігін көрсетті. Қырғыз КСР-інің өкілдері 1958-1959 жылдардағы паритетті комиссия бекіткен шекара сызығын негізге алуды ұсынды. Тәжік КСР-інің өкілдері бұл ұсынысты Тәжік КСР-інің Жоғарғы Кеңес Президиумы мен Министрлер Кеңесі бекітпеді деп қабыл алмады. 1924-1927 жылдары ұлттық межелеу кезінде анықталған шекараны негізге алуды ұсынды.

Талқылаудан кейін Тәжік КСР-інің өкілдері жерді орналастыру қызметінің шешімімен келісіп, республикааралық шекараны орнату туралы жаңа ұсыныстар енгізді. 1988 жылы 17 маусымда Тәжік КСР-нің Министрлер Кеңесі Қырғыз КСР-інің Министрлер Кеңесінің қарауына сол кездегі шекараның орналасуы бойынша республикааралық шекараны құру туралы Тәжік КСР-інің Жоғары Кеңес Президиумы Қаулысы мен жаралығының жобасын ұсынды. 1989 жылы шілдеде бұрын қолданысқа берілген жерді есепке ала отырып шекараны анықтау қажеттігі туралы пікірге келген Қырғыз КСР мен Тәжік КСР-інің паритетті комиссиясы құрылды. Аталған комиссияның шешімі екі республиканың Министрлер Кеңесімен қарастырылып, Тәжік КСР-інің 1990 жылғы 12 қаңтардағы Министрлер Кеңесінің №10 Қаулысымен Қырғыз КСР-інің Министрлер Кеңесінің 1990 жылғы 16 қаңтардағы №10 Қаулысымен мақұлданып, Жоғарғы Кеңес қарауына берілді. Бұл қаулыларды бекіту үшін қажетті рәсімдер республикалық және кеңестік деңгейде орындалмады. Бұл ретте де шекаралық мәселе логикалық шешімін таппады.

Осындай ауыр тарихи нәтижемен қырғыз-тәжік мемлекеттік шекарасын заңды рәсімдеуге қатысты келіссөздер басталды. Қытай Халық Республикасымен келіссөздердегі Бірлескен делегация (Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Ресей Федерациясы) шеңберіндегі бірлескен жұмыс тәжірибесі, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекеттік шекараны заңды бекіту бойынша екіжақты тәжірибе, шекаралық мәселелерді шешудегі әлемдік тәжірибеге сүйене отырып қырғыз және тәжік тараптарының үкіметтік делегациясы келіссөздерді жүргізудің байсалды механизмдері туралы келісті [6]. Осы келісілген механизмдердің ережелері мен принциптерін орындайтын болса келіссөздер барысында қақтығысты жағдай орын алмайды.

Осы үрдістер негізінде қырғыз-тәжік барлық шекараның 50 пайызын құрайтын таулы аумақтардың 541 шақырым шекара сызығы белгіленді. Басқа алқапты аумақтардағы шекара сызығының орналасуын белгілеу үкіметтік делегацияға қалды. Ол үшін тараптарға арнайы, дипломатиялық және саяси мазмұндағы мәселелерді шешу үшін күш салу керек.

Қиындықтарға қарамастан Қырғызстан Республикасы мен Тәжікстан Республикасы екі халықтың мүддесіне қайшы келмейтін екі жаққа да тиімді шешім қабылдап шекара мәселесін шешулері тиіс.

Бұл мемлекеттер арасындағы шекараға қатысты даулар көбінесе Ферғана алқабына қатысты. Қырғызстан мен Тәжікстан қарым-қатынастарында айтарлықтай қарама-қайшылықтар болмағанымен, территориялық даулар екі республиканың қарым-қатынасын қиындатады. Қырғызстанның Баткен аймағы екі жақ тараптың үнемі назарында тұратын аймақ. Территория Қырғызстанның юрисдикциясында және Тәжікстан тарапынан ешқашан талап етулер болмаған. Алайда аймақтағы әртүрлі этностық топтар арасында тарихи әділетсіздік естелігі бар.

Тәжікстаннан су резервуары мен жайылымға бай 20 км жер телімімен бөлініп жатқан Ворух анклавты екі ел арасындағы ең маңызды даулардың бірі.

2002 жылы көктемде Тәжікстан Қырғызстанмен шекара аймақтарында шекара бағандары мен бақылау пунктерін орната бастады. Бұл аудандар нақты қай мемлекеттікі екендігі белгісіз болатын. Жасанды құрылған тәжік шекара бағандары мен тексеру пунктеріне шекарадан өтер кезде үнемі қиындықтарға ұшырайтын жергілікті халық наразы болды. Себебі ол жерлерді халық өздеріне тиесілі деп есептейтін [7]. Мысалы, 2002 жылы қазанда тәжік шекарашылары жолды жауып, жүк машиналарын Тәжікстанның Исфара аймағына қайтарып, салық талап еткен деген ақпарат БАҚ-да тарады. Аймақта мұндай шиеленістер бірнеше рет қайталанды және қырғыз тарапынан болған наразылықтарға мән берілмеді. Тәжіктер не істесе де өз территориясында істеп жатқандығын және еш мемлекеттің шекарасына нұқсан келтірмедік деп мәлімдеді. Қырғызстан бұл әрекеттерге өз шекарасында шекара бағандары мен қатал бақылау қызметін қоюмен жауап берді.

2003 жылы 3 қаңтарда Тәжікстанның Соғды аймағының 200 азаматы Қырғызстанмен шекараға басып кіріп, қырғыз шекара постын талқандады. Жауап ретінде, Қырғызстанның Баткен облысының тұрғындары жаңадан салынған шекара постын қиратты. Сарапшылар 1989 жылғы жағдай қайталанып, аймақта этнос аралық шиеленіс болуы мүмкін деп алаңдады. Өкінішке орай 2010 жылы Қырғызстанның оңтүстігінде қырғыздар мен өзбектер арасындағы этностық қақтығыстардың болуымен жорамалдар жартылай болсын жүзеге асты [8]. Мұндай қақтығыстардан кейін этнос аралық шиеленістерді жоғары үкіметаралық деңгейде ғана шешпей шекара маңында тұратын халықпен де санасу керектігін көрсетеді.

2015 жылдың қарашасында Бішкекте Тәжікстан мен Қырғызстанның мемлекеттік шекарасын делимитация және демаркациялауға байланысты үкіметаралық комиссия кезекті отырысы болды. Тәжік-қырғыз шекарасының 400 шақырымын делимитациялау мен демаркациялауды талқылады. Тәжікстанның геодезия және жерді басқару мемлекеттік комитетінің мәліметі бойынша Тәжікстан мен Қырғызстанның мемлекеттік шекарасы 978 шақырымды құрайды. 530 шақырымның делимитациялық жұмыстары аяқтал-

ды. Шекараның даулы 448 шақырым телімі Соғды облысының халық тығыз орналасқан пункті арқылы өтеді. Тәжікстан шекараны 1924-1927 жылдардағы құжаттар негізінде анықтау керек деп ұсынады. Алайда қырғыздар бұл ұсыныспен келіспей, өз кезегінде 1958 жылғы паритетті комиссия материалдары шеңберінде шешуді ұсынады. Сондықтан, тараптар ортақ пікір мен келісімге келе алмай аталған бағыттағы келіссөздер жалғасуда [9].

Қорытындылай келе Орталық Азия республикалары шекара мәселесін бір жақты ғана шешкілері келетіндігін көреміз. Аймақтағы шекара делимитациясын шешу үшін бірігіп жұмыс істеу керектігін түсінсе де ынтымақтастыққа барғылары келмейді. Бұл жағдайды қиындатып, шекара делимитациясына қатысты прогрессті баяулатады.

Орталық Азия республикаларының ішінде тек Қазақстан мемлекеттік шекарасын делимитациялаған. Аймақта Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттері арасында шекара мәселесі толығымен шешілмей, қазіргі кездегі шекаралық, территориялды мәселелердің өзегі болып отыр. Шекара мәселесін шешудің екі жолын көрсетуге болады. Біріншісі республикаларды мемлекетаралық шекараны бейбіт шешуге шақыратын аймақтан тыс мемлекеттер, екіншісі аймақ елдерінің барлығын қамтитын интеграциялық не басқа ұйым.

1 Аламанов С. *Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана*. - Бишкек, 2005. – с. 38-39.

2 Бобохонов Р. *Национально-территориальное размежевание и создание союзных республик в Центральной Азии (1924-1936 гг.)*. Ч. 2. // <http://news.ivist.kz/89137166-nacionalno-territorialnoe-razmezhevanie-i-sozdanie-soyuznyh-respublik-v-centralnoy-azii-1924-1936-gg-ch-2---r-bobohonov>

3 Абашинов С. *Национальное размежевание в Ферганской долине: как все начиналось*. // <http://www.idmedina.ru/books/islamic/?4695>

4 *Soviet Rule and the Delineation of Borders in the Ferghana Valley, 1917-1930. Ferghana Valley: the heart of Central Asia* / edited by S.Frederick Starr with Baktybek Beshimov, Inomjon I.Bobokulov, and Pulat Shozimov. - p. 104.

5 Bergne P. *The birth of Tajikistan*. I.B. Tauris. - London, 2007. - p. 301-303.

6 Haugen A. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 344-35.

7 Dadabaev T. (2012): *Securing Central Asian Frontiers: Institutionalisation of Borders and Inter-state Relations, Strategic Analysis*, 36:4, - p. 566.

8 Аламанов С., Уметалиева А. *Трансграничные конфликты: Обзор трансграничных конфликтов на государственной границе Кыргызской Республики с сопредельными государствам*. // “Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями: уроки для будущего”. Альманах №2/ Под ред. А.Алымбаевой, Т.Тагарева; Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами и Центр по менеджменту безопасности и обороны при Институте информационно-коммуникационных технологий Болгарской Академии наук, 2014 г. - Женева-Бишкек-Рига-София: 2014. – с. 160-162.

9 *Послы Таджикистана и Кыргызстана в Москве высказались за скорейшее решение споров на границе*. <http://news.tj/ru/node/217967>

Резюме

Шукыжанова А.Н. - докторант кафедры регионоведения ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана, E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

Кыргызско-таджикская государственная граница: история, становление и юридическое оформление

В статье рассматривается история и проблемы при становлении кыргызско-таджикской государственной границы начиная с 20-х годов прошлого века по сегодняшний день. Республики Центральной Азии были созданы советской властью в 20-30 гг. XX-го века в результате национально-территориального государственного размежевания и при институционализации границ в полной мере не были учтены их этнические, хозяйственные, социальные особенности. Их границы определялись условно, часто просто произвольно. Искусственно созданные советские и формальные границы стали средством политического манипулирования и привели к проблемам во время делимитации межгосударственных границ.

Ключевые слова: Таджикистан, Кыргызстан, государственная граница, делимитация, демаркация, национальная территорияльное размежевание

Summary

Shukyshanova A.N. - Phd Student of regional studies department of L.N. Gumyliyov ENU, the Republic of Kazakhstan, Astana, E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

Kyrgyz-tajik state border: history, formation and legal registration

The article discusses the history and problems with the formation of the Kyrgyz-Tajik state border since 1920s to the present day. The Central Asian Republics were established by Soviet power in 20-30 years. During the national territorial delineation ethnic, economic and social features of Central Asian Republic's was taken into account. Their boundaries were

determined arbitrarily. Artificially created and formal borders have become a means of political manipulation and lead to problems during the delimitation of interstate borders.

Key words: Tajikistan, Kirgizstan, state border, delineation, demarcation, national territorial delineation

УДК 130.2: (73/76+2+572)

ҚАЗАҚ БОЛМЫСЫН ТАНУДЫҢ САХНА ӨНЕРІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Қ.З. Халықов – *Т.Жүргенов атындағы қазақ Ұлттық өнер академиясы ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры, филос.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Мақала академиялық драма театрлары қойылымдарында қазақ болмысын тарихи-мәдени тұрғыдан пайымдауға арналған. Тарихи-философиялық таным әдіснамасы рухани жақын көзқараста халық философиясының даму үдерісінде де, қоғамның даму тарихына да ерекше мән береді. Бұлар қос ағымды мәдениет бірлігін айқындайтын басалқы факторға жатқызылып, екі бастау да мәдениеттің сындарлы анықтамасында көрсетіледі. Осылай бола тұра тарихи-философиялық танымның осы құндылықтарын «прагматикалық түрде түсіну басым болып тұрған кезде, оның теориялық және әдіснамалық өлшемдерін жүйелі түрде зерттеу қиындыққа соғады. Сондықтан, қазақ болмысының өзіндік ерекшелігін тану үшін оның рухани ділі мен дінін, мәдени негіздерін тарихи-философиялық ілім тұрғысынан тану маңызды.

Тірек сөздер: ұрпақ, қазақтар, тарихи спектакльдер, танымдағы прагматизм, руханилық

Өнер әлемі өз аумағында көркемдік үдерісте қанша күрделі даму мен қақтығыстарға ие болса, театр өз алдына қоғамды әр түрлі әлеуметтік, саяси және т.б. аспектілер бойынша сынаушы, дәріптеуші ғана емес, театрлық сананың шексіз дамуға мүмкін еркіндігін іздеуші құбылыс. Драматургиялық ойды синтездеу арқылы көркем шығармаға жеткізу ғана емес, театр сыны арқылы өзін талдау мен қатаң сынның тезіне өткізуге қабілетті орган. Мұндай күрделі үдерісте қойылымға жаңашыл форма мен сарынды ойды сомдап тұтас шығармаға жеткізетін режиссер мен қойылымға қатысатын құрамдар. Жалпы, театр қоғамдық сананы қалыптастыратын институттардың бірі. Сондықтан, бүгінгі уақытта театрда әлемдік айналымда қалыптасқан классикалық, заманауи драматургияны ғана емес, ұлттық болмысымызды тереңінен танытуға бағытталған сахналық шағармаларды да қамтиды. Бұл орайда «Еліміз Тәуелсіздігінің 25 жылдығы» мерекесін байланысты, ұлт өнегесі мен мәдени қалыптасқан құндылықтарын зерттеудің тарихи-мәдени маңыздылығы туралы. Осы орайда, біз мақаламызды қазақ даналылығының, тапқырлығының театр қойылымындағы тағылымына арнап отырмыз.

Қазақ хандығы мұрасын зерттеу бүгінгі уақытта қазақ философиясы үшін тарихта өткен ұрпақтардың рухани, дүниетанымдық көзқарастарын зерттеу, бағамдаудың бірінен орын алады. Еліміздің ғалымдары Егеменді Ел ретінде қазақ халқы философиясы мен тарихын өз деңгейіне көтеруге, оның халықтық өлшемін айқындауға және оның ұлттық концепциясын жасауға күш салуда екендігін көреді. «Рухани жақындыққа тарихи-философиялық көзқарас халық философиясының даму үдерісінде де, қоғамның даму тарихына да ерекше мән береді. Бұл көзқарасты қос ағымды да мәдениет бірлігін айқындайтын басалқы факторға жатқызады. Ал тарихи-философиялық танымның әдіснамасы осы көзқарасқа сыни түсінікті және оның мына қағидаларын енгізеді: а) әрбір философиялық тұтастықты және оны құрайтын бөліктерін оның өзіне тән қисынды-әдіснамалық қағидаларына сәйкес анықтау. Философия тарихында ненің қалай болғандығын емес, керісінше, ол неге осылай болған, неге басқаша болмаған деген идея басымдығын көрсетеді. Тарихи-философиялық танымның осы құндылықтарын «прагматикалық түрде түсіну басым болып тұрған кезде, оның теориялық және әдіснамалық өлшемдерін жүйелі түрде зерттеу қиындыққа соғады» [1, 7 б]. Сондықтан, қазақ болмысының өзіндік ерекшелігін тану үшін оның рухани ділі мен дінін, мәдени негіздерін тарихи-философиялық ілім тұрғысынан тану маңызды.

«Ал тарихи-философиялық ілім болса, адамзаттың «құнды жетістіктерін және нақты – тарихи, ұлттық, адами-кісілік түрлері мен әртүрлі салт-дәстүрлерінің өзара қарым-қатынаста болатынын», олардың рухани жүйесін, алғашқы философиялық пайымдауларын, дінін, мәдени-зерделілігін халықтық философияның тарихынан бөле-жара қараудан сақтандырады. Философия тарихында халықтық дүниетаным идеялардың үздіксіз қарым-қатынасы шеңберінде, әлеуметтік сипат барысында және мәдени негіз деңгейінде толысып отырады» [2, 14 б]. Қазақ халқының даналық мұрасын зерттеуші ғалымдарымыз айтқанындай «өз болмысымызды түсінудегі олқылықтарды және түсіндірудегі кемшіліктерді тізіп беретін емес, оларды талдайтын жауапты кезең келді. Тарихымыздағы қазақ хандарының мемлекеттікке қол жеткізу мен ел бірлігін сақтап, ұлан ғайыр елі мен жерін сақтай білудегі кемеңгерлігі мен даналығы баға

жетпес тағылымға ие. Бұл – тұтастығымызға, тәуелсіздігімізге қажет ұстанымдар. Өйткені Ақтайлақ би айтқандай, «айтпаса – білмейтін, ашпаса – көрмейтін ұрпақ өсіп келеді. Еске алатын тағы бір жай – қазақ халқының дәстүрлік ерекшелігі. Қазақи болмыс, а) адам болу мен ел-жұрт болу бағдарын бірге ұстаған салтынан, ә) ұрпақ өресін атамекенмен үйлестіре қараған мәдени-ұлттық дәстүрінен, б) халықтық салтты жоғары құндылық ретінде қабылдаған бағдарынан құралады және жаңғырады. Қазақ - өз атамекенінде, Қазақстан елінде ежелгі заманнан бері өміп сүріп келе-жатқан әлеуметтік-мәдени мәртебесі жоғары тарихи халық, беташар ұлт. Халықтық болмыс қазақ бейнесін толықтырады» [2,15 б.].

Бүгін қазақ болмысы мен мәдениетінің тарихтағы орны және рөлі туралы мәліметтердің ғана емес, көзқарастардың да көбейгенін және кеңейгенін аңғарамыз. Тарихи тәжірибе көрсетіп отырғанындай ұлттық болмысымызды зерттеудің өзектілігі мен жауапкершілігі ұлғаюда. Этнофилософия қазақ мәдениеті мен өнерінің қазіргі уақытпен үндестікте өркениетке сай қадам жасап, үйлесімді дамуы жолында көптеген күтпеген мәселелерді жүйелі түрде зерттеп, жолға қоюды талап етеді. Ғасырға жуық уақыт Мұхтар Әуезов атындағы қазақ академиялық драма театры - Алматыдағы іргелі қазақ театрларының бірі. Театр сахнасында ерлікке толы ұлы өмірлер, патриоттық-отаншылдық сезімдер, жанқиярлық ерен еңбектер жан-жақты жырланатын қойылымдармен қатар, халқымыздың рухани асыл армандары мен мұң-мұқтаж, талап-тілегін бейнелейтін тарихи-эпостық тақырыптағы шығармаларға да көп ден қойды. М.Әуезовтың «Абай», «Еңлік-Кебек», «Қобыланды», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» және көптеген басқа да спектакльдері шығармашылық үлкен табыстарға ие болды. Осы арада ескеретін нәрсе тарихқа уақытпен салыстыра отырып көз жүгірту, оның сахналық болмысының қалануына зер салу. Драматург Қ.Ысқақтың «Қазақтар» қойылымы қазақ тарихынан тағылым ретінде көременге айтары өзгеше. «Қазақ хандығының құрылу кезеңін сипаттайтын «Қазақтар» – тынысы кең, тақырыбы терең тарихи туынды. Бұл шығарма режиссердің де, актерлердің де өз мүмкіндігін барынша аша түсуіне, кейіпкерлердің психологиялық иірімдеріне терең бойлай алуына, актерлық шеберлігін барынша терең көрсете білуіне таптырмас шығарма. Пьесадағы әр сөздің салмағы бар, ол көрермен рухын желпіндіріп, намысын қайрайды, жігерлендіреді, ой салады. Қойылымнан режиссердің ізденгіштігін, эпикалық туындыны жақсы игергендігін көреміз. Ал бұл қойылымдағы Қасым хан бейнесі – бояуы қанық, мазмұны айқын образ. Ұзын-сонар монологты немесе ішкі жан-дүниесіндегі жылт еткен құбылысты ол жарқ еткен көзқараспен ғана ұқтырады. Нагир-ханум қайшылықты образ. Бір қарағанда, өзбектердің жансызы деп қаласыз. Бірақ Нагир Қасымға ғашық. «Жансызға» жан бітірген де – осы сезім. Сол себепті Қасымды өлімге қимай, Нагир жыланға өзін шақтырған жоқ па? Әлде?.. Нақты тұжырым жасауды актриса көрерменнің өз еркіне қалдырады. Осы орайда Дәрия Жүсіптің шеберлігіне тәнті боласыз – ол екі образға қақ бөлінген. Оның сырын ұғу қиын. Бәрі өз ішінде...» [3].

Қарап отырсақ, қазақ театрларындағы қазақ тарихымен байланысты қойылымдар туралы айтқанда елімізге жастар рухын шыңдап, өсіп келе жатқан саналы ұрпаққа жол көрсетіп, отансүйгіштікке тәрбиелеп келе жатқандардың бірі Ғ.Мүсірепов атындағы Жасөспірімдер мен балалар театрын атауға болады. Мысалы: «І.Жансүгіровтың «Исатай-Махамбет» (2003 ж.) қойылымы режиссер Ж.Хаджиевпен қаһармандық, отанға деген сүйіспеншілік, гуманизм Исатайдың – батыр әрі ақын ұлы Махамбет қосшысы ретінде XIX ғасыр басқыншыларымен жүргізген күресінде көрінеді. Оны актер Т.Мейрамов үлкен психологиялық шеберлікпен Исатай өмірінің соңғы сәтінде бейнелейді. Оның кейіпкері Жәңгір ханның әскерлері орыс әскерімен бірлесіп Махамбетті өлтіретінін де біледі. Дегенмен, Исатай өзінің халқының қаны төгілмес үшін ол бейбіт жолмен шешуді ұйғарады. Жәңгір ханның жалған уәдесіне сеніп, өз елі мен жұртын қорғауда алдаудың торына түсіп, қапыда өледі. Батырдың алып рухы мен қайсарлығы көрермендеі осылай таң қалдырады» [4,166 б.].

Тарихта Жәңгір хан есімі Махамбет-Исатай көтерілісіне қатысты көп айтылады. «Оның хан сайлануы 1824 жылы I Александр императордың арнайы жарлығына сай тигендігі білгілі. Жәңгір – еуропалық мол білім алған, бірнеше тілді меңгерген адам. Хан ордасында және Астраханьда өз үйі бар, Саратовта меншікті сауда сарайы, орынборда қонақжайы болды. Петербургте бірнеше рет болған, I Николайдың тәж кию салтанатына қатысқан, Қазан мен Кавказды аралаған» деген деректер бар [5,109 б.]. Ресейдің отарлау биілігіне қарсы қазақтардың халықазаттық күресін Қасым сұлтан баласы, Абылай хан немересі Кенесары қазақтары рубасыларының үлкен бір тобы хан көтерген болатын. «1842-1843 жылдары Бұхара әмірі Насрулла хан Кенесарыны қазақ ханы деп мойындады. Бар өмірін Ресей құрамындағы Қазақстанның саяси автономиясы жолындағы үздіксіз соғыспен өткізді. 1846 жылы ол соңына ерген халқымен орыс әскерінің қысымымен Шу, Іле бойына қарай тықсырылады. Бұл арада ол Тянь-Шянь қырғыздарының көршілес тайпаларының арасында өз билігін орнату әрекетін жасады. Бірақ 1847 жылы көктемде Кекілік тауы етегіндегі Қарасу өзені бойында қырғыз манаптарының қолына түседі. Әскері түгел қырылып, өзі

қырғыз манабы Қалығұл Әлібековтің қолынан қаза табады. Бұл «еңбегі» үшін жендет Қалығұл кейіннен патша үкіметінен күміс медаль алады» [5,110 б.].

Ал, «Жастар театрындағы» «Исатай-Махамбет» қойылымы «Хан Кенеден» бөлек режиссердің өзіндік философиялық ой қайырымдарымен Махамбет тұлғасының «тар жол – тайғақ кешуін» елдің болашағына қамқоршы ретінде қарайды. «Осы шешімде Махамбет ролін Ж.Зейінәбілов актерлік шабытпен ойнайды. Оладың дуэті айқын да эмоционалды, әрі мазмұны жағынан спектакльдің доминантасы болып табылады. Тарихи ұлы тұлғалардың портретін дәріптеу, жанды әрі қуатты пафоста дәріптегені үшін қойылым ХІ Республикалық театр фестивалінде Бас жүлдеге ие болды» [4,166 б.]. Осы спектакльмен үндес С.Жүнісовтың «Тұрымтайдай ұл еді...» (2004 ж.) қойылымын айтуға болады. Режиссер Ж.Хаджиев спектакльдің барлық құрамдарныда жас Абылай ханның бейнесін аша білді. Тұрымтайдай жас Абылай хан бірнеше айқын сипатымен: отанына деген жанашырлығымен, қайсарлығымен, қаруды жақсы меңгеруімен, қоғамның әр қабатындағы адамдармен тіл табысу тәрізді аса ерекше қабілетімен көзге түседі. Осылай Ғ.Мүсірепов атындағы Жасөспірімдер мен балалар театры жас көрермендеріне кімге еліктеуге болатындығын мысалда көрсетті» [4,166 б.]. Ел тағдыры шешілетін көріністер мен актерлердің хан бейнесін сомдауы көрермендерін ойландырады. Қаусаған ел, мал қамайтын қоршаулармен қалмақтың қазақты қыспақтағаны осы декорациялардың сол кездегі еркінсіздік екенін бейнелейді. Аяғында Шарышпен айқасқан Абылай осы қамал-қоршауды бірақ қиратып, қазаққа бостандықты көптен күткен көктемін аспандағы қиқу қазды қарап өз елінде- өз жерінде жатып қарсы алады.

Абылай ханның өзін көрегендер танығанда да оның тегіне қарап таниды. «Абылайдың ата тегі белгілі. Арғы бабасы – Шыңғыс хан, Жошы хан, бергі бабасы – Қазақ Ордасының негізін салған Әз-Жәнібек, одан соң Еңсегей бойлы Ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Барлық уақытта елге тірек болған, жұрт ұстаған әулет. Қысқа қайырсақ, қазақтың төре деген текті руы» [6,102 б.]. Осында Абылай ролін ойнаған жас актер Ержан самдағай қимылымен жаугершілік заманда жас күнінен әскери дайындығының күшті екендігін көрсетеді, ондағы қаруды меңгеруі халықты тарихтың қызуы басылмаған аңғарына қатыстырғандай етеді. Әсіресе, Төле би бабаның көп баланың ішінен Абылайды тануы - сұңғыла көрегендігі, оған жасарын Тәшкент әкімі бола отырып ірі малдың басын жасырын бергізіп, бағуы көрерменді таңғалдырады. «Абылайдың аруағы көтерілуі – жырға жасында. Жоңғарымен арадағы үлкен соғыстардың бірінде ешкімге мәлімсіз жас жігіт Әбілмансұр жекпе-жекке шығып, қалмақтың бас батыры, қоңтажы Қалден-Сереннің жақын туысы Шарышты өлтіреді. Қанды сайыс Әбілмамбет хан бастаған қалың әскердің рухын көтеріп, қазақтардың үлкен жеңіске жол ашады» [6,103 б.].

Көшпелілер үшін өнер адамға рухани эстетикалық тағылым беруші ғана емес, ол бірлік пен бүтіндікке шақырушы, халық тағдырын қамтитын адами болмысының көрінісі. «Адам-зат тарихы Адам Атадан басталмақ. Осыдан бергі уақытта Адам және Адам-зат деген бір ұғымға айналып, олардың арасындағы тарихи және табиғи айырмашылықтарын көп жағдайларда есепке ала бермейміз. Бірақ, Адам болмысын толығырақ зерттей бастағанда, олардың екі түрлі мәнде қолданылатынын мойындауымызға тура келеді. Абай «өлсе өлер табиғат, Адам өлмес», - дегенінде адамның заттық табиғатының жойылып, оның рухани болмысының мәңгілігін айтқан. Мәңгі өлмейтін адамның идеядағы шындығы, олар: ақыл мен жан. Адамның идеялық шындығы ақылмен түсіндірілмейтін оның тылсымдық болмысы» [7, 7 б.]. Қазақ өнеріне философиялық қатынасымыз «белгілі әлеуметтік ортада қалыптасқан қазақтың бүкіл тарихи өміріндегі тұрмыстық салт-жоралармен, рәсім-белгілерде» орнаған адам болмысының көрінісі ұлттық образды бейнелермен байланысты. Ғарифолла Есімнің «Абай дүниетанымындағы Алла мен адам болмысы (герменевтикалық талдау)» атты еңбегінде: «Абай қолданған «дүние көркі» деген өте ауқымды ұғым. Дүниенің көркін аңғару үшін, алдымен «дүние» деген ұғымды түсініп алу керек. Абай бұл ұғымды жиі пайдаланған» [8, 23 б.]. Қазақ дәстүрлі дүниетанымында әлем мен адамның бірлігін білдіретін ұғымдар ертеректен қалыптасқан. Мысалы, қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдарын зерттеген Е.Ерғалиев, Ғ.Телібаев сынды ғалымдардың зерттеулерінде «бүкіл дүние, жер жүзі, әлем, болмыс, тіршілік, заман, дәуір, ол дүние /бақи/, бұл дүние /жалған/» және т.с. орын алған [9, 32-33 бб.].

Қазақ халқы қай кезде болмасын, аталы сөзді адам өмірінде этикалық-тәрбиелік мәні болғандықтан аса жоғары қадірлей білген. Ә.Қоңыратбаевтың зерттеулерінде шешендік сөздерге байланысты бірқатар ұтымды ойлар айтылған: «...Енді біреулер шешендік сөз бір ғана тапқырлыққа құрылады, олар ойын дәлелдеп айтқан деседі. Әңгіме дәлелдеуде ғана емес, олар логикалық ойға құрылып, елдік мазмұнда болған. Грек, Рим жұртында туған риториканың нормалары бұл кезде ескірген. Бірақ әділет, дұрыстық жолын айтқан нақыл сөздердің бәрі бірдей ескі емес. Халық сондай сөздерді қадірлеп сақтаған. Жазу сызуы кем көшпелі елдерде шешендік сөз өзінше бір өнер, мектеп, дидактика болған. Шешендік сөздің дәуірі - мақал болса, одан алатын ғибрат ескірмейді. «Аталы сөзге арсыз тоқтамайды» деген нақыл содан қалған» [10, 47 б.].

Жоғарыда келтірілгеніндей, шешендік сөздердегі көрініс тапқан ішкі мәнділіктің адам мәніндегі орнының ерекше және жоғары екенін байқаймыз.

«Туғанда дүние бесігін ашады өлең,

өлеңмен жер қойнына кірер денең», - деп ұлы Абай айтқанындай, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, бүкіл өмірі оның болмысында өзіндік ерекшелікке ие екендігі де осы өлеңде өрнектелген. Күйді алғаш ойлап шығарған Қорқыт философиясы да адамзатты осыған еліктіреді. Қорқыт философиясында адамды өлімнен арашалау идеясы уағыздалады. Қорқыт әлемнің қай түкпіріне барса да оның көрін қазып жатады, бірақ ол өлімді мойындамайтын адам. Қорқыт үшін барлық Көк Тәңірінің астындағы тіршілік иелері (ұшқан құс, жүгірген аң, адам) өмірге үлесті және өз өмірі үшін күреседі. «Өлсе өлер табиғат, адам адам өлмес» дегенде Абай адамның заттық табиғатының жойылып, оның рухани болмысының мәңгілігін алға тартқан. Мәңгі өлмейтін адамның идеядағы шындығы, олар: ақыл мен жан. Адамның идеялық шындығы ақыл мен түсіндірілмейтін оның тылсымдық болмысы. «Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей», - деп [11, 93 б.] әуелі болмысын зерттемей оның мәнін танып болмайтындығына зер салады. Бұл қазақ халқының рухани болмысты даралықтан ажырата білуімен анықталады. Қазақ халқының философиялық ойларын терең зерттеген ғалым О.А. Сегізбаев ілкі кезеңдерде қазақтардың өнердегі көрініс тапқан коммуникативті рәміздік-белгі, суреттеу, мәнерлеуде, бейнелік образдарында ойлаудың вербальді-дискурсивті жүйесіне сай келетінін, «маңызды рольді халықтың тіліндегі сөз саптау атқарды, мұндай тіл тұрмыстың коммуникативті функциясын орындайтын ғана тіл емес, адамдар араласу-ының шығармашылықтық формасына тән дискурсивтік, яғни пайымдау тілі болып табылған» деп нақтылықпен айқындаған [11, 36 б.].

Дәстүрлі рухани жүйедегі мәнді тану барысында, адамның дүниеге көзқарасының тіл арқылы кең тарағанын, ғылыми емес, қарапайым көзқарастар түрлері орын алады. Олар күнделікті іс-әрекеттің барысында қалыптасып, өмірдің қалған салаларына назар аудара бермейді, жеке деректерге көп сүйеніп, олардың сапалық ерекшеліктерін ескере бермейді. Г.Ж. Нұрышева «Адам өмірінің философиялық мәні» атты еңбегінде қазақ халқының дүниетанымдық ойлау ерекшелігін өте орынды түрде былай деп дәлелдеген: «Адамның дүниеге көзқарасының қалыптасуы философиядан тәуелсіз, оған дейін жүзеге асатын процесс. Қарапайым сана философияның араласуынсыз-ақ көзқарас тұтастығына, толықтығына және жүйелілігіне ұмтылады. Қазақ халқының дүниетанымына осы аталған сипаттар тән. Қазақтардың дүние туралы түсінік-пайымдары қоғамдық сананың жеке түрі философияға айнала қоймағанымен, қазақ қоғамына тән вербальді-дискурсивті ойлау философиялық сананың элементтеріне толы болды» [12, 104 б.].

Қазақтың бейнесі сезімдік-эмоциялық, көркемдік-мифологиялық, әлеуметтік-психологиялық, этикалық-философиялық тұрғыдан жасалғандығын зерттеуші ғалымдар топшылап жүр. «Этникалық бейне – көркемдік-сезімталдық танымның көрінісі және тұлғаның өрнегі. Бейненің мұндай қосалқы ерекшеліктері алуан. Бейне болмыстан туындайды, бейненің ерекшелігі – болмыс субъектісінің талпынысына қатысты. Қазақтың бейнесі адамның өз атамекені мен ел-жұртындағы қимыл-әрекетінен туындады, сондағы қайраткер ойшылдар арқылы жаңғырды» деліген [2, 62 б.].

Қорыта келгенде, қазақ тарихынан тағылым қазақ болмысының ерекшелігін түсінуге ұмтылыстар мен тұжырымдардың мәдени-философиялық негіздері – қазақтың дәстүрлі мәдениетіне тән ерекше ойлау сипатымен және болмысты өзіндік бағалауымен пайымдалады. Театр қоғамдық институт ретінде көптеген ұлттық-мемлекеттік мәселелерді көтеруге және шешуге қабілетті ұйым. Қазақ театрларының өзінде драматургияда жазылған «Хан Кене», С.Жүнісовтың «Жас Абылайхан» және т.б. тақырыптарда қазақ хандығының бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның мемлекет ретінде егемендігін алу тарихы тереңде жатқандығын, оның қандай қиындықтарды жеңумен келгендігін көрсетеді.

Ең озық идеялар мен жаңарулардың Ұлы Қазақ даласы арқылы өгіп, әлемнің түрленіп дамуына себепші болғандығын тарих жоққа шығармайды, оған дәлел халқымыздың ерекше озық-ой мен жаңашылдықты игеруге деген ерекше қабілеті ұлт болмысының қойнауында жатыр. Сонау сак, үйсін, ғұн заманынан, түркі қағанатынан ел басқару мен даналықты мұрат еткен соны қасиеттер мен тәжірибелердің қазақ хандары бойынан табылғандығын дәлелдейтін деректер жеткілікті зерттелген. Қазақ дәстүрлі өнері жаңару мен жаһандану жағдайында даналарымыздан қалған асыл сөз бен мол мұраны сақтауға және оған сүйене отырып әлемдік үдерістері қатарында дамуға қабілетті екендігін көрсетеді.

1 Қасабек А. *Тарихи-философиялық таным.* – Алматы: ҚазГЗИ, 2002. – 235 б.

2 Қазақтың халық философиясы. *Жиырма томдық.* – Астана: Аударма, 2006. – Т.7. – 544 б.

3 <http://akjunis.kz/4131>

4 *Режиссер өнері / Жинақты құрастырған Р.Г. Хаджиева.* – Алматы, 2008. – 208 б.

5 Сұлтанов Т.И. *Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы. Қазақ хандығының тарихы.* – («Жетінші сөз» сериясы) - Алматы: Мектеп, 2003. – 160 бет.

7 Мағауин М. *Қазақ тарихының әліппесі*. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.

8 Есім Ғарифолла. *Адам-зат*. – Астана: Ақарман, 2008. – 382 б.

9 Есім Ф. «Абай дүниетанымындағы Алла мен адам болмысы (герменевтикалық талдау)»: 09.00.06 мамандығы бойынша философия ғыл.док. ... автореферат. – Алматы, 1994. – 48 б.

10 Ерғалиев Е., Телібаев Ф. *Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары // ҚР ҰҒА хабарлары, 1993. – 32-33 бб.*

11 Абай (Ибраһим Құнанбаев). *Екі томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер мен поэмалар*. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 1. – 304 б.

12 Сегізбаев О.А. *Казахская философия 15–начала 20 века*. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.

13 Нұрышева Г.Ж. *Адам өмірінің философиялық мәні*. – Алматы, 2001. – 240 б.

Резюме

Халыков К.З. - Проректор по научной работе Казахской национальной академии искусств им. Т.Жүргенова, докт. филос.н., профессор, Республика Казахстан, г.Алматы. E-mail: kabykh@gmail.com

Историко-культурные основания сценического искусства в свете понимания бытия казахов

Статья посвящена историко-культурным вопросам понимания бытия казахов в постановках исторических спектаклей в академических театрах драмы. Показано, что методология историко-философского познания имеет взгляды на духовную близость развитию народной философской мысли и развития общества, что относит эти факторы спокойным и имеет критическое определение культуры двух этих истоков. При этом активно привносит свои концепты «прагматическим пониманием»: не о том «почему все так сложилось, а не по другому», «а почему именно так, а не по другому» ставит затруднительное положение в определении методологических измерении его системы. Таким образом, понимание особенности бытия казахов становится актуальным в изучении именно в связи его с духовными, религиозными, культурно-историческими основаниями.

Ключевые слова: поколение, казахи, исторические спектакли, прагматизм понимания, духовность

Summary

Khalykov K.Z. - Vice-Rector For Research on T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Doctor of Philosophical Science, Professor. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kabykh@gmail.com

Historical and cultural foundations of stage art in case understanding of being kazakhs

The article is devoted to historical and cultural understanding of the issues being Kazakhs in productions of historical performances in academic drama theater. It is shown that the methodology of the historical and philosophical knowledge has views on the spiritual closeness of the people's philosophy and the development of a society that considers these factors and calm is critical definition of culture of these two sources. At the same time actively introduces its concepts, "pragmatic understanding": not on "why it happened, but not in another," "but why so and not otherwise" poses a quandary in determining the methodological dimension of his system. Thus, understanding the characteristics of being Kazakhs becomes relevant to study in connection with its spiritual, religious, cultural and historical bases.

Keywords: generation, Kazakhs, historical performances, pragmatic understanding, spirituality

УДК 15-45

КУЛЬТУРА И МОДЕРНИЗАЦИЯ

М.Дәкенов – профессор КазНПУ им. Абая,

Г.Т. Рсалдина – доцент КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова,

А.Ш. Қасымбаев – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова

Данная статья рассматривает культурный фактор, который способствует формированию модернизационных процессов в обществе. В статье определяются основные элементы культурного феномена в контексте социально-политических изменений общественно-политического характера. Авторы статьи показали зависимость от соотношения в культуре традиций и инноваций, в которых принято выделять два типа культуры: традиционную и модернистскую (современную). Традиционные культуры - исторически первые, так как новые достижения человечества нуждались, прежде всего, в закреплении и передаче последующим поколениям. Освоение мира человеком на начальных этапах истории было чрезвычайно медленным. Авторы в статье дают основные определения, касающиеся культуры и модернизации, а также в статье выявляются закономерности влияния культуры на модернизацию.

Ключевые слова: модернизация, культура, социально-политические изменения, культурная модернизация

Важнейшее значение при анализе модернизации имеет ее культурная составляющая. Сегодня в общественных науках именно культурологический подход занимает центральное место. Культурное видение мира и его социальное видение - это просто два разных аспекта видения одного и того же феномена. В общественном развитии культура первична. На каждом этапе развитие культуры связано с борьбой идей, то есть выдвижением альтернатив, их обсуждением и активной поддержкой, либо с пассивной поддержкой одной из них в качестве объективно правильной. Став фактически действенной, она через поведение, ориентированного на ее поддержку, превращается из объективно правильной в просто объективную, то есть в жесткий социальный факт, не переставая при этом быть фактом культуры.

Мировоззрение людей, их идеология становится основой социальных действий, и общество оказывается именно таким, каким оно репрезентировано в сознании. Культура не может быть ложной, она просто есть, она не противопоставляется обществу. Развитие и изменение социума совершается при ведущей роли культуры [1].

Одним из процессов в современной политической жизни многих стран мира является модернизация. В своих идейных истоках теории модернизации восходят к идее прогресса, где история, общественно-политический процесс понимались как предопределенное объективными социально-экономическими факторами движение от так называемого традиционного общества к обществу переходному, а затем – к современному. Поэтому культура в рамках процессов модернизации стала играть важную роль, ибо отражает адаптацию населения их сущностных характеристик к новшествам и иным формам бытия. Более того, принимая во внимания модернизация культурного аспекта, то в этом случаи, возможно, проанализировать динамике влияния на изменения и на формирование социо-культурных процессов и преобразования культурной самобытности.

В сфере культуры и духовной жизни модернизация характеризуется распространением грамотности среди населения, секуляризацией образовательной системы, религиозно-конфессиональной толерантностью, распространением либеральных ценностей, плюрализмом гуманитарных течений в науке, художественном творчестве, искусстве, появлением автономной свободной личности.

Культурная модернизация предполагает формирование высокодифференцированной и в то же время унифицированной культуры, базирующейся на комплексной парадигме прогресса, совершенствования, эффективности, счастья и природного выражения личных возможностей и чувств, а также на развитии индивидуализма.

Ее составляющими являются:

- дифференциация главных элементов культурных систем;
- распространения грамотности и светского образования;
- растущая вера в науку и технологии;
- создание сложной, интеллектуальной и институционализированной системы для подготовки к осуществлению специализированных ролей;
- появление новых индивидуальных ориентаций, привычек, характеристик, обнаруживающих себя в большей возможности приспосабливаться ко все более широким социальным горизонтам;
- расширение сфер интересов;
- осознание того, что вознаграждение должно соответствовать вкладов индивидуума, а не каким-нибудь другим его особенностям;
- возможность развивать гибкую институциональную структуру, способную приспосабливаться к постоянно меняющимся проблемам и потребностей.

Модернизация в культурном плане ведет к распаду прежнего традиционного единообразия и устойчивости. Плюрализм ценностных установок отражает прогресс в сфере материального производства, дифференциацию самой социальной структуры - формирование различных социальных и профессиональных групп, классов, прослоек. В свою очередь сама ценностная вариативность становится одним из условий мобильности социальной системы, ее прогрессивного развития, способствует созданию предпосылок для индивидуализации личности.

Принято выделять в зависимости от соотношения в культуре традиций и инноваций два типа культуры: традиционную и модернистскую (современную). Традиционные культуры - исторически первые, так как новые достижения человечества нуждались, прежде всего, в закреплении и передаче последующим поколениям. Освоение мира человеком на начальных этапах истории было чрезвычайно медленным. Для традиционного общества характерно:

- 1) Преобладание традиций над инновациями. Инновации приемлемы до тех пор, пока не разрушают традицию как систему власти.
- 2) Господство мифологических и религиозных представлений.
- 3) Коллективистские отношения между людьми, отсутствие выделенной персональности. Коллектив ставится выше личности.
- 4) Авторитарный характер власти.
- 5) Ориентация на мировоззренческие знания, а не инструментальные ценности, служащие регулятивами повседневного поведения людей.
- 6) Циклический характер развития общества. Возможные идеи быстрых преобразований блокируются религиозным мировоззрением. Поэтому устремление общества к современности сопровождается попят-

ными движениями. Именно это чередование движения вперед и возврата назад создает циклический характер развития, присущий традиционным обществам.

7) Отсутствие отложенного спроса, т.е. производство ради насущных потребностей, а не ради будущего. Люди живут сегодняшним днем. Они стремятся удовлетворить свои потребности, а не накопить что-то впрок. К тому же даже их насущные потребности удовлетворяются недостаточно полно из-за технологической отсталости. Например, в традиционной русской культуре была распространена философия "нестяжательства". Положительный герой русской литературы - не деятель, а созерцатель. Он "герой" всех традиционных обществ [2].

Наряду с другими особенностями существует модернистские или современные культуры, которые обладают следующими особенностями:

- 1) Ориентация на инновацию.
- 2) Светский характер социальной жизни.
- 3) Прогрессивное, поступательное развитие общества.
- 4) Выделенная персональность.
- 5) Ориентация на инструментальные ценности, на точные науки и технологии.
- 6) Демократическая система власти.
- 7) Наличие отложенного спроса, т. е. способность производить не ради насущных потребностей, а ради будущего.

Изменяются и психологические особенности человека. Современного человека от традиционного отличают:

- открытость ко всему новому, готовность к изменениям;
- гибкое мышление, ценностные вариации;
- ориентация на информацию;
- большое значение времени;
- расчетливость;
- ценность технических умений;
- образованность и профессионализм;
- личное достоинство [3].

Таким образом, в социокультурном смысле под модернизацией следует понимать процесс превращения демократических ценностей в intersubjectively разделяемые в рамках общего жизненного мира граждан, составляющих данное общество. Именно изменение ценностных ориентаций, способов конституирования социальности, создает, таким образом, новую солидарность, а значит и общество современного типа, которое в свою очередь может дать новое качество роста экономики. Поэтому, перспектива вывода страны из кризиса связывается с модернизацией базовых ценностей населения и формированием под воздействием происходящих в настоящее время социальных трансформаций в обществе. Именно система ценностей и определяет вектор развития общества. В контексте когерентной реальности общества ценностные ориентации являются тем базисом, на основании которого строятся поведенческие установки населения [4].

1 Кадыров А.М. Культурология. Мировая и отечественная культура: учебное пособие / А.М. Кадыров. – Уфа.

2 Давыдов Ю.Н., Ковалева, М.С., Филиппов А.Ф. Современная западная социология: Словарь. - М.: 1990.

3 Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы. - М., 1997.

4 Балакишин А.С. «КУЛЬТУРА И МОДЕРНИЗАЦИЯ», Конгресс Международного форума «Великие реки» 2012 г.

Summary

Dakenov M. - Professor of KazNPU named after Abay, **Rsaldina G.T.** Associate Professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, **Kassymbayev A.** – Tutor of Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov.

Culture and modernization

This article considers the cultural factor that contributes to the formation of the modernization processes in society. The article defines the main elements of the cultural phenomenon in the context of socio-political changes socio-political nature. The authors showed the dependency ratio in the culture of tradition and innovation, in which it is customary to distinguish two types of culture: traditional and modern (contemporary). Traditional culture - historically the first, as new developments were needed, especially in the consolidation and transmission to future generations. The development of in the initial stages of history it was extremely slow. The authors of the article give the basic definitions concerning culture and modernization, and also in the article there are revealed the regularities of influence of culture on modernization.

Key words: modernization, culture, socio-political changes, cultural modernization

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

УДК 958.4

«ТАШКЕНТСКИЙ» ПЕРИОД ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА

Э.Е. Альжанова – к.и.н., доцент, МКТУ им. Х.А. Ясави, кафедра «История»

В фонде Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои хранится единственное в своем роде собрание печатного материала, заключенного в 594 томах и носящего название «Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся к Средней Азии вообще и Туркестанскому краю в особенности». В статье рассматривается «Ташкентский» период сборника, куда вошли материалы, относящиеся к Средней Азии и опубликованные в России и за границей.

Ключевые слова: Средняя Азия, «Туркестанский сборник», периодическая печать, сочинения, статья, библиотека

«Туркестанский сборник» обычно принято подразделять на две части: к первой части относятся тома 1-416 (1867-1887 гг.), собранные выдающимся русским библиографом В.И. Межовым (1830-1894), а ко второй – тома 417-594. Такое деление «Туркестанского сборника» вполне закономерно и объясняется, конечно, тем что между названными частями лежит большой промежуток времени в целых двадцать лет.

Прежде всего, нужно сказать, что Сборник хранился в хороших условиях и находился в полном порядке, и он был самым популярным среди других книг Туркестанской Публичной библиотеки (например, в 1903 году его выдавали в читальный зал (на дом не разрешалось брать) 609 раз). И не удивительно, что многим хотелось возродить это уникальнейшее собрание печатных материалов, но Межова к тому времени и не было в живых, а в Петербурге и в Москве уже не было людей, подобно ему как бы созданных для библиографических начинаний такого рода. Однако в Ташкенте к тому времени были уже и библиографы, и ряд выдающихся краеведов, группировавшихся вокруг Туркестанского Отдела Географического Общества, да и сама Публичная Библиотека к этому времени значительно выросла и окрепла. И вот на смену периоду «петербургскому» в истории «Туркестанского сборника» наступает «ташкентский», когда вся работа по его составлению производится в основном силами местных деятелей стенах Туркестанской Публичной библиотеки.

Вопрос о возобновлении составления «Туркестанского сборника» был поднят 1898 году, но дальше обсуждения дело не пошло. Только в 1907 году по инициативе Наблюдательного комитета, созданного ещё в 1876 году для лучшего управления работой библиотеки (в то время он назывался «Особой комиссией») была начата это большая и нужная работа. Дело составления Сборника комитет поручил выбранному из своей среды Бюро, в состав которого вошло много желающих, но фактически в нём работали отставной статский советник, библиограф Н.В. Дмитровский, отставной коллежский советник, этнограф А.А. Диваев и заведующий Туркестанской Публичной библиотекой Титулярный советник И.П. Зыков, а также впоследствии изъявил желание помогать, не входящий в состав комитета губернский секретарь, востоковед Ю.Ф. Бонч-Осмоловский.

На составление Сборника в год выделялось 1000 рублей: жалованье переписчице – 283 руб. 60 коп; переписка указателя – 35 руб.; переплёт томов – 67 руб.; печатание оглавлений – 57 руб.; наклейка вырезок 321 – 40 руб.; газеты и журналы – 19-27 руб.; за вырезки из газет – 21-86 руб.; бумага – 37-40 руб.; рамки для вырезок – 10 руб.; 4 регистратора и ножницы – 10-72 руб [1, с. 16].

Всего было составлено вышеуказанными лицами 127 томов Сборника, на которые было истрачено свыше 4000 рублей. Главную роль в его составлении принадлежала Н.В. Дмитровскому.

Знакомясь с послемежовскими томами «Туркестанского сборника», мы прежде всего замечаем, что в них изменилось наименование: вместо сложного заглавия, данного первым составителем («Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанскому краю в особенности, составляемый по поручению г. туркестанского военного генерал-губернатора... В.И. Межовым», с местом выхода СПб.), на титульных листах последних 175 томов читаем: «Туркестанский сборник статей и заметок из русских и иностранных газет. Сборник составляется по поручению туркестанского генерал-губернатора», внизу место выхода – Ташкент. На первых 34 из них (тома 417-450)

добавлено «Н.И. Гродекова» и приведен год – 1907. Начиная с 451 тома, фамилия генерал-губернатора исчезает, а год указывается 1908 до 492 тома включительно. Тем же годом помечен 494 том; томы 493 и 495 почему-то датированы снова 1907 годом. С 496 до конца год выхода отсутствует.

Нужно отметить, что тома, вышедшие под руководством Н.В. Дмитровского (тома 417-543) создавались совсем не так, как первые, межовские сборники. Их составители работали на отдалённой окраине, какой был в те времена Туркестан, и не могли пользоваться теми преимуществами, которыми располагал за десятки лет до этого столичный библиограф. Находясь вдали от русских книжных центров, Наблюдательный комитет «постановил вносить в вновь издаваемый сборник лишь статьи, появляющиеся только в периодической печати или небольшими брошюрами, а отдельные сочинения об Азии должны храниться в библиотеке на общем основании». Для получения материалов составители обращались в редакции в основном местных газет, а также сибирских, кавказских, московских и петербургских, в редакции журналов «Русская мысль», «Исторический вестник» и других, в областные статистические комитеты и научные учреждения [2, с.34].

81 том из 127 (64%) состоит сплошь из газетных материалов 1907 и ближайших годов, главным образом местных (4 из них на узбекском и татарском языках – томы 423, 446, 452, 476. Первые два, занятые вырезками из «Туркестанской туземной газеты» и «Вакт», составлены исключительно А.А. Диваевым). Следует, однако, отметить, что 13 из них содержат также вырезки из газет 70-х–90-х годов, что указывает на попытки составителей в какой-то мере пополнить пробелы, образовавшиеся в результате двадцатилетнего перерыва. Но попытки эти не могли не быть лишь самыми скромными, потому что более основательное пополнение «Сборника» пропущенными материалами превышало возможности ташкентских библиографов, даже такого, как Н.В. Дмитровский.

Гораздо более важный материал, заключённый в журнальных статьях, брошюрах и книгах, которым составители, вопреки принятому ими заглавию, не решались всё же пренебречь, содержится лишь в 46 томах (36 %), из коих 5 включали в себя опять-таки газетные вырезки. Таким образом, удельный вес их в послемежовских томах ещё более увеличивается. Это станет особенно заметным, если сравнить цифровые данные, относящиеся к этим 127 томам и к 416 томам В. И. Межова. Оказывается, что последние включают в себя всего 4713 номеров, а первые – 5728, то есть 127 томов 1907-1910 годов содержат 55 % всего количества вырезок, имеющихся в 543 томах «Туркестанского сборника», а 416 томов 1867-1887 годов – лишь 45 %. Иными словами, на один том Межова приходится в среднем 11 номеров, а на один последующий (кончая 543) – 45, то есть в четыре раза больше [3, с.45].

Таким образом, сборник этого периода, несмотря на обилие томов, с точки зрения полноты материала, его разносторонности и концентрированности намного уступает томам, составленным В. И. Межовым. Например, статья под названием «Упражнение охотничьей команды саперного полбатальона в 1888 году» (т. 426) или «Индусская легенда о происхождении женщины» (т. 451) никакого отношения к Туркестану не имеют. Тома 430 и 431 заняты вырезками из «Русского инвалида» о путешествии Краснова по Сибири, Манчжурии, Китаю и Индии.

Помещались статьи, совершенно не представляющие по содержанию краевого интереса: «О коневодстве в британской армии» (т. 424), «Эпизод из русско-турецкой войны» (т. 460), полемика мусульманских газет с Немировичем-Данченко, написавшим в «Русском слове», что удаление депутата Шульгина из думского зала походит на бегство Мухаммеда из Мекки в Медину (т. 421), Корреспонденция из Теджена о площадной ругани священника (т. 428), Заметка об уменьшении, по случаю военного положения, числа курортных дачников в городе Ялте (т. 460) и др.

Включённый в 127 томов «ташкентского периода» материал систематизирован, но не соблюдена хронологическая последовательность, которая позволила бы проследить главные события в жизни края. Во многих томах отсутствует оглавление, из-за чего трудно восстановить первоисточники многих статей.

В 1910 году «Туркестанский сборник» пережил новый кризис. Опять возник вопрос о средствах, отпускаемых на его составление. Главное же – не стало к этому времени Дмитровского, под руководством которого осуществлялась вся работа. Поэтому, в 1911 году к составлению сборника был привлечен востоковед А.А. Семенов (1873-1958 гг.).

Всего под руководством и непосредственном участии А.А. Семенова было составлено 48 томов «Туркестанского сборника» (из 175 томов ташкентского периода). А.А. Семенов пересмотрел методы, которыми руководствовались его предшественники, пришёл к правильному выводу о необходимости прекратить собирание газетных вырезок. Такое решение объяснялось несколькими причинами. Во-первых, следует учесть, что во времена Межова – в период завоевания Центральноазиатских государств Россией взаимоотношения последней с Англией и соседними странами имели актуальнейшее значение и

занимали внимание не только русской, но и зарубежной прессы, порождая многочисленные газетные передовицы и статьи, и Межов имел все основания сохранить их на страницах «Туркестанского сборника». К началу же XX столетия – это положение существенно изменилось. В международных отношениях на первый план выдвинулись совершенно другие проблемы, центрально азиатская же тематика потеряла свою былую остроту. Во-вторых, А.А. Семенов учел то простое обстоятельство, что самих газет стало значительно больше – они издавались во всех более или менее крупных городах, иногда по две, три и более газеты в одном городе, и охватить их всех было просто физически невозможно. В-третьих, в значительно большем количестве, чем раньше, стали появляться крупные научные сочинения, печатавшиеся в виде журнальных статей и выходявшие отдельными изданиями в виде книг. Поэтому, Семенов и решил прекратить в дальнейшем собирание газетных вырезок, заполнивших собою, часто совершенно без достаточных оснований, первые 127 послемежовских томов.

Под этим углом зрения он в продолжение длительного времени изучал и отбирал накопившиеся материалы и выпустил первые свои два тома (544 и 545) лишь в 1914 году. В 545 томе Александр Александрович в последний раз отдает дань газетным вырезкам, выбрав из них 30 наиболее важных и присоединив к ним экономическое исследование В.В. Дынина о горах верховьев Заравшана.

Таким образом, он сознательно вступил для пользы дела в противоречие с тем заглавием, которое ещё в 1907 году было сочинено для «Туркестанского сборника» и в котором последний объявлялся «сборником статей и заметок из русских и иностранных газет». К тому же перед А.А. Семеновым продолжала оставаться невыполненная его предшественниками задача по выявлению пропущенных материалов, от которой он не мог отказаться.

Но самое существенное в реформе «Туркестанского сборника» состояло в том, что Александр Александрович придал его томам систематический характер, посвятив каждой из них отдельной теме. Если кое-какие намеки на это наблюдались у Межова, то в трудах первых его продолжателей этого уже не было, за исключением разве тех случаев, когда собирались вместе статьи из одного какого-либо специального журнала, вроде Известий Русского Географического Общества. А в работе А.А. Семенова идея систематизации материала стала руководящим принципом. Уже в 544 томе из восьми статей находим пять на одну тему (описание частей Бухарского эмирата); есть тома, посвящённые истории и археологии (546–548, 570, 588–589, 591), мемуарам (559), этнографии (555, 566–569, 584, 589), филологии (556–557, 587), беллетристике (581), географии (554, 572–573, 575, 582–583, 585), геологии (552–553, 562, 571), растительному миру (551, 560, 579), орошению и водопользованию (549–550), землепользованию и колонизации (565, 576–578, 586), сельскому хозяйству (561, 564, 574), городам (590) и другим вопросам.

Эта характерная черта семеновских томов выгодно отличается от предшествующих и даёт ясное представление о взглядах ученого на «Туркестанский сборник». Понимая, что собрать «всё» невыполнимо, он не разменивался на мелочи, имея ввиду навсегда сохранить в томах «Сборника» лишь самое важное, что появлялось о Туркестане в его время. С этой стороны особенно заслуживают внимание тома 566–569, посвящённые трудам А.А. Диваева; в них собрано 59 опубликованных им этнографических работ; тома 556–557 и 587, в которых заключены 15 важнейших местных филологических трудов того времени по языкам Центральной Азии, и тома 576–578 и 580 с чрезвычайно значительными материалами по землепользованию в предреволюционном Туркестане. Всего в 48 томах, подготовленных А.А. Семеновым, помещено 240 книг и журнальных статей и 30 газетных заметок.

Необходимо подчеркнуть, что при подборе материала Александр Александрович иногда вплетал в сборники и лично ему поднесённые труды с авторскими надписями, а также раскрывал псевдонимы, ныне вряд ли кому известные, и делал пояснения на некоторых особо любопытных изданиях. К подавляющему большинству составленных им томов Александр Александрович делал сам оглавления своим характерным каллиграфическим почерком; лишь к 11 последним томам он не успел их составить, так как в июле 1916 года должен был выехать из Ташкента. С его отъездом работа над составлением Сборника прекратилась.

В советское время работу над «Туркестанским сборником» продолжил Е.К. Бетгер – крупнейший библиограф-краевед Узбекистана.

Как выдающейся специалист по краеведению и библиографии Е.К. Бетгер не мог пройти мимо уникального сборника Межова. Ему принадлежит заслуга в составлении «Туркестанскому сборнику» ряда весьма ценных и полезных библиографических пособий – каталогов, указателей и т.п., представляющих большой научный интерес.

В 1939 году под редакцией Е.К. Бетгера были составлены последние три тома «Туркестанского сборника» (тома 592–594), содержащие подготовленную ещё в начале XX века работу М.А. Терентьева

«История завоевания Средней Азии с картами и планами», после чего дальнейшее продолжение сборника было окончательно прекращено.

1 *Отчет Туркестанской Публичной библиотеки и музея за 1907 год. - Ташкент, Узбекистан. - 1908. - С. 16.*

2 *Касымов А.Г. «Туркестанский сборник». - Ташкент: Фан. 1985. - С. 49.*

3 *Бетгер Е.К. «Туркестанский сборник» и участие в нём А.Семенова // Труды Академии Наук Таджикской ССР. Том XVII, 1953. - С. 45.*

Түйін

Альжанова Э.Е. - т.ғ.к., доцент, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасы, elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Түркістан жинағының «ташкенттік» кезеңі

Алишер Навои атындағы Ұлттық кітапхана фондында жалпы Орталық Азияға, әсіресе Түркістан өлкесіне тиісті басылымдық шығармалар мен мақала материалдарының 594 томдық бірегей жинағы сақталған. Мақалада, Ресей мен шет елдерде басылып, осы жинаққа енген Орталық Азия туралы материалдар топтамасының "Ташкенттік" кезеңі сипатталады.

Кілттік сөздер: Орталық Азия, Түркістан жинағы, кезеңдік басылымдар, шығармалар мен мақалалар, кітапхана

Summary

Alzhanova E.E. - associate professor, E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan,

"Tashkent" period of the Turkestan collection

The unique collection of the printed material concluded in 594 volumes and carrying the name "Turkestan Collection of Compositions and Articles Relating to Central Asia in General and to the Turkestan Region in Particular" is stored in fund of National library of Uzbekistan named after Alisher Navoiy. The article discusses the "Tashkent" period of the collection, which includes materials related to Central Asia and published in Russia and abroad.

Keywords: Central Asia, "Turkestan collection", periodicals, compositions, article, library

ОӘЖ 94(574)

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ МЕН БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Ә.А. Өскембай – т.ғ.к., доцент, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен, Қазақстан

Мақалада ғалым С.Аманжоловтың қазақ хандары мен батырлары туралы зерттеулеріне талдау жасалған. С.Аманжолов қазақ тілі тарихын қазақ халқының тарихымен қатар зерттеген. Ғалымның қазақ батырлары туралы зерттеулерінде халықтың ауызекі шығармалары жинақталып, бір жүйеге келтіріліп, жан-жақты тарихи талдаулар жасалған. Мақалада С.Аманжоловтың қазақ тілі тарихы мен қазақ халқының тарихына байланысты еңбектеріне салыстырмалы түрде баға берілген. Сонымен қатар, ғалымның әліде жарық көрмеген тарихи қолжазбаларына баға беріліп, алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Бұл мақалада С.Аманжоловтың жанұялық мұрағатында сақталған құнды деректер қолданылды. Ауызша тарих қазақ халқының тарихын кешенді зерттеуде әліде толық қолданылмай келеді. Ауызша тарих әлеуметтік тарихтың бір бөлігі ретінде қазіргі кездегі тарихи зерттеулердің әдістемесінде өзекті болып отыр. С.Аманжолов өз заманында осы өзекті тәжірибені ғылыми зерттеулерінде кеңінен қолдана білген.

Мақалада С.Аманжоловтың тарихи зерттеулеріне жан-жақты баға берілген.

Түйінді сөздер: С.Аманжолов, эпикалық шығармалар, ауызша тарих, қазақ хандары, қазақ батырлары, этникалық және әлеуметтік жіктелу

С.Аманжолов өзінің тарихи зерттеулерінде қазақ халқының шығу тарихымен қоса, қазақ хандары мен батырлары туралы зерттеулерді жинастырып тарихи айналымға енгізіп отырған. Ғалымның жинақтаған деректері белгілі бір қоғамдағы тарихи оқиғалармен астасып жатыр. Эпикалық әлем өзінің өмір сүріп отырған сипатында нақты халық өмірінің әлемімен, тарихи шындықпен күрделі қатынастағы салыстырмалы дербестікке ие тұтас көркем жүйені құрайды.

Қазақ батырлары туралы жырларда келтірілген мәліметтерге сүйенсек, онда этникалық қоғамның кейбір сипаттарын жүйеленген түрде елестетуге және соларға қарап қоғамның этникалық және әлеуметтік дифференциациясын көрсетуге, ондағы кейіпкерлердің кейде мейлінше толық, кейде үзік-үзік өмірбаянын көруге болады. Сондай-ақ қоғамдағы оқиғалар тарихын баяндауға болады.

С.Аманжолов батырлар туралы жырды әр тайпаның тарихымен жеке-жеке қарастырған. Мысалы,

керейлердің ежелгі тарихына байланысты әлі де дұрыс зерттелмеген төрт поэманы төмендегідей бөліп қарастырған. Олар:

1. Ер-Көкше поэмасы. Ол Едіге мен Қадырбердінің (Тоқтамыштың ұлы) арасындағы соғыста 1420 жылы қайтыс болған. Ер-Көкше уақ-керейден тарайды. Никоновтық жылнамаларда оны татар батыры деп атаған.

2. Қабанбай батыр туралы поэма. Ол ХҮІІІ ғасырдыңбасындағы қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен батыр. Қабанбай батыр қазақтарды ойраттардан қорғау жолында қаншама ерліктер көрсетті. Лақап аты «Қабанбай», туғанда қойған аты «Ерасыл» қаракерей руынан шығып өз жерін жау тырнағынан аман алып қалу үшін ерлік көрсеткен атақты батыр.

3. Базар батыр туралы жырдың үш түрлі нұсқасы. Ол жергілікті байлар мен бектердің озбырлығына қарсы көтеріліске шыққан. Сол себепті ХІХ ғасырдың аяғында патша жарлығымен Иркутск губерниясына жер аударылған.

4. Күркебай батыр туралы жыр. Ол Таулы Алтайдағы аюды жалаңаш қолымен ұстайтын атақты аңшы батыр болған.

Бұл тарихи оқиғаларды негізінен шығыстанушы ғалымдарымыз зерттеп келгені белгілі. Дегенмен, зерттеушілер материалдарды жинауда үстіртін әрекет танытып, халық қойнауындағы сан ғасырлардағы тарихи оқиғаларға терең бойламады. Ал қазақ халқының тарих қойнауына зер салсақ әлі де дұрыс зерттелмеген оқиғалар жетерлік.

Қазақстан Халық ағарту комиссариаты бұл мәселе жөнінде аздаған жұмыстарды іске асыруды қолға алып, бұл жұмыстар 1924 жылы бір рет, 1932-1933 жылдары бір рет жүргізілді. Осы тапсырма бойынша зерттеушілер жоспарланған іспен біршама деректердің көзін ашқан еді. Бірақ бұл істерді сол жылдары жоғарғы қарқында жүргізілді деп айтуға ауыз бармайды. Зерттеу барысында кездескен қиындықтарды шеше отырып, алдыға жылжудың орынына көптеген зерттеуші ғалымдарымыз Кеңес Одағының қатаң саясатына алаңдап көптеген қазақ батырларының ерлігін дәріптеп шындықты жазудан жасқанып келді. Осы жүргізілген азды-көпті жұмыстардың арқасында бірнеше батырлар жыры басылып шықты. Зерттеушілеріміз батырлар жырын ел ауыз әдебиеті нұсқасынан алып, оларды қағазға түсірді. Зерттеушілердің ойынша, батырлар жыры Кіші жүзде көбірек болды, ал Орта жүз бен Ұлы жүзде тарихи оқиғаларға байланысты жазылған поэмалар болмаған дейді. Бұл қате пікір екенін біз жақсы білеміз. Өйткені жаудан өз жерін қорғау үшін қасық қаны қалғанша соғысқан қаншама батырларымыз Орта жүз бен Ұлы жүзден де көптеп шыққаны белгілі. С.Аманжоловтың құрастырған «Бөгенбай батыр» жыры Ұлы жүз бен Орта жүздің ортасынан табылған әңгіме. Ғалым С.Аманжолов бұл тарихи поэманы асқан шеберлікпен баяндап жазған. Бұл еңбектің жазылуы кезеңі қатаң солақай саясат кезімен тұспа-тұс келеді. Кеңестік идеология қазақ батырларын даланың бандалары етіп көрсетіп, азаттық жаршыларын кері жазғызып келді. Тіптен де, олар туралы жазуға қатаң тиым жасап отырды. Бұл деректерді жазған ғалымдарды қудалап, өз ойын өзгертуін талап етіп отырды. Бірақ, С.Аманжолов Бөгенбайды анық қазақ халқының ұлы батыры ретінде көрсетті.

Бұл оқиға 1711-1781 жылдардағы Абылай заманынан мол дерек береді. Бөгенбай батыр болғанымен өзінің өр мінезімен Абылай ханға бағынбаған батырлардың бірі. Негізінен, аталған жырда ХVІІ-ХVІІІ ғасырдағы қазақ пен қалмақ тартысындағы тарихи оқиға баяндалады. Мұнда қазақ батырларының ерліктері дәріптеліп, сол кездегі қанды қырғын ортасынан табылмайтын деректер келтірілген. Бұл батырлар жырында Бөгенбайдың ерліктері ғана қарастырылып қоймай оның маңындағы қоғам мүшелерінің де ерліктері жеке-жеке дәріптеледі. Оған мысал: Аналық, Зейнеп дегендер алып батырларға ақылшы, кеңесші болған. Бұл жырдың ерекшелігі, өзге жырларда үстем тап өкілдерінің қоғамдағы орыны ерекшеленіп көрсетілсе, мұнда төменгі тап өкілдері құлдардың тағдыры да сөз болады. Себебі, Бексұлтан деген құл болса да, басқа ақсүйектерден артық болып, өткір, ұтымды сөз тапқыш шешен болып көрсетіледі. Бұл жыр, сол кездегі тарихи, қоғамдық-саяси оқиғалардан мол дерек береді.

Негізінен, С.Аманжолов қазақтың өткен тарихын зерттеуде ауыз әдебиеті үлгілеріне ерекше көңіл бөліп, солардың шындығы мен ерекше дәріптелген жерлерін дұрыс анықтап, ата-бабаларымыздың тарих қойнауынан мол деректер жинап көпшілікке ұсынып отырды.

С.Аманжоловтың құрастырған бұл жырындағы Бөгенбайдың ерлігі төмендегідей көрсетіледі. Онда:

*Ерліктің ер Бөгенбай қуған,
Түзеткен сайып қыран салтанатын.
Қан төгілген соғыста жаяу қалып,
Жолдасына беріпті мінген атын.*

*Бөгеннің жүрген жері күнде думан,
Бұл арадан қалмақты қолмен қуған.
Нәсілінде саяқтық болса керек,
Он жеті ұл, бір қыз екен бірге туған.*

*Жасында жетпіс алты дүние салған,
Әркімді жазым етер мына жалған.
Ешбір ханға бағынбай Бөген батыр,
Жеке жол қанжығаға өзі салған – деперлігін ерекшедәріптеген [1].*

С.Аманжолов батырлар жырын халықтың аузынан жинап, асқан шеберлікпен тарихи оқиғаларды сәйкестендіре салыстыра отырып жазған. С.Аманжолов: «Бөгенбайды» айтып беруші, жадына сақтап жүрген Адам-Ұлан ауданы, төртінші ауыл қариясы Құсайын Мүсәпірұлы деген кісі. Құсайын «Бөгенбайды» екі түрлі күймен құбылтып, қызықты етіп айтады. Оның әнін ерекше жазу керек. Құсайынның қазір жасы алпыс шамасында. Бұдан елу жыл бұрын бір қартқа бәйек болып жүріп, жазып алысымен жаттаған екен. Қазірде жазбасы жоқ. Есінде қалғанын айтқаны-осы. Мен 1927 жылы жаздығүні үш күн алдын-ала тындап, үш күн отырып жазып алдым. Әңгіменің қызықтылығы, сөзінің тазалығы, өлеңнің кестелігі біз көріп жүрген өлең-жырлардың көбінен артық. Бұлай бүтін, дұрыс өлең сақтай білу Құсайынның артықша адам екенін көрсетеді. Ендігі міндет- тез арада Құсайынның «Жетім қыз» деген тарихи поэмасын жазып алу, басқа да ел аузындағы өлең-жыр, ертегі, тақпақ сияқтыларды жинап, ғылыми зерттеу ісін жандандыру» - деп өз еңбегінің үлкен жемісін көрсетеді [2].

XVIII ғасырда өмір сүріп, өз ерліктерімен ерекшеленген қазақ батырларының ішінде Бөгенбай батыр ең жасы үлкен болған. Өйткені, 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» апатына арнап шығарған атақты «Елім-ай» атты ұзақ тарихи дастанының мына бір үзіндісі бар:

*Батырлардың ағасы,
Қырықта жас шамасы,
Қорған болар халқына
Бөгенбайдай данасы*

*Қанжығалы Арғын Бөгенбай,
Алтынды тонның жағасы.
Осы күнге Сардардың
Бәрінен артық бағасы [3].*

Сондықтан, ғалым жинаған Бөгенбай батыр туралы жырдың шындығын басқа жырлардың арқауы арқылы түсіндіруге болады. Ғалым сонымен қатар, батырлар ерліктерін айтып қоймай олардың адамгершілік қасиеттерін де келтіреді. Бұл мазмұндағы жырлар қазіргі қоғамымыздағы жас ұрпақты тәрбиелеуде табылмайтын құнды материалдардың бірі екені сөзсіз.

Ғалым 50 жылдардағы солақай саясат кесірінен, осы Бөгенбай батыр, сынды ел батырын жазғаны үшін ұлтшыл деп айыпталды. «Абылай», «Кенесарының жеңілу себебі» туралы жырлары, «Сараң Дәмегөй» т.б. деректері Ұлттық Ғылым Академиясының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақталған. Деректер латын және араб тілдерінде жазылып, бір тарауға біріктіріліп, тіркелген.

Шыңғысхан жайындағы жырды 1925 жылы Темірбай қарттан сұрастырып жазды. С.Аманжолов өз кезінде ауыл аралап тарихи жырларды өздері сол тарихи оқиғаларды көрген қарттардың аузынан жазып алып отырған. Тек қана, жырдың баяндалау мазмұнын қарастырмай, сол кездегі тарихи оқиғалардың ара салмағымен жырдың ара қатынасын дұрыс ажырата білген.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл мен әдебиет институтын басқарған кезде тарих бөлімінің жұмысына байланысты, нақты баға беріп отырды. Ғалым: «Тарихқа деректің бір табылатын жері – ескі жермен-жексен болған қалалар мен обалар, қорғандар. Бұл жұмыс өзімізде археология маманы болмағандықтан әлі істелмей жатыр» - деп қынжыла жазған [4].

Тарихшылармен бірігіп ғалым мұрағаттардан толып жатқан деректер табады. Нәтижесінде бұл бөлімде «16 жыл көтерілісі», «Исатай-Махамбет», «Қасым әңгімелері» туралы жинақтар бастырып шығаруға ат салысты.

Ғалым сол 1916 жылы ел арасында шыққан өлең-жырларды жинап құрастырған еді. Бірақ сол жырлардың авторлары ғалымға беймәлім болды.

С.Аманжолов сонымен қатар, «Кенесарының жеңілу себебі» туралы жырды құрастырып, жазған. Бұл әңгіме, қолжазба күйінде ғалымның жеке мұрағатында сақталған. Қолжазбада ғалым: «Мұны айтқан Есіл ауданының тұрғыны Тасым Тышқанбайұлы (1921 жылы жасы 67-де еді). Нұрқанов Аяп жолдастың естуі осылай екен. Мен 1948 жылы 6 июльде сол жолдастан жазып алдым» деген. 1847 жылы қырғыз бен

қазақтың арасында келіссөз жүргізіп, бітім жасап қайтуға Бөгенбай қарт қырғызға барады. «Қырғыз-қазақ бекер жауласпайық!» - дейді Бөгенбай. Достасудың белгісі деп, бата қылу үшін қырғыздар айшық мүйіз көк қошқарды алып келеді. Сонда Бөгенбай бата айтып: «Осы келісімді кімде-кім бұзса, осы көк қошқардай бауыздалсын» депті. Бұл жайтты естіген Кенесары, батырды жақтырмай, Бөгенбайға қартайған екенсің, менің күткен келісімім бұл емес еді дейді. Сонда Бөгенбай іркілместен: «Ә, солай ма? ә, қартайсам, қартайған шығармын. Төреге ерген ер-тоқымын арқалайды дегендейін, енді қалған арғын-қыпшақты осылай еткің келді ме»-деп, етегін үш қағыпты. «Ал, енді, маған еретін арғын-қыпшақ, маған еріндер, төреге ергендерің осы жерде қалыңдар!» - деп шығып кетеді. Тек қана батыр болып қоймай, Бөгенбай сол кездегі халықтар арасындағы шиеленіскен мәселелерді бейбіт жолмен шешуде өзінің ақылдылығымен дараланып отырған [5].

С.Аманжолов осы еңбекте осы деректерді келтіре отырып, Кенесарының жеңілу себебін бірліктің болмауы деп түсіндіреді. Сонымен қатар Дулаттың Кенені тастап кетуі туралы деректерді зерттеп жазған. Өз еңбегінде С.Аманжолов Кенесары ханның маңайындағы оқиғаларға өлең жолдарымен және қара сөздермен баға берген. Онда: Кенесары - Абылай немересі, Қасым баласы. Арқадан дулатқа Кенесары келіп, қырғызды шапшақ болып, ел жинайды. Сонда төрт дулаттың (шымыр, сыйқым, ботбай, жаныс) үшеуінен жігіт қосылады:

*Екінші жорық болғанда,
Естіген дулат қалмады.
Дәндесін деп Кене хан
Дулаттың аузын майлады.
Олжадан өзі қалмады.*

Екінші жорықтан кейін Кенесарыға жігіт бермеген Ботбай көсемі Сыпатай батыр келіп сәлем береді. Кене оның сәлемін алмайды. Сыпатай үндемей шығып кетіп, төрт дулатты шақырып алып: «Мұның бейілі тар екен, ат төбеліндей қырғызды талаумен тынбай, ертең бізді талайды. Бұған ермеңдер. Абырой алмайсыңдар!» - депті. Ел Кенені тастап кетті [6].

Қазақ елі - ауызша тарих айту дәстүріне бай халық. Негізінен, көшпелі өмір салтына негізделген қоғамда ауызша тарих айту дәстүрі, белгілі дәрежеде, отырықшы өркениетті елдердегі мұрағат пен кітапхана міндетін атқарған. Халықтың рухани өмірі ұрпақтан-ұрпаққа осы негізде жетіп, дамып отырды.

Ал, ел арасында әлі де жинаусыз жатқан тарихи материалдар қаншама. Осы мәселені ерекше аңғарған ғалым уақытының көбін ауызша тарих жинауға арнағанын көреміз.

1 Аманжолов С. Сабаздың ақ қаны, момынның ақ малы. Сирек кездесетін қолжазбалар қорынан, 1930-1947.

2 Аманжолов С. Бөгенбай батыр. - Сирек кездесетін қолжазбалар қорынан.

3 Бұл да сонда, Сирек кездесетін қолжазбалар қорынан.

4 ҚРОММ-ның 1252-қор, 2-т, 301-іс, 46-47 бет.

5 Сәрсен Аманжолов және қазақ фольклоры. - Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2004. - 336 б.

6 Қалиев Ф. Профессор Аманжолов пен қазақ диалектологиясының мәселелері /Ф.Қалиев// - №11-12.

Резюме

Өскембай Ә.А. - к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, azaera@mail.ru

Исследования С.Аманжолова о казахских ханах и батырах

В статье проанализированы исследования ученого С.Аманжолова о казахских ханах и батырах. С.Аманжолов исследовал историю казахского языка наряду с историей казахского народа. В трудах ученого о казахских батырах, основанных на собранных и систематизированных устных источниках, дан всесторонний исторический анализ. В статье дан сравнительный анализ исторических и лингвистических исследований С.Аманжолова. Наряду с этим, дан исторический анализ неопубликованных рукописных исторических трудов известного ученого, не введенных ранее в научный оборот.

В этой статье использованы ценные источники, которые хранятся в семейном архиве С.Аманжолова. Широкий пласт устных исторических источников до сих пор не использован для комплексного исследования истории казахского народа. Устная история является частью социальной истории и как метод исследования актуальной практикой современных ученых. С.Аманжолов в свое время эту актуальную практику широко использовал в своих научных исследованиях.

В статье дана всесторонняя оценка историческим исследованиям С.Аманжолова.

Ключевые слова: С.Аманжолов, эпические произведения, устная история, казахские ханы, казахские батыры, этническая и социальная дифференция

Summary

Oskembay A.A. - c.h.s., Associate Professor, S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, azaera@mail.ru

S.Amanzholov's Research on Kazakh Khans and Batirs

The article analyzes the research of S.Amanzholov, the scientist, on Kazakh khans, and batirs. S.Amanzholov researched the history of the Kazakh language, along with the history of the Kazakh people. The scientist's papers on Kazakh batirs, based on the collected and systematized verbal sources, provided a comprehensive historical analysis. The article presents a comparative analysis of S.Amanzholov's historical and linguistic research. At the same time, the article makes a historical analysis of the famous scientist's unpublished manuscripts of historical works, which have not previously entered into a scientific turn.

The article contains valuable resources that are stored in S.Amanzholov's family archive. A broad layer of verbal historical sources have not been used yet for a comprehensive study of the history of the Kazakh people. Verbal history is a part of social history and a method of investigating the actual practice of modern scientists. In his time, S.Amanzholov widely used this actual practice in his scientific research.

The article provides a comprehensive assessment of S.Amanzholov's historical research.

Key words: S.Amanzholov, epics, verbal history, Kazakh khans, Kazakh batirs, ethnic and social differentiation

УДК 94(38)

РАННЯЯ ГРЕЧЕСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ И ПОЗДНЯЯ АНТИЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА О СУЩНОСТИ ТИРАНИИ

В.Н. Вдовин – профессор Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, кандидат политических наук, доцент истории

Статья посвящена взглядам представителей ранней и поздней античной литературы на сущность тирании. Факт установления тирании при поддержке широких слоев населения, имеющий место в ряде греческих полисов, свидетельствовал о том, что тирания, несмотря на проявление в ней крайне индивидуалистических тенденций, опору на военную силу, несла в себе и консолидирующие черты, присущие царской власти басилеев, выступала покровителем и защитником интересов населения полиса, гарантом социальных изменений. Отсюда тирания могла быть наделена особой харизматической привлекательностью, иметь религиозную легитимацию, подтверждать свою власть божественной волей и служить показателем, основанным на завидном положении и богатстве. Претенденту на тираническую власть давался редкий шанс получить право не только управлять полисом, но и добиться славы и почести. Негативный взгляд на тиранию, который был характерен для позднейшей литературы, отражал мнение лишь ограниченного круга лиц, прежде всего аристократической элиты, испытавшей на себе давление со стороны единоличной власти тирана.

Ключевые слова: полис, архаическая тирания, царская власть басилеев, харизма, религиозная легитимация, аристократическая элита

Древнегреческая тирания стала типичным характерным для греков явлением в эпоху становления древнегреческой цивилизации. Более того, в силу исторических обстоятельств, сложившихся в Греции в эпоху архаической революции VIII-VI вв. до н.э., тирании суждено было сыграть и определенную позитивную роль. Тирания представляла собой этап на пути к образованию античного полиса и полисной демократии, классическим примером которой стали Афины.

Цель работы: раскрыть взгляд на сущность тирании, исходя из тех сведений, которые дает нам ранняя греческая историография, а также позднейшая античная литература.

Само слово *τύραννος* («тиран»), обозначающее единоличного правителя и использовавшееся в источниках как синоним к словам *βασιλεύς* («царь»), *ἡγεμών* («гегемон, руководитель») и *μονάρχος* («монарх»), негреческого происхождения, было заимствовано в Греции, вероятно, из Лидии [1].

И все же этот термин отличался от обычной царской власти, хотя и имел с нею родственные свойства.

На ранней стадии развития древнегреческого общества между понятиями «тиран» и «басилей» не было четко выраженного отличия, тем более противопоставления друг другу. Тираны сами называли себя басилеями, т.е. царями, пытаясь представить себя перед окружающим миром продолжателями дела гомеровских басилеев по восстановлению древней царской власти [2]. Могли именоваться ими официально [3]. Ранние тираны Сиракуз официально принимали титул царя [4]. Однако, подобная практика широкого распространения не получила.

Подобные соотношения понятий «басилей» и «тиран» можно было объяснить переходным состоянием, в котором находилось греческое общество на пути складывания полисных отношений, между царской

властью, переживающей институциональный кризис и тиранией, начинающей формироваться как общегреческий феномен. В руководящую элиту полисов проникают представители из вне правящих царских династий, которые захватывают власть силой и узурпируют эту власть.

Первым ранним тираном в эпоху архаики являлся Фидон Аргосский (хронология правления колеблется в рамках VIII-VII вв. до н.э.), представитель царской династии Теменидов.

Типичным по природе тираном-узурпатором может рассматриваться лидийский царь Гигес, о котором сообщает поэт середины VII в. до н.э. Архилох. В 685 г. до н. э. Гигес насильственно захватил трон в Лидии, предварительно свергнув правящего царя Кандавла. Возможно, что Гигес и стал образцом для подражания многим авантюристам в Греции, последовавшим примеру относительно того каким способом можно было приобрести власть.

В ранней греческой историографии того времени еще отсутствует негативный взгляд авторов на сущность тирании. Негативная оценка тирании будет характерна для более поздней античной литературы. Однако подобный взгляд на тиранию, выработанный в аристократической среде в VI в. до н.э., и не только воспринятый, но и дальше развитый демократической идеологией V столетия до н.э., выглядит весьма тенденциозным и требует со стороны исследователя серьезного критического осмысления.

Отношение к тирании античных авторов довольно разнообразное.

Поэт Архилох, называя Гигеса тираном, не завидует ему несмотря на то, что тот имеет много золота и выражает собственную позицию к тирану, заявляя, что сам он вовсе не хотел бы им стать (fr. 22 Diehl3).

В другом стихотворении Архилоха отношение к тирании прослеживается уже более четко: тиран, который силой захватывает город, заслуживает славу и почет, и ему будут завидовать многие люди (fr. 23 West).

Таким образом, тирания у Архилоха служит показателем, основанным на завидном положении и богатстве, к которому стремится чуть-ли не каждый смертный и тирания устанавливается насильственным путем.

Подобные суждения о тирании мы найдем у Семонида Аморгосского, жившего в конце VII в. до н.э. Семонид связывает тиранию с большим богатством. В одном из своих стихотворений о женщинах он заявляет, что только тиран или богач, ради того, «чтоб тешиться такой ненужной мишурой» (fr. 7, 57-70 Diehl3), в состоянии содержать жену, не желающую ничего делать в доме, кроме как красоваться своей внешностью.

Таким образом, в ранних источниках тирания предстает перед нами неким силовым ресурсом, с помощью которого можно добиться славы, богатства и власти.

В греческом мире силовые приемы захвата власти не являлись редкостью. Первым греческим тираном, который с помощью гоплитов в 655 г. до н.э. сверг власть знатного рода Бакхиадов стал Кипсел в Коринфе. Опора на силовые ресурсы происходила и при захвате тиранами власти в других греческих полисах, помимо коринфского.

Тирания опиралась не только на военную силу.

Как и восточные деспоты, новоявленные правители в лице тиранов опирались на религиозную легитимацию своей властью для обоснования её божественной природы, чтобы, таким образом, выглядеть перед окружающими божественными избранниками. Согласно сведениям Геродота, только тогда, когда дельфийский оракул официально благословил власть Гигеса, народ, восставший против его тирании, сложил оружие и признал его власть (Hdt., I, 13). Греческие тираны, приходя к власти, «возводили храмы, учреждали культы, вводили религиозные празднества, т.е. поступали во истину как "первосвященники" [5].

Способы легитимации власти тираном могли быть различными: от попыток связать свое происхождение с генеалогическим древом басилеев до проведения реформ полисного устройства с тем чтобы закрепить за собой статус правителя [6].

Будущие тираны, старались обратить на себя внимание со стороны граждан полиса своими победами на олимпийских играх [7], военном поприще.

Но самым эффективным средством, как для достижения власти, так и ее упрочения на более продолжительный срок, являлась харизма. Благодаря особой харизме, которой, как правило, уже обладали кандидаты в тираны до того, как захватывали власть в полисе, они довольно быстро реализовывали свою цель, и значительно укрепляли свое господство в общине.

Особая харизма правителя, как элемент божественного права, являлась одной из важных черт восточной деспотии. Появление правителей вне правящей династии посредством заговора или переворота, которые, смещая таким образом своего предшественника, устанавливали власть, могло означать, что официальный монарх утратил свою харизму. Если у нового правителя обнаружится недостаток, а хуже

того отсутствие харизмы, его правление станет краткосрочным и, вдобавок крайне тяжелым для подданного населения деспотического государства.

Гомеровским грекам были знакомы подобного рода явления и царская власть также наделялась особой харизматической силой. Когда на смену басилеям к власти приходили новые преемники в лице тиранов, последние из всех сил стремились заслужить у окружающих харизматическую привлекательность, чтобы, по примеру племенных вождей басилеев, быть такими же почитаемыми.

Разница между восточными и греческими тиранами заключалась в том, что «восточные тираны свергали царей и сами становились законными царями, а греческие тираны свергали не царей, а существующий государственный порядок, основанный на замещении должностей. Поэтому слово «тиран» для них не было ни титулом, ни должностью, а просто неофициальным названием» [8].

С конца VII в. до н. э. в оценке тирании со стороны её современников начинает преобладать негативный взгляд, исходящий, прежде всего, из аристократической среды. Так, например, Алкей из Митилены негодует по поводу правления в его городе тиранов Мерсила и Питтака (fr. 39; 87; 101 Diehl3). Подобная реакция Алкея к тиранам объясняется с его стороны политическими взглядами. Как проигравший в борьбе за власть, он вынужден был уйти в изгнание. Разумеется, что взгляды Алкея выражают интересы не всего населения города, а лишь узкой его части.

Он же сообщает нам важные сведения о том, что митиленский демос по доброй воле сделал Питтака тираном (fr. 87 Diehl3). Из этого следует вывод о широкой социальной поддержке Питтака населением города. В борьбе за установление тиранической власти в полисе Питтак использует широкий демократический ресурс.

Феогнид Мегарский (VI в. до н. э.), подобно Алкею, также негативно относится к тирании.

Власть, которой завладели «дурные», стремящиеся к наживе (48 sqq.), для Феогнида представляется главным злом, поскольку в их среде появляются вожди-тираны, для которых алчность и дерзость (50; 1082) являются привычными ценностными атрибутами. Эти пороки способны погубить город и породить тиранию (541 sq.; 603 sq.; 693 sq.; 823; 1103 sq). Тирана Феогнид называет «пожирателем народа» (1181 sqq.).

Таким образом, оценка тирании, исходящая от Алкея и Феогнида, носит в целом тенденциозную окраску и воплощает в себе такие черты как эгоизм, дерзость и стремление к наживе [9]. «Такое отношение Феогнида вызвано тем, что тирания возглавила движение «дурных» и отвечала их устремлениям, а это шло вразрез с аристократической этикой поэта. Действительно, если, как говорит Аристотель, тираны выступали против власти знатных и богатых (Pol., 1305 a 21 sqq.) и обещали удовлетворить экономические требования народа, то такой аристократ-традиционалист, как Феогнид, должен был воспринимать это как алчность и дерзость» [10].

Интересно проследить отношение к тирании известного афинского политика и законодателя Солона. Отрицательное отношение к тирании отвечало его мировоззренческим интересам, основанным на благозаконии и справедливости. Главным своим призванием Солон считал сдерживание враждующих сторон, чтобы не дать «ни одной одержать верх над другой» (fr. 5, 5 sq. Diehl3). По мнению Солона, если бы кто-нибудь другой на его месте, взял власть, он бы не сдержал народ (fr. 24, 20 sqq. Diehl3), но «снял бы масло, сбивши молоко» (fr. 25, 6 sqq. Diehl3), то есть для себя поимел бы выгоду и смог обогатиться. Народ ждал от Солона тирании, чтобы при этой власти кто-то мог разбогатеть за счет награбленного (fr. 23, 13 sqq. Diehl3). Объектом грабежа стали бы, прежде всего, аристократы и те, кто разбогател благодаря новым занятиям, связанных с получением торгового капитала. Но это противоречило взглядам Солона и поэтому он не оправдал ожидания толпы: ему было не по душе «силой править тирании, как и в пажитях родных дать худым и благородным долю равную иметь» (fr. 23, 19 sqq. Diehl3). Кроме того, Солон отказался от тирании и по причине нежелания запятнать свое имя позором (fr. 23, 8 sqq.).

Таким образом, свое отношение к тирании Солон в целом демонстрирует как негативное, основанное на резко эгоистических устремлениях личности. В то же время, Солон идет на примирение с тиранией, но только при одном условии: если она будет приносить пользу народу. Эту функцию тирании выполняла в прошлом царская власть басилеев. Именно такую тиранию и видит Солон в лице Писистрата, правлению которого дает высший балл, как «золотой век бога Крона». Понятие тирании у него употребляется как синоним к слову *μοναρχία* («монархия») [11].

Таким образом, тирания со стороны современников характеризуется как с негативной, так и позитивной точек зрения. Факт установления тирании при поддержке широких слоев населения, имеющий место в ряде греческих полисов, свидетельствовал о том, что тирания, несмотря на проявление в ней крайне индивидуалистических тенденций, опору на военную силу, несла в себе и консолидирующие черты,

присущие царской власти басилеев, выступая покровителем и защитником интересов населения полиса, гарантом социальных изменений. Поэтому тирания в сознании греков могла ассоциироваться как попытка возрождения царской власти. Отсюда тирания могла быть наделена особой харизматической привлекательностью, иметь религиозную легитимацию, подтверждать свою власть божественной волей и служить показателем, основанным на завидном положении и богатстве, к которому стремился чуть-ли не каждый смертный. Претенденту на тираническую власть давался редкий шанс получить право не только управлять полисом, но и добиться славы и почести. Негативный взгляд на тиранию, который был больше характерен для позднейшей литературы, нежели для ранней, отражал мнение лишь ограниченного круга лиц, прежде всего, аристократической элиты, испытавшей на себе давление со стороны единоличной власти тирана.

1 White M.E. *Die griechische Tyrannis // Die ältere Tyrannis bis zu den Perserkriegen / Hrsg. K.Kinzl. – Darmstadt, 1979. – S. 185 ff.; Barcelo P. Basileia, Monarchia, Tyrannis. – Stuttgart, 1993. – S. 83; Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII-V вв. до н. э.). – СПб: Гуманитарная Академия, 2002. – С. 297.*

2 Schachermeyr F. *Peisistratos von Athen // Die ältere Tyrannis bis zu den Perserkriegen / Hrsg. K.Kinzl. – Darmstadt, 1979. – S. 97; De Libero L. Die archaische Tyrannis. – Stuttgart, 1996. – S. 37 f.; Ogden D. The Crooked Kings of Ancient Greece. – London, 1997. – P. 148 ff. u.a.*

3 Туманс Х. Указ. соч. – С. 299 (здесь же дается ссылка на других исследователей, разделяющих аналогичную точку зрения).

4 Oost S.I. *The Tyrant Kings of Syracuse // ClPh. – 1976. – Vol. 71. – N 3. – P. 224 – 236.*

5 Суриков И.Е. *Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика / под ред. Л.П. Маринович – М.: Наука, 2005. – 351 с. – С.60.*

6 О способах легитимации власти тираном см.: Андреев Ю.В. *Тираны и герои. Историческая стилизация в политической практике старшей тирании // ВДИ. – 1999. – № 1. – С. 3-7.*

7 Зельин К.К. *Олимпионики и тираны // ВДИ. – 1962. – №4. – С. 21-29; Bengtson H. Kleine Schriften zur alten Geschichte. – München, 1974. – S. 190-207.*

8 Туманс Х. Указ. соч. – С. 300.

9 De Libero L. *Die archaische Tyrannis... - S. 32 ff.*

10 Туманс Х. Указ. соч. – С. 301.

11 De Libero L. *Die archaische Tyrannis... - S. 33 f.*

Түйіндеме

Вдовин В.Н. - профессор Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақтар университетінің Алматы филиалының саяси ғылымдардың кандидаты, доцент тарих, E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Ерте грек тарихнамасы және кейінгі антикалық әдебиет мәні туралы зорлық-зомбылық пен қанауға

Мақала көзқарастар өкілдерін ерте және кеш антикалық әдебиеттің мәнін, зорлық-зомбылық пен қанауға. Фактісін белгілеу зорлық-зомбылық пен қанауға қолдауымен халықтың қалың жігі бар орын бірқатар грек полистерінің, свидетельствовал деп тирания қарамастан, көрінісі онда өте индивидуалистических үрдістерді тірекке әскери күшіне өзіне біріктіруші қасиеттер тән патшалық билік бас, өнер көрсеткен ел димекеннің қамқоршысымен қорғаушысы тұрғындардың мүддесін сақтандыру, кепіл әлеуметтік өзгерістер. Осыдан тирания болар еді көңіл ерекше харизматической тартымды болуы тиіс діни легитимацию, растауға, өз билігін божественной еркімен және қызмет ету көрсеткіші негізделген завидном жағдайы және байлық. Үміткерге тираническую билік давался сирек мүмкіндік алуға құқығы ғана емес, басқаруға полисом, бірақ қол жеткізу даңқ және ұрмет. Негативті көзқарас тиранию, ол тән позднейшей әдебиет, отра жал пікір тек адамдардың шектеулі тобы, ең алдымен, аристократической элита, испытавшей өзіне тарапынан қысым единоличной билік тирана.

Түйін сөздер: полис, архаикалық тирания, патша өкіметі басилеев, харизма, діни легитимділік, аристократическая элита

Resume

Vdovin V.N. – the professor of Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian University of trade unions, the candidate of political sciences, the senior lecturer of history, E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Early Greek historiography and the late antique literature on the essence of tyranny

The article is devoted to the views of representatives of the early and late antique literature on the essence of tyranny. The fact of establishing tyranny with the support of the various strata of society, taking place in a number of the Greek polities, testified that the tyranny, despite the appearance of the extremely individualistic tendencies in it, a support on military force, bore in itself the consolidating features inherent to the imperial power of basileis, acted as the patron and the defender of interests of the population of the polity, the guarantor of social changes. Hence the tyranny could be endowed by special charismatic appeal, have religious legitimation, confirm the power with divine will and serve as an indicator based on enviable position and wealth. A claimant to the tyrannical power was given a rare chance to acquire the right not only to govern the polity, but also to achieve glory and honour. The negative view on tyranny which was characteristic for the latest literature,

reflected the opinion of only limited range of people, first of all the aristocratic elite which has tested pressure from the individual power of a tyrant.

Keywords: the policy, archaic tyranny, the imperial power of basilei, charisma, religious legitimation, aristocratic elite

УДК 903/904(574)

«ОТРАРСКАЯ КАТАСТРОФА» И ВЗЯТИЕ МОНГОЛАМИ ОТРАРА (ПО ДАННЫМ ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ)

М.Б. Кожа – *д.и.н., профессор Международного казахско-турецкого университета
им. А.Ясави, Казахстан, Туркестан*

В статье анализируется что поход на Запад Чингисхана был спровоцирован действиями хорезмшаха и его наместника в Отраре. Оборона Отрара держалась исключительно на действиях войск хорезмшаха, часть отرارцев была на стороне Чингисхана. Результаты археологического исследования развалин города вызывают обоснованное недоверие к сообщениям о масштабах разрушения Отрара монгольскими войсками. После захвата монголами города была разрушена цитадель и срыта большая часть внешней длинной стены, обнаруженная нами в предместьях Отрара. Часть населения города после захвата Отрара монголами вернулись в свои дома.

Ключевые слова: Отрар, монголы, цитадель, город, катастрофа, источник, археология, Хорезм

Одним из известных городов средневекового Казахстана является Отрар, игравший важную роль в истории Центральной Азии. С городом связаны события, которые вошли в мировую историю под названием «Отрарская катастрофа» и послужили поводом для похода Чингизхана на Запад.

В советское время были опубликованы ряд научно-популярных статей и художественных книг, посвященных «героической эпопее обороны Отрара». Советские историки опирались в основном на те материалы письменных источников, которые подтверждали готовые выводы о действиях Чингизхана. Совсем не учитывались археологические данные, добытые в ходе исследования городища Отрар. Сепаратное использование данных археологии и данных нарративных источников не способствует воссозданию объективной картины. На материале Отрара мы попытались сопоставить данные независимых друг от друга источников, каковыми являются письменные и археологические материалы, и реконструировать на их основе захват монголами города.

Общеизвестно, что дипломатические отношения между хорезмшахом и Чингизханом начались с обмена посольств. Хорезмшах отправил в Монголию одно за другим два посольства [1, с. 116]. Весной 1218 г. хорезмшах Мухаммед принял посольство Чингизхана, который предложил заключить мирный договор с гарантиями безопасности торговых путей между обоими государствами. Мухаммед согласился подписать мирный договор. По ан-Нисави «Чингисхан этому обрадовался, и [обстановка] оставалась мирной до тех пор, пока из страны Чингисхана в Отрар не прибыли купцы, т.е. Омар Ходжа ал-Оттари, ал-Хаммал ал-Мараги, Фахр ад-Дин ад-Данзаки, ал-Бухари и Амин ад-Дин ал-Харави.

Йинал-хан, сын дяди султана по матери, во главе 20 тысяч всадников наместничал в нем [в Отраре] от имени султана. Его низкая душа возжаждала имущества тех [людей], и он, лживый и лукавый, написал султану письмо, говоря, что эти люди пришли в Отрар под видом купцов, но они не купцы, а сборщики сведений, в которых открывают то, что не относится к их обязанностям. Если случается им быть наедине с кем-нибудь из простых людей, [они] запугивают его, говоря: «Подлинно, вы в беспечности относительно того, что позади вас, но к вам придет то, против чего вы бессильны», и тому подобное, так что султан разрешил ему принять [меры] предосторожности в отношении их (купцов), пока он не вынесет своего мнения. Но когда [султан] из предосторожности сделал ему это послабление, тот превысил свои права и нарушил свои полномочия, схватил их, а после этого их след пропал, и известия о них прекратились. И помянутый присвоил себе их богатства и различную утварь своей хитростью и вероломством» [2, с. 91-92].

Рашид ад-дин считал, что это был не простой караван, а дипломатический: «... дядя по матери султана, по имени Иналчук, которого называли Кайр-хан, неосмотрительно и необдуманно перебил в Отраре мусульманских купцов, посланных Чингизханом к султану в целях единения и дружбы. Вследствие этого Чингизханом овладела такая ярость и гнев, что он позабыл про дела областей Хитая и Чина и Караджана, поспешно двинулся в области Туркестана и землю Ирана ... [3, с. 67].

По мнению В.В. Бартольда, который проанализировал сообщения средневековых летописцев об уничтоженном караване Чингисхана, «ни один из наших источников не говорит, что купцы своим поведением дали какой-нибудь основательный повод к жалобам» [4, с. 466].

Судя по сообщению ан-Нисави обвинение в шпионаже можно было предъявить и противоположной стороне. Так во время пребывания первого посольства Чингисхана сам хорезмшах предлагал Махмуду хорезмийскому – посланнику Чингисхана сообщить ему всю правду о правителе монголов и впоследствии оставаться шпионом хорезмшаха при дворе хана; за это ему была обещана награда, и в залог исполнения обещания султан тут же передал ему драгоценный камень [4, с. 464].

Таким образом летом 1218 г. уничтожением большого каравана из 500 верблюдов был нарушен заключенный хорезмшахом весной того же года мирный договор с предводителем монголов. Убито 449 человек, среди которых был и монгольский посол по имени Ухуна [Бартольд, с. 466]. Убийство дипломатов уже могла послужить поводом для войны. Как пишет В.В. Бартольд: «Поступок хорезмшаха даже с точки зрения современного международного права дал Чингисхану более чем достаточный повод для войны» [4, с. 467].

Однако Чингисхан проявил сдержанность и попытался решить конфликт мирным путем. Предводитель монголов направил к хорезмшаху нового посла, через которого потребовал выдачи Иналчика с обещанием в этом случае сохранить мир. Но хорезмшах не только не исполнил этого требования, но и велел убить неповинных послов.

Действия хорезмшаха Мухаммада сделали поход Чингисхана на запад неизбежным. Более года потребовалось Чингизхану для подготовки большого войска. Поход начался только в сентябре 1219 г., к правителю монголов присоединились семиреченские правители Арслан-хан и Сукнак-тегин со своими отрядами.

Археологические данные о событиях 1219 г. неоднозначны. Авторы монографии «Древний Отрар», подводя итоги описания стратиграфических наблюдений культурных наслоений Отрара 1969 г., выразили удивление отсутствием следов осады города: «В материалах стратиграфического раскопа не зафиксированы какие-либо следы «Отрарской катастрофы», т.е. следы пожарищ и разрушений в слое XII - нач. XIII вв. отсутствуют. Почему, пока не совсем ясно. Джувейни и Рашид-ад-дин утверждают, что монголы после взятия Отрара разрушили лишь цитадель города. Не исключено, что во время штурма не весь город был разорен [5, с. 83].

По мнению Р.З. Бурнашевой, исследовавшей денежное обращение Отрара монгольского времени, «масштабы разрушений и размеры ущерба, нанесенного населению Отрара, считавшиеся некоторыми исследователями катастрофическими и надолго прервавшими развитие городской культуры, следует, видимо, пересмотреть в свете новых нумизматических данных» [6, с. 33].

В ходе дальнейших исследований в центре шахристана Отрара на участке раскопа III были выявлены следы пожара на уровне 2 пола и кое-где на уровне 3 пола V горизонта. Л.Б. Ерзакович, основываясь на находках монет правителя Отрара начала XIII в. Хасана б. Абд аль-Халика, считал, что «пожар произошел во время разгрома Отрара монголами в начале 1220 г. [7, с. 15-19]. Подводя итоги своим многолетним исследованиям Отрара, Л.Б. Ерзакович пришел к заключению, что в исторических сочинениях преувеличены повествования о трагической участи его жителей, что «археологические данные корректируют сведения письменных источников. Шахристан уцелел в ходе бурных событий и после короткого периода запустения жители вернулись в дома» [8, с. 179]. Шурфы, заложенные на территории рабада, показали, что она была обжита и в монгольское время [5, с. 80-81].

Достаточно подробный рассказ об осаде города приводит Джувейни. Согласно переводу Дж. Бойля, который обычно используется археологами, «Цитадель и стены были сравнены с землей» [5, с. 35]. По мнению востоковеда М.Х. Абусеитовой английский перевод Джувейни Дж. Бойля представляет собой «скорее пересказ и толкование оригинального персидского текста, чем перевод» [9, с. 108]. Примечательно, что, в переводе главы «История покорителя мира» об «Отрарской катастрофе», выполненной М.Х. Абусеитовой с персидского текста, изданного Мирзой Мухаммадом Казвини 1912-1937 гг., т.е. с того же текста, с которого сделал английский перевод Дж. Бойль, отсутствует отмеченное выше сообщение о разрушении стен Отрара монголами.

О разрушении укреплений Отрара пишет Рашид ад-дин: «крепостную стену и крепость превратили в прах» [3, с. 199]. Однако заложенные на ряде участков шахристана раскопы выявили хорошей сохранности крепостные стены караханидского времени [8, с. 178]. Возможно, стена шахристана была разрушена частично. Сообщения источников о полном разрушении цитадели подтверждается. Археологи до сих пор не могут найти место цитадели Отрара караханидского времени. Возможна, она была разрушена до основания. Есть определенные признаки ее существования на месте цитадели тимуридского времени в юго-восточной части шахристана городища Отрар.

Разрушенная по Рашид ад-дину «крепостная стена» Отрара скорее всего является внешней стеной

города. Наши изыскания в предместьях Отрартобе привели к обнаружению остатков стены в виде вала, расположенной в некотором отдалении от центральных развалин городища. Данная стена оказалась вне поле зрения археологов, отсутствует ее описание в публикациях по топографии Отрартобе, не указана она на новейшем плане городища, выполненной лазерным теодолитом в ходе реализации программы ЮНЕСКО-Япония-Казахстан «Сохранение древнего Отрара».

Нами прослежен участок вала длиной около 1,2 км, имеющий общее направление с запада на восток. Восточная часть стены лучшей сохранности. Замеры на расстоянии 48 м от восточного края стены показали, что здесь вал имеет ширину 27 м, высоту 2,7 м. В 65 м от восточного края участка стены прослеживается проход шириной 16 м. В 101 м к западу от первого прохода прослеживается еще один проход шириной 13 м. Замеры на ближайшем участке стены показали, что вал на данном участке имеет основание равное 28 м, высоту 2,3 м. Участок вала, примыкающий к селу Талапты подвергнут большим разрушениям. Вал уменьшаясь в размерах теряется в приусадебных полях. На всем протяжении стены прослежены 5 проходов. Возможно, часть из них прорыта местным населением для прохождения автотранспорта к ближайшим полям.

В микрорельефе вала прослеживаются следы башен. Опросы старожилы села Талапты показали, что в середине XX в. в восточном направлении вал тянулся до с. Баялдер, однако этот участок был разрушен в ходе планировки местности под поля в советское время. К сожалению, других остатков, скорее всего, кольцевой стены вокруг Отрара, не сохранились.

Обнаружение новой «длинной» внешней стены Отрара позволяет понять сообщение Джувейни об укреплениях города: «Цитадель, внешние укрепления и городская стена были хорошо укреплены» [5, с. 34]. Обнаруженные остатки внешней стены, скорее всего, и представляют часть «внешних укреплений» Отрара, разрушенных монголами. Стена вокруг рабада и части третьей «длинной» стены Отрара хорошо прослеживается и на космоснимке.

По Джувейни «султан выделил Гайр-хану пятьдесят тысяч человек внешних войск и послал ему в подкрепление Карача-хас-хаджиба с другими десятью тысячами» [9, с. 110]. На весьма ограниченном участке в рамках стен только рабада, которые воспринимались до обнаружения «длинной» стены как внешние укрепления Отрара, было бы трудно понять размещение и проживание в течение почти пяти месяцев 60 тысячного войска, в составе которой была и каваллерия. Кроме того общее население города Отрара в XI-XII вв., по подсчетам К.М. Байпакова, составляло 15500-17460 жителей [10, с. 45]. Такое скопление людей и их проживание вполне возможно на территории, ограниченной «длинной» стеной города.

Для выявления юго-западной границы «длинной» стены представляет определенный интерес сообщение Джувейни о воротах Суфи-хане, через которые вышел из города Карача со своим войском и вошли в город монголы [9, с. 111]. Примечательно, что рядом с трассы с. Когам - г. Туркестан близ кладбища Арыстанбаб располагается небольшой холм с могилой святого Сопы Данышпан – Суфи Данишменд. По данным родословных «Насаб-наме» могила Суфи Данишменда располагается в Суфи-хане [11, с. 77]. Т.е. холм с могилой святого Сопы Данышпан является ориентиром, указывающим на местоположение в данном участке ворот Суфи-хане. Из этого можно предполагать, что на юго-западе, скорее всего, «длинная» стена немного не доходила до автомобильной трассы близ кладбища Арыстанбаб.

Если сопоставить данные летописцев о действиях населения городов Средней и Нижней Сырдарьи против монголов, то увидим, что письменные источники прямо указывают на непосредственное участие в обороне Сыгнака, Ашнаса городского населения. При описании обороны Сыгнака не упоминаются войска хорезмшаха и речь идет о жителях города - «злодеи, чернь и бродяги». В Ашнасе оборону взяли в свои руки городские низы – «бродяги и чернь» [1, с. 118]. При описании Отрара отсутствуют сведения об непосредственном участии в обороне города самих жителей.

По Джувейни «Султан выделил Гайр-хану пятьдесят тысяч человек внешних войск и послал ему в подкрепление Карача-хас-хаджиба с другими десятью тысячами. И укрепили они как следует цитадель и крепостные стены, и башни города и собрали много военного снаряжения. И Гайр-хан внутри города занимался подготовкой к военным действиям и назначил воинов и отряды ко [всем] воротам» [1, с. 110]. Соппротивление монголам оказывал Гайр-хан с верными ему войсками, его ближайшее окружение: «Гайр же с двадцатью тысячами отважных мужей и подобных львам витязей укрылся в цитадели ...

[Затем] все они примирились со смертью и, отрекшись от жизни, группами по пятьдесят человек по очереди стали выходить наружу и разили тела ударами копий и мечей...

И длились непрерывно сражения ... Не осталось у него оружия. Тогда служанки стали подавать ему кирпичи из стены дворца» [1, с. 111].

Когда монголы вошли в город, то «всех развратников и праведников Отрара, из облачающихся в

покрывало и носящих кулах и чалму, выгнали из города наружу как стадо баранов и разграбили все, что было из тканей и товаров...

... И из тех, кто остался в живых еще от меча из крестьян и ремесленников, некоторых увели в хашар, а часть [увели], чтобы [занимались они] ремеслом и промыслом» [1, с. 111]. Т.е. фактически горожане не оказали сопротивление.

Необходимо отметить, что исторические события в Отраре, предшествовавшие монгольскому захвату города, не способствовали единению отرارцев против монголов. Необходимо учесть, что в 1210 г. караханийское владение, центром которого был Отрар, был насильственно включен в состав государства хорезмшахов. Хорезмшах вероломно убил правителя Отрара и захватил его богатства: «В сокровищницу султана из его (убитого) сокровищницы доставили столько драгоценных камней, что о подобных им по ценности и количеству не слыхивали» [2, с. 88].

Якут ал-Хами, говоря о состоянии Тараза, Саурана, Саникета и Фараба в период, непосредственно предшествующий приходу монголов, пишет о губительных для упомянутых городов действиях хорезмшаха: «Он овладел Мавераннахром и уничтожил царство ханидов (караханидов), а их было несколько, и каждый охранял свой край. Когда не осталось из них никого, он не смог охранять эти города из-за обширности их области, разрушил своими руками большинство пограничных крепостей и отдал их на разграбление своим войскам. Жители их выселились оттуда ... И остались эти сады, опустевшими полностью, заставляя плакать глаза и скорбеть сердца из-за разрушенных замков и пустых жилищ и домов. Заблудился проводник этих каналов и они стали течь, блуждая во все стороны без выбора (подчеркнуто нами - М.К.)» [12, с. 86-87]. Таким образом еще до прихода монголов по оседло-земледельческой и городской культуре Южного Казахстана и Семиречья был нанесен сокрушительный удар, подорвавший ирригационную сеть – основу жизнедеятельности оседлых поселений.

Поэтому вряд ли отرارцы воспринимали врагов хорезмшаха как своих. Возможно, поэтому одна из важных для нашей темы глав «Тарих-и Джухангушай» Джувеини называлась «Об отправлении [Чингизхана] покорителя мира во владения султана и освобождение Отрара». В самом Отраре были противники хорезмшаха. В.В. Бартольд, сравнивший несколько источников об этом, пришел к выводу, что в Отраре, вероятно еще до падения города, местный представитель гражданской власти Бедр ад-дин Амид, наместник Сафи Акра (последнего называет «везиром султана в области тюрок»), перешел на сторону Чингиз-хана; его отец и дядя были казиями в Отраре и вместе с другими родственниками были казнены при взятии Отрара султаном [4, с. 474-475]. Он сказал Чингизхану: «Пусть хан знает, что султан для меня ненавистнее всех творений Аллаха за истребление многих из моей семьи» [2, с. 94].

От Бадр ад-Дина Чингизхан получил подробные сведения о политическом состоянии во владениях хорезмшаха, о вражде Туркан-хатун и военной партии к султану, чем потом воспользовался для своих целей [4, с. 474-475]. Повидимому, не случайно в обоих посольствах Чингизхана фигурируют купцы с нисбой Отрари. Возможно, следы пожара на участке раскопа III шахристана на уровне 2 пола V горизонта связаны с захватом Отрара войсками хорезмшаха.

Подводя некоторые итоги анализа источников можно сделать вывод, что поход на Запад Чингизхана был спровоцирован действиями хорезмшаха и его наместника в Отраре. Оборона Отрара держалась исключительно на действиях войск хорезмшаха, часть отرارцев была на стороне Чингизхана. Результаты археологического исследования развалин города вызывают обоснованное недоверие к сообщениям о масштабах разрушения Отрара монгольскими войсками. После захвата монголами города была разрушена цитадель и срыта большая часть внешней длинной стены, обнаруженная нами в предместьях Отрара. Часть населения города после захвата Отрара монголами вернулись в свои дома.

1 Султанов Т.И. Завоевание монголами территории Казахстана // История Казахской ССР. Т. II. – Алма-Ата, 1979.

2 Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. – М., 1973.

3 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1. Кн.2. Перевод с персидского О.И. Смирновой. Примечания Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой. Редакция проф. А.А. Семенова. Изд-во АН СССР. - М.-Л., 1952.

4 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.: в 9-ти томах. – М., 1963. – Т.1.

5 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. - Алма-Ата, 1972.

6 Бурнашева Р.З. Денежное обращение Отрара в монголо-тимуридское время (XII-XV вв.) // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1986. №6.

7 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XV веках. – Алма-Ата, 1987.

8 Ерзакович Л.Б. О периодизации развития средневекового Отрара // Маргулановские чтения. 1990. - М., 1992.

9 Абуseitова М.Х. Джувайни об «Отрарской катастрофе». Вопросы истории (КазГУ). Вып.7 - Алма-Ата, 1975.

10 Байпаков К.М., Терновья Г.А. *Религии и культы средневекового Казахстана*. - Алматы, 2005.

11 Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. - Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.

12 Волин С. *Сведения арабских источников IX – XVI вв. О долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. – Т. VIII.*

Түйін

Қожа М.Б. – т.ғ.д., профессор А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Қазақстан, Түркістан
«Отары апаты» және моңғолдардың Отар қаласын жаулап алуы
(археологиялық және жазба деректер бойынша)

Мақалада Шыңғыс ханның Хорезм мемлекетінің билеушілері мен олардың жергілікті басқарушыларының сатқындық әрекеттері сипатталады. Отар қорғанысы Хорезм мемлекетінің әскери саясатының ықпалында болды. Ал халықтың көп бөлігі Шыңғыс хан әскері жағында болды. Археологиялық зерттеулер қаланың толығымен қирап кетті деген пікірін жоққа шығарып отыр. Моңғолдар жаулап алғаннан кейін қаланың орталық бөлігі мен сыртқы қабырға біраз бөлінгендігін көрсетеді. Мұны археологиялық қазбалар дәлелдеп отыр. Моңғолдар жаулап алғаннан кейін Отар халқының біраз бөлігі өз үйлеріне қайтып келген.

Кілт сөздер: Отар, моңғолдар, цитадель, қала, апат, деректеме, археология, Хорезм

Summary

Koja M.B. – Doctor of History, Professor A.Yasavi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan
«Otrar catastrophe» and taking the Mongols Otrar (According to written and archaeological sources)

The article analyzes that the campaign in the West was provoked by the actions of Genghis Khan and his Khorezmshah governor in Otrar. Otrar The defense rested solely on the actions of troops Khorezmshah, part of the army was on the side of Genghis Khan. The results of the archaeological research of the city ruins cause reasonable suspicion to reports on the extent of the destruction of Otrar the Mongol armies. After the capture of the Mongol stronghold of the city was destroyed and razed much of the outer long wall, we observed in the outskirts of Otrar. Part of the population of the city after the capture of Otrar the Mongols returned to their homes.

Keywords: Otrar, the Mongols, the citadel, the city, the catastrophe, the source, archeology, Khorezm

ӘӘЖ 3273 (574)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Г.П. Акмадиева – докторант, *Л.Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Мақалада қазіргі Қазақстанның халықаралық аренадағы сыртқы саяси тарихын зерттеудегі Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы дипломатиялық құжаттарының (халықаралық келісімдер, конвенциялар, декларациялар) рөлі қарастырылды. Қазақстан Республикасының қазіргі замандағы тарихи оқиғаларымен байланысты және осы тарихтың даму болашағын көрсететін дерек топтарына талдау жасалды. Жаһандану жағдайындағы әлемдік интеграцияның дамуы тек қана халықаралық ұйымдар шеңберіндегі мемлекеттердің өзара қатынастарына емес, сонымен бірге аталған ұйымға да байланысты. ШЫҰ шеңберіндегі мүше-мемлекеттер қатынастарының болашағы интеграция субъектерінің өзара қатынастарын, бейбітшілік пен ынтымақтастықтың дамуын реттейтін дипломатиялық құжаттардың дамуына байланысты.

Кілтгі сөздер: дипломатиялық құжаттар, тарихи дерек, сыртқы саясат, Қазақстан Республикасы, дипломатия

Қазіргі уақытта тәуелсіздік тарихы бейнеленген, яғни сан алуан формада, сан түрлі мазмұнда көз алдымызда пайда болған және күнделікті пайда болып жатқан дерек көздерін, деректанулық өңдеуден өткізу арқылы ғылыми айналымға тарта білу маңызды болып отыр. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік тарихының өзіндік ерекшеліктері мол, маңызды дерек көздерінің бірі – дипломатиялық құжаттар. Дипломатиялық құжаттар қоғамдағы саяси және экономикалық өзгерістерді көрсетіп, тарихи деректердің бір түрі ретінде бірқатар құбылыстарды: мемлекеттердің арасындағы саяси қатынастарды (ұзақ және қысқа уақыт аралығындағы), жалғаспалы міндеттемелердің динамикасын т.б. (шиеленушілік жағдай немесе әртүрлі келіссөздің сынға алынуы) құжаттандыру элементтерінен тұрады. Осы уақытқа дейін арнайы әдебиеттерде дипломатиялық құжаттардың бес түрі бөліп көрсетілді: 1) жеке нота; 2) вербальды нота; 3) ескертпе жазба; 4) меморандум; 5) жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар бөліп көрсетілді. Ал, қазіргі уақытта аталған дипломатиялық құжаттардың қатары халықаралық келісімдер, конвенциялар, декларациялар т.б. сияқты құжаттармен толықтырылды. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі Қазақстан тарихын зерттеудегі Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының дипломатиялық құжаттарының өзіндік маңызы мен

ерекшеліктері бар. Себебі, бұл дипломатиялық құжаттар Қазақстан Республикасы көпжақты дипломатиясының тарихы және дамуымен байланысты деректер кешенін құрайды.

Кеңес Одағының ыдырауы Орталық Азия аймағындағы жағдайды түбегейлі өзгертті. Бұрынғы Кеңес республикаларының орнына тәуелсіз Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан және Өзбекстан мемлекеттері құрылды. 1991 ж. тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа тәуелсіз мемлекеттері үшін әлемдік қауымдастық пен мемлекеттің ішкі жағдайын бекіту және заңды ету үшін белсенді ішкі және сыртқы іс-шараларды жүргізу қажет болды. Белсенді сыртқы саясат пен халықаралық қауымдастыққа ену үрдісі алдымен жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің құрылуынан соң пайда болған территориялық мәселені шешуді талап етті.

Осындай жағдайда, 1992 ж. қыркүйекте Мәскеудің бастамасы бойынша, Минск қаласында құрамына Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытай делегациялары кірген «4+1 формуласы» бойынша жұмысшы тобы құрылды [1, 566 б.]. Ортақ делегацияның басшысы болып Ресей сыртқы істер министрінің орынбасары Г.Ф. Кунадзе тағайындалды. Бұл келісімнің негізінде шекараны белгілеу келесідегідей тәртіпте қарастырылды: Ресей, Қазақстан Қырғызстан және Тәжікстан – Алтайдан Памирге дейін. Бұл топтың алдына қойылған негізгі міндет – бұрынғы КСРО республикалары мен Қытай арасындағы шекаралық дауды шешудің механизмін өңдеу болды.

Сонымен, 4+1 келіссөзінің нәтижесінде 1996 ж. 26 сәуірде Шанхайдағы Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттері ел басыларының алғашқы кездесуінде «Әскери сенім шараларын нығайту жөніндегі Келісімге» [2] қол қойылды. Бұл келісімге сәйкес, кеңес-қытай шекарасының екі тарабы бойынша 100 км. радиусты құрайтын зонаны қарусыздандыру бекітілді. Шекаралық зонада шоғырландырылған екі тараптың қарулы күштері бір-біріне шабуыл жасамау, бір-біріне қарсы бағытталған әскери жаттығуларын жүргізбеуі тиіс болды.

«4+1 формуласы» бойынша өткен келіссөз шекара бойындағы аудандардағы өзара сенім шараларын өңдеу саласы бойынша да өзінің тиімділігін көрсетті. Бұл үрдістің шеңберіндегі кездесу 1997 жылдың 24–25 сәуір аралығында Мәскеуде өтті. Бұл кездесуде бір жағынан ҚХР, екінші жақтан Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанның ортақ делегациялары кездесті. Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы және Қытай Халық Республикасы арасында шекара аудандарындағы әскери күштерді өзара қысқарту туралы Келісімге қол қойылды [3]. Осы екі келісім «Шанхай үрдісі» мемлекеттерінің шекарасындағы аймақтық қауіпсіздіктің тұрақты жүйесін құрудың негізін салды.

Қазақстан мен Қытай арасындағы келіссөздердің екінші кезеңі «шанхай үрдісінің» дамуынан кейін басталды. 1997 ж. қыркүйектегі ҚХР премьері Ли Пэн және 1998 ж. ҚХР төрағасы Цзянь Цземиннің Қазақстанға сапарының нәтижесінде Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекара жөніндегі қосымша келісімге қол қойылды, мұнда Сарышелді өзені және Шаған оба мен Баймырза беліндегі соңғы даулы аумақтары қарастырылды [4, 96 б.]. 1999 ж. желтоқсанында Қазақстан екі мемлекеттің арасындағы мемлекеттік шекара жөніндегі келісімді ратификациялады. Бұл келісімге сәйкес, даулы территорияның 407 км. Қытайдың үлесіне, ал 527 км. Қазақстанның үлесіне бөлінді [5].

Осылайша, «Шанхай үрдісінің» қалыптасуының нәтижесі Қытай мен төрт посткеңестік мемлекет (Қазақстан, Ресей, Қырғызстан, Тәжікстан) арасындағы территориялық шиеленістерді шешуден басталғандығын көруге болады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ұлттық мүдде мен дипломатия және келіссөз үрдісі арқылы территориялық мәселелердің шешілуіне басты назар аударды. Ал, жоғарыда аталған дипломатиялық құжаттар тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан Республикасы үшін бірқатар территориялық мәселелерді реттеуге, ал шекара аймақтарындағы қарулы күштерді жоспарлы қысқарту әскери-саяси шиеленістердің қалдық элементтерін бәсеңдетуге мүмкіндік берді.

Сонымен бірге, территориялық мәселелерді шешумен қатар, «шанхай үрдісінің» жыл сайын кездесулерінің күн тәртібін кеңейту байқалады. Бұл бірнеше факторлардың арқасында іске асты. Біріншіден, аймақтық деңгейдегі жаңа қауіп-қатерлердің өсуі байқалады. XX ғ. аяғында Орталық Азияда әртүрлі террористік, экстремистік және сепаратистік сипаттағы топтардың тарабынан антиүкметтік қызмет кеңейе бастайды. Халықаралық ұйымдасқан қылмыс пен наркотрафик ағымының ұлғаюы байқалады. Сонымен бірге, Ауғанстандағы «Талибан қозғалысы», радикалдық ислам идеологиясының тарауы ШЫҰ аймағы қауіпсіздігі үшін алаңдаушылық туғызды. Осыған орай ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатының кеңеюі құжат түрінде бекітіліп, оған ынтымақтастықтың антитеррористік векторы енгізіледі. Жаңа ғасырдың алғашқы жылы «Шанхай үрдісі» үшін белгілі жыл болды. Біріншіден, Орталық Азияның бес мемлекетінің «Шанхай бестігінің» санын алты мемлекетке кеңейту бастамасы Өзбекстанның тарабынан қолдау тапты. 2001 ж. 15 шілдеде Шанхайда «Шанхай үрдісінің» мемлекет басшылары және оған қосылған

Өзбекстан, ШЫҰ құру жөніндегі Декларацияға қол қояды [6, 20 б.]. Біздің ойымызша дипломатиялық құжаттың бұл түрі «Шанхай үрдісінің» халықаралық мәртебесінің жоғарлауын және алты мемлекеттің арасындағы аймақтық ынтымақтастықты дамытудың қазіргі заманғы жаңа және берік алаңының қалыптасуының басталуын көрсетіп берді. Сонымен бірге, осы кезеңдегі Шанхайдағы қол қойылған екінші дипломатиялық құжат – «Шанхай ынтымақтастық ұйымының терроризм, сепаратизм және экстремизмге қарсы күресу Конвенциясы» болды [7, 166 с.]. Аталған Конвенция ШЫҰ ынтымақтастығының негізгі векторын анықтап берді. Бұл құжаттың өзектілігін (қол қойылғаннан үш ай өткен соң) АҚШ-ғы 11 қыркүйек оқиғасы дәлелдеп берді. Осылайша, ШЫҰ мүше-мемлекеттері алғашқылардың бірі болып халықаралық ортадағы жаһандық қауіпсіздіктің болашақ векторын анықтап, халықаралық терроризм сияқты құбылыстың әлемдік тәртіпке қауіп-қатер төндіретінін мойындады. Бұл Конвенция 2000 ж. 5 шілдеде қабылданған Душанбе декларациясының 5-ші бөліміне сәйкес өңделді. Конвенцияға сәйкес, мүше-мемлекеттер қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық жөніндегі көпжақты келісімдерге қол қою қарастырылды.

2002 ж. 7 шілдеде ШЫҰ-ның негізгі құжаты – ШЫҰ Хартиясы қабылданды [8, 24 б.]. Бұл құжат алты мемлекеттің ынтымақтастық мақсатын, міндеттері мен принциптерін анықтап, Ұйымның қабылданған Декларациясын нақтылап әрі дамытып, 26 бөлімді құрады. ШЫҰ-ның Хартиясына қол қою арқылы оның келісімдік-құқықтық негізі жасалып, халықаралық құқық субъектісін иеленді.

ШЫҰ Хартиясын талдау барысында, ұйымның қауіпсіздік концепциясының негізгі теориялық аспектісін анықтауға мүмкіндік туды. Бұл құжат, бірінші кезекте Ұйымның қауіпсіздік саясатын құрылымы жағынан кеңейтеді және күрделілендіреді. Құжатта қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған іс-әрекеттер көрсетіледі.

2002-2007 жж. аралығында қабылданған ШЫҰ құжаттарын талдаудың негізінде ШЫҰ қарқынды дамып жатқан халықаралық ұйым екендігін, сонымен бірге ұйым шеңберіндегі барлық бағыттар бойынша ынтымақтастықтың нормативті-құқықтық негізінің дамуын көрсетеді.

ШЫҰ мүше-мемлекеттердің өзара ынтымақтастығының тереңдеуін 2007 ж. 16 тамызда Бішкекте өткен ШЫҰ Саммитінің нәтижесінде қол қойылған «ШЫҰ мүше-мемлекеттері арасындағы ұзақ мерзімді көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі» Келісім дәлелдеп берді. Одан кейінгі ШЫҰ Саммиттері Душанбеде (2008 ж. Душанбе Декларациясы), Екатеринбургте (2009 ж., Екатеринбург Декларациясы), Ташкентте (2010 ж., Ташкент Декларациясы) өтті.

2011 жылы 15 маусымда Астана қаласында ШЫҰ құрылуының он жылдығына арналған мерейтойлық Саммит өткені мәлім. Ұйым үшін осындай маңызды іс-шараның Қазақстанда өтуі – ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халықаралық сахнадағы жоғары беделінің, ШЫҰ-ның құрылуы мен қалыптасуына қосқан ерекше үлесінің, сондай-ақ, Қазақстанның саяси, демократиялық, әлеуметтік-экономикалық, индустриалды және рухани дамуда қол жеткізген қомақты жетістіктерін мойындау болып табылатыны айғақ. Саммитті өткізердің алдында Қазақстан тарапы бір жыл бойы ШЫҰ-ға төрағалық етіп, ұйым аясында 120 маңызды іс-шараларды өткізіп, бұрын соңды болмаған жетістіктерге қол жеткізді [9]. Осы мерзім ішінде атқарылған жұмыстың арқасында мемлекет басшыларының отырысына Қазақстан тарапының ұйымдастыруы және тікелей басшылық етуінің арқасында терең мазмұнды, салиқалы құжаттардың топтамасы дайындалды. ШЫҰ он жылдығының Астана Декларациясында [10] өткен кезеңде атқарылған жұмыс сарапталып, келешекке деген бағыт-бағдар белгіленді.

2012 жылы 7 маусымда Бейжіңде өткен ШЫҰ-ның кезекті саммитінде қабылданған құжаттарды дайындау барысында ҚР Президентінің бастамаларын іске асыру мақсатында Сыртқы істер министрлігімен үлкен жұмыс атқарылды. Отырыстың нәтижесі бойынша бекітілген Орта мерзімді болашаққа бағытталған ШЫҰ даму стратегиясының негізгі бағыттары атты құжатқа бұл сұрақтарды одан ары пысықтауға қажетті негіз қаланды. Сыртқы істер министрлігінің басты міндеті – екі жақты негізде және ШЫҰ іспеттес көпжақты құрылымдар аясында ҚР Президентінің сыртқы саяси бағытын іске асыру, Қазақстанның егемендігін, қауіпсіздігін, аумақтық тұтастығын және шекараларының мызғымастығын, оның басқа мемлекеттермен өзара қарым-қатынастардағы және халықаралық сахнадағы саяси, сауда-экономикалық және өзге де мүдделерін дипломатиялық құралдар мен әдістер арқылы қорғауды қамтамасыз ету болғандықтан СІМ ұжымы бұл сұрақтарды өзінің күнделікті жұмысында басшылыққа алып, Қазақстанның халықаралық істердегі беделін одан ары арттыру мақсатында аянбай еңбек атқаруда.

2013 ж. 13 қыркүйекте Бішкекте өткен ШЫҰ саммитінде мүше мемлекеттердің арасындағы өзара байланысты тәжірибе жүзінде дамытудың негізгі тәсілдері көрсетілген Бішкек Декларациясына қол қойылды [11]. Бішкек саммитінде ШЫҰ кеңістігінде өмір сүретін халықтардың мүддесін ескере отырып, ғылыми-техникалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы достық қарым-қатынасты одан әрі нығайтуға, мәдениетаралық диалогты дамытуға мән берді.

2014-2016 жж. ШЫҰ Самиттері Душанбеде (2014 ж. Душанбе Декларациясы), Уфада (2015 ж. Уфа Декларациясы), Ташкентте (2016 ж. Ташкент Декларациясы) өтті. Аталған Декларациялар ШЫҰ қазіргі уақыттағы даму тенденциясын көрсетіп, мүше-мемлекеттердің ынтымақтастық саласы бойынша маңызды ақпарат беретін дерек көзі болып саналады.

Қазіргі уақытта Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы аймақтық қауіпсіздікті нығайтуда және мүше мемлекеттердің тұрақты дамуы үшін қауіп-қатерді жоюда маңызды рөл атқарып келеді. ШЫҰ-ның шеңберінде саяси қарым-қатынас пен әскери саладағы ынтымақтастыққа қол жетіп, терроризм, экстремизм, ұйымдасқан қылмыспен күресу, экономика мен гуманитарлық салалардағы мәселелері шешіліп жатыр. Ал, ШЫҰ дипломатиялық құжаттарының кешені Еуразия аймағындағы халықаралық мәселелерге қатысты тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің маңызды деректік негізіне айналды. Халықаралық қауіпсіздік тәртібінің дамуы бойынша ШЫҰ аталған дипломатиялық құжаттарының тәуелсіз Қазақстан үшін жетекшілік сипаты бар.

1 *Соглашение между правительствами Республики Казахстан, Киргизской Республикой, Республики Таджикистан и Российской Федерации о ведении переговоров с правительством Китайской Народной Республики по пограничным вопросам от 8 августа 1992 г. // Сборник документов по международному праву / под ред. К.Токаева. – Алматы: САК, 1998. – Т. 1. – С. 566-570.*

2 *Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000057>*

3 *Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000243>*

4 *Тилли Ч. Демократия. / пер. на русский язык Т.Б. Менской. – М.: Published by Cambridge University Press, 2007. – 263 с.*

5 *Президент Республики Казахстан. Стабильность и безопасность страны в новом столетии: Послание народу Казахстана // Казахстанская правда. – 1999. – 15 декабря.*

6 *Декларация о создании Шанхайской Организации Сотрудничества. Шанхайская организация сотрудничества - десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сборник документов. – Астана, 2011. – С. 20-23.*

7 *Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15.06.2001 // Шанхайская организация сотрудничества – десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сборник документов. – Астана, 2011. – С.166–175.*

8 *Хартия ШОС. Шанхайская организация сотрудничества – десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сборник документов. – Астана, 2011. – С.24–34.*

9 *Стамбулов С.Б., Жабина Ж.Р. Қазақстан Республикасының Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына төрағалық етуі – қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кешенді ұстанымы // «G-Global және жаңа әлемдік тәртіп мәселелері»: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президент күніне арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2012. – Б. 76-80.*

9 *Астанинская декларация десятилетия Шанхайской организации сотрудничества. 15.06.2011 г. // <http://www.sectsco.org/RU123/show.asp?id=474>*

11 *Бишкекская декларация глав-государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. 13.09.2013 г. // <http://www.sectsco.org/RU123/>*

Резюме

Ахмадиева Г.П. – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, ahmadieva.gulziya@mail.ru

Роль дипломатических документов Шанхайской Организации Сотрудничества как исторический источник в истории современного Казахстана

В статье рассматривается роль дипломатических документов ШОС (международных договоров, соглашений, конвенции, декларации) в истории внешнеполитических достижений современного Казахстана на международной арене. Проанализированы как группы документов, связанные событиями современной истории Казахстана, так отдельные документы, отражающие перспективу развития этой истории. В условиях глобализации развитие мировой интеграции зависит от взаимодействия не только государств в рамках международных организации, но и самих данных организации. Вышеуказанная перспектива предполагает развитие режима дипломатических документов, регулирующих взаимодействие интегрирующихся субъектов и в плане развития поддержания мира и сотрудничества на уровне организации, подобных ШОС.

Ключевые слова: дипломатические документы, исторический источник, внешняя политика, Республика Казахстан, дипломатия

Summary

Akmediyeva G.P. – PhD student,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, ahmediyeva.gulziya@mail.ru

The role of the SCO diplomatic documents as historical sources in the history of modern Kazakhstan

The article discusses the role of the SCO diplomatic documents (international treaties, agreements, conventions, declarations) in the history of the foreign policy achievements of modern Kazakhstan in the international arena. There analyzed a group of documents related to the events of the modern history of Kazakhstan and individual documents that reflect the future development of the history. In the conditions of globalization the development of global integration depends on the interaction not only states in the framework of international organizations, but also of the organization of data. The above perspective involves the development of the regime of diplomatic documents regulating the interaction of integrating subjects and in terms of the maintenance of peace and co-operation at the level of organizations like the SCO.

Keywords: diplomatic documents, historical source, foreign policy, Republic of Kazakhstan, diplomacy

УДК 930:929(574)

ӘМІР ТЕМІР ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ҚОҢЫРАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

М.Н. Ибрагимова – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, тарих пәнінің оқытушысы,*

С.А. Нусупбаева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, тарих пәнінің оқытушысы,*

Ж.К. Тойшыбекова – *ҚазМемҚызПУ тарих пәнінің оқытушысы*

Мақалада ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен қоңырат тайпаларының тарихы жайлы мәселе қарастырылады. Зерттеулер негізінде олардың мекен еткен территориясы анықталады. Қоңыраттардың Темір тарихында да белгілі орын алғандығы нақты зерттеліп көрсетіледі.

Темірлік деректер негізінде қоңыраттардың ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпа екендігі және олардың тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталатындығы жайлы зерттеледі.

Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: Әмір Темір, Қоңырат, қазақ, этника, тайпа

Қазақстан мен қазақтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Біздің тарихымызға қатысты XIII-XVI ғғ. бізге дейін жеткен жазба ескерткіштерінің ішінде парсы тілді деректер ерекше орын алады.

XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілген орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ.

Сонымен, Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармаларға мына деректерді жатқызамыз: Әмір Темірдің «Тузук-и Темури», Низам ад-Дин Шамидің «Зафар-наме», Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини», Шараф ад-Дин' Али ибн Шайх Ходжи Йазидің «Зафар-наме», Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба' улус», «Маджма ' ат-таварих-и султанийа» және Шихаб ад-Дин ' Абдаллах ибн Абд ар-Рашид ал-Харавидің (Хафиз-и Абрудың) «Тарих-и Хафиз-и Аbru», Абу-л-Хасан Са 'ид ' Али ал-Джурджани, Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Харавидің «Муджмал-и Фасихи», Камал ад-Дин ' Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн», Мухаммад ибн Саййид Мухаммад ибн Амир Бурхан ад-Дин Хаванд-шах ибн Шах Камал ад-Дин Махмуд Балхидың (Мирхондтың) «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал мулук ва ал-Хулафа», «Ма 'асир ал-Мулук» және Гийас ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Хумам ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Джалал ад-Дин ибн Ходжа Бурхан ад-Дин Мухаммад Хусайни Ширази Херавидің (Хондемирдің) «Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар», «Му'изз ал-ансаб» және де Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың «Бабыр-намесі», «Силсилат ас-салатин» шығармалары. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар Әмір Темір (1370-1405) мен Темір әулеті (1370-1506) билеген кезеңді қамтиды.

Әмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп. Темірлік тарихнамашылар Әмір Темір және оның ұрпақтарының жорықтарын өз шығармаларында үздіксіз жазып отырған. Темір мен оның мирасқорларының көрші елдерге жасаған қиян кескі соғыстары темірлік тарихшылармен жақсы бейнеленген. Олар көбінесе өз көздерімен көргендерін, естігендерін жазумен қатар кейбір тұстарында өздері ойдан құрастырып та жіберетін болған. Оған зерттеу барысында көз жеткізуге болады.

Қазақстанда мекен еткен ру-тайпалар XIII ғасырдың басында монғол шапқыншылығынан енді есін жия бастағанда XIV ғасырдың екінші жартысында әмір Темір жорықтары салдарынан тағы да бытыраңқылыққа ұшырады. Темір және оның ұрпақтарының жорықтары Қазақстанда мекен еткен этникалық топтарды шашыратып жіберді. Олардың Темір әскерлерімен қақтығысқа ұшырап отырғандығы жайлы темірлік шығармаларда мәліметтер келтірілген.

Темірлік деректемелерде тек саяси оқиғаларға қатысып, тарих сахнасында белгілі бір орын алған рулық, тайпалық топтар көрініс табатыны белгілі. Жалайырлар, керейіттер, барластар, баариндер, қаңлылар, бұлғашылар, арлаттар, қосшылар, аргинуттар, мекриттердің жарты бөлігі қазіргі уақытта қазақ халқының, қалған бөлігі қырғыздар мен өзбектердің құрамына енгендігін біз білеміз.

Темірлік шығармаларынан біз «қазақ» деген ру немесе тайпа қашан және қай уақытта өмір сүрді деген сауалға жауап іздемеуіміз қажет. Керісінше қазақ қазақ ұлты болып қалыптаспай тұрып-ақ қазіргі кездегі үш жүз құрамына енген, неше ғасырлар бұрын пайда болған ру-тайпалар тарихына қатысты мәліметтерді қарастырсақ қателеспейтін шығармыз. Ал ол ру-тайпаларға қатысты темірлік деректерде мәліметтер баршылық. Қазақстан аумағына келіп қоныстанып, кейінгі кезде қазақ жүздерінің құрамына еніп, араласып кеткен дулат, жалайыр, қаңлы, арғын, керейіт, қыпшақ, қоңырат, найман ру-тайпаларының тарихына темірлік деректер негізінде төменде толығырақ тоқталып, Ұлы жүздегі дулат, жалайыр, қаңлы, Орта жүздегі арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат ру-тайпаларының темірлік деректердегі дулат, жалайыр, қаңлы, аркенут, қыпшақ, керейіт, найман, қоңырат тайпалары болып табылатындығын зерттеу нәтижесінде анықтап көрсетететін боламыз.

Зерттеуімізде осы әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында жиі кездесетін ірі тайпалық бірлестіктердің бірі қоңырат тайпаларының тарихына кеңірек тоқталып өтеміз.

Қоңырат – таңбасы – П («босаға таңба»), Ұраны – «Алатау», «Мүкәмал» [1, 215]. Белгілі қазақ зерттеушісі М.Тынышбаев біршама деректерге сүйене отырып, қоңыраттарды моңғол тайпасына жатқызады [2, 18]. Ал зерттеуші Х.Арғынбаев түркілер арасындағы «қоңырат» этнонимі, яғни Орта Азия мен Қазақстан халықтарының этногензіндегі бұл тайпаның тегі монғолдардан шыққанын теріске шығарады. «Қоңырат тайпаларының қалыптасуында монғол-қоңырат элементтері елеулі болды, бірақ олардың негізгі көпшілігі түркі рулары еді. Бұл арада қоңырат тайпалары тобының жаңа этно-әлеуметтік ұйымға бірігіп, Дешті Қыпшақ даласында үстемдік еткен Жошы әулеті ұрпағының бір бұтағы жаңа «қоңырат» атауын алғаны айқын», - деп қазіргі Орта жүз құрамына енген қоңырат тайпаларын түріктенген рулардан құралғандығын атап көрсетеді [1, 215]. Бұл пікірде негіз бар әрине. Ортағасырларда Монғолиядан ауа көшіп келген көптеген моңғол тайпалары саны басым түрік тайпаларына қосылып, сіңіп кеткен болатын. Солардың салт-дәстүрлерін, дінін, тілін қабылдап түріктеніп кетеді. Енді осы қоңырат тайпаларының Темір мемлекеті тұсындағы тарихынан сыр шертіп көрелік. Бұл кездегі оқиғалар Темір сарайының тарихшылары жазып қалдырған деректерде көрініс тапқан.

XIV ғасырдың 60 жылдарының басында қоңырат тайпасынан шыққан Хусейн Хорезмдегі билікті басып алады, содан Хорезмнің солтүстік-шығыс бөлігі қоңыраттардың билігіне өтеді. Қоңыраттардың әмірі Хусейн Софы мен Темір арасындағы қақтығыстар темірлік деректерде біраз кездеседі.

1360 жылы қоңырат Хусейн Софы Хорезмді жаулап алады. Алтын Орданың тәуелділігінде болса да, ол өзін елдің тәуелсіз билеушісі ретінде ұстады. Темір сарайының тарихшысы Шараф ад-дин али Язидің «Зафарнаме» шығармасынан Тунгдайдың ұлы қоңырат тайпасынан шыққан Хусейн Софы Хорезм аймағында бес-алты жылдан бері билік жүргізіп келгенін көреміз. Әмір Темір мен Хусейн Софы бейбіт келісімге келе алмайды. Келесі бір Темір сарайының тарихшысы Шамидің мәліметтері бойынша әмір Темір Хусейн Софыға достық, бейбіт орнатпақ оймен елшілерін жібереді. Алайда оның елшілеріне Хорезм билеушісі: «эту страну я покорил мечом и мечом же подлежит ее отобрать», - деп жауап береді. Осылайша Темір Хусейн Софымен соғысуға шешім қабылдайды. 1371 жылы Хиваны Темір жаулап алады, ал Хусейн Софы қаланы қоршау кезінде өледі. Оның орнына келген інісі Жүсіп Софы Темір мен бейбіт келісімге келеді. Екеуінің арасында елшілік алмасулар орыналып, құдандалық байланыс орнайды.

Алайда бұл келісім ұзаққа созылмайды, Жүсіп Софы келісімді бұзады. «Ол әскер жинап, Қытай мағын талан-таражға түсіріп, халқын тым-тырақай қуып жібереді.» Бұлжайлы хабар Теміргежеткенде, олжан-жақтан әскер жиып Хорезмге аттанады. Оны естіген Жүсіп Софы қорқыпкетіп, жалынып-жалбарынып кешірім сұрайды. Бұлжолы Теміроған кешірім жасайды. 1376/77 жылы Жүсіп Софы қолайсыз жағдайды пайдаланып, салдарын ойламай Бұхараны жаулау үшін әскер жібереді. Темір Жүсіп Софыға Жалал ад-дин-бахадүрді елшілікке жібереді: «Одақ жасасып, теңескеннен кейінгі бұлқай қылығың?» - дейді [3, 518]. Жүсіп Софы оған жауап қайтармай елшісін өлтіреді. Осыдан енді Темір мен Жүсіп Софы екеуінің арасында қақтығыс орын алады. Соңында Жүсіп Софының ауырып өлуімен аяқталады.

1420 жылы қоңыраттар Еділдің төменгі бөлігін мекен етеді. Бұл жерде қоңыраттардың басшысының бірі Хайдар Мырза алдымен Темір ұрпақтары Ұлы-Мұхаммедті, кейіннен Кіші-Мұхаммедті қолдап отырады. Сөйтіп Ұлы-Мұхаммед орыс қаласы Белевке қашқан кездегі соңғы соғысқа қатысады [4, 191].

Темір сарайының тарихшысы Хондемир бойынша Мұстафа хан XV ғасыр ортасында Хорезмнің оңтүстік-батыс бөлігін басып алған. Сөйтіп ол Хорезмде 1460/1461 жылға дейін билік еткен, одан кейін ықпалды қоңырат әмірлерінің бірі Осман қоңырат, Мұхаммед Софының ұлы, Якуб-оғланмен одақтаса отырып билікті басып алады. Осман қоңырат оған дейін Мұстафа ханның қол астында қызмет еткен белгілі әмірлерінің бірі болған. Мұстафа ханның Үргеніштің тұрғылықты тұрғындарын Вазирге күштеп қоныс аудартқаннан кейін, халық оған қарсы көтеріліске шығады. Осман Қоңырат осы сәтті пайдаланып қалады, ал Мұстафа хан Маңғышлаққа кетуге мәжбүр болады [5, 147-148]. Бұл жерден біз Хорезмдегі биліктің біраз жылдар қоңыраттардың қолында болғанын көреміз.

Қоңыраттардың негізгі бөлігі Қазақстан территориясында қалған, олардың ұрпақтары қазіргі күнге дейін Оңтүстік Қазақстанның Шәуілдір, Түркістан, Арыс және Созақ аудандарында өмір сүреді [6, 77]. Осылайша темірлік шығармалардан біз тек ру-тайпалардың тарихынан ғана емес, сол заманда өмір сүрген тарихи тұлғалар жайлы да мәліметтер ала алады екенбіз.

Сонымен қорытар болсақ, темірлік деректерде Қазақстанда мекен еткен қоңырат тайпасы жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Өмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалардағы қоңыраттар жайлы мәліметтер ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен қоңырат тайпасы екенін зерттеулер нәтижесінен көріп отырмыз. Жоғарыда атап өткеніміздей Темір ұрпақтарының тарихшылары негізінен ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпалар жайлы ғана өз шығармаларында баяндап отырған. Темірлік деректерде тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталады. Мысалға: Осман Қоңырат және т.б. Бұл есімдер Темір ұрпақтары шығармаларында жиі кездеседі, сонымен қатар олардың билік жүргізген елдері жайлы да мәліметтер бар. Ортағасырларда есімдері әйгілі болған тұлғалардың темірлік шығармаларда ізі қалғандары бізді қуантады. Сол ру-тайпа аттарымен есімдері қоса аталған адамдардың арқасында біз сол ру-тайпалардың тарихта қаншалықты жоғары орын алатындықтарын байқаймыз. Ол тұлғалар өздерінің жақсы іс-әрекеттерімен өз елдерінің даңқын асырған. Осылайша темірлік шығармалардан біз тек ру-тайпалардың тарихынан ғана емес, сол заманда өмір сүрген тарихи тұлғалар жайлы да мәліметтер ала алады екенбіз.

1 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. Құрастырған: Ә. Пірманов. Алматы, «Атамұра», 2000.-464 б.

2 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925.-64 с.

3 Низам ад-ДинШами. Зафарнаме.// МИКК, М., 1973, с. 102.

4 Тынышпаев М. История казахского народа: (сост. и авт. предисловия проф. А.Такенов и Б. Байғалиев). Учебное пособие. – Алматы: «Санат», 1998.-224 с.

5 Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. А.,2003.-406 с.

6 Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX-начало XX). - Алма-Ата, «Наука», 1968. - 256 с.

Резюме

Ибрагимова М.Н. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, ibragimova.meruert@mail.ru,

Нусупбаева С.А. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, n.salta_82@mail.ru

Тойшубекова Ж.К. – Казахский Государственный Женский Педагогический Университет, преподаватель по истории, zhulduz_agz@mail.ru

История племени Конырат в источниках Амира Тимура

В этой статье рассматривается история племени конырат в средневековье на основе данных во времена правления Амира Темура. На основе исследований определяется их местоположение. Также исследуется, что коныраты играли немаловажную роль в истории Амира Темура. На основе фактов рассматривается, что коныраты существовали как огромное племя (тайпа), и правителей этих племен величали по названиям племен, которым они руководили. Так как историки поколений Амира Темура и его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: Амир Тимур, конырат, казах, этнические группы, племена

Summary

Ibragimova M.N. – al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, teachers of history, ibragimova.meruert@mail.ru

Nusupbaeva S.A. – al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, teachers of history, n.salta_82@mail.ru

Toyshubekova Z.K. – Kazakh State Women's Teacher Training University, teachers of history, zhulduz_agz@mail.ru

The history of Konyrat tribe in the scholar works of Amir Temir

In this article the author narrates about the history of Konyrats, who settled at the territory of Kazakhstan in the middle ages. Their settled territories are defined at the basic of the exploring. It's known that Konyrats played an intrinsic role at the govern of Temir.

According to the Temir's chronology, it's believed that Konyrats were a huge, separate people, who lived in tribes and that the names of tribe governors were called the same as the names of their tribes.

The description of that event are familiar in Temir's history. Consequently, it needs to be identified if it's true or false, with help of the comparing these sources.

Keywords: Amir Timur, Konyrat, the Kazakh, ethnic groups, tribes

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 903.02 (574)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СОРТӨБЕ КІРПІШ КҮЙДІРЕТІН ПЕШІ

Е.Ш. Ақымбек – *PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы*
Археология институтының аға ғылыми қызметкері

2015 жылы Шуға келіп құятын Қарақоңыз өзенінің сол жағасында орналасқан ортағасырлық Сортөбе ескерткішіне жүргізілген зерттеулер нәтижесінде кірпіш күйдіретін пештің қалдықтары анықталды. Солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған пештің шығыс бөлігін техниканың көмегімен топырағын алып бақшаға төксе, батыс бөлігін өзен суы шайып кеткен. Сондықтан пештің оттық камерасының тек оңтүстік-шығыс бұрыш бөлігі ғана сақталған. Шығыс қабырғасының сақталған ұзындығы 2,6 м, оңтүстік қабырғасының сақталған ұзындығы 2 м. Сақталған биіктіктері 1-2,1 м. Құрылыстың ішкі жағы өлшемі 41x20x7 см болатын қам кірпіштермен тұрғызылса, сырты пақсамен жабылған. Шамалы бөлігі сақталған шығыс қабырғасының қалыңдығы 1,2 м. Оттық камерасының шығыс ішкі қабырғасында орналасқан төрт аркалы күмбездің негізі сақталған. Олар бір метрге дейін тіктеу келіп, ары қарай бірқалыпты аркаланып кеткен. Аркалы күмбездердің қалыңдығы біркелкі 40-45 см, олар қабырға сызығынан 40 см шығып тұр.

Тірек сөздер: Сортөбе, орта ғасыр, қазба, кірпіш күйдіретін пеш, оттық және күйдіру камерасы

Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен қоныстарына жүргізілген қазба жұмыстарында саз балшықтан қалыптап, кепкеннен соң жоғары температурада күйдірген құрылыс заттары табылып жатады. Олардың қатарында кірпіш, бәдізді кірпіш, тақта, оймышты қаптауыш тақталар және т.б. бар. Соның ішінде қыш кірпіштерді құрылыстың кез-келген түрінде, діни және қоғамдық ғимарат салу, жолға төсеу және тағы басқа да құрылыстарда кеңінен пайдаланған.

Қазақстан жерінде қыш кірпіштерді құрылыста қолданудың хронологиялық шеңбері ерте орта ғасырлардан бергі уақытты қамтиды. Қыш кірпіштерді Түрік қағанаттарының құтты мекені болған Шу өңіріндегі қалалар мен қоныстардан да кездестіреміз. Оның өңірде пайда болып, таралуы туралы мәліметтер жоқтың қасы. Дегенмен, қыш кірпіштердің құрылыста көп қолданыла бастауы, одан қоғамдық және діни ғимараттардың салынуы қарахан дәуіріне сәйкес келеді. «Кірпіш» деген сөздің өзі көне түрік тілінде де кездеседі. Ондағы «KERPIC» сөзі бүгінгі қолданысымыздағы айтылымынан алшақтамағанын көреміз [1, с. 301].

Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында саздан жасалған қам кірпіштерді күйдіру арнайы жасалынған құрылымдық құрылыста жүргізілгендігі бүгінде бәріне мәлім. Дегенмен қазіргі таңда ортағасырлық күйдіру құрылысын қазақша атау бойынша бірқатар нұсқалары бар.

Орта ғасырларда саз бұйымды күйдіретін пешті дәл қалай атағаны белгісіз болғанымен, от жағатын ошақтың бірнеше атауы кездеседі. Олар: «ОҢАҚ» – пеш (ошақ), «ОТҢУАҚ», «ӨҢҰК» – ошақ (?) [1, с. 362, 373, 376].

Отырардан табылған саз күйдіретін бірнеше пештерді М. Қожа «пеш-құмдан», «құмдан», ал, құрылысында екі қабатты болып келетін құмдандардың төменгі от жағатын камерасын (бөлме) «отхана» деп береді [2, б. 65]. У.Шәлекенов пен Н.Алдабергенов ортағасырлық Ақтөбе қаласының цитаделінен солтүстік-шығыста, шахристаннан табылған бірнеше камералы екі, батысындағы рабадан шыққан бір қыш күйдіретін ошақты – пеш деп атайды [3, б. XXV]. А.К. Писарчик XIX-XX ғ. басында Ферғана өлкесіндегі шеберлер кірпіш күйдіретін пешті «хумдон» деп атағандығын айтып өтеді [4, с. 231].

XX ғ. басында Хорезм қолөнершілері қыш күйдіретін пешті – хумбуз (құмбыз – А.Е.), ал онымен айналысатын шеберді айтып өткендей хумбузчи (құмбызшы) деп атаған [5, с. 380]. Ал, Хиуа жеріндегі көзешілер ыдыс күйдіретін пешті – хумбуз деп айтқан [6, с. 357]. Тіпті Оңтүстік Хорезм жерінде Хумбузтепе деп аталатын ескерткіш те бар. Қоныстың ұзақ уақыт бойы көзе өндірісінің орталығы ретінде қызмет атқарғандығын, оның аталуы да дәлелдей түседі [7]. Бүгінгі күнде де Қазақстанның кей жерлерінде диалекті ретінде «құмбыз» сөзі кездеседі. Құмбыз – құм кесекті күйдіру, кірпіш жасау үшін салынған үй, кірпіш зауыты [8, б. 332]. Демек, қазақ тілінде де «құмбыз» сөзі сол мағынасын толық сақтағандығын көріп отырмыз. Қолданысымыздағы «құмдан» мен «құмбыз» сөздері бір-бірінен тым алшақ емес екен. Екеуінің де түбірі «құм» сөзінен шығып отыр. Бірақ келтірілген мәліметтер бойынша «құмбыз» кірпіштерді, ал «құмдан» ыдыстарды күйдіруге арналған деп тұжырымдауға да болады.

Олай болса, кірпіш күйдіретін ошақты – «пеш» немесе «құмбыз», ал, қыш ыдыстарды күйдіретін ошақты – «құмдан» деп атауға толық негіз бар.

Ежелгі және орта ғасырлар уақытына жататын саз күйдіретін пештердің немесе құмбыздардың бірнешеуі бүгінде Қазақстан ғылымына белгілі болып отыр. Солардың бірі ортағасырлық Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші.

Ортағасырлық Сортөбе ескерткіші Жамбыл облысы Қордай ауданы Сортөбе ауылы маңында, Қарақоңыз өзенінің Шу өзеніне құятын жерінде жайғасқан. Сортөбе ауылы маңындағы ескерткіштерден 2002 ж. шыққан Жамбыл облысының ескерткіштер жинағында Шортөбе қаласы берілген [9, с. 196, №421]. Онда қала (X-XII ғғ.) Шортөбе ауылының оңтүстік-шығыс шетінде, су ағып жатқан екі жыраның орталығында орналасқан деп жазылған. Негізінде бұл қала орны бүгінде Бұлар батыр ауылының оңтүстік-шығысында жатыр. Ал, біз қарастырып отырған Сортөбе ескерткіші Сортөбе деп аталатын ауылдың шығыс шетінде, Қарақоңыз өзенінің сол жағасында орналасқан. Географиялық координаттары: N 42°51'44.5", E 075°17'27.0".

Қазіргі таңда ескерткіштің батыс бөлігін өзен суы толығымен шайып кетсе, қалған бөлігінің техниканың көмегімен топырағы алынған. Топырағы ескерткіштің шығыс жағындағы егістік алқабына төгіліп, тыңайтқыш ретінде қолданылған. Одан тек солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған шағын төбешік ғана сақталған. Оның сақталған бөлігінің ұзындығы 6 м, ені 2,75 м, шығыс жағынан есептегенде биіктігі 2,6 м, ал батысындағы өзен арнасы табанынан алғанда биіктігі 3,2 м, яғни жарқабақтанып жатыр. Су шайып кеткен батыс бөлігінен құрылыстың қалың күл қабатты едені мен отқа күйген қабырғаларының қалдығы анық байқалса, топырақ алынған шығыс бөлігінен пақса (соқпа саз) мен қам кірпіштен қаланған қабырғалары техника шөміші тісінің орындарынан көрінеді. Осы төбешік өндіріс орнының қалдығы немесе ерекше құрылыс орны екендігін үстінде және шығыс жағында шашылып жатқан қыш кірпіштердің сынықтарынан белгілі болды. Құрылыстың нақты қандай қызмет атқарғандығын анықтау мақсатында қазба жұмыстары жүргізілді. Төбешіктің үстіндегі өсімдіктер қабаты мен бетінде жатқан қыш кірпіштердің сынықтарынан тазартылғаннан кейін, қазба жұмыстары жоғарыдан төмен қарай түсірілді. Қазба 0,5 м төмендетілгенде немесе төбешіктің үстіндегі 0,5 м қалыңдықтағы қабаты алынғанда пақса мен қам кірпіштен тұрғызылған құрылыстың қалдықтары анықтала бастады. Ал, 2,5 м төмендіктен XII-XIII ғғ. жататын кірпіш күйдіретін пештің оттық камерасы ғана сақталған оңтүстік-шығыс бұрышы анықталды (1-сурет). Шығыс қабырғасының сақталған ұзындығы 2,6 м, оңтүстік қабырғасының сақталған ұзындығы 2 м. Сақталған биіктіктері 1-2,1 м. Құрылыстың ішкі жағы өлшемі 41x20x7 см болатын қам кірпіштермен тұрғызылса, сырты пақсамен жабылған. Шамалы бөлігі сақталған шығыс қабырғасының қалыңдығы 1,2 м. Оттық камерасының шығыс ішкі қабырғасында орналасқан төрт аркалы күмбездің негізі сақталған. Олар бір метрге дейін тіктеу келіп, ары қарай бірқалыпты аркаланып кеткен. Олар да өлшемі 41x20x7 см қам кірпіштермен тұрғызылған. Олар еденінен 40 см биіктіктен бастап қабырғамен бірге біртұтас салынған. Қабырғаның солтүстігіндегі бөлігінен тағы екі аркалы күмбез орнының қалдықтарын байқауға болады. Аркалы күмбездердің қалыңдығы біркелкі 40-45 см, олар қабырға сызығынан 40 см шығып тұр. Аркалы күмбездер арасын ауа жүретін қуыстар бөліп жатыр (2-сурет). Олардың сақталғандары бесеу, ал екеуінің орны су шайып кеткен бөлігінен анық байқалады. Аркалы күмбез 40 см шығып тұрса, яғни қуыс та солай кіргендігі түсінікті. Осы шығыс қабырғасының қалың лай сылағының бетін жоғарғы температурада балқыған 2-2,5 см қара жасыл түсті шлак жапқан. Ұзақ уақыт пайдаланылғандығы байқалады. Кейіннен жөндеу жұмыстары кезінде оның бетін қайта жұқа етіп сылаған. Осы кезде оңтүстік жағындағы соңғы қуыстың, пештің оңтүстік қабырға жағын қалыңдатып сылап, қуысты тарылтып, қалғандарымен бірдей ендікке жеткізген. Кейінгі сылағы тек қызғылттанып қана күйген. Соған қарағанда соңғы жөндеу жұмыстарын жүргізгеннен кейін ұзақ пайдаланылмағанға ұқсайды.

Пештің оттық камерасының оңтүстік қабырғасының бетін сыламаған. Кірпіштер негізінен жалпағынан қаланса, 0,6 м биіктікте бір қатар кірпіш қаландысы тігінен, сәл ғана қиғаш етіп қаланған. Кірпіштердің беті жоғарғы температурада балқып, 1-1,5 см қалыңдықтағы қара жасыл түсті шылақты құраған. Дегенмен кірпіш қаландысының жігі анық байқалады (3-сурет).

Оттық камерасының еденіне 10-15 см күл қабаты қабатталған. Арасында балқыған қара жасыл түсті шлак қалдықтары бар.

Құрылыстың астында өзеннің малта тастары жатыр. Бұл тастар құрылыс салынар алдында жер бетінде жатқан тастарға ұқсайды. Дегенмен көбі бір деңгей бойында жатыр. Соған қарағанда арнайы қалап шығуы да мүмкін.

Пешке қазба жүргізу барысында үстінен және маңайынан жинап алынған қыш кірпіштердің өлшемі ?x14,5-15x4,5-5 см. Сонымен қатар пештің 15 м жерден 1 дана ғана керамика табылды. Оның құрамы

слюда және қызғыш түсті құм араластырылып, жақсы иленіп, арнайы шарықта жасалған. Саусақ ізі түскен жерін бойлай сынған, қыш бұйымның күйдірілуі бірқалыпты. Түсі қоңыр қызыл түстес. Сынған қыш ыдыс бөлшегінің ұзындығы 4,7 см, ені 3,5 см. Осынша кішкене көлемде сақталған ыдыстың қабырғасының қалыңдығы бірдей емес, 0,6-0,9 см аралығында ауытқиды.

Бүгінде елімізден табылған ортағасырлық кірпіш күйдіретін пештердің бірқатары белгілі. Олар: Сарайшық, Отырар, Құйрықтөбе және Жайық қалаларынан ашылды.

1950 жылы Г.И. Пацевич ортағасырлық Сарайшық қаласынан кірпіш күйдіретін пешті анықтаған еді. Бір шетін Жайық өзені шайып кеткен пештің сақталған оттық камерасының ұзындығы 4,5 м, ені шамамен 3,5 м. Құрылыстың негізгі қабырғасының бір жағында жеті, екінші жағында алты доға секілді аркасы сақталған. Аркасының қалыңдығы 42-47 см., араларындағы от жалыны жүрер қуыстарының ені 13-тен 20 см-ге дейін. Пешті басқа да табылған ежелгі және орта ғасырлардағы пештермен салыстыра келе, оның өмір сүрген уақытын XIII-XIV ғғ. жатқызады [10, с. 221-224; 11, с. 111-114].

Бірнеше пештің орны анықталған Отырар және Құйрықтөбе қалаларының пештері XIII-XIV ғғ. жатады. Отырардың орталық төбесінен 0,5 км оңтүстіктен ашылған пештің оттық камерасының көлемі 2,9x4,7 м. Алты ғана аркасының аралығындағы жалын өтер қуыстарының ені 20-21 см. Бірақ аркалар қыш кірпіштен қаланған. Ашылған бұл пешті XIII ғ. екінші жартысы – XIV ғ. ортасына жатқызса, осы қаладан ашылған екі қабаттан (яғни, оттық және күйдіру камерасынан) тұратын, оттық камерасының ұзындығы 2,9 м, ені 2,8 м болатын пешті XIII ғ. екінші жартысы – XIV ғ. бірінші жартысымен мерзімделеді. Ал, солтүстік рабадтан ашылған, төменгі, XI-XII ғғ. мәдени қабатына кішкене түсіңкіреп салынған, оттық камерасының көлемі 5x2,7 м пештің он аркасы болған. Аркаларының қалыңдығы 30 см., араларындағы қуыстың ені 15-18 см. Отырардың орталық бөлігінен 2 км батыстан ашылған екі пештің оттық камераларының көлемі 3,5x1,4 м, олар да жерге қазылып орнатылған. Қабырғалары қыш кірпіштен қаланған. Аркаларының қалыңдығы 25-26 см., қуыстарының ені 20 см. Пештер XIII ғ. аяғы – XIV ғ. бірінші жартысына жатады. Құйрықтөбе қаласының рабадынан анықталған пештің сақталған оттық камерасының ұзындығы 2,9 м, ені 2,8 м. Жеті аркасы бар, олардың қалыңдықтары 30 см., араларындағы қуыстарының ені 16 см. тең. Өмір сүрген уақыты XIII ғ. екінші жартысы – XIV ғ. бірінші жартысы [12, с. 178-184].

Ортағасырлық Жайық қаласынан екі кірпіш күйдіретін пеш анықталған болатын.

Бірінші пеш 2001 жылы Жайық қаласының шығыс жағына жүргізілген зерттеу жұмыстарында ашылды. Пештің сақталған оттық камерасының ішкі ұзындығы 4,9 м, ені 3,25 м. Жерге қазылып орнатылған оттық камерасына сегіз арка орналастырылған. Кірпіш күйдіретін пеш XIII-XIV ғғ. мерзімделеді [13, б. 89-91].

2012 жылы Жайық қаласының шығысына қазба жүргізіліп, нәтижесінде оттық камерасы сақталған екінші пеш ашылады. Жерге қазылып орнатылған оның көлемі: ұзындығы 4,76 м, ені 3,6 м. Сақталған от жалыны жүретін қуыстарының аралығы 25-32 см., аркалардың саны сақталған бөлігі бойынша бір қабырғасында жетеу, екіншісінде алтау. Бұл пеш те XIII-XIV ғғ. жатқызылады [14, с. 205-213].

Қазақстан аумағынан анықталған XIII-XIV ғғ. жататын пештердің барлығының да құрылысы мен құрылымы бір-біріне өте ұқсас. Көбінің оттық камералары жерге немесе ескерткіштің астыңғы құрылыс қабаттарына қазылып орнатылған. Осы кезеңде көлемдері тікбұрышты немесе шаршылы келген пештердің құрылысына қам кірпішпен бірге қыш кірпіштер кеңінен қолданыла бастаған. Одан кейінгі ғасырлардың пештерінде де осындай стиль сақталады.

Жалпы ежелгі және ортағасырлық қыш немесе кірпіш күйдіретін пештердің өзіндік қызметтері бірдей болғанымен, жоспарлық және құрылымдық жағынан бірқатар ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екенін көріп отырмыз.

Кірпіш күйдіретін пештердің барлығы екі камерадан: оттық және күйдіру бөлігінен тұратындығы және олардың оттық камерасы негізінен жерге қазылып орнатылғандығы анықталып отыр. Бұл олардың қызу температурасын ұстап тұруға қызмет еткен. Сонымен қатар бірқатар пештердің екі қапталындағы қабырғаларының қалың жасалуы да қызуды ұзақ уақыт жібермей ұстап тұруына байланысты. Бұл жағынан алып қарағанда Сортөбе пешінің оттық камерасының кірпіштен қаланған қабырғасының сырты пақсамен қалыңдатылып күшейтілгендігін көреміз.

Ежелгі және ортағасырлық пештердің басым бөлігі су көздеріне не су қоймаларына жақын орналастырылған. Себебі саз шикізаттарын алу мен сазға араластыратын судың жақын болғандығын сол уақыттағы көзешілер есептесе керек. Қарастырылып отырған Сортөбе пеші де қазіргі таңдағы Қарақоңыз өзенінің сол жағасына жайғасқан.

Керамиканы кептіру мен күйдіру өте күрделі үдеріс. Бұйымның дұрыс шығуы мен сапасының жақсы болуы тікелей осыған байланысты. Саздың иінің қандырылуы, оның кірпіш күйінде жақсы қалыпталуы,

бетіне ұзына саусақтармен сызылуы оның жарылмай бірқалыпты кебуін қамтамасыз етеді. Бұл пешке дейінгі жұмыстарға жатады. Бірақ бұл үдеріс дұрыс атқарылмаса пеште күйдіру кезінде бұйым дұрыс шықпайды. Әрине, бұл үдеріске пештегі температураның қатысы өте жоғары. Сондықтан да пештің жоспарлануы мен құрылымының дұрыс болуы аса маңызды рөл атқарған.

1 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.

2 Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.

3 Шәлекенов У., Алдабергенов Н., Бозер Р. Орта ғасырдағы Ақтөбе. – Анкара, 2006. – 160 б.

4 Писарчик А.К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 1954. – С. 216-298.

5 Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 379-396.

6 Екимова В.В. Гончарное производство в Хивинском районе // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 344-378.

7 Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. – Ташкент, 1984. – Вып. 2. – С. 21-39.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / құраст.: Қ.Күдерінова, О.Жұбаева, М.Жолиаева және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 8. – 744 б.

9 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. - Т.2. – 350 с.

10 Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ. Археология. – Алма-Ата, 1950. – Т. 1. – С. 221-224.

11 Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1957. – Вып. 69. – С. 111-114.

12 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакови Л.Б. Отрар в XIII-XV веках. – Алма-Ата, 1987. – 256 с.

13 Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ф.А. Ортағасырлық Жайық қала жәурты. – Алматы: Greedo, 2005. – 221 б.

14 Калменов М.Д. Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык // Поволжская археология. – 2013. – №4(6). – С. 205-213.

Резюме

Акымбек Е.Ш.

Кирпичеобжигательная печь средневекового Сортобе

В 2015 году были обнаружены остатки кирпичеобжигательной печи в слиянии рек Караконуз в Чу, где расположено средневековое Сортобе. В восточной части печи с помощью техники грунт был убран, а западная часть печи размыта водой. Сохранены юго-восточные части печи. В восточной части сохранившиеся стенки печи равны – 2,6 м, а в южной части – 2 м. Сохранившаяся высота – 1-2,1 м. Внутренняя стена построена из сырцового кирпича (41x20x7 см), а наружная стенка из пахсовых блоков. Толщина восточной стены составляет – 1,2 м. С восточной стороны камеры найдены остатки 4-х арочного купола, толщина арок купола одинакова – 40-45 см. Они находятся вне линии стенки – 40 см.

Ключевые слова: Сортобе, средневековье, раскопки, кирпичеобжигательная печь, топочная и обжигательная камеры, кирпич

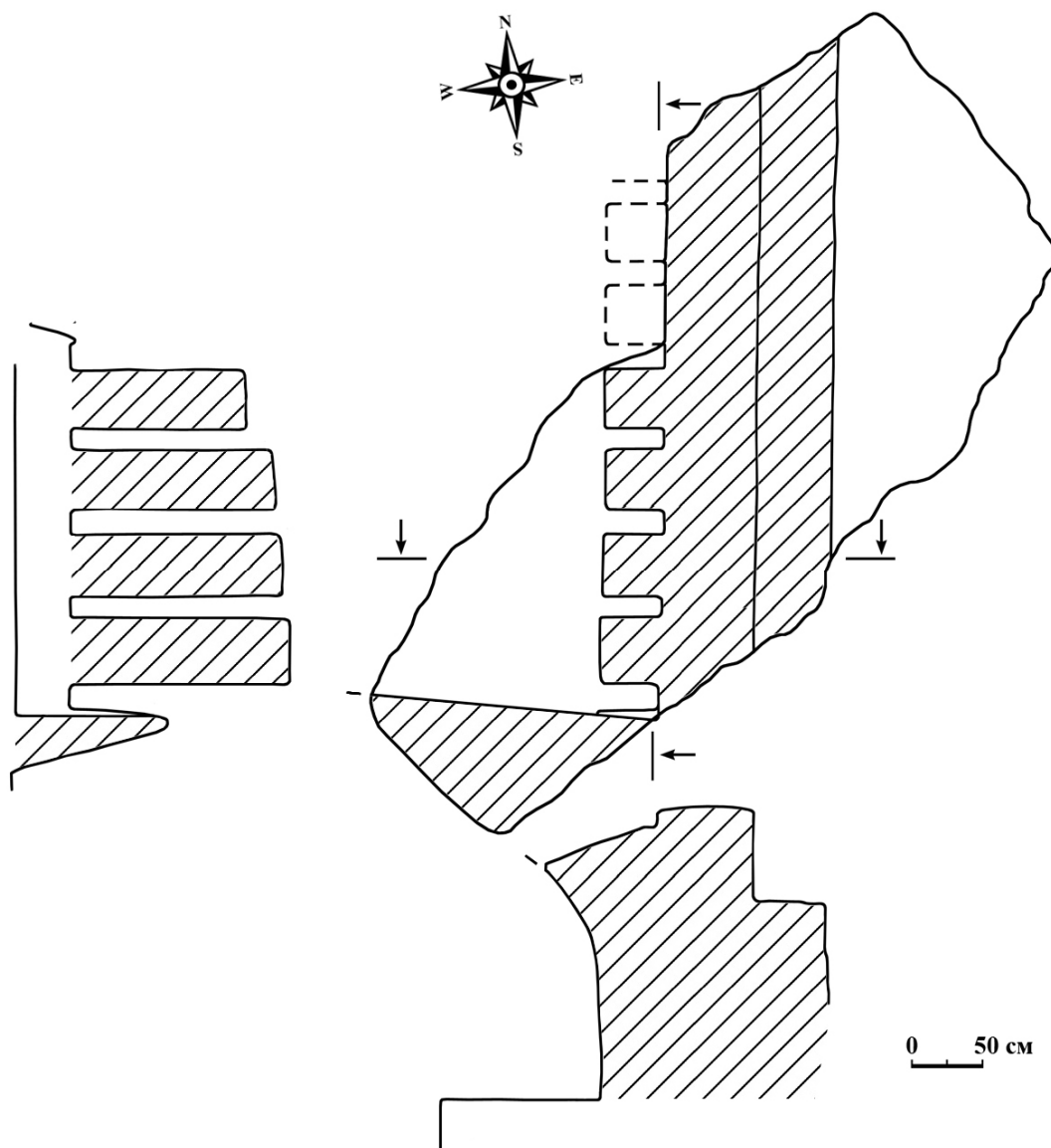
Summary

Akymbek Yeraly

Brick Burning Kiln of the Medieval Sortobe

In 2015 the remains of the brick burning kiln in confluence Karakonuz in Chu where it is located medieval Sortobe were found. By means of the equipment soil was cleaned east part of the kiln, and the western part of the kiln is washed away by water. Southeast parts of the kiln are kept. In east part the remained walls of the kiln are equal – 2,6 m, and in the southern part – 2 m. The remained height – 1-2,1 m. The internal wall is constructed of an adobe brick (41x20x7 cm), and an external wall from the pakhsa blocks. Thickness of east wall makes – 1,2 m. From East side of the camera the remains 4 an arch dome are found, thickness of arches of a dome is identical – 40-45 cm. They are out of the line of a wall – 40 cm.

Keywords: Sortobe, Middle Ages, excavation, brick burning kiln, combustion chamber and calcinatory, brick

1-сурет. Сортобе кірпіш күйдіретін пеші. Жоспары

2-сурет. Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші. Оттық камераның батыстан көрінісі

3-сурет. Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші. Оттық камераның оңтүстік қабырғасы

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЕРТЕ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМЫДАҒЫ ТАУЕШКІ БЕЙНЕСІ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ)

Р.С. Жуматаев – *әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің аға оқытушысы,*
М.С. Шағирбаев – *әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің ғылыми қызметкері*

Мақалада Шығыс Қазақстан және онымен көршілес аудандардағы ерте көшпелілер дүниетанымындағы тауешкі бейнесі қарастырылады. Мақала авторлары тауешкі бейнесіне салыстырмалы талдау жүргізген. Зерттеу барысында, негізінен, Шығыс Қазақстан және Алтайдағы археологиялық материалдар қарастырылды. Тауешкі бейнесі жартас бетіндегі суреттерде ғана емес, сонымен қатар қыш бұйымдардың бөлшектері ретінде де кездеседі. Қыш бұйымдардың материалдарымен байланысты мүйізді өрнектер мен фарн символы талданды.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Алтай, дүниетаным, символ, тауешкі, фарн

Шығыс Қазақстан және онымен көршілес аймақтарда мекендеген ежелгі тұрғындардың дүниетанымы мен діниғұрыптық сенімдерінде жануарлар маңызды орын алған. Оның дәлелі ретінде, біз зерттеу барысында анықталғандай, жартас, бұғытастарға бедерленіп, қашалған суреттерден, археологиялық қазба нәтижелерінен түрлі этнографиялық, оның ішінде мифтер мен аңыздар, фольклорлық деректердің байқаймыз. Зерттеу нысаны ретінде Шығыс Қазақстанның ежелгі тұрғындарының дүниетанымындағы тауешкінің алатын орны қарастырылды. Тауешкі бейнесі Шығыс Қазақстанмен көршілес аймақтар: Алтай, Хакасия, Тува, Батыс Моңғолия, Солтүстік-шығыс және Шығыс Қытай аймақтарын мекендеген ежелгі тұрғындардың дүниетанымы, ғұрыптары мен діни ұғымдарында өте маңызды рол атқарған.

Тас мүсіндердегі тауешкі бейнесі

Таулы Алтайдағы Узун Языдағы тас мүсіндердің қоршауларын қазғанда үй жануары ешкінің мүйіздері де кездескен.

Таулы Алтайдың Макажан даласындағы Коксу өзенінің оң жағалауындағы тас мүсіндерде басқа жануарлармен бірге тауешкілер бейнеленген.

Таулы Алтай Лог Чадырдағы Барбугазы мен Юстыд өзендерінің арасындағы тас мүсіндерде де тауешкілер бейнеленген.

Юстыдтағы жоғарыда айтқан тас мүсіннен шығысқа қарай 1,5 шақырым жердегі плиталы қоршаудың бетінен тауешкі бейнесі қашалған сурет кездескен.

Юстыдтағы 92x42x9 см болатын келесі тас мүсіннің бірінші бетінде адам бейнесі бедерленсе, келесі бетінде тауешкі кескінделген [1].

Археологиялық деректердегі тауешкі бейнесі

Алтайдағы Тьткескень өзенінің батыс сағасындағы таулы өлкеге жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында тауешкінің сүйектері шыққан. Археологиялық зерттеулер негізінен, Катунь өзенінің деңгейіндегі Сары бел қонысына жүргізілген [2, С. 39-40.].

Сары бел қонысы. I мәдени қабаттан шыққан сүйектерге талдау

Мәдени қабат №	Рет саны	Жануар түрі	Сүйектердің саны	Жануардың саны
I	1	Белгісіз сүйектер (ірі мал)	104	-----
	2	Белгісіз сүйектер (ұсақ мал)	191	-----
	3	Елік сүйегі	43	4
	4	<i>Сібірлік тауешкі</i>	62	5
	5	Қой?	27	2
	6	Мүйізді ірі қара	48	4
	7	Қодас?	9	1
	8	Жылқы	55	5

Сары бел қонысы. II мәдени қабаттан шыққан сүйектерге талдау

Мәдени қабат №	Рет саны	Жануар түрі	Сүйектердің саны	Жануардың саны
II	1	Белгісіз сүйектер (ұсақ және тұяқты)	193	-----
	2	Белгісіз сүйектер (ірі және тұяқты)	108	-----

	3	Мүйізді ірі қара (Қодас?)	22	2
	4	Жылқы	41	5
	5	Қой	26	2
	6	Сібірлік тау ешкі	7	1

Қазба барысында, үй жануарларының сүйектерінің арасында ежелгі аңшылар жиі аулаған жабайы жануарлардың да сүйектері мәселен, бұғы, сібірлік тауешкі және елік сүйектері де кездеске [3, С. 43-58].

Құлай мәдениеті кезінде халықтың миграциясына назар аударған В.А. Могильников, олардың мәдениетіндегі аралас типтері атап көрсетеді. Аталған мәдениетке тиесілі қоладан жасалған жебе ұштарымен қатар, тау ешкінің де фигурасы кезкенін айтады. Сонымен қатар, тау ешкі бейнесін ғалым, Орталық Азиядағы кеңінен таралған бірнеше мәдени ықпалдақтың көрінісі деп бағалайды [4].

Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетінің жерлеу-ғұрыптық ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулер барысында, бірнеше ескерткіштерден тау ешкінің табылғаны белгілі. Пазырық мәдениетіне тиесілі Еланғаш ескерткішінен 2 оба қазылған. Обалардың диаметрлері 4-6 м аралығында. Біреуінен аяқ-қолы бүгіліп, оң жағымен жатқызылып, басы шығысқа қаратылған бала қаңқасы шыққан. Жерлеу шұңқырының солтүстігінде 4 ешкінің басы қойылған. Екінші обада бала ағаш төсеніште жатқызылып, басы батысқа қаратылған. Қаңқаның қасынан қыш құмыра, темір пышак, қола түйме және тау ешкінің мүйізін бейнелейтін алтын қаңылтыр кездескен. Обалар б.з.д. IV-II мерзімделген [5, С. 61-75].

Б.Ильгумень сағасындағы Купчегень деревнясынан оңтүстік-шығысқа қарай 6-7 шақырым жердегі Кер-Кечу обаларына жүргізілген қазба жұмыстары барысында жерленгендердің жылқымен бірге қойылған анықталған. №9 обаның жерлеу шұңқырының шығыс жағының түбінде 2 ешкінің бассүйегі мен жылқы басының сынықтары шыққан. Жануар сүйектерінің қасына шалқасынан жатқызылып басы шығысқа қаратылған ер адамның мәйіті шыққан. Обалар б.з.д. V-IV ғасырлармен мерзімделеді.

Қара – тенеш шатқалындағы Куяос ауылына 1980 жылы жүргізілген А.П. Погожевойдың зерттеулерінде 3 оба қазылғаны айтылады. Жерлеу шұңқырынан шыққан инвентарьлардың арасында жартылай сфера тәрізді 2 жатқан ешкі бейнесі бар айылбас шыққан [6, С. 205-206]. Жоғарыда айтылған нысаннан шыққан айналардың арасында ешкі бейнесіндегі тұтқасы бар бұйымдар да кездескен. Яғни айнаның тұтқасы тұрған ешкінің кейпінде жасалған [7].

Жерлеу ғұрыптарында ешкінің бастарының кездесуі Қазақстанның шығыс өңірімен көршілес аймақтар ғана емес, Орталық Қазақстандағы «Қорғантас типіндегі» жерлеу кешендерінен де кездескен. Мұндағы ескерткіштер III-I ғасырлармен мерзімделеді. Онда жерлеу шұңқырының шығысында орнатылған жекелеген қоршаулардан қой, жылқы, өгізбен қатар сирек болса да ешкінің де сүйектері кездескен [8, С. 89-94]. Мұндай жерлеу ғұрыптары Орталық Қазақстандағы тасмолалық тайпаларда кездеспейді. Осы жерлеу ғұрыптарына ұқсас дүниелерді А.З. Бейсенов және Д.А. Кожакөв Моңғолия мен Байкал маңындағы ғұн ескерткіштерінен кездестірген. Аталған ғалымдар: «осыған ұқсас ғұрыптық жерлер немесе жануарлардың басы кездесетін қоршауларды ғұндардың жерлеу ғұрыптарымен байланыстырған жөн» [9, С. 59-64.].

Тау ешкі бейнесімен байланысты діни және мифологиялық сюжеттерді талдау және мән-мағынасын ашуда көп мағлұмат беретін ақпарат көздері көбіне материалдық мәдениетпен байланысады. Мәселен, Харгош II жерлеу орнынан табылған қола көзенің тұтқалары тау ешкі бейнесінде жасалған [10, С. 33]. Жалпы зооморфты тұтқасы бар қыш бұйымдар немесе қола ыдыстар жасау, Орталық Азияда кеңінен таралған үрдістің бірі. Оны біз көптеген археологиялық деректер негізінде дәлелдей аламыз (Сурет 1). Қазақстанның оңтүстік өңірі оның ішінде Сырдарияның орта ағысы мен Тәжікстандағы Курамы таулы жотасындағы археологиялық ескерткіштерден түрлі жануар бейнесіндегі керамикалық ыдыстар жиі ұшырасқан [11, С. 6].

Юстыдағы бірінші қоршаудан күміс тостаған табылған. Күміс тостағанның өлшемдері: салмағы 196,6 г, биіктігі 9,5 см құрайды. Мұндай күміс тостағандар Алтай, Тува және Хакасиядағы көне түркі ескерткіштерден табылған. Тостағандарда әулеттік, рулық ұйымның белгілері қарапайым тәсілмен оймышталған. Күміс тостағанның түбіне (W) бейнесінде түсірілген белгі дәстүрлі ешкінің кейпін көрсетеді. Бұл белгінің айналасында басқа да таңбалар кескінделген. Ешкі бейнесін кескіндеген келесі таңба жоғарыда мысалға келтірген Күлтегін мен Білге қағандардың монументальды стеллаларындағы ешкі бейнелерімен бірдей етіп салынған. Ешкінің мұндай таңба секілді бейнелері Орхон бойында ғана емес, Моңғолия, Тува, Алтай, Қазақстан және Шығыс Түркістандағы петроглифтер мен стеллалардан кездескен [12]. Ешкі бейнесіндегі таңбалардың семантикасын зерттеген А.Д. Грач пен Д.Г. Савинов мынадай пікір келтіреді: «ешкі бейнесіндегі таңбалар жартас бетіне сурет салушының өз белгісі болуы да мүмкін. Әрі ол адам сол кезеңдегі түрік қағанатының азаматы болған. Тау ешкі бейнесіндегі көне түріктік таңбалар –

орхон-алтайлық түріктердің құрамына кірген түрік тайпаларының өмір сүрген ареалын айқындаушы белгі болуы да мүмкін» [13]. Юстыдтағы күміс тостағанға бейнеленген тау ешкі бейнесі қасиетті туысқан тайпалардың тотеміндегі жақсылық символ болуы ғажап емес. Тау ешкі бейнесі сасинидтік күміс ыдыстарда орнамент ретінде қарастырылып, Алтай өңіріндегі бастапқы мағынасынан өзге мақсатта пайдаланылғанын көреміз [14]. Қымыз бен сүттен жасалған сусын құятын ыдыстардың түбіне жекелеген немесе рулық таңбаны түсіру Саян-Алтай өңірін мекендеген барлық халықтарда таралған ерекшеліктің бірі. Моңғолдарда бүгінге дейін сырты күміс жалатылған ағаш-аяқтар кездеседі. Кейде ыдыстар түгел күмістен жасалады. Ыдыстың түбіне шебер үш сөз символ қалдырады – олзий («бақыт»), эвэр угалз («роговидный узор») және жай ғана толқын тәрізді белгі (достық символы). Моңғолдардың кейбір ыдыстарының түбінде жайылып жүрген жылқы да бейнеленеді. Бұл мақсатқа жету мен қуаныш белгісі болып табылады [5, С. 71.].

Ортаазиялық қыш бұйымдардың тұтқаларындағы зооморфтық бейнелердің ішінде қойдың бейнесімен қатар, ешкінің дей бейнесі кездеседі [15, С. 147-149, 161-163. pp. 159-160.]. Б.з. басындағы Ортаазиялық қыш бұйымдарда ешкі бейнесі кездеседі. Ешкі бейнесі қыш ыдыстан шығып тұрғандағы қалпымен бедерленген [16, С. 54-66.].

Сондай-ақ, Жетіасар мәдениетіне тән қыш бұйымдардың тұтқаларында қой, қасқыр, ит бейнелері бедерленсе, Жетіасар мәдениетіне тән шырағандардың тұтқаларында ешкі бейнесі бедерленген.

Жалпы зооморфты тұтқасы бар ыдыстарды талдау мәселесіне қатысты түрлі көзқарастар бар. Оның ішінде зооморфты бедерлер культтік емес, жай декорлық негізге ие деген пікір басым. Бірақ кейбір ғалымдар бұл жағдайды қандайда бар магиялық қасиеттермен байланыстыра қарауы ұсынады [17, С. 43-45.]. Сондай-ақ, ыдыстардың тұтқаларындағы зооморфты бейнелер, бұл сол ыдысты қорғаушы қызметін де атқарады деген пікірді К.М. Скалон келтіреді. Оның болжамы бойынша «Құмыраға бедерленген қой бейнесі көркемдік жағынан ыдыстың қорғаушысы ретінде жасалған», яғни ыдыс пен оның ішіндегі затты магиялық қорғау қызметін атқарған [18, С. 182-184, 216-217].

Б.А. Литвинскийдің ұсынған тұжырымына сәйкес, зооморфты тұтқалар көне ирандықтардың діни көзқарастарын білдірген. Осыған негіздей отырып, аталған проблеманы көнеирандық хварн (фарн) символымен байланысты қарауды ұсынады. Бұл мәселе жөнінде Б.А. Литвинский өзінің «Қаңлы-сарматтық фарн» атты еңбегінде кеңірек айтып кеткен (Сурет 2).

Зороастрлық дәтүрде фарн ұғымының бірнеше мағынасы бар. Зерттеушілер арасында, фарн ұғымының бастапқы қалыптасуы туралы ортақ пікір жоқ. Кейбір зерттеулерге сәйкес, фарн ұғымының аясында бақыт пен ізгіліктің «натуралды, материалды» көрінісі байқалады. Авестада бұл «жақсы іс». Басқа зерттеушілер фарн ұғымы бастапқы қалыптасқан кезінде ақ мифтің мағынаға ие болған [19, С. 156-157.].

Жоғарыда келтірілген мәліметтер, Шығыс Қазақстанның ежелгі тұрғындары және осы аймақпен көршілес жатқан, өңірлердегі тау халқының наным-сенімдеріндегі тау ешкінің ролін толық анықтауға мүмкіндік береді. Археологиялық және этнографиялық деректерді талдау негізінде, келесідей қорытындылар шығарамыз:

- Тау ешкі бейнесі әулеттік нышан ретінде салынса, енді бірде діни сенім аясында қашалып салынған. Тіпті сол кездегі халықтың табиғат мінәжатын да естен шығармаған жөн.

- Кей жағдайларда тау ешкі бейнесі салынған тас орналасқан жер, белгілі бір тайпаның өмір сүру ареалы болуы да мүмкін.

- Ежелгі суетшілер, тастың бетіне тау ешкі бейнесін салғанда, табиғаттағы құнарлылық, молшылық деген қасиетті ұымдарды негізгі назарда ұстаған.

- Тау ешкі бейнесін аңшылық композициясына енгізуі, біздің ойымызша өте ерте кезде пайда болған «сәтті аңшылық» ұғымына негізделген болуы мүмкін. Тау ешкінің аңшылармен қатар бейнелуінде, біздің байқағанымыз, көбіне аңшылар тау ешкіге қаруын, оның ішінде садағын кезеп тұрған сәтін кескіндей.

- Тау ешкі бейнесі зерттеу барысында жартас суреттерінің негізінде анықталғандай, өте ертеден пайда болып, түркі дәуіріне дейін үздіксіз жалғасын тапқан. Мұны біз түркілік жерлеу ғұрыпары мен Күлтегін және Білге қағанның мемориалдық стелласына қашалған бейнелерден көре аламыз.

- Жартас беттеріндегі тау ешкінің астрологиямен оймен байланысты салынуы да мүмкін. Себебі, кейбір жартас суреттерінде тау ешкілердің мүйізінен шашыраған күннің нұрын қоса кескіндеген. Әрі бұл композиция көбіне жеке салынып, бірнеше рет қайталанған. Тура осы бейне Қазақстанның Шығыс өңірлерімен қатар, Кавказ және таулы Памир аймағына да таралған. Бұл да өз алдына мәдени генез үрдісінің көрінісі іспеттес.

- Памир халықтарының тау ешкілердің сақалын жаңбыр ұғымымен байланыстыруы, жоғарыда айтқандай құнарлылық, молшылық ұғымдарының тау ешкі бейнесіне етене жақын екендігін көрсетеді.

- Тау ешкі бейнесі ыдыс беттеріне де бедерленген. Бұл ұғым бүгінгі таңда ғалымдар арасында түрлі пікірталас тудырып отырғанымен, бейне діни ғұрыптармен тікелей астасады. Ыдыс беттеріне қашап салынған тау ешкілер Алдыңғы Азия халықтарына күн күркіреумен байланыстырылған. Қыш ыдыстарға фарндық үлгімен тау ешкі бейнесінің бедерленуі Қазақстанның басқа аймақтарында да таралған. Әрі әр түрлі мәдениетке тиесілі.

- Жерлеу орындарында да тау ешкі сүйектері, кейде бас сүйектерінің қойылуы көне замандағы халықтардың дүниетанымымен қатар, діни ғұрыптарынан да хабар береді. Жерлеу орындарынан тау ешкі немесе ешкі сүйектерінің кездесу мәселесі әлі зерттеуді қажет ететін дүние.

1 Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск: Наука, 1984. – 230 с.

2 Кирюшин Ю.Ф., Кунгуров А.Л., Долинин Е.В., Кирюшин К.Ю. К вопросу о бронзовом веке Средней Катуни // Проблема сохранения, использования и изучения памятников археологии. - Горно-Алтайск, 1992.

3 Кунгуров А.Л. Верхние культурные слои поселения Тыткескен 3 // Археология Горного Алтая. - Барнаул, 1994.

4 Могильников В.А. О миграциях Кулайского населения на Юг // Известия лаборатории археологии: Межвузовский сборник научных трудов. - Горно-Алтайск: Изд. ГАГУ, 1995.

5 Кубарев В.Д., Гребеников А.В. Курганы Чуйской степи (по материалам работ Восточноалтайского отряда в полевой сезон 1975 г.) // Сибирь в древности. - Новосибирск, 1979.

6 Погожева А.П. Раскопки могильников ранней бронзы и ранних кочевников на Алтае // АО 1980 года. - М., 1981.

7 Кирюшин Ю.Ф. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть II: Погребально-поминальные комплексыпазырыкской культуры / Ю.Ф. Кирюшин, Н.Ф. Степанова, А.А. Тишкин. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. - 234 с.

8 Бейсенов А.З. Коргантасские погребения конца I тыс. до н.э. Центрального Казахстана и проблема изучения головных внутримогильных жертвенников // 100 лет гуннской археологии. Номадизм прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе. Гуннский феномен. Тез. докл. международ. конф. (часть I). - Улан-Удэ, 1996.

9 Бейсенов А.З., Кожяков Д.А. Раннекочевнические курганы с жертвенными отсеками в Центральном Казахстане // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. Алматы: АГУ имени Абая, 1993.

10 Литвинский Б.А., Бубнова М.А. Раскопки курганов на Восточном Памире в 1960 г. // Труды АН ТаджССР. Душанбе, 1962. Т. XXXIV.

11 Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). Душанбе, 1968.

12 Грязнов М. П. История древних племен..., табл. XLV, 2, 3.; Васильцов К. С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – 2003.

13 Евтюхова Л. А., Киселев С. В. Отчет о работах..., с. 103 табл. 1, 1, 2; Васильцов К. С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – 2003.

14 Евтюхова Л.А. Археологические памятники..., с. 44 рис. 71, 72; Васильцов К. С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – 2003.

15 Литвинский Б.А. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов). Сб. «Индия в древности». М., 1964, См. также G. Glaesser. «East and West», № 5, vol. 16, № 1-2, 1966,

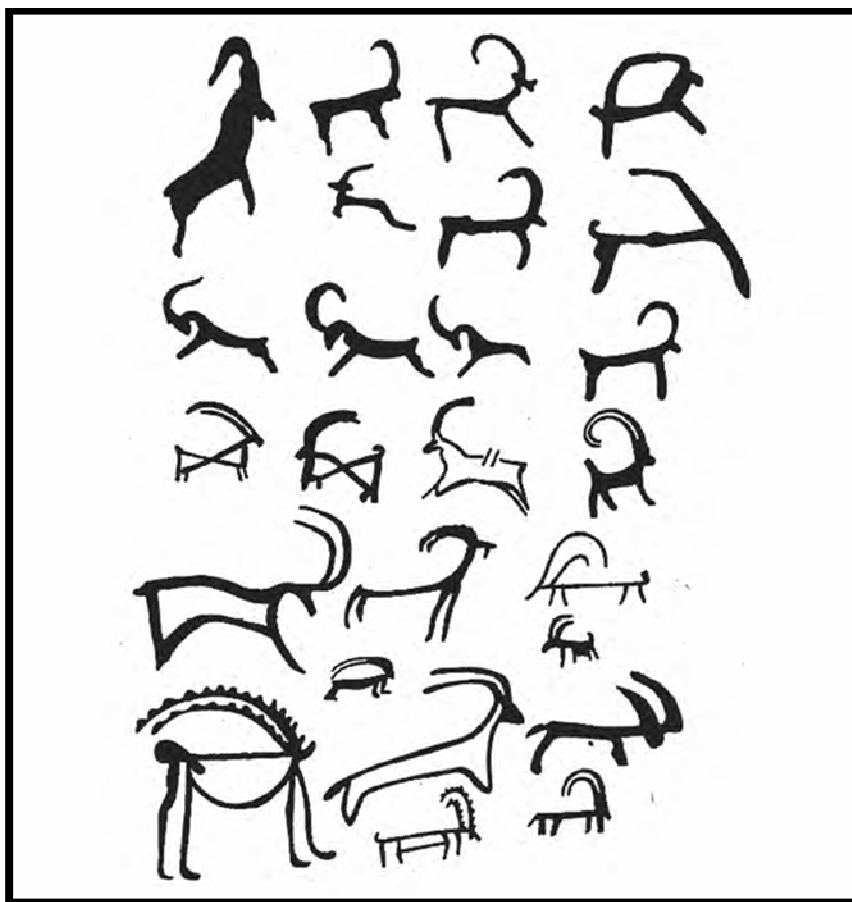
16 Ю.Д. Баруздин, Г.А. Брыкина. Археологические памятники Баткена и Ляйляка (юго-западная Киргизия). Фрунзе, 1962, стр. 54-66, табл. XIII/1-2.

17 Виноградов В.Б. К вопросу об изображении животных на сарматской керамике // Археологический сборник. М., 1961.

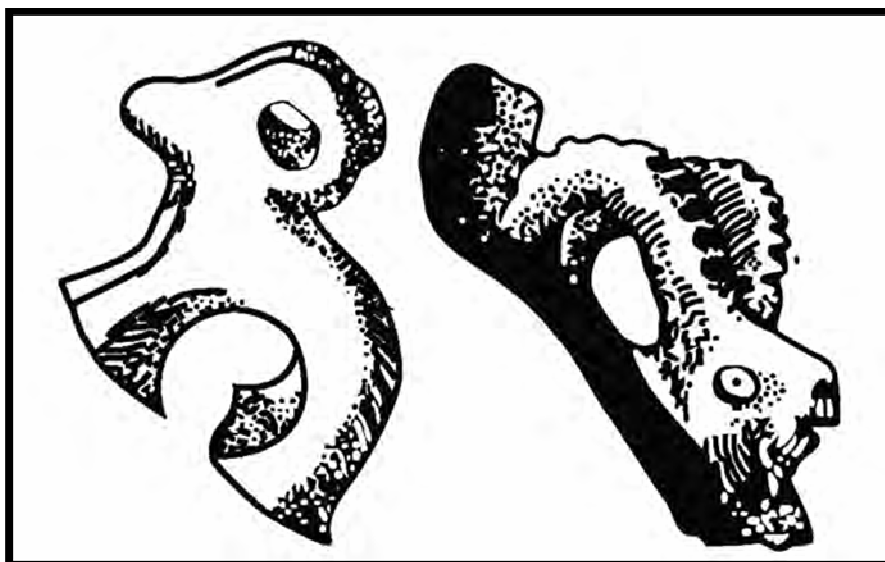
18 Скалон К.М. Изображения животных на керамике сарматского периода // Тр. отдела истории первобытной культуры (Гос. Эрмитаж). Л., 1941. Т. I.

19 Васильцов К. С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – 2003.

ҚОСЫМША

1-Сурет. Таулы-Бадахшан. Тау ешкі бейнелері (Ранов, Гурский бойынша)

2-Сурет. Тау ешкі бейнесіндегі зооморфтық тұтқа (Литвинский бойынша)

Резюме

Жуматаев Р.С. – Старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, rinat_82@hotmail.com, **Шагирбаев М.С.** – Научный сотрудник Казахского национального университета имени аль-Фараби, schagyrbayev@gmail.com

Образ горного козла в мировоззрении ранних кочевников Восточного Казахстана (в основании археологических материалов)

В данной статье рассматривается роль горного козла в мировоззрениях кочевников Восточного Казахстана и сопредельных зон. Авторы данной статьи привели сопоставительный анализ к образу горного козла. Во время исследования, в основном были рассмотрены археологические материалы Восточного Казахстана и Алтая. Образ горного козла встречается не только в петроглифах, но еще и фрагментах керамических изделия. В связи материалами керамических изделия, были анализированы роговидные узоры и символ фарна.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Алтай, мировоззрение, символ, горный козел, фарн

Resume

Zhumatayev R.S. – Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, rinat_82@hotmail.com, **Schagyrbayev M.S.** – research associate, Al-Farabi Kazakh National University, schagyrbayev@gmail.com

The image of a mountain goat in the worldview of the early nomads of Eastern Kazakhstan (at the base of archaeological materials)

This article examines the role of mountain goat in the Outlook of the nomads of Eastern Kazakhstan and neighbouring areas. The authors of this article led apostolically analysis to the image of a mountain goat. During the study, were considered archaeological materials of Eastern Kazakhstan and Altai. The image of a mountain goat found in the petroglyphs, but also fragments of ceramic product. Due to the materials of the ceramic product was analyzed horn designs and the symbol of the Farn.

Key words: Eastern Kazakhstan, Altai, ideology, symbol, mountain goat, Farn

АЛТАЙДАН ТАБЫЛҒАН – АТАДОМБЫРА

Қ.Сартқожаұлы – *ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ*

Мақалада 2008 жылы Монғол Алтай жотасының бір сілемі Жарғалант-қайырқан тауының «Өмнөхөн аман» (Алдыңғы сай) деген жерге орыналасқан Нүхэн-хад (Үңгір тас) деген үңгірден табылған домбра музыкалық аспабының табылу барысы мен тарихи зеттеу барасы сипатталған. 2008 жылы осы жердің тұрғыны Н.Дандар деген шопан алғаш үңгірге тап болып, оның ішінде мойны қисық саз аспабын тауып алып, аул мектебінің ұстазы Ч.Энхтөр деген азаматқа апарып береді. Ч.Энхтөр мұғалім Улан-Батыр қаласында орыналасқан Монғолия Республикасы Ғылым Академиясының Археология институтына ақпарат жеткізіп, археологтарды шақыртады. Ц.Төрбат бастаған археологтар тобы 2008 жылы 25 маусымда Ч.Энхтөрге келіп Нүкін-хад (Үңгіртас) үңгіріне барып қазба жұмысын жүргізеді. Осы зерттеу жұмысын автор мақалада жан-жақты талдайды.

Тірек сөздер: Монғолия, Алтай, домбра, тарих, археология, аспап, күй өнері

Көне домбыраның табылған орны. Монғол Алтай жотасының бір сілемі Жарғалант-қайырқан тауы. Осы таудың «Өмнөхөн аман» (Алдыңғы сай) деген жерге орыналасқан Нүхэн-хад (Үңгір тас) деген үңгірден табылған.

2008 жылы осы жердің тұрғыны Н.Дандар деген шопан алғаш үңгірге тап болып, оның ішінде мойны қисық саз аспабын тауып алып, аул мектебінің ұстазы Ч.Энхтөр деген азаматқа апарып береді. Ч.Энхтөр мұғалім Улан-Батыр қаласында орыналасқан Монғолия Республикасы Ғылым Академиясының Археология институтына ақпарат жеткізіп, археологтарды шақыртады.

Ц.Төрбат бастаған археологтар тобы 2008 жылы 25 маусымда Ч.Энхтөрге келіп Нүкін-хад (Үңгіртас) үңгіріне барып қазба жұмысын жүргізеді.

Үңгіртас үңгірі (GPS) N 47°37'433" ендікте, E 92°27'273" бойлықта, теңіз деңгейінен 1866 м биіктікте орыналасқан.

Зерттелуі. Саз аспабы табылған үңгірге ең алғаш Ц.Төрбат бастаған монғол археологтары қазба жұмысын жүргізіп, ол туралы «Археологийн судьлал» («Studia archaeological» 11. худ.274-292) жинағында жарияланған. Ц.Төрбаттың бұл мақаласында қазба жұмысының нәтижесі көрсетілуімен бірге саз аспабының суреті, басқа олжалармен (адамның қанқа сүйегі, ер, үзенгі, садақ, қорамсақ, оқтар) бірге жарияланған. Саз аспабы туралы толық сипаттама берілмеген.

Екінші рет Герман археологтарымен бірлесіп Улан-Батыр қаласында 2007 жылы тамыз айының 1-23 күндері аралығында өткізілген халықаралық конференцияның жинағы («Current Archaeological Research in Mongolia», Bonn. 2009.) 2009 жылдың екінші жартысында Бонн университеті тарапынан басылып

шығарылған. Саз аспабы табылған Жаргалант хайрхан олжалары (находка) туралы мақаланы осы жинаққа Т.Төрбат, D.Batsukh, J.Bemmann, O.Thomas, O.Hollmann, P.Zieme «A Bock tomb of the ancient Turkic period in the Zhargalant Khairhan mountains, Khovd aimag, with oldest preserved horse-head tiddle in Mongolia – preliminary report» (10.ss.365-383) енгізген. Кейін бұл мақаланың рефераты <http://win.mail.ru/cgi-bin/link?check=1&url=http%3a%2f%2fwww.vfgarch.uni%2dbonn.de%2fdownloads%2fbemmann%2dhorse%2dhead%2dfiddle.pdf> сайтында жарияланды. Ц.Төрбаттың неміс зерттеушілерімен бірігіп жариялаған жинақтағы және интернеттегі мақалаларында да домбыраның сипаттамасы берілмеген. Осы жолдардың авторы Қ.Сартқожаұлы Моңғолия Археология институтының лабораториясына жаңадан алып келген саз аспабын көріп жазуын көшіріп алуға талпынды. Институт қызметкерлері ұйғармады. Біз осы саз аспабы туралы алғашқы мақаламызды 2008 жылдың төртінші мезгілінде «Егемен Қазақстан» сияқты 8 газетке жарияладық. Кейін 2010 жылғы жазғы экспедиция кезінде археология институтымен қайта қатынасып, саз аспабының сипаттамасын жасап, жазуын көшіріп алуға қол жеткізілді. Соның нәтижесінде, ең әуелі Қазақстан Республикасының «Дала мен қала» газетінде «Ата домбыра» деген атпен мақала жарияланды (2010.№47.376).

Түркияның <http://www.tdtkb.org/content/hun-d%3B6neminden-g%3B3Cn%3B3BCm%3B3BCzeula%5C%9F-1500-y%5C%4B11%5C%4B1k-saz> сайтында жарияланды. Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі тарапынан 2010 жылы 22 желтоқсанда ұйымдастырып өткізілген «Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясында осы жолдардың авторы «Ертеорта ғасырдан жеткен домбыра» деген баяндамасы тыңдалып, конференция жинағына жарияланды (12.34-41.6б.). Бұл мақалада саз аспабы табылған жердің, үңгірдің, табылған олжалар мен домбыраның толық сипаттамасы, домбыраның мойнындағы бітіг жазудың түпнұсқасы, транслитерациясы, транскрипциясы, аудармасы мен түсініктемесі толық берілді. Біздің мақаламызға байланысты Қазақстан Республикасының ҒА-ның М.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер ғылыми зерттеу институтының ғалымдары, С.Кузенбаева (Өнертану ғылымдарының докторы, профессор), А.Мұқан (Өнертану ғылымдарының кандидаты), Қ.Кенжалин (фолклортанушы, фғ. кандидаты) ғылыми мақалалары жарияланды («Дала мен қала» газеті.2010. №49-50). Бұл үш ғалымның мақаласында жаңадан табылып отырған домбыра әлемнің шертпе аспаптарының атасы деген қорытынды жасап, өнертану ғылымына қосылған аса құнды жаңалық деп бағаланды. Автор домбыраның ғылыми көшірмесін жасатып ҚР-ның домбыра музейіне тапсырды.

Сипаттамасы. Үңгірдің аузы тік орыналасқан. Кіретін адам тура төменге қарай сырғиды. Үңгірдің аузы 86×60 см. Тікше үңгірдің еденінен сыртқы ернеуіне дейінгі өлшемі 95 см. Үңгір іші жалғыз дәліз. Ішкі өлшемі 130×280 см. Үңгірдің дәлізге кіретін сол жақ босағасына аздаған тас үйілген. Бұл жердің қиғаштығына байланысты сырттан сырғып түскен тас жиналып қалған. Археологтар барып көрген кезде үңгірдің ішіндегі жер топырақты алғаш рет осы үңгірді тапқан Н.Дандар қазып сыртқы бетінің алғашқы бейнесіне өзгеріс енгізген. Жалпақтығы 35 см, тереңдігі 15 см жерді қазып көрген. Топырақтарын үңгірдің ауыз жағына қарай үйген. Үңгірдің шығыс жақ қабырға тұсында екі үзеңгі мен ердің қапталы анық көрініп жатқан екен. Ал қабырғаға сүйеулі тұрған саз аспабын Н.Дандар Ч.Энхтөрге апарып берген. Ердің астыңғы жағынан қорамсақ оғымен табылған. Қазба жұмыстың нәтижесінде бас сүйегі бүтін адамның қаңқасы 1 дана, 20 дана садақтың темір оғы, оқтың ағаш сабтары, жалпақ қасты қазақы ер, түрік үзеңгі (2 дана) табылған (11.275-279).

Моңғолия Республикасы Ғылым Академиясының Археология институты үңгірден табылған адам қаңқасына антропологиялық зерттеу жүргізген. Адам қаңқасының палеоантропологиялық анализ көрсеткіші төмендегідей. Онда: бас сүйек жақсы сақталған. Бастың сол жақ еңбегі бұрын жараланып, кейін толық сақайған белгісі қалған. Бас сүйектегі тыртық ту баста қандай бір үшкір ұшты қарумен ұрғызғаннан пайда болған сияқты. Оқтың орны емес. Тыртық мөлшері 3,6×2,0 см. Бас сүйектің төбесі мен маңдайында бас терісінің күйқасы сақталған. Адам қаңқасының эпифазы мен бас сүйектің жіктері, тістің жалпы сипатына қарағанда 20-25 жастағы жас жігіт деген қорытынды жасалған. Бойының биіктігі 166,7 см, еркек адам (11.279).

Саз аспабы. Үңгірден табылған археологиялық олжалардың ішіндегі біздің назарымызды аударған дүние – саз аспабы. Ц.Төрбат, Петр Цима бастаған мақала авторлары саз аспабын ешбір ғылыми дәлелсіз моңғолдардың «Морин-хуур» (ат-қобыз) аспабы деп атай салған (10.сс.377).

Сараптама (анализ).

1. Морин-хуур (ат-қобыз) деген қандай аспап?

Ат қобыз (Морин-хуур): Шанағы үлкен әрі төрт бұрышты, мойны қысқа әрі сом жуан болады. Мойнының басында аттың басының мүсіні қондырылған, ысып тартып үн шығаратын аспап (№1 суретті қараңыз). Оның ішегін жылқының құйрық қылынан жасайды. Жылқының екі топ қылын алып жуып, тазалап аспапқа ішек етіп орналастырады. Ат қобыздың тиегі биік болады. Ішек топ қылдан жасалғандықтан тиектің ішек орналасқан кертік кетігі, шертіп үн шығаратын аспаптарға қарағанда жалпақ әрі көлемді келеді. Шертіп үн шығаратын аспаптың тиегінің кертігі 0,7-0,8 мм-ден аспайтын болса, ат қобыздың тиегінің кертігі 3-4 мм-ден кем болмауы керек. Украинаның хомусы, түркі тектестердің қобызы сияқты әлемдегі барлық қобыз аспаптарының мойны қысқа, әрі сом жуан болады. Оның себебі ысып, есіп үн шығаратын болғандықтан аспаптың мойнына күш түседі. Сонымен бірге қобыз аспабында перне болмайды.

Үңгірден табылған саз аспабының мойны жіңішке, шанағы қуышық. Оның сыртында жапсырған пернелердің орны бар. Бұл аспаптың тиегі бар. Тиегінің кертігі 0,08 мм-ден аспайды. Бұл аспап ысып үн шығаратын аспап емес, шертіп үн шығаратын шертпе аспап екендігі жіңішке мойнынан, екі құлағынан, пернесінен, тиек сипаттамаларынан көрініп тұр (№2 суретті қараңыз). Сондықтан бұл аспаптың ат қобыз еместігі белгілі болды.

№1 сурет

№2 сурет №3 сурет

Үңгірден табылған мұралар (ер, үзенгі, садақ, қорамсақ және оқтар) түркілердің мұрасы екендігін жоғарыдағы мақала авторлары, археологтар дәлелдеп шыққан. Әрі табылған ер, үзенгілер қазіргі қазақ-

тардың ер, үзенгілерінен еш айырмасы жоқ. Ендеше, ол үнгірдегі барлық заттар түркілердікі бола тұра саз аспабы неге моңғолдардікі болуы керек? Әрі саз аспабының мойнындағы байырғы түрік жазуы екендігін ұмытпағанымыз абзал болар.

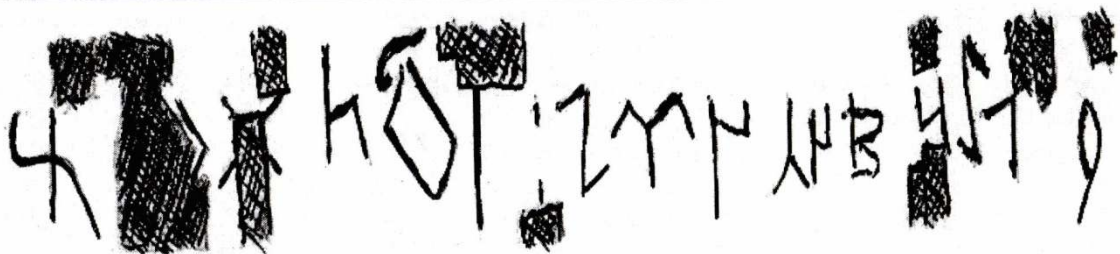
Домбыра шанағы. Шанақтың бірінші бетіне екі ішекті аспаптың тиегі орыналасқан. Алғаш домбыраны ұстап көргенімде шанақтың бетіне тиек жабысып қалғанын көргенмін. Биыл сол күйінде фотоға түсірдім. Тиек орнынан қозғалып шанақтың бетіне көлденеңінен емес, ұзына бойымен параллель жабысып қалған. Ішек тартылып барып үзілген кезде, орнынан қозғалған. Шанақтың бірінші бетінде иненің көзіндей үш тесік бар. Үлкен тесік жоқ. Домбыраның шанағының беткі беті мойыннан 2 мм-дей биік орыналасқан. Үлкен тесігі шанақтың сыртқы бетіне айшық таңбамен ойылып салынған. Айшық – керей тайпасының таңбасы. Шанақтың сыртқы бетіне бұғының, бұланнның суреттері ойып салынған. Тас бетіндегі суреттерден көп айырмашылығы жоқ.

Домбыра пернесі. Аспаптың тоғыз пернесі болған. Тоғыз түркілердің киелі саны. Этностың бір символына айналған сан. Пернелерді ішекпен немесе жіппен тақпаған. Ырғай, қараған немесе қайыңның ішкі жұқа қабығынан таспалап тіліп алып, перне етіп жапсырған. Перне етіп жапсырған жұқа қабыршықты домбыраның мойнын орап орналастырған. Осы кезде домбыраның мойнына жазылған әріптердің үстінен таспалап жапсырған перне қабыршықтары басып қалған. Жазудың кейбір әріптері қабыршық астында қалып қойған.

Домбыраның басы. Домбыраның басы бұғы мен бұланнның басына ұқсас. Бүгінгі күннің домбыраларындай қалақ бас емес. Ежелгі дәуірден келе жатқан аң стилімен жасалған.

Қазақ халқы мұсылман дінін қабылдағаннан кейін аң стилін жойды. Себебі, Тәңіршілдіктің барлық нышандарын жоймайынша, мұсылман дініне бүкіл халық бой ұсыну мүмкін емес еді. Аспаптың мойнының қисаюу себебі төмендегідей. Онда: Бірінші, қандай бір осындай ағашты қабырғаға сүйеп қоя салса бір айдың ішінде қисайып қалады. Екінші, аспапта ішек болған. Ішекті көшпелі түркілер қойдың аш ішегінен иіріп жасайды. Ішек кепкен сайын тартыла-тартыла үзіледі. Міне бұл да мойынның қийсаюуына әсер еткен.

Мәтін. Саз аспабындағы жазуды алғаш рет Берлиндік Peter Zieme оқуға талпынған. Демек, әріптерді дұрыс тани алмаған. Ол 12 әріп кескіндерін таныған. Домбыра мойнындағы жазу. Түпнұсқа:

16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Жазудың жаңғыртпасы:

16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Деген 16 таңба, бір қос нүкте бар. Әрбір кескіндерін домбыраның мойнына ойып жазған. Peter Zieme жоғарыдағы графикалардың 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16 таңбаларын дұрыс таныған (10. ss. 378-379). Ал қалған 3, 4, 5, 11 таңбаларын көре алмаған. 12-ші таңбаны графика деп танып «-nt» деп оқыған. Осының салдарынан саз аспабындағы мәтінді дұрыс оқи алмаған. Былай қарағанда 12-ші таңба ортасында нүктесі бар ромб іспеттес боп көрінеді. Демек, ол ортадағы нүкте ағаштың өз эрозиясы. Ромб тәріздес таңбаның үстінгі жағындағы имек сызықты байқамаған болуы керек. Әріптердің үстін басқан кара дақтар саз аспабының пернесі етіп жапсырған қараған немесе ұшқат қабықтарының қалдығы.

Мәтіннің түпнұсқасы:

Ч*хт*а.І.І.Г.Г.М.М.В.Ч.І.І.І.І

Транслитерациясы:

ž² p r¹ küü čöre: sb²t²d²mz

Транскрипциясы:

župar küü čöre sebit idmis

Аудармасы:

Жұпар күй әуені бізді сүйісіндірді.

Түсініктеме:

1. Аспаптың мойнында бір жол түрік бітіг (руна) жазуы бар екен. Жазу түрік тілінің үйлесім заңдылығына бағынбаған. Тұжырып айтсақ, түрік бітігке реформа жасалудан бұрынғы жазу. Қараңыз, басқы ϑ ($ž^2$, j) таңбасы жіңішке айтылатын сөзге, ал үшінші таңба p (r^1) жуан айтылатын сөзге жазылатын әріптер. Байырғы түрік бітігтің грамматикасына б.з. 552-570 жылдары реформа жүргізілген. Ал мынау одан бұрынғы дүние. Реформадан бұрын байырғы түрік бітігтерінің әріп-таңбаларын ағымдағы түрде қосып жаза беретін болған. Ол дәуірде жазудың грамматикалық ережесі жасалмаған. Сондықтан б.з. V-VI ғасырларда жасалған болуы мүмкін деген болжам ұсынамыз.

2. 12 кескінге сараптама жасасақ:

- Орта Азияда = , б.з.б. I ғғ. (14.128 б.);

- Хуанхэ (Сарыөзен) = , б.з. III – VIII ғғ. (14.128 б.);

- Кубань = , б.з. VII – IX ғғ. (13. с.128);

- Моңғол Алтайы = , б.з. VI – X ғғ. (14.130 б.);

- Оңтүстік Енисей, Дон = , б.з. I – X ғғ. (13. с.70);

- Моңғол Алтайы = , б.з.б. VIII – III ғғ. (14.129 б.);

- Мондар Соккан (горный Алтай) = , б.з. I – VI ғғ. (13. с.85);

- Большой Бом (горный Алтай) = , б.з. I – VI ғғ. (13. с.85);

- Енисей (реформадан соң) = ; ;

- Орхон (реформадан соң) = ; ; ;

Бұл кескіннің эволюциясы осылай өзгерген болуы мүмкін. Олай болса таңба логограммалық «ev» (курень) деген мағына беретін тым көне кескіннің бірі болмақ. Түрік бітігке б.з. 552-570 жылдары реформа жүргізілгенде «b²» дыбысты ; ; деп белгілеп байырғы түрік графикасының қорына қосқан. Оған дейін «b²» дыбысының орнына «b¹» таңбасы қолданыста болған. Саз аспабын жасаушы адам өздерінің ұлттық рухани дәстүрін жақсы білетін сауатты адам болған болуы мүмкін. «b²» дыбысын буындық әріп қолданып келген кездегі кескінімен белгілеген деген логикалық тұжырым нәтижесінде «b²» дыбысы деп таныдық. Бұл талпынысымыз саз аспабындағы сөйлемнің логикасына дөп келді.

3. Саз аспаптағы мәтінде жуан айтылымдағы сөзге жіңішке айтылымдағы (j) таңбасын қолданған. Реформадан кейінгі (б.з. 552-570 ж.ж.) мәтіндерде бұл таңба тек ғана жіңішке оқылымды сөздерде қолданылады. Реформадан бұрын немесе байырғы түрік бітіг (рун) жазуының граматикасы жасалмай тұрған дәуірде жуан, жіңішке дыбысталатын сөздерде қолданатын әріп кескіндерін ағымдағы түрде қосып жазып кете беретін. Жіңішке, жуан деп айырмайтын. Сол ерекшелік саз аспабының мәтінде сақталған. Сондықтан да біз жоғарыдағы логограммалық таңбамен, мына граматикалық ерекшелігіне сүйене отырып бұл аспапты б.з. V- VI ғасыр мұрасы деген тұжырымға келіп отырмыз.

4. «küü» лексемасы. Мұндағы В таңба ök, kö, kü, ük деп оқылынады.

Бұған қоса (ü) таңбасы қоса жазылған. Өйтсе, «küü» деп оқылады. Бұл сөз ежелгі түрік тілінде

«kügü» болған. Ортадағы «g» фонемі түсіп қалып V ғасыр дәуірінде «küü» деп айтылған сияқты. Бүгінгі қазақ тілінің «küj» сөзінің де айтылымы осыған ұқсас. Түрік тілінің осы сөзін қытайлар ертрорта ғасырда «ch'ü» деп белгілепті [1]. Ұйғыр графикалық мәтінде «tükedü Afrin çor Tegin kügi» «Африн-чор Тегін күйі түгесілді (аяқталды)» [Uig.VIII]. Мани гимндерінде (VIII-IX ғғ), Қараханид дәуірінде (XI-XII ғғ), шағатай жазбаларында (XIV-XV ғғ), 1172-1173 жылдары құрастырылған шағатай-перс тілінің сөздігі (авторы Мұхаммад Махди Хаан) [2] еңбектерде «köög, küüg, kügi» формада «ән, әуен, күй» деген мағынада берілген [3.709, 711]. Өйтсе, бұл деректер «küü» сөзін «күй» деп оқып аударуымыздың жөн екеніне дәлел бола алады.

5. «сөге». Бұл сөзді түркі тілдерінің сөздігінен кездестіре алмадым.

Қазақ халқы ешкі малы лағынан жерігенде «шөре-шөре-шөре» деп озандатып, әндетіп, әуендетіп отырып лағын алдыратын-ды. Өйтсе, бұл сөз көне түрік тілінің «әуен» деген сөзі екені мағынасынан, қолданысынан өзін-өзі ақтап тұр.

Бұл ақпарат бізге – бүгінгі ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған бүкіл түркі әулетіне домбыраның күй жанры б.з. V-VI ғасырда әлдеқашан қалыптасып қойғанына дәлел бола алады. Олай болса күй жанры біздің жыл санауымыздан бұрынғы Сақ, Сюн-ну (Гун) дәуірінде домбыра түркі этносының рухани байлығының бірі болған деген тұжырым жасауымызға болады.

Аңыз және 1500 жыл бұрынғы домбыра. Домбыра аспабының қалай пайда болуына байланысты қазақ халқының ортасында сақталған аңыз аса мол. Солардың біразын Б.Сарбаев [4], Қ.Жұбанов [5], Ө.Жәнібеков [6], А.Сейдімбек [7] еңбектерде жақсы көрсеткен. Домбыра және домбыра күйі туралы сөз қозғағанда осы зерттеушілердің еңбектеріне сүйенеміз.

Ақселеу Сейдімбек «Күй шежіре» еңбегінде осы аңыздардың екеуіне ерекше назар аударған. Соның бірі Шығыс Қазақстан облысындағы Күршім ауданының тумасы Арғынбек Қилыбаев ақсақалдың айтуымен хатқа түскен «Қос ішек» күйінің аңызы.

«Ертеде бір аңшы жігіт болыпты,- деп айтылады «Қос ішек» күйінің аңызы. – Сол аңшы жігіт биік таудың қиясын, қалың қарағайдың арасын тұрақ еткен бұғы-маралды аулап, кәсіп етсе керек. Бірде жолы болып, биік таудың қиын қиясынан теңбіл марал атып алады да, маралды етекке түсіру үшін ішек-қарынын ақтармалап алып тастайды.

Содан, арада айлар өткенде, аңшы жігіт аң атуға ұрымтал жер еді ғой деп, баяғы теңбіл маралды атқан жерге соқса, құлағына бір ызыңдаған дауыс естіледі дейді. Барлап қараса, өткенде атқан маралдың ішегін қарға-құзғын іліп ұшқан болу керек, қарағайдың бұтағына қос тін болып керіліп қалғанын көреді. Ызыңдаған дыбыстың сол ішектен шығып тұрғанын аңғарады. Қарағайдың бұтақтарына керіле кепкен ішекті сәл ғана жел тербесе ызыңдап, жанға жайлы дыбыс шығарады. Оның өзі бірде уілдеп, бірде сарнап, енді бірде сыңсып жылағандай болып, аңшы жігітті алуан түрлі күйге түсіреді.

Сол жерде аңшы жігіт «қой мына қос ішекке тіл бітейін деп тұр екен, бір амал жасайын» - деп, ішекті үйге алып келеді де, бір аспап жасап, соған қос ішекті тағады. Содан тартып көрсе, шынында да қос ішекке тіл біткендей сұңқылдап қоя береді. Бұл үн аңшы жігіттің ғана жанын жадыратып қоймайды, тыңдаған жанның бәрін ұйытады. Осылайша домбыра көптің сүйіп тыңдайтын аспабына айналады» [7.192].

Қазақ аңызы осылай десе, осыдан XV ғасыр бұрын жасалған Алтай жотасының бір үңгірінде сақталып бізге жеткен кәрі домбыра шанағының сыртқы бетіне бұғының, бұланның суреттері ойып салынған. Ол аз десеңіз домбыраның басы бұғының, бұланның басы. Сонда деймін-ау, бұл кездейсоқтық па, әлде тарихи шындық па? Аңыз не айтса, мына кәрі домбыра бітім тұрпатымен соны дәлелдейді. Бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі дәлелдеп аңызда айтылған әңгіменің ақиқатын айғақтап тұрғандай.

Осы аңыздың жалғасы сияқты аңыз-әңгімені этнограф Ө.Жәнібеков ағамыз өз еңбегінде келтірген. Бұл аңыз бойынша, домбыраның шанағына тарихтың тоғыз тарау шежіресі құйылыпты-мыс. Тарихтың сол шежіре-сыры шығып кетпесін деп, домбыраның өн бойына тоғыз тосқауыл перне тағылыпты. Домбыраның мойының жіңішкеріп, шанағының үлкейіп кетуі содан еді дейді. Күндердің күнінде көне өсиетке ынтық бір дана қарт тарих сырын танып-білу үшін домбыраның құлағын тесіп – тыңдайтын, ішегін тағып – сөйлейтін етеді. Содан былай домбыра шанағынан тоғыз тарау сыр ақтарылатын болыпты дейді [6].

Ал мына кәрі домбырада тоғыз перне. Үшеу, бесеу, жетеу, жиырма бір емес тоғыз перне. Аңыз бен кәрі домбыра екеуі тағы да бірін-бірі толықтап, бірін-бірі дәлелдеп тұр.

Үшіншісі «Ақсақ құлан» аңызы. Қаһарлы қаған ұлының өлімін кімде кім естіртетін болса көмекейіне қайнап тұрған қорғасын күюды бұйырады. Сол кезде ешкімнің жүрегі дауаламай тұрғанда домбырашы келіп «Ақсақ құлан» күйімен естіртеді. Екі көзінен жас аға тыңдаған қаһарлы қаған: «Құй мынаның көмейіне!» деген бұйрық береді. Домбырашы орнынан ұшып тұрып: «-Дат тақсыр! Мен емес, мына домбыра ғой Сізге естірткен», - дейді. «Олай болса, домбыраның шанағына құй, қорғасынды!», - дейді

қаған. Содан бері қазақ домбырасының шанағына тесік пайда болыпты-мыс. Бұл Жошы қаған дәуірі. Біздің жыл санауымыздың XIII ғасырдың басы. Дәлірек айтсақ, 1220-1227 жылдар шамасы. Ал мына кәрі домбыра V ғасырдың мұрасы. V ғасыр домбырасының шанағында тесік жоқ. Аңыз бүй дейді. Олай болса, «Ақсақ құлан» күй аңызы тарихи шындықтың айшықты да, анық ақпаратын бізге жеткізіп тұр.

Біз жоғарыда ертеорта ғасыр мен орта ғасырда «күй» сөзі туралы ақпараттар мен түсініктеме бердік. Ал біздің қазақ тілінде «күй» лексемасына байланысты талдау берсек [7.149].

Күй – қазақтың аспапты музыкасы.

Күй – адамның белгілі бір сезім сәті, ол сезімнің қуанышты болуы да немесе мұңды, қайғылы болуы. Адамның көңіл-күйі.

Күй – бұйрық райлы мәндегі сөз. Мәселен, «отқа күй», «біреу үшін біреу күймек жоқ», «әбден шыдамым таусылып күйіп кеттім», «нақақ күйдіру» деп келетін бейнелі образды тіркестер.

Күйші – музыкалық аспапта күй тартушы.

Күйле – бұйрық рай. «Домбыраның құлақ күйін келтір», тт.с.с.

Күйлеу – егістік. 1). Жан-жануардың табиғи әсерленуі, шағылысуы, сезімге берілуі. 2). Музыкалық аспапты бабына келтіру.

Күйлі – адамның және малдың жай-күйінің мықты болуы.

Күйім – адамның және көңіл қошының келуі, сезімге бөленуі.

Күйгелек – қызу қанды, тағатсыз адам.

Күйзелу – адамның сезімге беріліп қиналуы, қайғыруы, қажуы.

Осынау «күй» түбірлі лексеманың түпкі мән-мағынасы сезіммен тікелей байланысты. Көшпелі халықтардың соның ішінде түркі-монғол тектестердің дүниетанымы бойынша ең киелі, ең қасиетті ұғым. Өзгенің де, өзінің де ерік жігерінсіз белгісіз бір күштің құдіретімен берілетін іс-қимыл. Сондықтан да, түркі-монғол халықтарында «күй» сөзі мен «көк» лексемасы «Тәңірдің» синонимі ретінде беріледі. Тұжырып айтсақ, Тәңірлік наным-сеніммен ұштасады. Өйтсе, «kögü, kü:ü, kök» ту баста Тәңірлік құбылысты, Тәңірдің әсерін білдірген. Ежелгі дәуірден бермен қарай «kögü, kü:ü, kök» түрде қолданыста болған осы лексемалардың Тәңірлік наным-сеніммен байланыста болғанын дәлелдейтін тарихи-рухани айғақтар мол.

Түркі халықтарының қағандық заманында қағанның алтын үзікті ақ ордасында әрбір атар танды күймен қарсы алу дәстүрі болған. Дәлірек айтқанда мұның өзі дәстүрден гөрі тәңірлік наным-сенімнің бір рәсімі ретінде атқарылған. Қаған ордасында тартылатын күйдің саны бір жыл ішіндегі күндердің санына сәйкес 366 болған. Мұны «Тәңірдің 366 тармақ күйі» деп атаған. Жыл басы көктемдегі күн мен түннің теңесер күнінен (наурыздың 22-23-і) басталып, бұл күнді «Ұлыстың ұлы күні» деп, ұлан-асыр тойға айналдырған. Ұлыстың ұлы күнінде бүкіл қағанаттың үміт-тілегін Тәңірге жеткізетін 9 күй тартылған. Байырғы грек тарихшысы Квинт Курций Руф (б.з.д. I ғ.) өзінің «Ескендір жорығы» деп аталатын еңбегінде Орта Азия көшпелілердің Ұлыс (наурыз) мейрамын қалай тойлайтынын жазады. Ұлыс күні таң шапақ шашар сәтте қаған ордасының үстіне күн бейнелі жалау көтеріліп, қотанға өңшен қызыл мауытыдан киім киген 365 бозбаланың шығатынын, сонсоң бір жыл бойындағы тәулік санын білдіретін 365 бозбаланың мерекені бастайтынын тамсана суреттейді [8]. Осынау тәңірлік наным-сенім туралы музыка зерттеуші Әбдіқадыр Мұрағи да өзінің «Зүбдәтел әдуыр» деген кітабында былай депті: «Түркі-монғол ән-күйі мынадай үш бөлімге бөлінеді: музыка құралында ойналатын бір түрі бар. Оларды «көктер» деп атайды (көкһа), енді дауыспен айтатын түрлерін «ыр» және «дола» деп атайды. Ал, байырғы түрік елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, соның сонша күйі болады. Оның әр біреуі бір күнде ханның алдында тартылып отырады. Бұлардың ішінде ең асыл және ең ірісі 9 күй» [7.150-151; 5.309].

Бұл туралы қазақ күйін зерттеген белгілі этнограф-ғалым А.Сейдімбек былайша түсінік береді. Онда: «Ең бастысы тәңірлік наным-сенімнен шыққан семантикалық негізі ортақ. Көкті (аспанды, әуені) Тәңір тұтқан қазақ ежелден-ақ уақыт пен кеңістік аясындағы өзгерістерді тәңірлік құбылыс ретінде қабылдаған. Сондықтан да, күні бүгінге дейін қазақтар көктемдегі күн мен түннің теңесер кезін жыл басы санап, «Ұлыстың ұлы күні» дейді. Яғни, мемлекеттің, ұлттың ең ұлы күні деген сөз. Мұндай күнде қаған ордасында киелі 9 күйдің тартылуы Тәңірге деген мінәжаттың белгісі, жыл басын аман-есен көрген қуаныштың айғағы. Мұның әдемі мысалын қазақ халқының күйшілік дәстүрінен әлі де байқауға болады. «Тоғызтарау» деп аталатын тармақты күй қазақ арасында қазір де тартылады. Тәттімбет Қазанғапұлының бір күйі «Тоғызтарау» деп аталады. Белгілі «Кертолғау» күйі ертеректе «Тоғызтарау – Кертолғау» деп аталған тармақты күй екенін көнекөз қарттар айтады» [7.152].

Бұл тарихи деректер көне дәуірдің өзінде домбыра аспабы, күй өнері, оны танып білу, сезіну, құрмет тұтып бойға сіңіру менталитеті бүгінгі деңгейден кем болмағанын көрсетеді. Бұл аз десеніз б.з. VII-VIII

ғасырында жазылып бүгінге жеткен мына дерекпен танысыңыз. Орталық Монғолияның Баянхонгор (Байқоңыр) аймағы (облыс) Ғалуут (Қаздар) сұмынының Олон-нуур (Көп көлдер) ойпатында орналасқан байырғы түрік ғибадатханасы 2008 жылы табылған. Ғибадатхана орнындағы шарбақтасқа мынандай сөйлем қашалып жазылған: «Ізгілік-чор сегіз түрлі саз аспабын меңгергендігі үшін қатты тастан ғибадатхана орнаттық» [9.603-606].

Б.з. VII-VIII ғасырдың өзінде біздің бабаларымыз көк түріктерде 8 түрлі саз аспабы болғанын, сол аспапты меңгеріп күй тартып, ән айтқан сазгерге арнап мәңгілік ғибадатхана орнатқаны туралы тарихи-рухани мәдениетімізден баға жетпес ақпарат беріп тұр. Саз өнерін, сазгерлік құдіретін кезінде бабаларымыз қаншалық дәрежеде ұлықтап, ұлағат тұтқанын осыдан-ақ білуге болады.

Сол саз аспабының бірі құдіретті қара домбыра б.з. V ғасырында жасалған тірі бейнесімен міне біздің қолымызға түсіп отыр. Бүгінгі жағдайда әлемдегі шертпе саз аспабының ең көнесі. Әлемнің көптеген еліне тараған ысып ойналатын саз аспабы қобыздың өзін б.з. X ғасырдан бері қолданыста болған деген тұжырым айтылады. Сондықтан да қобызды ыспа аспаптардың атасы деп атайды. Өйтсе, шертпе аспаптардың ең көнесі және атасы Домбыра екенін ғылыми тұрғыда дәлелдеп беруіміз керек.

Еуразияның қос құрлығында домбыра аспабы мол тарағанын көрсететін тілдік дерек қолымызда бар. Түркі тектес қазақта – домбыра, қарақалпақ, ноғайда – домбыра, тувада – дамбыра, қырғызда – дүңгір, түркіменде – тамдыра, өзбекте – тамбур, орыста – домра, ауғанда – дамбура, иракта – тунбур, монғол тектес халқаларда – домбыр, буряттарда – домбыр, калмақтарда – дүңгірмә. Бұл атаулардың осылай қалыптасуы домбыра аспабы еуразия халықтарының ортасына қаншалықты дәрежеде таралғандығын көрсетеді.

Жоғарыда сөз еткен тарихи деректер мен халықтар арасындағы таралымы шертпе аспаптардың атасы домбыра екенін көрсетеді. Онымен қатар, түркі халықтарының соның ішіндегі қазақ халқының ұлттық ділінің (менталитетінің) музыкалық мәдениетінің биік өрісін көрсетеді. Домбыра үніндегі дәстүрлі саз тілінің байлығы, оның болмысын бітімін білдіреді. Өйтсе, күй тілі қазақ болмысының, қазақ менталитетінің ұлттық тілі деп тұжырым жасауымызға мүмкіндік береді.

1 Giles H.A. *Chinese-English Dictionary*. London. 1912.

2 Gibb E.J.W. *Memorial, New Series XX*. London. 1960.

3 Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. 1972. ss. 709, 711.

4 Сарбаев Б. *Қазақтың музыкалық аспаптары*. Алматы, 1978.

5 Жұбанов Қ. *Исследования по казахскому языку*. Алма-Аты, 1966.

6 Жәнібеков Ә. *Алтын домбыра // Қазақ әдебиеті*. 1984, 6-қаңтар.

7 Сейдімбек А. *Күй шежіре*. Алматы, 1997.

8 Руф К.К. *История А.Македонского*. М., 1993.

9 Қаржаубайұлы Ж. *Байырғы түрік Ғалууты мәтіні // «Еуразияшылдық идеясы контекстіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы» халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының ғылыми-теориялық мақалалар жинағы*. 12-13 желтоқсан 2008 жыл. 603-606 беттер.

10 Tsagaan Torbat, Dunburee Batsukh, Jan Bemmann, Thomas O. Hollmann, Peter Zieme. *A ROCK TOMB OF THE ANCIENT TURKIC PERIOD IN THE ZHARGALANT KHAIRKHAN MOUNTAINS, KHOVD AIMAG, WITH THE OLDEST PRESERVED HORSE-HEAD FIDDLE IN MONGOLIA – A PRELIMINARY REPORT // Current Archaeological Research in Mongolia*. Bonn. 2009. ss. 365-383.

11 Төрбат Ц., Батсүх Д., Батбаяр Т., Баярхүү Н., Идэрхангай Т. *«Монгол Алтайгаас илэрсэн хадны орчуулгууд» // АС.2008.т.24.ф.14.274-292 худ.*

12 Сартқожаұлы Қ. *Ертеортағасырдан жеткен атадомбыра // «Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары*. Астана «Астана полиграфия» АО баспаханасы. 2010. 34-41 бб.

13 Кызыласов И.Л. *Рунические письменности евразийских степей*. М.1994.

14 Сартқожаұлы Қ. *Байырғы түрік жазуының генезисі*. Астана 2007.

Резюме

Сартқожаұлы К. - д.ф.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

В Алтае найден протатип казахской домбры

Музыкальный инструмент был найден в 2008 году на пещерах гор Жаргалинт-Каирхан Монгольско-Алтайских хребтов. Месторасположение: GPS N 47 37 433, E 92 27 273, в 1866м. над уровнем моря.

По предварительному предположению хронология музыкального инструмента относится к V в.

Монгольские археологи пришли к выводу, что инструмент принадлежит монгольскому народу и известен под названием «морин-хуур». Автор приходит к заключению, что это ранний средневековый музыкальный инструмент тюркских этносов, в том числе протатип казахского домбра.

На грифе инструмента сделанного из дерева выгравирована одна строка древнетюркского текста. Автор перевел текст как «Благовенная мелодия кюй восхищает нас». Опираясь на эту историческую информацию, автор делает вывод, что домбра и жанр кюй исполняющийся на домбре берет свое начало со времен давних саков (скиф) и хунну (сюнну).

Ключевые слова: Монголия, Алтай, домбр, истории, археологии и искусства состояния инструмента

**Summary
Sartkojawli K.**

In the Altai found protatip Kazakh dombra

The musical instrument was found in 2008 in the caves of Zhargalint-Kairhan Mountains, Mongol-Altay ridges. Coordinates: GPS N 47 37 433, E 92 27 273, 1866m. above sea level.

Up to preliminary assumption musical instrument is dated the V century.

The Mongolian archeologists have come to a conclusion that the instrument belongs to Mongols, and is known as "morin-huur". The author deduces that the musical instrument is an early medieval prototype of Turkic (Kazakh) dombra.

There is an engraved line of ancient Turkic text on the neck of the instrument. The author translated the text as «venous melody "kui" delights us». Resting upon this historical information, the author comes to a conclusion that dombra and the genre "kui" executed on dombra originate from the Scythian and Hun periods.

Key words: Mongolia, Altai, dombras, history, archeology, art instrument status

УДК 64.03

РЕГЕНЕРАЦИЯ ШЕЛКОВОГО ПУТИ В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ.

А.А. Нуржанов – *Институт Археологии им. А.Х. Маргулана. ВНС, к.и.н., Казахстан, Алматы,*
Е.А. Карибжанова – *к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая, Казахстан, Алматы*

Маршруты Великого Шелкового пути, с древности, проходившие через Казахстан, связывали народы и страны Востока и Запада, и несмотря на войны и другие сложные политические ситуации, складывавшиеся порою в Средней и Центральной Азии, торговля не прекращалась.

С XVIII в. Россия стремилась поставить под свой контроль обширные степные пространства, чтобы наладить торговый караванный путь в Индию через Среднюю Азию. Об экономическом же потенциале казахских степей судили по традиционному хозяйству населения, которое их занимало.

Ключевые слова: Казахстан, торговля, мена, договор, города, Цинская империя, кожа, шерст, ткань, форпост

Казахско-русские отношения в XVIII – начале XX вв. носили сложный характер. События развивались противоречиво. От простого обмена посольскими миссиями, через номинальное принятие Российского протектората, исторический процесс привёл к созданию казахских войск по границам территории казахов. Процесс присоединения Казахстана к России сопровождался добровольными актами подданства, завоеванием южных регионов казахских земель, казачьей и крестьянской колонизацией. На территории Казахстана возникали крепости, выраставшие в города, шло промышленное освоение края, подводились железные дороги, начинали действовать предприятия обрабатывающей и горнодобывающей промышленности.

Колониальная политика царизма вызывала решительный протест у местного населения, вылившийся в длинную цепь национально-освободительного движения [1, с. 3].

Прогрессивными последствиями процесса вхождения Казахстана под протекторат России выступали в первую очередь: развитие торговли, появление новых городов, а также овладение европейскими формами культуры, просвещения, здравоохранения. Начала формироваться казахская интеллигенция, которая способствовала консолидации и развитию самосознания казахского народа.

Составной частью истории Казахстана нового времени являются казахско-китайские отношения. История взаимовыгодных отношений Казахстана и Китая уходит в глубь веков, причем особую роль в её развитии сыграли приграничные экономические связи, проходившие через казахские степи, в частности – караванная торговля. Маршруты Великого Шелкового пути, с древности, проходившие через Казахстан, связывали народы и страны Востока и Запада, и несмотря на войны и другие сложные политические ситуации, складывавшиеся порою в Средней и Центральной Азии, торговля не прекращалась. Казахская степь служила связующим звеном между Пекином и Петербургом, когда Казахстан находился в составе России.

Отношение правителей Китая ко всем соседним народам, было, как к «варварам», которых необходимо «умиротворять» и «просвещать», исключало всякую возможность установления равноправных отношений между Китаем и соседним государствами. Цинская империя отказывалась торговать с евро-

пейскими странами под предлогом того, что не нуждается в их «диких» товарах, и сама производит все необходимое для себя. Цинская династия рассматривала возможность торговли с ней, как «милость» по отношению к своим соседям, в том числе и к таким крупным государствам, как царская Россия.

В 1758-1759 гг., в период завоевания маньчжуро-китайскими войсками Восточного Туркестана, Цинское правительство, чтобы обезопасить границы от казахских вторжений, и тем самым, обеспечить фланг своей армии, а также наладить снабжение войск лошадьми и продовольствием, вынуждено было проводить в отношении казахов политику, получившую название: «мягкого отношения к дальним» (жоу юань) [2, с. 181]. В одном из посланий Цинский император, называет Аблая «своим младшим братом» и предлагает ему: «кочевать со всеми своими улусами в землице Алтай – Тау» т.е. на исконных казахских землях, утраченных в XVII в., в результате войн с жунгарами.

В Пекине неоднократно предпринимали меры к установлению посольских связей с другими казахскими владельцами и прежде всего, с ханом Среднего жуза Абулмамбетом и ханом Младшего жуза Нуралы. Через Аблая император Цяньлун направил послание Нуралы, предлагая ему установить дипломатические и торговые связи, обещая даже заставить царскую власть отказаться от института аманатов [3].

Для Цинской империи торговля служила прежде всего орудием достижения политических целей. Так, казахским владельцам торговля была обещана в том случае, если они символически подчинятся Китаю: «Великая [Цинский] император непременно милостливо одарит [вас] титулами и дарами и более того, позволит торговать [с Китаем]» – говорилось уже в одном из первых посланий императора в Степь [4, с. 73].

Методы торговой политики Цинской империи в отношении казахов диктовались ее экспансионистскими планами в Центральной Азии и необходимостью укрепления Синьцзяна, как форпоста для осуществления этих планов. Примечателен документ от 15 декабря, 1757 года под заглавием: «Дело установления торгового обмена с казахами» [5, с. 74].

До 1758 года основной целью торговли было получение по дешевой цене казахских лошадей, необходимых для завершения завоевательных походов в Жунгарию и Восточный Туркестан. В обмен на скот казахи получали шелк, атлас, китайку, бархат, кирпичный чай. До конца XIX века действовал запрет на продажу кочевникам железных и медных изделий, оружия. Основной единицей торговли с китайской стороны был шелк, а со стороны казахов – овца.

Летом 1758 г. Цинское посольство появилось в ставке хана Абулмамбета [6]. Цинские власти приглашали казахов торговать в Жунгарии, всячески охаживая при этом, торговую политику России. Казахскому посольству во главе с Найманом Таймачевым, прибывшему летом 1758 в Пекин, маньчжурские сановники говорили, что «богдыхан с стороны своей и мену с киргизцами хочет установить и всячески в пользу их старается, не оставит, так что де и лошадей и другой скот от них, киргизцов, дорогою ценою выменивать прикажет, причем – де и здешней торг вячески осуждал, а свой им весмо прибыточным предьявлял ибо – де у него в государстве всяких для них киргизцов товаров в более нежели в России» [7].

Крепости и форпосты, имевшие первоначально военно-оборонительные функции, со временем превратились в центр торговых взаимосвязей с другими сопредельными государствами. Известный исследователь Сибири Г.Ф. Миллер эти районы в 30 – х годах XVII в., особо подчеркивал роль Ямышевской и Семипалатинской крепостей в развитии торговли [8, с. 28].

Усилению торгового значения крепостей Северо-Восточного Казахстана, способствовало открытие в 1753 г. Семипалатинской таможни и учреждения в 1754 г. в Ямышевской и Семипалатинской таможнях – таможенных комиссаров, в обязанности которых входило, проверка проходящих караванов [9, с. 47]. В 1760 г. в Семипалатинской [10], а в 1765 в Усть-Каменогорской крепостях были открыты меновые дворы [11, с. 125]. Кроме того, сибирскими властями были построены караван-сарай для азиатских купцов [12, с. 4]. Оживленные рынки все больше привлекали к себе, как казахских скотовладельцев, так и торговцев из Ташкента и Бухары. К тому же среднеазиатским купцами было безопаснее и ближе ходить в Усть-Каменогорскую и Ямышевскую крепости, чем в Тобольск или Тюмень [13, с. 63].

Со второй половины 30-х годов XIX в., в связи с усилением Коряковской и Усть-Каменогорской таможенных застав, а также с учреждением в 1839 году в Омске, взамен прежней заставы, полноправной таможни третьего класса, русско-китайская торговля через Бухтарминскую таможню пошла на убыль [14, с. 63]. Так если в 1828 году через нее было провезено разных товаров на 168393 руб. 59 коп., вывезено на 21749 руб. 10 коп., то через 10 лет объем взаимного обмена товаров на таможне и дистанциях Бухтарминска, составил всего 13274 руб. и 17665 руб.

Восстание Кенесары Касымова нанесло заметный ущерб, как русско-казахской, так и русско-китайской торговле через таможенные пункты Сибирского округа. Но после того, как царским карательным

отрядам удалось вытеснить восставших в пределах среднеазиатских владений, на торговых маршрутах восстановилось относительное спокойствие, хотя напряженность в самом казахском обществе, продолжала сохраняться ввиду продолжения военных действий между карательными силами и повстанцами [15, с. 184].

25 июля 1851 г. в Кульжде Е.П. Ковалевским, с русской стороны, синьцзянским наместником И.Шанем и тарбагатайским воинским начальником Бу Ян-таем был подписан торговый трактат: «Для подданных обеих государств, открывается торговля в Или (Кульдже) и Тарбагатая (Чугучаке) [16, с. 26]. Этот документ во многом походил на действовавший между Китаем и Россией – «Кяхтинский договор». Так же, как и в Кяхте, торговля в Кульжде и Чугучаке, объявлялась меновой и отпуск товаров в кредит между торгующими сторонами не разрешался. – «Если вопреки сей статьи – (говорилось в ст. 12 договора) – кто-нибудь отпустит свой товар в долг, то чиновники (русский и китайский), в это дело не вмешиваются и никаких жалоб, если бы оные и последовали, не принимают» [17, с. 28].

Торговля в Кульдже и Чугучаке объявлялась беспошлинной. В ст. 3 договора по этому поводу говорилось: «Торговля сия открывается ради взаимной дружбы двух держав, а потому с обеих сторон пошлинные не брать никакой» [18].

По условиям договора русские купцы могли находиться в Кульдже и Чугучаке с 25 марта по 10 декабря каждого года, а караваны должны были состоять не менее, чем 20 верблюдов. При продаже русскими купцами мелкого скота, они должны были каждый две головы из десяти продать китайской правительственной администрации в обмен на хлопчатобумажную ткань (за каждого барана кусок ткани «дабы») [19, с. 232].

Русское правительство и местные власти с целью превращения Илийского края в рынок сбыта своих промышленных изделий, способствовали развитию торговли в крае и пытались расширить торговлю не только с самим краем, но и близлежащими китайскими провинциями [20, с. 68]. По словам Н.Н. Пантусова устройство и расширение торговли в Кульджинском районе и сопредельных с ним западно-китайских провинциях: Урумчи Кашгаре составляло одну из главных забот русской администрации [21, с. 120].

Стараясь, по возможности, завязать более тесные сношения с Китаем, уже в 1871 г., генерал-губернатор Г.А. Колпаковский, посетив Кульджу и проехавшись по «императорской дороге» от Кульджи до Урумчи, пришел к мысли, отправить в Урумчи торговый караван. Для этого было предложено составить товарищество. Стоимость каравана в составе (от 30 до 50 верблюдов) была определена в 20000 рублей. Из них на 16000 рублей были приобретены товары, а остальные деньги пошли на снаряжение каравана. Караван должен был вступить в Урумчи для исследования рынка и, «если будет возможно, пройти и далее в Китай» [22]. Газета «Русские ведомости» писала о судьбе этого каравана, что он прошёл благополучно до Манаса и вернулся обратно [23].

Торговля, в основном, была сосредоточена в Чугучаке и Шихо. В Шихо, по сравнению с другими областями, производился более широкий обмен товарами, доставлявшимися русскими торговцами из Чугучака и Кульджи. Главными предметами торговли были товары Ирбитской и Крестовской ярмарок: бумажные и железные предметы Туркестанского края – мата, шелк, дурья, материалы и различные сушеные фрукты – на один миллион рублей [24]. Из городов Илийского края в Китай вывозились серебряными ямами на 1 млн. рублей в год; сырые шкуры: лошадиные, бараньи бычьи из Чугучака – до 200 штук [25].

Осложнения, возникшие в русско-китайских отношениях 70-80-х гг., были вызваны событиями, происходившими на территории западного Китая и в прилегающих к нему приграничных районах России. Под влиянием Тайпинского движения в середине 60-х гг., на территории Западного Китая выпухнули народные восстания, приведшие к изгнанию маньчжурской администрации и провозглашению трех государств: Уйгурского Джеты-Шаар (Семиградье) с центром в Кашгаре, Дунганского султаната и уйгурского Кульджино-Таранчинского ханства.

Правитель Джеты-Шара, бывший кокандский военачальник Якуб-бек, установил тесные связи с Турцией и Англией, захватив некоторые районы Джунгарии, угрожая среднеазиатским владениям России. В сложившейся обстановке у царской России и Цинского Китая сложилась общая заинтересованность в борьбе с Якуб-беком. В 1871 г. русские войска выступили против него и заняли территорию Кульджинского (Илийского округа). Поражение, нанесенное русскими войсками Якуб-беку в северной части Джунгарии, облегчило Китаю борьбу с государством Джеты-Шаар. В 1871 г. войско цинского генерала Цзя Цзун-тана разгромили его и заняли Кашгарию и Джунгарию.

В 1881 г. в Петербурге был заключен новый («Петербургский договор»), по которому царское правительство вернуло Китаю Илийский край, за исключением небольшой его западной части, которая была оставлена за Россией, «для поселения там местных жителей, пожелавших принять русское подданство».

Петербургский договор, помимо пограничных вопросов, включал в себя и обширный круг вопросов, относящихся к торговле. В 1881 году К.Скачков писал: «При континентальном соседстве России с Китаем и при большей склонности нашего народа к сухопутной, чем к морской торговле, пространства Средней Азии представляют готовые рынки для нашей торговли. Прямой путь влечет нашу торговлю не к портам Китая, а в Китай Застенный» [26, с. 331].

Петербургский договор создавал условия для расширения торговых связей между Россией и всей территорией Синьцзяна [27, с. 217].

Для обширного региона русско-китайской торговли в 1881 году был установлен беспошлинный товарообмен между русскими и китайскими подданными в 50-верстной полосе по обе стороны русско-китайской границы [28, с. 14].

По условиям «Петербургского договора», право беспошлинной торговли российские купцы и торговцы имели в Кульдже, Чугучаке Кашгарии и права транзита через территории Синьцзяна в городах внутреннего Китая – Сучжоу и Тяньцзине [29, с. 61-65].

«Все китайские товары, кроме чая, серебра и запрещенного к привозу хлебного пива, пропускались беспошлинно, а с чая, привозимого меньшая пошлина, чем при ввозе его по европейской границе» [30, с. 13].

В 1854 году для торговли в Синьцзяне было выдано Семипалатинским областным правлением 57 торговых билетов, а в 1885 г. – 28. В 1885 году было отправлено 2 каравана в Чугучак, 1 – в Кульджу, 2 – в Кобдо, 13 – в Улясутай, Кобдо и Манас. Вывезено товаров на сумму 221,766 рублей [31, с. 15-16]. Через таможи Семипалатинской области в 1891 году было отправлено 29 караванов, часть из которых принадлежала казахским торговцам. Так, Богуш Чаянбаев с четырьмя работниками вез товар на 6400 рублей, кокпектинский купец Т.Жандыбаев – мануфактурные товары и кожи на – 2600 рублей, семипалатинский купец Мухамед Шакиров – мелочные товары и железные изделия – на 7899 рублей, Жетыков – разнообразные изделия на – 1150 рублей [32, с. 159]. Об участии в торговле коренных жителей в Степном крае писал Н.В. Богоявленский: «Торговлей занимаются купцы из татар, сартов, торанчей и дунган; встречается между ними и коренные русские, но в самом незначительном числе» [33, с. 261]. Российский консул в Урумчи в 1902 году по поводу торговли писал: «Торговля ведется по-прежнему исключительно татарами и нашими среднеазиатскими сартами» [34, с. 261]. Другой консул Н.Н. Кротков отмечал, что «в руках узбеков и небольшой кучки татар и казахов сосредотачивалась по-прежнему, торговля в Урумчийском округе» [35, с. 363].

Таким образом, экономическая стратегия китайских империй в Центральной Азии состояла в овладении, как северной (Чжуньбу-Джунгарией), так и южной (Хойбу-Мусульманией) ветвью Шелкового пути. Именно эту задачу осуществила через 500 лет Цинская империя. Контроль над указанными участками приносил большие экономические и политические дивиденды китайскому государству. Следует признать, что только выход Китая на Шелковый путь, объединял отдельные отрезки локального значения, превращая его, в трансконтинентальную трассу, с чертами глобального характера [36, с. 78].

В первой половине XIX в. торговля Казахстана с Россией значительно расширилась, а роль султанов снизилась. На смену им приходят торговцы – баи, которые заключали крупные коммерческие сделки с русскими купцами и промышленниками.

Развитию товарно-денежных отношений способствовала ярмарочная торговля. Крупными торговыми центрами являлись Петропавловск, Семипалатинск, Кокчетав, Атбасар, Уральск, Гурьев, в соседних губерниях России – Омск, Курган, Тюмень, Оренбург, Ирбит, Нижний Новгород. В этих городах действовали летние и осенние ярмарки, небольшие ярмарки функционировали в казачьих станицах и русских селениях.

Особенное развитие ярмарочная торговля получила на севере Акмолинской области. Здесь действовали три крупные ярмарки – Таинчикульская (близ Петропавловска), Константиновская (в Акмолинске), Петровская (в Атбасаре) и более 50 мелких и средних. В одном Кокчетавском уезде в 1900 г. состоялись 33 осенних и зимних ярмарки, с общим оборотом в 3,2 млн. руб.

Одной из крупных ярмарок стала Куяндинская или Ботовская, в Каркаралинском уезде, основанная в 1848 г. купцом Ботовым. Ярмарка привлекала к себе внимание купцов, не только соседних Акмолинской, Семиреченской, но и отдаленных областей Средней Азии, Сибири, Урала, пограничных округов.

В Казахстане функционировало еще несколько крупных ярмарок: Чарская (Семипалатинская область), Каркаринская (Семиречье), Аулие-Атинская (Сырдарьинская область), Уильская, Темирская (Уральская область), обороты каждой из них, достигали более миллиона рублей. Значительное внимание уделялось царским правительством хлебной торговле с восточными окраинами. Была отменена пошлина на хлеб,

поощрялся привоз хлеба на ярмарки. Часть хлеба для казачьих и военных гарнизонов в Казахской степи закупалась в Оренбургской, Тоболской и Томской губерниях. Только через Семипалатинскую и Петропавловскую таможенную ежегодно привозилось хлеба зерном и мукой до 900 тыс. пудов на 160 тыс. руб. [37, с. 322].

Товарный хлеб и ячмень для фуража поставляли также и казахи-земледельцы. На ярмарках Уральской и Сибирской линии русские купцы приобретали у казахов пшеницу, рожь, просо и ячмень в обмен на разные товары [38].

Торговля казахов с Россией была взаимовыгодной и из года в год возрастала. Если в 1820 г. на всех трех линиях – Сибирской, Оренбургской, Уральской – продано русских товаров было лишь на 115 тыс. руб. серебром, то в 1852 г. товаров поступило уже на 534838 руб. и отпущено на 4431772 руб. серебром [39, с. 104].

Возрастал пригон казахами рогатого скота на меновые пункты. В 1820 г. на Петропавловский меновый двор пригонялось до 70 тыс. голов рогатого скота, а в 60 – х гг. свыше 100 тыс. и почти до миллиона баранов в год. Только на Акмолинскую ярмарку в 1864 г. было привезено русских товаров на 210 тыс. руб., что в двое больше, чем в 1820 г. на всю Казахскую степь. В 50-60-е годы XIX века на казахстанском рынке преобладали три категории товаров:

– продукция казахской степи: лошадь, крупный рогатый скот, баран; сырье – кожи различных животных; сало; верблюжья и овечья шерсть; шкурки диких зверей – волков, лисиц, корсаков, сурков; кошмы.

– продукция из Средней Азии и Китая: хлопчатобумажные ткани – бязь, выбойка, саржа, разноцветный непряденный шелк, сухофрукты, хлопок, рис, конская сбруя для верховой езды, выделанные кожи различных животных, обувь и одежда ичиги, калоши, халаты, арехчины, чалбары кожаные и бархатные расшитые шелками, чалмы и чугучакский чай;

– продукция из Сибири и других регионов России: металлические изделия – железные кайлы (кирки), топоры, умывальники (кувшины), тазы, треножники, котлы (казаны), медные самовары, чайники, кумганы, сундуки, цветной ситец, белый миткаль, чарусные (шерстяные) ткани, сукно, шкурки пушных зверей – морских котиков, выдр, различные украшения, снадобья, необходимые в быту кочевников, галантерейные и бакалейные товары, хлеб [40, с. 53].

В 70-80-х годах XIX в., в связи с быстрым ростом в России фабричного текстильного производства, усилился приток российских тканей на рынки Казахстана. Выработанные на фабриках дешевые хлопчатобумажные ткани быстро вытесняли кустарные изделия ряда восточных стран, так, кроме ситца, ввозились миллионы аршин сукна, шелка, саржи. На втором месте по ввозу были выделанные кожи (юфть, сафьян), затем металлические изделия. Ежегодно в Казахстан ввозилось выделанных кож на 400-500 тыс. руб., металлов и изделий из них 300-400 тыс. руб. [41].

Во второй половине XIX в. вывоз продуктов скотоводства в Россию быстро рос. Каждое лето только через Сарысуйский уезд в центр России из Акмолинского, Каркаралинского уездов перегонялось до 60 тыс. голов крупного рогатого скота и до 200 тыс. овец. В это время на Таинчикульской ярмарке и в ее окрестностях скапливалось ежегодно до 50 тыс. голов крупного рогатого скота, до 20 тыс. лошадей, до 800 тыс. овец. Отсюда их отправляли на рынки Центральной России. За Омском, по берегам Иртыша, каждую зиму откармливалось до 300 тыс. голов крупного рогатого скота и до 300 тыс. мелкого, предназначенного к продаже ранней весной. Отсюда скот отправлялся главным образом в Казань, на Урал. На бойнях Оренбурга в 1891 г. было забито 140 тыс. голов крупного рогатого скота и около 300 тыс. овец [42].

После ввода в эксплуатацию Сибирской железной дороги через железнодорожные станции Петропавловска и Омска стали вывозиться сливочное масло и мясо. В 1990 г. через эти станции было вывезено в Петербург и Москву 30,4 тыс. пудов масла и 1044 тыс. пудов свежего мяса [43].

Своеобразные формы торговли обуславливались местными условиями и экономическим влиянием России. Здесь сложилось три основных вида торговли, соответствовавшие типу хозяйств: в кочевых районах – развозная, в районах с полуоседлыми типом хозяйства ярмарочная, в районах с преобладанием оседлых хозяйств – стационарная (магазины, склады, лавки). Наиболее распространенной торговлей являлась – развозная. Местопребывание разъезжего торговца в степи называлось «кош». Из каждого крупного города ежегодно въезжали в степь сотни «кошей», из мелких городов – по 50-60 [44, с. 99].

Развозная торговля, особенно в отдельных аулах, носила неприкрытый грабительский характер. Казахи тогда еще не имели понятия о ценах ни на свои продукты, ни на привозные товары. Купцы назначали высокие цены на привозные товары и чрезвычайно заниженные на продукты казахского хозяйства. Так, за полфунта чая и фунт сахара купец требовал барана; овцу брали за бритву, стоившую не более 15 копеек; самовар купленный в России за 6-7 руб., в степи отдавали за 20-25 баранов.

В ходе присоединения Казахстана к России на его территории возникло более 30 городов и 400 казачьих поселков. Судьба их была различная: одни превратились в центры торговли и промышленности, другие стали «заштатными городами», мало чем отличавшихся от сел.

На рубеже XIX-XX вв. казахстанские города становятся аграрно-торговыми, культурными центрами края, в них получили развитие промышленность по обработке сельскохозяйственного сырья и торговля продуктами сельского хозяйства.

С Юго-Востока казахский народ издревле соседствовал со среднеазиатскими народами. Единая религия, близость языка, системы хозяйства на протяжении веков в казахско-среднеазиатских взаимоотношениях играли решающую роль. Более того, в силу исторически сложившихся обстоятельств и казахский народ, и народы Средней Азии – киргизы, узбеки, каракалпаки, туркмены, таджики были включены в состав Российской империи.

Торговые связи кочевых и оседлых народов Центральной Азии имеют глубокие, исторические корни. В.В. Бартольд писал: «Для культурных областей Средней Азии торговля с кочевниками тюрками всегда имела большое экономическое значение. Уже в X в., как теперь мусульманский Туркестан, благодаря своим кочевым соседям получил лошадей и мясо в большом количестве и по более дешевым ценам, чем это было возможно при иных условиях» [45, с. 339].

Торговля кочевых и оседлых районов базировалась на взаимном общественном разделении труда, поэтому она была обоюдно выгодной, стимулировала усиленное развитие каждого, из этих районов своей отрасли производства и в конечном счете вела к постепенному подъему производственных сил обеих. Кроме того, эти относящиеся к давнему прошлому торговые взаимосвязи, сыграли весьма положительную роль в сложении и развитии интенсивного торгового сотрудничества между ними и в последующие столетия [46, с. 188].

В конце XVIII – начале XIX вв. у казахов по-прежнему скот являлся основным предметом обмена. Свои потребности в продукции земледелия и ремесленного производства, они удовлетворяли путем обмена скота и животноводческого сырья на товары, производимые соседними народами, в первую очередь – узбеками. В этой связи, в одном из документов о торговле в казахской степи, приведенном П.Н. Небольсиным, говорится: «Случилось это несколько лет сряду, не выходило почти вовсе караванов на Оренбургскую линию и что мена была самая ничтожная, а между тем потребность киргизов в изделиях для одежды не прекращалась, и они могли удовлетворять ее, не иначе, как только меною с бухарцами и хивинцами» [47, с. 287].

Определенный подъем в развитии скотоводства давал возможность казахам сбывать в узбекских ханствах излишки скота во всё возрастающем количестве, так как «потребность среднеазиатских жителей в киргизском (казахском) скоте и потребность самая настоятельная давала этой отрасли торговли большое значение для среднеазиатских ханств» [48, с. 4].

В свою очередь, среди казахского населения славились замечательные изделия узбекских и таджикских мастеров, ремесленников Бухары, Ташкента и Хивы, «к которым издавна привыкли киргизы (казахи) и которые поэтому сделались в их быту совершенно необходимыми [49, с. 4]. Об этом свидетельствуют и цифровые данные, например, в 1792 г. в Семипалатинск ташкентские купцы привезли следующие товары: хлопчатобумажные ткани 139000 аршин, на 1957 руб. 15 коп. Кроме того, были проданы шубы кишмиш, пшеница, хлопок и многое другое на сумму 2387 руб. 30 коп. [50].

В начале XIX в. многочисленные ремесленные мастерские производящие, «готовые халаты, одеяла, штаны и т.п.» и огромные многолюдные базары, столь характерные для Бухары, Ташкента, Хивы и других узбекских городов, в значительной своей части, продолжали обслуживать казахское население [51, с. 512].

Таким образом, в конце XVIII – начале XX вв., Казахская степь служила транзитом в торговых отношениях Запада и Востока, через которую с древнейших времен пролегали маршруты Великого Шелкового пути. Казахская степь по-прежнему играла важную роль в определении посреднических функций и расширении взаимного торгового обмена между государствами и народами России, Средней и Центральной Азии, в значительной степени смягчая и ослабляя политические и прочие конфликты.

1 Галиев В.В. *Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне (конец XIX - начало XX вв.)*. - Алматы, 2003. - С. 3.

2 Хафизова К.Ш. *О некоторых методах цинской дипломатии в XVIII в.* // Шестая научная конференция: «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. - М., 1975. Ч. 1. - С. 181.

3 АВПР фонд Киргиз-кайсацкие дело. оп. 122/1 1758. д. 4. л. 88.

4 Хафизова К.Ш. *Казахская стратегия цинской империи*. - Алматы, 2007. - С. 73.

- 5 Там же. - С. 74.
- 6 АВПр фонд Киргиз-кайсацкие дело. оп. 122/1 1758. д. 4. л. 88.
- 7 АВПр фонд Киргиз-кайсацкие дело. оп. 122/1 1758. д. 4. л. 87.
- 8 Миллер Г.Ф. О торгах сибирских. - СПб., 1756. - С. 28.
- 9 Касымбаев Ж.К. О роли Иртышской монеты в развитии торговли между Средней Азией и Россией (XVIII – первая половина XIX века). ОНЧ. - Ташкент, 1984. - С. 47.
- 10 ЦГА Каз ССР. ф. 64. оп. 1. д. 2811. л. 43.
- 11 Абрамов Н. Усть-Каменогорск в 1867 г. Записки ИРГО. Кн. IV. - СПб., 1863. - С. 125.
- 12 Обзор Семипалатинской области за 1903 г. – Семипалатинск, 1904. - С. 4.
- 13 Балкашин Н. Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и китайскими владениями. Записки Зап-Сиб. РГО. Кн. 3. - Омск, 1881. - С. 63.
- 14 Касымбаев Ж.К. Казахстан-Китай: Караванная торговля в XIX – начале XX веков. - Алматы, 1996. - С. 63.
- 15 Маевский В. Ботовская ярмарка // памятная книжная Семипалатинской области на 1897 г. - Семипалатинск. 1898. - С. 184.
- 16 Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. - М., 1958. - С. 26.
- 17 Там же. - С. 28.
- 18 Там же. - С. 26.
- 19 Сладковский М.И. История торгово-экономических отношений народов России с Китаем (до 1917 г.). - М., 1974. - С. 232.
- 20 Сутеева К.А. Политика России в Илийском крае Китая в 1871-1881 годах. - Алматы, 2016. - С. 68.
- 21 Пантусов Н.Н. Сведения о Кульджинском районе за 1871-1881 годы. - Казань, 1881. - С. 120.
- 22 Русские ведомости 1871. 11 июля 2 л.
- 23 Русские ведомости 1871. 11 июля 2 л.
- 24 ЦГА Каз ССР. ф. 21. 1881. д. 681. л. 286.
- 25 ЦГА Каз ССР. ф. 21. 1881. д. 681. л. 101.
- 26 Скачков Н.О. О значении для русской торговли нового договора с Китаем // Русский вестник. 1881. Т. 156. - №12. - С. 331.
- 27 Договор о между Россией и Китаем об Илийском крае. - СПб. 12/24 февраль 1881 // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952. - С. 217.
- 28 Кун Е. Развитие нашего таможенного облачения в последние десятилетия. 1917 - С. 14.
- 29 Русско-китайские отношения 1889-1996. Сб. документов. - М., 1958. - С. 61-65.
- 30 Там же. - С. 13.
- 31 Обзор Семипалатинской области за 1885 г. – Семипалатинск, 1886. - С. 15-16.
- 32 Касымбаев Ж.К. О торговле России с Цинской империей через города Восточного Казахстана в 80-90 – е гг. XIX в // Общество и государство в Китае. Двенадцатая научная конференция. Тезисы и доклады. - М., 1981. Ч. II. - С. 159.
- 33 Богдавленский Н.В. Русская торговля в Илийской области // СКД. 1901. - СПб., 1901. Вып. II. - С. 128.
- 34 Русская торговля в Урумчийском округе в 1901 году // СКД. 1902. - СПб., 1901. Вып. IV. - С. 261.
- 35 Кратков Н.Н. Урумчийский консульский округ и русская торговля в 1906 году // ИРГО. 1908. - СПб., 1908. Т. Вып. VI. - С. 363.
- 36 Хафизова К.Ш. Казахская стратегия Цинской империи. – Алматы, 2007. - С. 78.
- 37 Гагемейстер Ю. Статистическое обозрение Сибири. Вып. II, Ч. 3. - СПб., 1854, - С. 322.
- 38 ГБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Рукописный отдел, Ф. IV. Д. 551.Л. 438-439.
- 39 Завалишин Ю. Описание Западной Сибири. Т. III. - СПб., 1867. - С. 104.
- 40 Касымбаев Ж.К., Азубаев Н.Ж. История Акмолы. - Алматы, 1998. - С. 53.
- 41 ЦГА Каз ССР. ф. 4. оп. 1, д. 2848, л. 45.
- 42 ЦГА Каз ССР. ф. 369. оп. 1, д. 1970, л. 27.
- 43 ЦГА Каз ССР. ф. 25. оп. 1, д. 4203, л. 159.
- 44 Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области. - Оренбург, 1898. - С. 99.
- 45 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч., Т. II. Ч. I., - М., 1963. - С. 329.
- 46 Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII начале XX вв. - Алматы, 1995. - С. 188.
- 47 Небольсин П.Н. Очерк торговли Росии со Средней Азией. Записки ИРГО, кн. 10, - СПб., 1855. - С. 287.
- 48 Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. - СПб., 1867. - С. 4.
- 49 ЦГА Каз ССР. ф. II – 478. оп. 1, д. 196, л. 198 об.
- 50 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). Т.4. - С. 512.

Түйін

Нұржанов А.Ә. – Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ЖҒК, т.ғ.к., Қазақстан, Алматы, arnabai@mail.ru, **Карибжанова Е.А.** – Абай атындағы ҚазҰПУ, т.ғ.к., доцент Қазақстан, Алматы, lilar-kz@mail.ru

XVIII-XX басындағы Ұлы жібек жолының жаңғырылуы

Қазақстан арқылы өткен көне заманнан бері Шығыс пен Батыстың халықтары мен елдерін байланыстыратын Ұлы жібек жолының бағыттары Орта және Орталық Азиядағы соғыстар мен басқа да күрделі саяси жағдайға қарамастан сауда дамып, тоқтамады.

XVIII ғасырдан бастап Ресей Орталық Азия арқылы Үндістанға сауда керуен жолдарын бақылауды бақылауды күшейту үшін тырысып келді. Қазақстан жері және олардың кәсіби шаруашылығы мен экономикасы үшін маңызды болды.

Кілт сөздер: Қазақстан, сауда, айырбас, келісім, қалалар, Цин империясы, тері, жүн, мата, шекаралық аймақ

Summary

Nurzhanov A.A. – Leading Researcher, Institute of Archaeology of A.N. Margulan, Kazakhstan, Almaty, arnabai@mail.ru, **Karibzhanova E.A.** – Assist. Prof. Dr. Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, lilar-kz@mail.ru

Regeneration of The Silk Road in XVIII - early XX centuries

The routes of the Silk Road since ancient times, passed through Kazakhstan, linking the peoples and countries of East and West, and in spite of the war and other complex political situation developing at times in Middle and Central Asia, trade is not stopped.

With XVIII in. Russia has been trying to gain control of the vast steppe areas to establish trade caravan route to India through Central Asia. On the economic potential of the Kazakh steppes judged by traditional farming population, which they took.

Keywords: Kazakhstan, sale, exchange, contract, city, Qing Empire, leather, wool, fabric, outpost

УДК: 796.012.56

БОЕВЫЕ ИСКУССТВА КОЧЕВНИКОВ

Ж.И. Жунусбеков – к.п.н., доцент, Заслуженный тренер РК,

С.Таукейулы – кандидат медицинских наук, профессор,

Е.Е. Оспанкулов – старший преподаватель, магистр КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

Тюркский мир на протяжении истории являлся уникальным местом, где зарождались и развивались мощнейшие культуры и цивилизации, которые оказали огромное влияние и воздействие на ход и развитие мировой истории, культуры и цивилизации. Это было обусловлено тем, что тюркский мир, будучи географически расположенный в центральной части евразийского континента, всегда был связующим мостом между двумя великими культурами: Востоком и Западом. Мир кочевников задал стартовые условия развития многих цивилизаций, в том числе европейской. Сегодня настало время для возрождения, не востребованной в силу многих причин, тюркской культуры, и понимания того, что общечеловеческая цивилизация представляет собой не только достижения Запада, но и остальной части мира, в том числе и Евразии, где главным историческим субъектом геополитики являлись тюркские народы.

Тюркский мир, как и в прошлом, так и сейчас, занимая значительную часть Евразийского континента от степей Монголии и берегов Байкала до берегов Средиземного моря и Дуная, объединяет порядка 200 миллион человек, со схожей идентичностью, ментальностью, языком, традициями, историей – духовной и материальной культурой. В этом пространстве перекрещивались судьбы многих народов – носителей различных культур, религий и традиций. Сегодня особо актуальной в связи с глобализационными процессами становятся проблемы самидентификации нации и народов, культурной идентичности и диалога культур. Или же, говоря другими словами, необходимость нового переосмысления места и роли новых независимых государств в мировой истории, их вклада в мировую культуру и цивилизацию. Определение своей исторической, культурной и национальной идентичности обретает сегодня свою особую значимость и для Казахстана, который также недавно обрел независимость и суверенитет. Казахский народ, как часть тюркского народа, исторически проживающий на просторах Великой Степи, где в основном начинались и вершились важнейшие исторические события, часто менявшие ход мировой истории, считается одним из наследников тюркской истории и тюркской цивилизации. Казахские народные игры и состязания, в том числе боевые искусства кочевников, которые являются «Великими наследиями кочевников», способны стать одной из реальных основ возрождения и развития современной национально-ориентированной педагогической системы физического воспитания, опирающейся на подлинно народные традиции и опыт.

Ключевые слова: боевые искусства, тюркский мир, кочевники, казахские народные игры, история, психология, философия, мировоззрение

Боевые искусства кочевников (БИК) развивались в регионе, которые характеризуются тем, что культуры народов, населяющих его, находились во взаимосвязи и обогащали друг друга. Боевые искусства

евразийских степей (включая просторы Казахстана) достигла значительного расцвета в сакское время. В I тысячелетии н.э. началось постепенное изменение этнической среды Евразии. Преобладание здесь более переходило тюркоязычным племенам. Ускорение процессов территориально-политической консолидации привело к созданию в 551 г. Тюркского каганата [1]. В его состав, кроме уйсунских, хуннских и других племен, вошли такие тюркские и тюркоязычные племена, как тюрки (Ашина), карлуки, тюргеши, кыпчаки, кимаки, уйгуры, огузы, а в эпоху развитого средневековья – арабы, авары, найманы, керей, аргыны, монголы. Тюркский каганат до Причерноморья, от верховьев Енисея до границ Ирана. в период наивысшего развития пространство от Корли до Причерноморья. К 60-м годам VI века Тюркский каганат включился в систему политических и экономических отношений крупнейших государств того времени – Ирана, Византии и Эфталитов, владение которых простирался от Каспийского моря Северной Индии и Восточного Туркестана. В этих условиях огромную роль играли земли, которые находились на караванных путях между Востоком и Западом [2]. Великий Шелковый путь создавал широкие возможности не только для торговли шелком, пряностями, но и способствовал обмену культурными и духовными. В связи с этими боевые искусства востока (БИВ) не могли быть полностью изолированы друг от друга, т.к. они имели по существу общие корни. Предположительно, оно сформировалось на рубеже III-II вв. до н.э., когда столкновения народов Великой Степи с Китаем были наиболее сильны и активны.

Условно можно выделить следующие источники БИВ:

- даосскую философию, выдвинувшую идеи пустоты, борьбы сил Инь-Янь, взаимодействия пяти первоэлементов (дерево, огонь, земля, металл, вода), идея недеяния Мягкости, Естественности, Метаморфоз;
- йога, как система психотренинга, физического и духовного совершенствования человека в ее многочисленных разновидностях (индийская, буддийская, даосская);
- традиционная теория китайско-тибетской медицины о циркуляции жизненной энергии, о точках и меридианах, об их связи с внутренними органами, о развитии энергетики организма (ци-гун);
- «бионика» древних, наблюдение за повадками животных;
- локальные системы рукопашного боя, ритуальные боевые танцы разных народов;
- военная наука древнего Востока с ее законами и кодексами чести воинов, принципами стратегии и тактики боя.

Подобная квалификация позволяет рассматривать восточные боевые искусства как стройную систему, как учение, путь, и тогда становится понятным изречение, которое гласит: «Овладеть БВИ как оружием можно за 6 месяцев, как физической культурой – за 2 года, как искусством – нужна вся жизнь» [3].

В эту эпоху китайцы достигли особых успехов в освоении техники и науки. Тогда же ими была освоена технология обработки железа. Началось быстрое совершенствование военного оружия и теории военного искусства. Появились новые виды оружия – самострелы и арбалеты, развития производительных сил, количественный перевес позволили китайцам перейти в наступление. Они стремились создать империю путем завоевания соседних народов и насаждения в их среде китайской культуры. В I веке н.э. были покорены Корея, Индокитай и часть кочевых тибетских племен. Однако война с хуннами (татарами-тюрками) (рис.1) на севере не только оказалась неудачной, но и повлекла за собой полное экономическое истощение Китая. Великолепно экипированные армии, укомплектованные отборными воинами, руководимые очень способными полководцами, либо терпели поражения, либо не могли закрепить с трудом достигнутый успех. Хунны остановили китайскую агрессию, и китайцы не смогли осуществить свою программу – завоевать Великую степь. Но мечты о завоевании Великой Степи не оставляли китайских императоров, и столкновения с кочевниками, продолжались периодически в течение нескольких сотен лет. Для достижения своих целей китайцы продолжали совершенствовать военное оружие, воинские и боевые искусства.

Рис. 1. Изображение боевых искусств воинов-хуннов

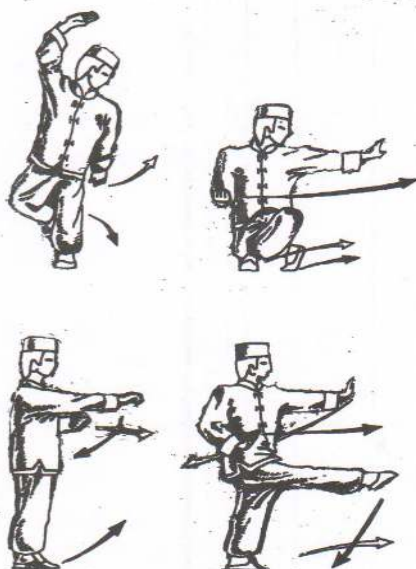

Рис. 2. Изображение боевых искусств кочевников-тюрков

В Китае возникли боевые танцы. В исполнении таких боевых танцев могли участвовать иногда несколько сотен человек, обычно это были профессиональные воины, разыгрывающие исторические батальные сцены. Боевые танцы ценились при дворе. На праздниках во время исполнения танцев разыгрывались масштабные боевые представления, включающие бой с оружием, защиту невооруженного противника от вооруженного, приемы отбора оружия, броски и захваты. Постепенно ритуальные боевые танцы все теснее и теснее переплетались с методами тренировки воинов. Так к III-V вв. сформировался комплекс воинских искусств. В то время еще не существовало ни стилей, ни направлений, не было и кодифицированной техники, но было уже мощное древо, которое обрастало глубокой духовностью и физическим совершенством человека. Восточное боевое искусство – это не механическое соединение приемов рукопашного боя, а методы базовой техники, включающее духовно-моральное воспитание и

физическое совершенствование человека. В Китае боевое искусство основывалось на философии конфуцианства, даосизме и буддизма. Оно отличалось от философии боевого искусства тюрков (рис. 2).

Постоянное отражение китайской агрессии послужило кочевникам толчком к необходимости совершенствовать боевые дисциплины, развитие боевого искусства – и популяризации физического совершенствования воинов. Боевое искусство у казахов имело свою историческую основу, философию, глубокую духовность, основанную на казахском (тюркском) мировоззрении – тэнгрианстве и традициях, свою тактику и стиль. Оно отличалось от китайского, так как китайцы и казахи сильно различались по стереотипу поведения и менталитету. Китайцы были в основном земледельцами и вообще не употребляли молочные продукты – основную пищу казахов. Из-за постоянного изнурительного труда на полях и в ремесленных лавках, из-за бедности основному населению Китая было не до военных и боевых искусств. Этому делу обучались только набираемые на командирские должности зажиточные люди. Крестьян мобилизовали только на войну и военному делу обучали в краткосрочных курсах. Ударные отряды китайцы создавали из преступников и убийц. Казахи свои авангардные ударные отряды набирали из батыров.

Казахи, в противоположность китайцам, были в основном скотоводами. Ели мясо домашнего скота, пили конское молоко, одевались в одежды из кожи и шкур. Продукты у них были в изобилии, так как стада их были огромны. Жизнь рядового кочевника в мирное время состояла из перекочевков (2-4 раза в год), военных упражнений и отдыха во время весеннего и осеннего приволья. Отсутствие изнурительного труда, постоянное занятие охотой, джигитовка на коне и стрельба из лука способствовали физическому развитию и совершенствованию боевого искусства. Каждый кочевник (казах) был воином и поэтому с малых лет обучался военному искусству. Когда мальчику исполнялось три-четыре года, седлали коня и ребенка обучали верховой езде. Ашамай – это вид седла, сделанного специально для обучения ребенка верховой езде. Вместо стремян использовали тепкишек – небольшая переметная сумка, сшитая из кошмы. В день, когда ребенок садился на коня, собирались все люди аула. После благословления в левую руку ребенка давали поводья, а в правую руку – камчу (плеть). Когда ребенок, уставший после езды, и одаренный подарками земляками, возвращался домой, то в честь его посвящения устраивали той и резали барана. Шести, семилетнему мальчику дарили коня, и мальчики ездили верхом на лошадях не хуже самых лучших наездников (тай-жарыс, аламан-байга). Человек, который не владел оружием, не мог называться мужчиной, поэтому мальчики, достигшие 12-14 лет, хорошо владели оружием. И самое главное: кочевники учили своих детей не бояться смерти в бою. Смерть в бою должна быть прекрасной и славной. Надо убить в бою много врагов, не менее семи воинов противника, надо воевать храбро, смело, умело, надо защищать свое кочевье, свою землю, своих жен, детей, родителей-стариков. Надо воевать так, чтобы в течение веков о тебе слагали сказания и легенды, пели свои песни сказители-жыраулар у вечерних и ночных костров, и чтобы молодые воины слушали эти напевы о павших храбрых батырах с большим трепетом, любовью, уважением и благовоением.

Психология казахов и китайцев была противоположной. Китайцы любят копаться в сложно-переплетенных и запутанных тонкостях жизни. Китайцы могут долго и монотонно работать, до изнурения тренироваться. Им не в тягость сидеть и заниматься медитацией. Казахи же в противоположность постоянно выбирают ясную, четкую, без разнообразных деталей линию поведения, отбрасывая все наносное. Им в тягость монотонная работа. Заниматься медитацией у казахов осилит единицы. Поэтому бой или схватку кочевники побеждали в основном своей яростью, силой духа.

Мировоззрение кочевников отличалось от китайского. Если у китайцев была философия конфуцианства, и сыном Неба был только император, то казахи и монголы были убеждены, что они все любимые Сыны Неба Тэнгри и что Тэнгри покровительствует им в Великих деяниях. В военном и боевом искусстве большую роль для поднятия боевого духа имел культ предков и вера в небожителей, которая вдохновляла бойцов на подвиги. Для того чтобы боец был честным и надежным воином в бою и в обычной бытовой жизни, прививалось учение Тэнгри, согласно которому ложь и предательство считались оскорблением естества, а следовательно, божества. В армиях Китая обязательно предусматривался штат доносчиков, а кочевники, находившиеся на китайской службе, этого не терпели и раскрытых доносчиков убивали.

Вся эта философия и мировоззрение были заложены в боевом искусстве кочевников, которое по духу отличалось от китайского. Имея такую внутреннюю силу и философию в военном и боевом искусстве, кочевники побеждали не численностью, а высоким боевым духом. Китайцы были искусны в исполнении боевых танцев, где могли участвовать иногда несколько сотен человек, обычно это были профессиональные воины, разыгрывающие исторические батальные сцены. Для красивых показательных боевых танцев нужно знать десятки приемов боевого единоборства. Казахи тоже ценили боевые танцы, но еще более

победы на поле боя или схватки на ринге. Для реального боя или схватки не всегда требуется большого количество приемов. Поэтому воины-кочевники изучали до 15-17 приемов, и это было достаточно, чтобы победить даже самого именитого противника кто владел-много-приемов-боевых-искусств.

Разница между китайской и казахской психологией отражалась и в боевой тактике. Агрессивная мощь и численность Китайской империи с одной стороны, громадная напирательная сила со стороны Римской империи, а затем и агрессия арабов со стороны Средней Азии и Кавказа не могли не сказаться на боевой тактике тюрков. Остановить лобовой атакой такую мощь тюркам было не под силу, их бы просто уничтожили. Вот что писал о тюркской тактике в 720 году главный советник тюркского каганата Тоньюкук: «Тюрки по численности не могут сравниться с сотой долей народонаселения в Китае, и тому, что они могут противостоять сему государству, причиной то, что тюрки, следуя за травой и водою, не имеют постоянного местопребывания и упражняются только в военных делах. Когда сильны – идут вперед для приобретения, когда слабы – уклоняются и скрываются». Тактика кочевников состояла в изматывании противника и в неожиданных налетах, то есть в партизанской войне. Кочевники, если побеждали, то дружно рубили врага, но если противник побеждал их, то они не считали позором отступить рассеявшись. Китайские полководцы писали о них так: «Перед решительным наступлением противника тюркские всадники расступаются подобно стае птиц, для того чтобы собраться и снова вступить в бой».

Войско кочевников формировалось из отрядов конницы. Основным оружием легковооруженного всадника были лук, копье, сабля, дрот (жыда - у казахов) и щит. Главными особенностями военной стратегии у кочевников была, внезапность проникновения кавалерийских эскадронов в глубокий тыл противника, сеяние паники и хаоса. Основная тактика казахов (тюрков) состояла в изматывании противника и в неожиданных налетах. Кочевники стремились атаковать противника кавалерийской лавой, когда тот уже дрогнул, нарушил построение и начинал отступать. В этот момент можно было решительной атакой ускорить победу, нанести врагу сокрушительное поражение. Тактика базировалась на использовании повышенной дальноточности луков. Эффективная стрельба, обеспечивающая поражение противника с расстояния, на котором сами лучники оставались практически неуязвимыми, как правило, решала исход боя в пользу кочевников. Одно из главных достоинств воина-кочевника – меткость при стрельбе из лука. Наилучшее мастерство конного лучника считалось не только на скаку стрелять вперед, но и отпустив вожжи повернувшись назад метко стрелять по врагу. Это было обычной, традиционной частью тактики кочевников заманивать врага в засаду. Враг, предполагая, что они убегают, пытался добить их и попадал в засаду. Кочевники при отступлении (будто бы при бегстве) разворачивались на седле и успевали метко поражать стрелами противника, нанося им урон ещё до засады. Воин должен был уметь не только метко стрелять, но и искусно избегать стрел, то привставая на стременах, то притворно падая навзничь. Причем конь также должен был увертываться от стрел, делая прыжки и прочее. Боевого коня обучали врезаться в строй врага и топтать пеших воинов. Малочисленные кочевники успешно противостояли оружию массового поражения китайских арбалетчиков, которые просто не могли найти в степи цель для своего сокрушительного залпа. Естественно при таком ведении боя, особо ценились военное искусство конного воина. Военное искусство составляло гордость конного воина, легкая посадка на коня, безукоризненное умение держаться в седле, искусство джигитовки. Воин должен был держаться на коне так, чтобы никто не мог сдвинуть его или сбросить на землю, ведь именно это стараются сделать противники в поединке. Защитными доспехами воина были: кожаный халат, защищенный сверху металлическими дисковидными бляхами или пластинами, или нагрудники. Защитной одеждой у рядовых воинов служил толстый стеганный халат из ткани. Тюрки носили длинные развевающиеся волосы. На голову воины надевали металлический шлем или меховую шапку с кистью. Атрибутом, знаком воинской доблести служил боевой пояс. С глубокой древности в культуре кочевников эта деталь снаряжения была обязательной частью обряда посвящения в разряд воинов, признаком их социального положения. Боевой пояс служил знаком социальной дифференциации. Воины-всадники с молодых лет получали право носить его. При этом по числу блях и наконечников на поясе определялась общественная значимость его владельца. У конников были щиты, но не такие, как у пехотинцев (закрывающие человека почти целиком), а небольшие круглые, защищавшие только верхнюю половину туловища при сидячем положении на коне. Щит служил для отражения ударов меча, сабли или копья.

Боевое единоборство конников включало большое количество приемов, стрельба из лука, бросание копья, приемы использования при рубке с саблей, защита от конного и пешего противника, защита коня. Копье у конного воина занимало видное место, это было обусловлено развитием тактики конного боя. Копьем воин старался в бою вышибить противника из седла, сбросить на землю, и, пронзая его, нанести незаживающие раны. Большое место в снаряжении конного воина занимала плеть. Плеть служила не

только для управления конем, ей убивали презренных врагов, недостойных почетного удара саблей. На национальных праздниках разыгрывались исторические батальные сцены, показательные бои, скачки и игры на конях (аударыспак, кокбар и т.д.), где показывались приемы боевого конного единоборства. Эти были впечатляющие зрелища. Тем не менее, кочевники (тюрки) вступали в ближний бой, о чем свидетельствует наличие оружия ближнего боя (палаши, булавы, клевцы, копья), и средств защиты («бронированные венцы», панцири, наручи и поножи). Они умело владели и ближнем боем. Боевое единоборство тюрок включало широкий диапазон приемов, в рукопашном бою проводимых ногами, ведь в бою руки воина были заняты оружием. Доспехи на воинах не давали преимущества ударам, и основным способом приложения силы в борьбе были толчки. Невозможность рассчитывать в бою на силу возвратно-поступательных движений обусловила превалирование вращательных движений, что, в свою очередь, позволило сочетать подготовку воинов с ритуальными танцами. Особенностью казахского боевого единоборства и его основным отличием являются приемы в виде кругов и спиралей, которые в непрерывном соединении создают надежную защиту воину. Тактика военного боя вошла и в боевое искусство казахов. Перед решительным наступлением противника боец отходит в сторону и, используя свою силу и инерцию противника, сбивает или валит его на землю (казах куреси).

Вплоть до XIV в. татары (тюрки) считались непобедимыми. Особенно степень высокого боевого искусства татар проявилась во время правления Чингиз-хана, его сыновей и внука Батый-хана. Войско Чингиз-хана, насчитывающее до 100 тысяч всадников, завоевало Китай, Корею и Иран. «Сила и дисциплина были настолько необыкновенны в явившемся татарском войске, что казалось, оно могло покорить весь мир», – так писал в XIII веке китайский летописец. В 1223 г. на реке Калке 25 тысячный корпус татар во главе с легендарными полководцами Субэгаем и Джебе одержал блистательную победу над 100-тысячной армией русских князей. Полководец Субэгай со своими воинами, практически не зная поражений, выиграл 65 сражений на территории от Кореи до Адриатического моря. История до сих пор не знает большего числа побед одного полководца [4].

В XI-XVI вв. казахи (турки) стали принимать ислам. Вначале его принимали купцы, воины, нанимавшиеся на службу к халифу, горожане и только после многих веков – кочевники. Тюркские воины по мере того, как поступали на службу к мусульманам, начинали попадать под влияние ислама, из-за недалновидности. Они мало, что понимали в ней. Принять ислам было для них вопросом дисциплины, а следовательно, и чести. Присягнув на верность халифу, мусульманскому имаму, эти природные воины считали себя обязанными исповедовать его веру. А раз, приняв ислам, они от него не отступали, дисциплинированность побеждала их сомнения. Ислам, принятый ими окончательно, они исповедовали добросовестно, ничего не изменяя в нем и ничего не оспаривая, как и подобало людям, называющим цивилизацию «повиновением», а государственный закон – приказом «ясак». Приняв ислам, казахи остались равнодушны к религиозным спорам, сказывалась военная привычка к субординации. Казахи (турки) вступили в суннитскую мечеть не как смиренные неопиты, а как рекруты по-военному, не склонив головы. Даже в мечеть входили в полном вооружении, что возмущало арабов, так как это противоречило их правилам. Но арабам пришлось смириться с казахскими нравами. С принятием казахами новой религии в боевом единоборстве сохранились только прикладное искусство, тактика, стиль, а философия древнетюркского религиозного учения, основанная на почитании и возвышении духов предков и на древнетюркских традициях, исчезла. Когда тюркские государства были завоеваны и потеряли независимость, исчезло и боевое искусство. Таким образом, с потерей тюрками своих традиций, философии и религии был потерян ими боевой дух. С тех пор они не пользуются любовью и покровительством Тэнгри-Духа Неба, они уже не сыны Неба и перестали быть непобедимыми воинами.

Во II-III веке из Индии в Китай проник буддизм. Постепенно под влиянием буддизма попала китайская архитектура – монастыри, храмы и пагоды. Он проник также в китайскую философию, литературу, язык и изобразительное искусство. Но, несмотря на это буддизм в Китае плохо приживался. Для представителей высших классов китайского общества, в большинстве своем исповедовавших свою веру и конфуцианство, буддизм был непривлекателен. Он имел явную антисемейную направленность – в том смысле, что истинным буддистом считался монах, который покинул семью ради жизни в монастыре, что противоречило вековой традиции сыновнего послушания. Истинный буддист должен был отказаться от плотской любви, которая служила основой для продолжения рода. Изображения Будды, сделанные по индусским канонам красоты, изложенным в священных текстах, считались противоестественными и уродливыми, а одежда буддистов, оставлявшая оголенным одно плечо, нескромной. Что касается буддистских концепций, то самым странным считалось представление о том, что мир – это порождение нашего воображения, и также осознание греха и воздаяния за него. Тем не менее, для простых людей буддизм имел много

привлекательных черт. Так, например, притеснявшие бедняка начальники в будущей жизни займут низшее положение, а сам терпевший несправедливость человек в своей следующей реинкарнации будет иметь высокий ранг и насладится благоденствием. Некоторые крестьяне занимали долг и не возвращали, объясняя своим должникам, что вернут долг в следующей жизни после реинкарнации. Торговцы тоже благоволили к буддизму – получив разрешение использовать буддийские монастыри в качестве банков и складов, они дарили монахам деньги и земли, а от них узнавали о разнообразных финансовых инструментах, практиковавшихся в Индии, таких, как ссуда под обеспечение, аккумуляция капитала при помощи акционерных обществ, аукционеры и даже лотереи. Но китайская аристократия, чиновничество и многие императоры практически боролись с буддизмом. Закрывали и не допускали строить буддийские храмы. Монахов держали под контролем и причисляли буддизм к иноземным религиям. В основном концепция конфуцианства прочно занимала свое главное место в Китае. Эта концепция, доказавшая свою эффективность в Ханьскую эпоху, сохранила свое влияние на протяжении всей последующей истории Китая. В Китае, видя, что буддийское учение плохо совмещается с национальными традициями и менталитетом народа, в VI в. китайцы отказались от буддизма и возвратились в свое национальное мировоззрение и традиции, что положительно сказалось на будущем этой нации. А буддизм они перенаправили тибетцам, тюркам, монголам и т.д. Именно философия конфуцианства, подведенная под психологию китайцев, не позволила боевому искусству исчезнуть сразу же после того, как в нем отпала жизненная необходимость.

Как только в Советском Союзе началась перестройка, начиная с конца 80 годов XX столетия, среди татарских тренеров восточных единоборств, появилось несколько человек, которые загорелись желанием возродить тюркское боевое единоборство. Они даже название дали, такие как «Кара Каплан» - «Черный барс» и т.д. Но возродить боевое искусство тюрков, у них не получилось. Всего в боевых единоборствах, во всяких видах и направлениях около 350 приемов, нового невозможно придумать. Просто из такого количества разнообразных приемов, надо выбрать такие приемы которыми пользовались тюркские воины. Изучить приемы это одно, а второй этап надо знать традиционное тюркское мировоззрение, философию, обычаи, на которых стоит дух тюркского боевого искусства. Без этих знаний – поединок превращается в обыкновенную драку.

Тема этноспорта и календарных праздников народов Евразии приобретает актуальность на планетарном уровне так как затрагивает взаимоотношения человека и природы. Между тем в Казахстане принят закон о национальных видах спорта и создана Ассоциация национальных видов спорта, культивирующая традиционные народные состязания: беркутчи (охота с помощью беркутов), аламан-байга аркан-тарту, атомырауластыру, аударыспак, жамбы ату, жорға-жарыс, кокпар, кумис-алу, куан-байга, кыз-куу, саис и другие конноспортивные игры, логическая игра тогызкумалак, национальные виды борьбы жекпе-жек и казах куреси. Проводятся по этим видам спорта республиканские чемпионаты, международные турниры, чемпионаты Азии и Мира. Попечительский совет Ассоциации возглавляет с момента ее основания в 2004 г. Президент страны Нурсултан Назарбаев (Таникеев М., 1998).

Энтузиастами возрождаются традиции рукопашного боя кочевников, создан новый национальный вид боевых единоборств – «алыпсок» (хватай и бей). Алыпсок – необычайно агрессивный вид единоборств. Существует несколько регламентов ведения боя. Например, полноконтрактная версия «алыпсок-батыр» позволяет удары по затылку и позвоночнику. Если основное время не выявляет победителя, тогда противники садятся на колени и обхватывают друг друга за шею поясами. Дети соревнуются в облегченной версии алыпсок, где удары практически не наносятся. Это больше похоже на сумо. Проигрывает тот, кто коснулся земли пятой точкой или выскочил за татами. В настоящее время проведены несколько чемпионатов страны по алыпсоку.

Наследник древнего рода телохранителей Чингизхана – «тысяча бешеных» возраждает тюркского боевого искусства – «сырсанат» (тайное искусство – перевод с казахского).

Мастера сырсаната в средневековье подражались охранять караваны, которые шли по Великому шелковому пути. По его словам, один мастер мог дать отпор целой группе вооруженных грабителей. Кстати, для уйгурских купцов мастера разработали облегченный трехмесячный курс самозащиты «искусство купца», очень простой и эффективный в бою. Главный принцип сырсаната – побеждать как можно быстрее: «один удар за тебя, один удар против тебя». Заканчивать бой надо одним движением.

В Казахстане создан «казахское охотничье многоборье», куда входит наряду со стрельбой из лука и арбалета, метание дрота (жыда - у казахов, сулица - у русских, джерид - у турков), пришедшие к нам из глубины веков от наших предков, которые применяли их не только на охоте, но и в бою на войне. Есть конечно профессиональные лучники и профессиональные турниры с большими призами, но основа

нашего вида спорта популярность у обычных любителей охоты и стрельбы из лука и арбалета, а теперь и метания дрота в цель с подхода пешком, с коня, с лодки или каноэ. То есть, как это происходит на самом деле на охоте. Стрельба и метание дрота (жыда) производится по мишеням, имеющих вид настоящих животных, или изображенных на мишени в натуральную величину, в условиях естественного ландшафта и на неизвестных расстояниях.

В педагогической науке и в теории физической культуры нередко упускались из поля зрения социальные механизмы, осуществляющие преемственность, воспроизводство достижений духовной народной культуры в новых поколениях, что объединяло представление о действительной эволюции культуры, о ее многообразных национальных формах, одним из которых являлись физическая культура, физическое воспитание и спорт. Отсюда следует, что казахские народные игры и состязания, в том числе боевые искусства кочевников, которые являются «Великими наследиями кочевников», способны стать одной из реальных основ возрождения и развития современной национально-ориентированной педагогической системы физического воспитания, опирающейся на подлинно народные традиции и опыт.

1 Иакинф (Н.А. Бичурин). *Собрание сочинений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. ч. 1, 1851 – 150 с.*

2 Таникеев М. *Мир народного спорта: Научное издание. – Алматы: «Санат», 1998 – 288 с.*

3 *Спортивный Казахстан: Энциклопедический справочник / Авторы-составители: О.Жолымбетов, А.Кульназаров – Алматы: Издательство «Арыс», 2004. - 672 с.*

4 Кун Л. *Всеобщая история физической культуры и спорта. – М.: Радуга, 1982. - 399 с.*

Түйін

Жүнісбеков Ж.И. - п.ғ.к., доцент, ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушысы, **Таукейұлы С.** - медицина ғылымдарының кандидаты, профессор, **Оспанкулов Е.Е.** - магистр, аға оқытушы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, zhakz@mail.ru

Көшпенділердің жауынгерлік өнері

Мақалада Түркі әлемі тарихи күшті мәдениет пен өркениеттің пайда болып және дамыған, әлемдік тарихтың, мәдениеттің және өркениеттің барысы мен дамуына ықпалы тиген ерекше аймақ болып табылады. Себебі, түркі әлемі географиялық Евразия континентінің ортасында орналасқандықтан әр уақытта Шығыс пен Батыс - екі ұлы мәдениетті жалғастырушы көпір болды. Көшпенділер әлемі көптеген өркениеттердің, соның ішінде европаның да дамуына алғашқы екпін берді. Бүгінгі таңда, көптеген себептерге байланысты, жоғары сұранысқа ие бола алмаған, түркі мәдениетін өркендету және жалпыадамзаттық өркениет тек қана Батыстың жетістігі ғана емес, әлемнің қалған, соның ішінде, түркі халықтары басты тарихи геосаясаттың субъектісі болып табылатын Евразия екендігін түсіну керек. Түркі әлемі, бұрынғыдай, қазірдің өзінде, Монғолия жазық даласы мен Байкал жағалауынан Жерорта теңізі мен Дунай жағалауына дейін, Еуразия континентінің едәуір бөлігін иеленіп отырған, ділі мен тілі, салт-дәстүрі, тарихы, рухани және материалдық мәдениеті ұқсас шамамен 200 миллион адамды біріктіреді. Бұл кеңістікте мәдениеті, діні мен дәстүрлері әралуан талай халықтардың тағдырлары тоғысқан. Бүгін глобализация процестеріне байланысты ұлттар мен халықтардың мәдени бірегейліктігі және мәдениеттер диалогы өте өзекті мәселелер болып отыр. Немесе, басқаша айтқанда, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің әлемдік тарихтағы алатын орны мен рөлі, әлемдік мәдениет пен өркениетке олардың қосқанын ой елегінен өткізу қажеттілігі. Жақында тәуелсіздігі мен егемендігін алған Қазақстан үшін де өзінің тарихи, мәдени және ұлттық бірегейліктігін анықтау бүгінгі таңда өз маңыздылығын жойған жоқ. Әлем тарихының барысын жиі өзгерткен, талай тарихи оқиғалардың басы-көзі болған Ұлы дала кеңістігінде тарихи тұратын, түркі халқының бір түрі болып келетін- қазақ халқы, түркі тарихы және түркі өркениеті мұрагерлерінің бірі болып саналады. Қазақтың ұлттық ойындары мен жарыстары, оның ішінде " Көшпенділердің Ұлы мұрасы" болып табылатын көшпенділердің жауынгерлік өнері шынайы-халықтың-дәстүрі мен тәжірибесіне сүйенген қазіргі заманғы ұлтқа бағдарланған дене шынықтырудың педагогикалық жүйесінің жаңғыруы және дамуының нақты негіздерінің бірі болуға қабілетті.

Кілтті сөздер: жауынгерлік өнер, түркі әлемі, көшпенділер, қазақтың ұлттық ойындары, қазақстан тарихы, психология, философия, дүниетаным

Summary

Zhunosbekov Zh.I. - Candidates degree in pedagogical sciences, associate professor, Deserved trainer of Republic of Kazakhstan, **Taukeiuly S.** - Candidate of medical sciences, professor, **Ospankulov E.E.** - Senior teacher, maseter's degree Kazakh national pedagogical university of the name of Абая, Алматы, Kazakhstan, zhakz@mail.ru

On the question of the Martial arts of nomads

The Turkic world throughout history is a unique place where were born and developed the most powerful culture and civilization, which had a tremendous influence and impact on the progress and development of the world of history, culture and civilization. This was due to the fact that the Turkic world, being geographically located in the central part of the Eurasian continent, it has always been a bridge between the two great cultures: East and West. World nomads asked starting conditions

of many civilizations, including the European. Now is the time for revival, not popular for many reasons, Turkic culture and an understanding that human civilization is not only the achievements of the West, but also the rest of the world, including Eurasia, where the main historical subject of geopolitics were Turkic peoples. Turkic world, as in the past, and now, occupying a significant part of the Eurasian continent from the steppes of Mongolia and the shores of Lake Baikal to the shores of the Mediterranean Sea and the Danube, brings together about 200 million people, with a similar identity, mentality, language, traditions, history - the spiritual and material culture. In this space, we crossed the fate of many nations - the carriers of different cultures, religions and traditions. Today particularly relevant in connection with globalization are problems of identification of nations and peoples, cultural identity and cultural dialogue. Or, in other words, the need for a new rethinking of the place and role of the newly independent states in the world's history, their contribution to the world culture and civilization. Determination of their historical, cultural and national identity finds today its special significance for Kazakhstan, which has recently gained its independence and sovereignty. Kazakh people, as part of the Turkic people historically living in the vast Great Steppe, where basically started and administer the most important historical events, often to change the course of world history, is considered one of the heirs of Turkish history and Turkic civilization. Kazakh folk games and competitions, including the martial arts of the nomads, who are the "great heritage of nomads" can become one of the real foundations of the revival and development of the modern nation oriented teaching of physical education, which is based on true folk tradition and Experience.

Keywords: Martial arts, Turkic world, nomadic Kazakh folk games, history, psychology, philosophy, worldview

УДК 94(588)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ БИЛЕУШІНІҢ БИЛІК НЫШАНДАРЫ (РӘМІЗДЕРІ)

Д.Молдабаева – Ph.D. ассист. проф., Сүлейман Демирель университеті

Бүгінгі Қазақ елінің, Орталық Азияда өзіне дейін өмір сүрген мемлекеттердің табиғи мұрагері екені дау туғызбас жәйт. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан территориясында құрылған орта ғасырлық мемлекеттердің құрлымы туралы тиянақты әрі, дәйекті зерттеулер қажет. Өйткені, қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу үшін, алдымен олардың сонау ежелгі дәуірден бастап, түрік тайпаларының мемлекет құру және басқару дәстүрін жалғастырушы бір халық екенігін, ғылыми түрде дәлелдеу қажет. Ғалымдарымыздың қазақ жері мен қазақ мемлекеттілігі тарихын зерттеуде, бұл үрдістің ғасырлар тереңінен бері сабақтастығын үзбей дамып келе жатқан біртұтас құбылыс екенін басты бағыт етіп ұстанғаны жөн. Себебі, қазақ хандығы бұл - мемлекеттік құрлымы тұрғысынан орта ғасырлық түрік мемлекеттерінің табиғи жалғасы. Қазақ халқының бірегей ұлт ретінде тарих сахнасына шығуы, сол Қазақ хандығы құрылған 1465 жылдар деген тұжырым төңірегінде пікірлер тоғысып жатқанымен, бұл үрдістің әлде қайда ерте басталғанын ғалымдар да, оқырман қауымы да қолдайды деп ойлаймыз. Десекте, ғылым ретінде-тарих алға тартылған әрбір пікірдің құжаттарға негізделіп, дәйектелгенін мақұлдайды.

Кілігі сөздер: биліктің нышандары, так, қылғат, құтпа, орта ғасыр, түрік мемлекеттері, мемлекеттік билік, хан, қаған

Осы мақала барысында біз, орта ғасырлық түрік халықтарындағы мемлекеттік жүйенің қалыптасуы мен дамуындағы басты мәселелердің бірі - Билеуші және оның билік нышандары туралы кейбір жәйттерге тоқталамыз. Себебі, барлық толыққанды мемлекеттерде билеуші мен оның билік нышандары қалыптасқан формада кездеседі. Мемлекет тәуелсіздігінің басты нышаны - ол Билеуші. Ойлап қарайтын болсақ, тарих оқулықтары болсын, ғылыми зерттеу жұмыстарында болсын қазақ тарихындағы Билеушінің тұлғасы, оның ерекшеліктері мен міндеттері, оған қойылатын талап немесе осы сияқты «Билеуші» тақырыбына байланысты оқырманды қызықтырар сұрақтарға өте үстірт немесе мардымсыз мағлұматтар берілген. Бүгінгі таңда: «тарихқы қызығушылық азайды, бір келкіліктен жалықтық, азаматтарымыздың ұлт тарихын, отан тарихын оқуға құлшыныстары аз, ұлтжандылық төмен» деген жағымсыз шағымдарды естіпте келеміз. Бұлардың арасында әрине, тарих пәнінің оқытушылары да бар. Оқушылар, білімгерлер жалпы оқырман қауымы неге біздің тарихымызға қызықпайды. Бәрін қойғанда өз ұлтымыз өз тарихын жанын салып оқуы керек емес пе? Десек те, жалған гуманизм бір жақа, шынтуарын айтқанда, жанын салып оқымай жатқандары шындық. Бір тарихшы немесе ғалым ретінде емес, қатардағы оқырман ретінде осы сұраққа жауап іздеп көріңізші Біздің оқулықтарымызда не кем. Мен өзімді бір оқырман ретінде, тарихымыздың барлық кезеңдерін дерлік оқулықтардағы суреттеулермен оқып шыққан жан ретінде, ұлтымның тарихының қанық түстерін көре алмаймын. Түсінесіз бе, тарих ақ, қара, сұр түстерден ғана тұрмайды ғой. Оның жасыл, сары, қызыл тұстары адамды баурайтын, сезімін оятатын, қызығушылығын туғызатын тұстар осылар сияқты. Біз тарихты роман кейпіне түсіруден аулақпыз. Бірақ, оқырман тарихының тек соғыстардан, алауыздықтардан немесе қыркыс-қайшылықтардан тұрмайтынын білгені жөн.

Қысқаша айтқанда әрбір оқырман өз тарихымен мақтанғысы келеді. Ал, енді сіз тарих оқулықтарын ашып қараңыз да, қаншалықты мақтана алатыныңызды айтыңыз. Өзге ұлттарды бұл жерде мысалға келтіріп, өзімізді төмендеткім келмейді. Бірақ тарихта қанша жан алған зұлым билеушілерін әспеттеп «ұлы» сөзін алдына телеп жүргендер қаншама. Өткенге топрақ шашу деп ойламаңыз, тек бір оқырман нені қалайды деген сұраққа жауап іздеу деп түсінгейсіз. Елбасымыз айтқандай «Біздің тарихымыздың ұялатын тұсы жоқ» бұл сөйлемді жалғастырып, «мақтанатын тұсы көп» десе ғой тарихшылар. Осы келеңсіз жағдайдың себебі, саяси тарихпен қатар, мәдени тарихымызды да тең алып жүре алмауымыздан ба екен? Деген сұрақ келеді көкейге.

Ал енді оқырман кейпінен, тарихшы ізденуші ретінде бүгінгі мақаламызға арқау болған тақырыпқа келер болсақ, тарихшы ғалымдардың ойына ой қосу мақсатымен, көп айтыла бермейтін Билеуші және оның билік рәміздері мәселесіне тоқталғымыз келеді.

Себебі, билеуші-мемлекеттің саяси беделі мен тәуелсіздігінің белгісі болса, билеушінің билік рәміздері де оның саяси күшінің дәлелі. Қарапайым тілмен айтқанда, мемлекет бар жерде мемлекет басшысы-Билеуші болу керек, ал Билеуші болу үшін немесе билеуші ретінде танылуы үшін, оның билік нышандары, яки рәміздері болуы керек. Бұл дәстүр ерте заманнан бүгінге дейінгі барлық мемлекеттерде дерлік ұстанылатын қағида. Ортағасырлық түрік мемлекет басшыларының билік нышандарын (рәміз) төмендегіше саралауға болады: 1) тақ, 2) құтпа (*хутба*), 3) теңге, 4) *хил'а* (خلعة **ҚЫЛҒАТ** – шапан), 5) шатыр, 6) дауылпаз тобы, 7) мөр (танба), 8) тәж, 9) байрақ, 10) ту, 11) астана, 12) орда (сарай), 13) билеушінің титулдары мен лауазымдары. Осы жоғарыда айтылған билік символдары (нышандары) кейінгі Алтын Орда мен Ақ Орда билеушілері және қазақ хандары дәуірінде де жалғасын тапты. Мақала барысында осы нышандардың кейбіреулеріне толығырақ тоқталып, олардың орта ғасырлық қазақ хандығы тарихында қалай жалғасын тапқанын баяндаймыз.

1) *Тақ*. ортағасырлық түрік ұлыстарында қаған болатын адам алдымен таққа отарған. Таққа отыру рәсімі үлкен мейрам ретінде тойланған. Көне түрік тілінде тақ сөзі «өргүн» немесе «орын», яғни «ханның орны» деген мағынада қолданылған [1]. Қарахан дәуірі жазба деректерінде бұл: «қаған орнына (таққа) отырды» деген нұсқада кездеседі. Жалпы таққа отыру түрік халықтарында «ақ киізге көтеру» (ақ ешкінің терісінен жасалған) арқылы жүзеге асырылған. Бұл дәстүрді XIX ғасырға дейін қазақ хандарының да жалғастырғаны мәлім. Бұған дәлел қазақ мақал-мәтелдері мен әдеби шығармалар. Мысалы: Бүкіл өмірін Абылайдың оң тізесін басып отырып, оған ақыл-кеңес айтумен өткізген Бұқар жырау Қалқаманұлының ханға «*Алтын тақтың үстінде, Үш жүздің басын құрадың*» демесі, немесе «Халық қаһарланса, ханды да тақтан тайдырады» «*Бір кісі таққа отырса, алтыс кісі атқа отырады*» т.б. мақалдар мен даналық ойларды айтуға болады.

Қазақ мемлекеттілігі мен мемлекеттік атрибуттар немесе рәміздер тақырыбын зерттеу барысында Қазақ хандығының тарихында айрықша орны бар және біз зерттеп отырған тақырыпқа да тікелей қатысы бар қала ол – Түркістан. Түркістан қаласы қазақ хандарының таққа отыратын құтты орыны. Бүгінгі таңда Түркістан қаласында орналасқан тарихи-этнографиялық орталығының ғылыми-әдістемелік бөлім меңгерушісі Зәуре Тәжібаева өз сұхбатында жалпы тақ мәселесіне тоқтай келе: «Тақтың қай кезден бастап қолданғанына тереңірек үңілер болсақ, бастауы сонау ежелгі дәуірден басталатыны баршамызға аян. Ежелгі дәуірлердің өзінде әр тайпаның өз көсемі болған. Көсемдерді қарапайым халықтан ажыратып тұратын ол көсемнің басына киетін тәжі мен оның отыратын арнайы орын болғаны ақиқат. Әдемілеп тақ жасау адамзат баласының қолынан келмеген заманның өзінде көсемдері басқа адамдардан ерекше етіп көрсететін үлкен бір орындық тәріздес тас не болмаса биіктеу дөңес орын болған деп ойлаймыз. Осыдан келе өркениет дамыған кезеңдерде тақты алтыннан жасайтын да болған. Сақ дәуіріне жататын алтын адам табылды. Адам баласы алтыннан киім кигенде алтын таққа отырмады деп айта алмаймыз» деп түйіндейді.

2) *Құтпа немесе хутба оқыту*. (*құтпа* арапша - 1. сөз сөйлеу; 2. уағыз, насихат айту деген мағына береді) [2]. Хұтба - ислам дінін қабылдағаннан кейінгі түрік мемлекеттерінде билеушінің саяси билігін жариялау мақсатымен жұма намазынан кейін, билеушінің атына оқытылатын мадақтау уағызы. Құтпа оқыту дәстүрі Қарахан мемлекетінен бастап ислам дінін қабылдаған мемлекеттердің бәрінде дерлік кездеседі [3]. Қазақ хандарының атына да құтпа оқытылғаны байқалады. Мысалы, Тегерандағы Қажы Хусейн Малек кітапханасынан табылған, парсы тілінде жазылған «Тарих-и Сафавие» (Сефевидтер әулетінің тарихы) атты қолжазбада Қазақ хандығы тарихына қатысты деректер көп ұшырасады. Бұл қолжазбаның авторы – Исмаил Хусейни Мар'аши Тәбризи. Еңбекте Шайбани Мұхаммед егер Қасым хан оны қосымша күшпен қамтамасыз етсе, Бұхарада «Қасым ханның атымен құтпа оқылып, теңге соқтырғанда Шахи бектің есімінің үстіне Қасым ханның да аты жазылатындығы» айтылады [4]. Бұдан басқа деректерден де құтпа оқытудың тәуелсіздік пен биліктің нышаны екенін аңғаруға болады. Қазақ тарихында Есім хан мен

Тұрсын Мұхаммед арасындағы жанжалдың түп төркінінде Тұрсын Мұхаммедтің Есім ханды елемей, өз атына құтпа оқытып, теңге соқтыруы және алым-салық жинауы жатқаны белгілі.

3) *Теңге*. Орта ғасырлық түрік мемлекеттерінде билеушінің жеке дара, ешкімге тәуелсіз билеуші екенінің дәлелі ретінде өз атынан теңге шығару дәстүрі болған. Орта Азиядағы түрік мемлекеттерінің ішінде алғаш болып өз теңгесін шығарған Түркештер болатын [5]. Осыдан бастап дамыған орта ғасырлық мемлекеттердің бәрінде дерлік теңгелер соғылды. Теңгені тәуелді (вассал) мемлекеттер де шығара алған. Тек бұл жағдайда теңгеге әуелі ұлы билеушінің, сосын тәуелді билеушінің аттары жазылатын. Ал, ислам дінін қабылдағаннан кейін, мемлекет билеушілері өз аттарынан бұрын халифаның атын жазатын болды [6].

4) *Хил'ат(шапан)*. Арапша мағынасы *خلعة (хил'а) қылғат – сыйға тартқан киім (өз үстіндегі), тон, шапан дегенді білдіреді* [7].

Шапан-шекпен бұл қазақ халқының дәстүрлі ұлттық киімі. Басқа ұлттық киімдерді былай қойғанда, қазақ халқы ежелден шапанды, камзолды, тақия мен бөрікті айрықша киелі киім санап, қадір тұтқан. Тіпті хан мен сұлтандардың өздеріне ғана тән мінезін үстіне киген шапандары ешкім айтпай-ақ айқындап тұрған. Тағы бір ерекшелігі, қазақ халқының арасында аса сыйлы қонақтарға шапанды сый-кәде ретінде тарту ету дәстүрі болған. Сондай-ақ шапан ертеде әртүрлі жағдайларда төлем түрін анықтайтын әлеуметтік қызмет те атқарған. Мысалы, ежелгі «Жеті жарғы» заңында ұлттық салт-дәстүрді бұзған адамдарға көп жағдайда ат немесе шапан айып тарттырған. Халқымыздың сөз қолданысындағы «ат-шапан айып тарту» деген сөз де осының дәлелі іспеттес. Сонау замандарда хандардың өзі батырлар мен билерге құрмет көрсеткен кезде, оларға қымбат бағалы матадан арнайы шапан тіктіріп кигізген. Тіпті мемлекеттік қатынастарды бекітудің бір белгісі ретінде де аса сыйлы, мәртебелі адамдарға арнайы шапан жіберіп отырған.

Орта ғасырларда хандар киген шапандарға олардың аттары мен лақап аттары, титулдары көмкеріліп жазылатын болған. Ал билеушіге сыйға берілген «шапан, қылыш, белбеуден» тұратын тұтас киім билеуші Хил'аты деп аталған [8].

5) *Шатыр*. Бұл көбінесе Қарахандар мен Салжұқ сұлтандары қолданған салтанат қолшатыры. Түрік ғалымы Фуат Көпрүлі қарахан хандары мен ханзадаларының ерекше қызыл түсті шатырларының болғанын жазады [9]. Осы сияқты қолшатырларды Салжұқ сұлтандары мен сұлтан туыстарының да қолданғаны деректерде баяндалады. Орта Азиялық мемлекеттерде бұл нышан көп кездеспейді. Бұл олардың өмір салтымен байланысты болуы мүмкін. Өйткені отырықшы сарайда және ат үстінде ел басқарудың өзіндік ерекшеліктері бар.

6) *Дауылпаз ойнату*. Бұл нышан көбіне ислам дінін қабылдаған мемлекеттерден Салжұқ сұлтандары мен Осман империясында кездеседі. Осман империясында дауылпаз күнде бес рет намаз уақыттарында билеушінің сарайы немесе отауы алдында ойнатылатын (соғылатын). Ұлы хандар бес мәрте ал, тәуелді хандар тек үш мәрте дауыл (дабы) ойнатуға құқылы болған [10]. Бұдан басқа дауылпаз ойнату әскери жорық барысында да қолданылған. Бұл дәстүрдің негізгі шығу тарихы мен қоланылу мақсаты осы болса керек. Өйткені, орта ғасырлық түрік халықтарында айқас кезінде әскерді басқару үшін, оған дыбыстық белгілер беру үшін әскер құрамында керней, сырнай, дабыл, дауылпаз ойнайтын музыканттар тобы болған. Дауылпаз 18 ғасырға шейін Абылай ханның тұсында шайқас шеруінде пайдаланылып келген.

7) *Мөр-таңба*. Көне түріктер таңбаларын «*tamya*» деп атады, ол екі мағынаны білдірді. Біріншісі - «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөрі». Көне түрік тілінде аталмыш сөздің түп-төркіні **tap-* // **tab-* (семантикасы: бірдеменің ізі, қалдығы, із қалдыру - «таптау, табы, табандау») // > *tam-* (семантикасы: - «тамызу, күйдіру, белгі ен басу») > *tam+ya* > *tamyān* (*tamyān* / *tamyān+ġi* - семантикасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > *taŋba* («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген [11]. Көне моңғол тілінде *taba* > *tav* (табы), *tamaŋa* > *tamaŋa* > *tamga* (таңба) тұлғасында сақталынған. Көне түрік таңба-белгілердің бірнеше деңгейлері бар: онда Түрік Елінің ең жоғарғы билеушілері-қаған, йабғұ, шад, тегіндердің елтаңбасы, одан кейін - чұр, тархан, бек және т.б. билік тұлғаларының таңбалары, сонымен қатар ру, тайпа, одақтардың эмблемалары (бір таңба және оның бірнеше түрлері); жеке тұлғалық және аталық отбасының таңбалар (жеке тұлғалық, жылқы, малға салатын ен белгілері және т.б.). Жалпы, көне түрік дәуірінде таңбасыз бітіктастар мен ескерткіштері мүлдем кездеспейді, таңбалар міндетті түрде қашалынған. Таңба-көшпелілер әлемінде «әскери-саяси құрылымның ақпараттық түйіні», сан алуан этностардың әлеуметтік-қоғамдық қатынастырының ерекше белгісі.

Орта ғасырлық түрік халықтарының тарихына қатысты мәліметтерінде Рашид әд-Дин «Наймандардың хандары қадірлі, қуатты, олардың халқының саны көп, әскері де қуатты болды» деп жазды. Найман мемлекетінің хандары мұрагерлік жолмен сайланды. Белгілі тайпа билеушілері, батыр, қолбасшылары хан кеңесінің құрамына кірді. Хан ұлыс жасағының бас қолбасшысы болды. Ұлыста іс қағаздары жүргізіліп, хан жарлықтары хатқа түсіріліп, оған ханның төрт бұрышты алтын мөрі (таңба) басылған [12].

Тым әріге кетпей-ақ қазақтың кешегі тарихында «әкесі Әбілғазиз 1815 жылы дүние салған соң, Арынғазы хан болып сайланғанда, Жанкент қаласында Шекті, Шөмекей, Жағалбайлы, Төртқара, Жаппас руларының көсемдері оны ақ киізге отырғызып көтеріп, төбесінен алтын мен күміс теңгелер құйған. Ал, Бұқар әмірі Арынғазының таққа отыру құрметіне арнайы хандық мөр құйдырып, алтын оқалы шапан пен арғымақ ат тарту еткен» делінген. Ал Тәуке хан тұсындағы «Жеті жарғы» заңы бойынша мемлекеттің ішкі-сыртқы мәселесі бойынша өткізілетін жиынға қатысушы әр рудың өз таңбасы болғаны мәлім. Бұл таңбалар құрылтайда мемлекеттік рәміз дәрежесінде бекітілетін. Түрік тайпаларының экономикасының көзі мал шаруашылығы болғаны үшін, сонау үйсіндерден бастап малға таңба басу танымал болған. Бұл жәйт «Жеті жарғы» заңдарында да көрініс тапты. Заңға сай әр меншік иесі өз малдарына ен салуға міндетті болған.

8) *Тәж.* Биліктің бұл нышан түрі көбіне жоғарыда аты аталған тақпен қосарлана айтылады. Көне түрік халықтарында тәж дәстүрлі формасында айқындалмаған. Тәждің қолданылуы және деректерде кездесуі түрік халықтарының иран тектес мемлекеттермен жақын қарым-қатынас орнатқасын барып пайда болады. Осыған байланысты түріктерде «тәж кию» дәстүрі парсылармен мәдени әсерлесу нәтижесінде кеңінен тарала бастауы мүмкін. Ал жалпы түрік халықтарында оның ішінде қазақтарда да хандар мен оның әулетінен шыққан сұлтандардың ерекше зерлі бас киім(такия) қолданғандары белгілі. Тарихта Әмір Темір және оның ұрпақтары, Ұлы Салжұқ сұлтандары тәжді биліктің нышаны ретінде қолданған [13]. Кейінгі орта ғасырларда монғол империясының хандары да ерекше бас киім-тәж қолданған. Мысалы: Алтын Орда ханы Жәнібекті суреттеген тарихи-романдарда: «Жәнібектің басында, бір тайпы елдің қазынасына тұрарлық сом алтыннан істелген, гауһар тастармен зерленген атақты алтын тәжесі. Үстінде алтын зерлі, бұлғын жағалы қызыл кіреуке шапан. Белінде сом алтынмен қапталған жалпақ қыпшақи белбеу» делінген. Бұдан басқа жоғарыда аты аталған «Тарих-и Сефеви» еңбегінде де Мұхаммед Шайбанидің Қасым ханға жазған арыз(жоғары тұлғаға жазылатын «аризе») хатында: «Күн нұрындай жарқын жүзді, хан ибн хан Шыңғыс ханның *тәжесі мен тағының* мұрагері, Дешті Қыпшақ ханы Қасым ханға арыз хат» деген сөздер кездеседі [14]. Осы деректерден де «тәж» ұғымының соңғы орта ғасырларда қалыптасқан және қолданылған билік нышаны екенін байқауға болады.

9) *Байрақ.* Хандардың, әскербасыларының жеке байрақтары болған. Соғыста байрақты алып жүретін адамдарды «байрақшы», ал Қарахан мен Ұлы Салжұқ мемлекетінде оларға «алемдар» делінген [15]. Байрақшы, қолбасшының маңайында жүретін. Қолбасшы немесе хан, бұл байрақтармен әскерге түрлі белгілер беріп олардың қимылын басқарған. Қазақ тарихында байрақтың ерекше орны болып, атақты қазақ батырларының байрақтары кейінгі ұрпақтарына дейін жеткен. Байрақ-көне түрік әскери түсінігі бойынша хандықтың әскери лауазым, дәрежелік белгісі. Көне замандағы байрақтардан бізге сарматтардың айдаһар басты байрағы белгілі. Негізінде, байрақ аттың құйрық қылынан, мата баудан (лентадан) жасалады. Орта ғасырлық мемлекеттерде байрақтың түсі әртүрлі болып, мемлекеттің тәуелсіздігінің дәлелі(нышанын) іспеттес еді.

10) *Ту.* Көне түріктерде, кейін қазақтарда да ту болған. Ту-жауынгерлік рухты көтеретін, мемлекеттің күшін білдіретін рәміз. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найза сабының бас жағына тағылатын. Дегенмен кейінгі қазақтарда байрақ пен ту ұштасып, ұласып, бір ұғым болып кеткен. Үмбетей жыраудың «Бөрілі байрақ ұраным» деуі қазақта бөрілі байрақтың ту етіп көтерілгендігін көрсетеді. Ең көне ту жобамен б.з.д. 3000 жыл бұрын жасалған, ол Иран территориясында 1972 жылы табылған. Бұл 23×23 сантиметр, бүркіт, екі арыстан, үш әйел құдайы және өгіз бейнеленген металдан жасалған бұйым [16]. Тарихы ұқсас мемлекеттердің мемлекеттік нышандарын қарастырғанда, олардың көпшілігінде табынатын жануарлардың яғни, грифондар мен бүркіттің, ілбіс пен жолбарыстың немесе көшпелі түріктің сенімді серігі-жылқының нышандары бейнеленген. Бұл факт түрік халықтарының рухани және мәдени ұқсастығын білдіреді. Ғұндардың ақ жалаулары, түріктердің тулары көгілдір, жасыл, сары және тағы басқа түсті болған. Шыңғысханның жалауы үшбұрышты ақ түсті, аңшы сұңқар бейнеленген, ұлы жорықкердің түсін бейнелейді. Қазақстан территориясын 600 жылға жуық уақыт Шыңғысхан ұрпақтары билеген. Ақ орданың, Алтын орданың және қазақ хандары мен сұлтандарының да туының түстері ақ түсті болған. Мәселен, осы уақытқа дейін Абылайханның (XVIII ғасыр) ақ туы халық жадында сақталған. Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы еңбегінде «Абылай ақ бозға мініп, ақ ту көтерді. «Сен неге ақ ту көтердің?» - деген ешкім болмады. Ол ғұмырының соңына дейін өзі ақ ту көтеріп өтті»деп жазады. Орталық Азия билеушісі Әмір Темірдің жалауының түсі де түріктердің, хазарлар мен салжұқтардың жалауы секілді көгілдір-аспан түсті болған.

11) *Астана.* Көне түрік халқының түсінігінде астана немесе орда бір мемлекеттің сыртқы және ішкі саяси өміріндегі маңызды әрі қасиетті жер. Астана-саяси әкімшілік орталық қана емес, ұлттың рухты

айбындататын, ұлттық мақсат-мүддені айқындайтын киелі мекен болған. Ертеден көшпелі өмір салтын ұстанған халық үшін бір қала емес, бүткіл бір аймақтың астана дерлік маңызы болған. Орта Азиялық көне түріктерде «Өтікен немесе Үтікен» аймағын қасиетті, қастерлі деп, осы жерге ордасын тіккен қағандар ғана Орта Азияның нағыз билеушісі деп қабылданған [17]. Түрік халықтарының тарихында саяси-географиялық маңызы зор аймақтар болғаны анық. Осы кілт іспеттес аймақты кім билесе, сол нағыз саяси күшке ие болған. Мысалы: түрік мемлекеттерінің билеушілері Сыр бойындағы – Сығанақ пен Түркістан, Жетісудағы-Суяб пен Тараз т.б. сияқты ғасырлар бойы маңызын жоғалпаған жерлерді билеуге ұмтылған. Қазақтың алғашқы астанасы дегенімізде түрлі пікір-көзқарастың айтылуы ұлттық тарихтың қай кезден бастау алатындығының айқындалмауымен байланысты. Егер мемлекеттілік тарихын Қазақ хандығынан бастайтын болсақ, онда қазақтың алғашқы астанасы ретінде Сығанақ қаласын айтамыз. Десекте тарихшы-археолог М.Елеуов 1456-1457 жылдар аралығында Қазақ хандығының негізін салған Керей мен Жәнібек хандар Қозыбас өңірінде Шар деген қала салдырып, оны астана еткен деген болжам айтады. Бұл сын зерттеулер тарихтың қоржынын жаңа жаңалықтармен толтырады анық. Ал біз астана мәдениетінің қазақтардың арғы аталарынан бері болғанын нақты айта аламыз. Көне заманнан бері желі тартсақ, онда қазақтың алғашқы астанасы ретінде Сақ дәуіріндегі Яксарт немесе Ғұндардың орталығы болған Ордос, Чигунь шаһарлары, Түрік қағанаты тұсындағы Эргене-қон, Өтекин, Суяб, Қарахан дәуірінде Баласағұн, Тараз қалаларының астана ретінде абыройы аспандап, деректерде аттары қалған.

Қорыта айтқанда, тарихымызды талдап, жадымызды жаңартып жатқан осы тұста сөрелерде самсып, оқырманға телміріп тұратын санда бар, сапада ешкімді қызықтырмайтын еңбектер емес, әр қазақтың қолынан түспейтін, оқырманды баурайтын әрі сұлу, әрі шынайы тарих жазуды мақсат етсек дегім келеді. Ғылыми ізденістеріміз осы бағытта өрбісе, көп ұзамай-ақ осы арманымыздың шынық болары анық.

1 Аманжолов К., *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, - Алматы, - 1996.*

2 Оңдасынов Н.Д. *Арабша-қазақша түсіндірме сөздік, (қазақ тіліндегі араб сөздері), 1том, – Алматы: «Білім» 2010.*

3 Бартольд В.В., *Тюрки - двенацать лекций по истории турецких народов Средней Азии, - Алматы, 1998.*

4 Решат Генч, *Қарахандардың мемлекеттік құрылымы, - Ыстанбул, 1982.*

5 Өгел Б. *Ұлы Ғұн империясының тарихы, 1-т, - Анкара, 1981.*

6 Гумилев Л. *Көне түріктер. – Алматы, 1994.*

7 Оркун Н. *Көне Түркі жазулары, – Анкара, 1994; Ескі түрік жазба ескерткіштері туралы зерттеу. – Алматы, 1983.*

8 Решат Генч, *аты аталған еңбек, - 55-б.*

9 Кафесұлы И. *Түрік мәдениет тарихы, - Ыстанбул, 1996.*

10 Решат Генч, *аты аталған еңбек, - 112-б.*

11 Кафесұлы И. *Түрік мәдениет тарихы, - Ыстанбул, 1996.*

12 Көймен А. *Ұлы Салжұқ мемлекетінің тарихы, 3-т, - Анкара, 1993.*

13 Камбарбекова Г. *«В Иране найдены новые сведения о хане Касыме», <http://www.turkystan.kz/kz/articles/view/25430>*

14 Көймен А. *аты аталған еңбек, - 10-б.*

15 Решат Генч, *аты аталған еңбек, - 120-б.*

16 Решат Генч, *Қарахан мемлекеттік құрылымы, - Ыстанбул, 1982.*

17 Аманжолов К. *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, - Алматы, 1996.*

Резюме

Молдабаева Д. - Ph.D., ассист. проф., университета Сүлейман Демирель

Государственные символы правителей у тюркских государств в средние века

В данной статье рассматривается сложения и развития государственных символов у тюркских государств в средние века. Государственный символ-является атрибутом государственной власти правителя и государственности. Что выражает, силу государства тем самым олицетворяет его суверенитет и идентичность. Начиная, со средних веков до наших дней государственные атрибуты символизирует, не только независимость государства, но и независимость его правителя. В ходе работы мы попытались подчеркнуть важные моменты, связанные с развитием государственных символов. На сегодняшний день при изучении историю казахского народа с национальной точки зрения, главным обязанностью историков является быть и оставаться верным исторической правде.

Summary

Moldabaeva D. - Ph.D. assist. prof., University Syleyman Demirel

State symbols of rulers from the Turkic states in the Middle

The aim of the work is to discuss one of the main issues as Ruler and some symbols of ruling power of middle ages Turkic nations system of state formation and development. Symbols characterizing individuality of the state were the evidence and proof of that state nowadays, in addition symbols took leading and important place in recognition of ruler and political power. At different stages Ruler had special symbols indicating political independence, special procedure symbols indicating coming to power and throne, moreover were recognized by these symbols if it was necessary. Nowadays, responsibility that history as a science has is not easy due to national research of Kazakh nation's history in the Era of research and technology. Main duty of the historians today is to thoroughly analyze past of nation and being honest to historical truth.

УДК 930:929(574)

АҚ ОРДА ХАНДАРЫ ӘУЛЕТІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

М.Н. Ибрагимова – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, тарих пәнінің оқытушысы,

С.А. Нусупбаева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, тарих пәнінің оқытушысы,

Ж.К. Тойшыбекова – *ҚазМемҚызПУ, тарих пәнінің оқытушысы*

XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады.

Мақалада автор Қазақ хандығының құрылуы мен қазақ хандарының әулет шежіресінің тарихи маңыздылығын қарастырады. Қазақ хандығының құрылу Ақ Орда, Моғолстан сияқты мемлекеттердің даму тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан да Ақ Орда тарихын зерттемейінше қазақ хандары әулетінің шығу тарихын, олардың туыстық қатынастарын зерттеу мүмкін емес. Бүгінгі таңда қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы екі пікір қалыптасқан. Оның біріншісі қазақ хандары Жошының басқа ұлы Орда-Еженнен тарайды деген, екіншісі Жошының он үшінші ұлы Тоқа - Темірден тарайды деген пікір.

Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Автордың зерттеудегі мақсаты Қазақстан тарихын зерттеу үшін құнды деректеме болып табылатын хижра бойынша 815-816 жылдары (1412-1414 жж.) әмір Темірдің немересі Ескендірдің өтінуімен жазылған Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегінде Ұрұс ханды Орда-Еженнің ұрпақтарынан таратып көрсетуінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін делелдеу.

Түйін сөздер: дерек, пікір, Тоқа-Темір, Орда-Ежен, әулет, хан

Қазақстан тарихында өткен кезеңдерде үлкен маңызға ие болған ірі тарихи оқиғалардың бірі – Қазақ хандығының құрылуы.

Қазақ хандығының құрылуы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы, Шығыс Дешті Қыпшақтағы ертеден келе жатқан әлеуметтік-экономикалық және этно-саяси үрдістердің заңды жалғасы болып табылады. Оның құрылуында сол кездегі Қазақстан жеріндегі Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан секілді мемлекеттерде орын алған саяси жағдайлар тікелей әсерін тигізді. Сондықтан да ең алдымен біз Темір ұрпақтары шығармаларындағы мемлекетіміздің негізі болып саналатын Ақ Орда тарихына сонымен қатар Қазақ хандығының құрылуына тікелей қатысы бар Моғолстан мен Әбілқайыр хандықтарының тарихына қатысты мәліметтерді қарастыруымыз қажет.

Қазақ хандығының құрылуы мен «қазақ» атауы және қазақ халқының қалыптасу кезеңі қазақ хандығы құрылған кезеңнен бірнеше ғасыр бұрын болғандығы белгілі. Бұл мәселе XIX ғасыр ортасынан бері зерттеушілердің назарына ілініп, қарастырылып та жатыр. Қазақ хандығының құрылуының маңызы да айқындалды. Ендігі кезекте Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары бұл жайлы не сөйлейді екен. Негізінен Темірлік деректерде Қазақ хандығының құрылуы жайлы нақты мәліметтер жоқ.

«Қазақ хандығының құрылуын біз «қазақ» деген сөзден іздемеуіміз керек. Қазақ хандығы Керей мен Жәнібек сұлтандарының XV ғасырда Жетісу өңіріне көшіп келіп қоныстануынан бастап емес, Ақ Орда мемлекетінің құрылуынан басталады», - дейді т.ғ.к. К.А. Пищулина (өз сөзінде). Белгілі ғалым, академик М.Қ. Қозыбаева: «Ақ-Орда была в сущности Казахским государством», - дейді. Тарих ғылымдарының докторы М.Әбусейітова да Алтын Орда мен оның құлауы нәтижесінде пайда болған мемлекеттердің тарихын зерттемейінше қазақ хандарының әулетінің шығу тегі, олардың бір-бірімен туыскандық қатынасы жайлы мәселені шешу мүмкін еместігін айтады.

Қазақстанның ортағасырлық тарихы туралы нақты мәлімет беретін деректердің аздығынан біраз

мәселелер әлі де шешімін таппай келеді. Сондай мәселелердің бірі қазақ хандары әулетінің шығу тарихы. Бүгінгі күні қазақ хандары әулетінің шығу тегі жайлы екі пікір қалыптасқандығы белгілі. Оның біріншісі қазақ хандары Жошының он үшінші ұлы Тоқа-Темірден тарайды деген, екіншісі Жошының басқа ұлы Орда-Еженнен тарайды деген пікір. Мұндай қарама-қайшы пікірлердің қалыптасуы зерттеушілердің әр түрлі бір-біріне қарама-қарсы деректерді пайдалануында.

Қазақстан тарихын зерттеу үшін құнды деректеме болып табылатын хижра бойынша 815-816 жылдары (1412-1414 жж.) әмір Темірдің немересі Ескендірдің өтінуімен жазылған Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегінде қазақ хандарының әулетін қалыптастырған Ұрұс ханды Шымтайдың ұлы деп көрсетеді. Сонымен қатар осы екі ханның билік еткен тұстарынан нақты мәліметтер келтіреді. Шымтай Орда-Еженнің ұрпағы екендігі зерттеушілермен мақұлданған.

«XIV ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақ пен Алтын Орда тарихы бойынша азды-көпті толық және дәйекті мәлімет беретін жалғыз дереккөз – «Ескендірдің анонимі» («Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини») болып табылады. Алайда бұл мүлдем сенімсіз дереккөз, ол туралы ғылыми әдебиетте әлденеше рет айтылды да. Атап айтқанда, «Ескендірдің анонимінің» өз кезегінде «өзінің дереккөздеріне сыни көзбен қарамайтынына, әр текті мәліметтерді біріктіріп жіберетініне, нәтижесінде хронологияны шатастыратынына» назар аударылатын. Алайда, зерттеушілер осы мәтінді кеңінен пайдаланып келеді. Көп жағдайда олар осы дереккөзден өз тұжырымдарына сай келетін мәліметтерін еркінше бөліп алып, басқа дереккөздің деректеріне жүгінбейді, оларды алдын ала қате санап, кейде мұны ескертпейді де» [1, 134], - дейді белгілі шығыстанушы В.П. Юдин. Әрине В.П. Юдиннің бұл пікірін қолдауға болады. Бірақ мүлдем сенімсіз дереккөз ретінде деректер топтамасынан ысырып тастауға болмайтын секілді. Біз ол деректі өз зерттеуімізде пайдаланбас бұрын сыннан өткізуіміз қажет, кейбір мәліметтерінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін басқа деректермен салыстыру арқылы дәлелдеуіміз керек. Бүгінгі біздің зерттеуіміздің мақсаты да осында. Яғни Му'ин ад-Дин Натанзидің шығармасы бойынша Ұрұс ханды Орда-Еженнің ұрпақтарынан таратып көрсетуінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін дәлелдеу.

Му'ин ад-Дин Натанзи Ұрұс хан Шымтайдың ұлы, Шымтай Ерзеннің ұлы, Ерзен Сасы-Бұғаның ұлы, Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп көрсетеді [2, 129-130]. Бұл деректе Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп танылады. Ал Рашид ад-Дин және басқа да деректер бойынша Сасы-Бұға Баянның ұлы. Му'ин ад-Дин Натанзи шығармасындағы Ұрұс хан шежіресін Рашид ад-Дин мәліметтері бойынша жалғастырар болсақ, Ақ Ордада Сасы-Бұғаға дейін Орда (Орда-Ежен) – Сартақан (Сартақ) – Қуынжы (Қоңшы) – Байан билік еткен [2, 41-48]. Осы жерде Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан тараған деген пікір қалыптастыруға болады.

Енді сол қазақ хандары әулетінің шығу тегі жайлы келтірілген деректерді екі топқа бөліп қарастырып көрелік. Біріншісі қазақ хандарының әулетін қалыптастырған Ұрұс хан Тоқа-Темірден таратып көрсеткен деректер тобы:

1. «Шаджара-йи турк», Хива ханы Әбілғазының (1603-1664) шығармасы.
2. «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Нусрат-наме»); шамамен 1504 жылы Орта Азияда жазылған.
3. «Муизз ал-ансаб»; Темір әулетінің ұрпағы Шахрухтың бұйрығымен құрастырылған 829/1426 жылғы белгісіз автор шығармасы.

4. XVI ғасыр авторы Өтеміс Қажының «Шыңғыснамесі».

5. XVII ғасыр тарихшысы Махмуд ибн Валидің «Бахр-ал-асрар» шығармасы.

Екіншісі Ұрұс ханды Орда-Еженнің тікелей ұрпағы ретінде көрсететін деректер тобы:

1. «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» немесе «Ескендір анонимі»; 816/1413-1414 жылғы әмір Темір ұрпақтарының тарихшысы Му'ин ад-Дин Натанзидің шығармасы.

2. «Нусах-и джаханара» - 972/1564-1565 жылы жазылған әл-Гафари шығармасы.

3. «Тарих-и Хайдари» - жалпы тарих, 1611 мен 1619 жылдар аралығында Хайдар ибн Әлі Хұсайн Разимен жазылған.

4. XVII ғасырдағы османдық тарихшы Мунаджжим-башидің «Джами ад-дувал» шығармасы.

Бірінші деректер тобына сүйене отырып Ұрұс ханды Тоқа-Темірден тарататын зерттеушілердің пікірлеріне тоқталып өтелік. Оның бірі белгілі шығыстанушы В.П. Юдин «Шыңғыснамеге» сүйене отырып Ұрұс ханның Тоқа-Темірдің ұрпағы екенін дәлелдеп көрсетеді. Оның шежіресі «Жошы ұрпағының генеалогиясы» бойынша былай: Жошы, одан Тоқа-Темір, одан Үз-Темір, одан Қожа, одан Бадық, одан Ұрұс хан. Шайбан ұрпақтарын жақтаушы «Шыңғыс-наме» және басқа дереккөздер де Ұрұс ханның Тоқтамыс ханның, Темір-Құтлық ханның, олардың ата-бабалары мен ұрпақтарының осы мәселесіне, яғни шыққан тегіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені бұлардың бәрі Тоқа-Темірдің ұрпағы болатын. Тоқа-Темірдің ұрпағы, негізінен, XV және одан кейінгі ғасырларда Шайбан ұрпақтарының Алтын Ордадағы және Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік үшін күрестегі бірден-бір қарсыластары болды. Сондықтан «Шыңғыс-

наменің» Ұрұс хан мен Тұғлық-Темірдің (Тұғлық-Темірдің Тоқа-Темірдің ұрпағы екеніне шек келтіруге болмайды) шыққан тектерінің бірлігі жөніндегі дерегі Ұрұс ханның және қазақ хандарының Тоқа-Темірден тарайтынын қосымша және нақты дәлелдейтін дерек болып есептеледі» [1, 121] - дейді.

Шығыстанушы М.Әбусейітова Хива ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» мен Махмуд ибн Валидің «Бахр ал асрар» шығармаларына сүйене отырып В.П. Юдиннің пікірін толықтай қуаттай түседі. Әбілғазы өз шежіресінде былай дейді: «Шыңғыс хан – Жошы хан – Тоқай Темір - Өз Темір – Хожа Бадакұл ұлған – Орыс хан – Құйыршық хан – Барақ хан - Әбусағит (лақабы Жәнібек хан). Оның тоғыз ұлы бар еді: Ираншы, Махмұт Қасымке, Мұхаммед хан. Шибанимен соғысып, Мұхаммед ханның шәйіт болғанын айттық. Одан соң Етік, Жаныш, Қанбар, Тыныш, Өсік, Жәуік» [3, 188]. М.Әбусейітованың көзқарасы бойынша Әбілғазы Шыңғыс ханның ұрпағы болғандықтан өзінің шежіресін анық білген болуы мүмкін. Сондықтан оның мәліметтері басқа деректерге қарағанда анағұрлым дәлірек [4, 77].

Кезінде Ш.Уәлиханов та Әбілғазы шежіресіне сүйене отырып Ұрұс ханды Тоқай-Темірден таратып көрсеткен [5, 162]. Осы жазылымдардың әсерімен Қожа Ахмет Яссауи мазарына қойылған хандар тақтасында қазақ хандарын «Тоқа-Темір әулетінен» таратып жазған [6, 228].

«Бұл мәселе баяғыда ақ талас арқауы болудан қалған»-деген В.П. Юдин пікірі ақталмады. Өйткені «дәстүр бойынша Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан шыққан деп саналғанымен» [7, 328-329] әлі күнге дейін зерттеушілер нақты бір пікірге тоқталған жоқ.

Т.ғ.д. З. Қинаятұлы «қазақ хандарының атасы Ұрұс хан – Орда-Ежен әулетінен делінетін екінші бағытты» [6, 173] жақтайды. Ол Орда-Еженнің әулет шежіресі жайлы жүйелі мағлұмат беретін еңбек негізінде Рашид ад-диннің қолданысында болған және қазақтың ортағасырлық тарихнамалық айналымына Т.Сұлтанов алғаш енгізген «Муизз ал-ансаб» болып табылатындығын атап көрсетеді. З.Қинаятұлы П.Савельевтің, Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовскийлердің «Золотая Орда и ее падение» атты еңбегінде келтірілген кестесіне сүйене отырып Ұрұс хан Сасы-Бұғадан тарайды деп шешім қабылдайды. «Қазақ мемлекетінің бастауында Ұрұс хан, оның ұрпақтары тұрғандығы – ғылымда мойындалған шындық. Сондықтан да Ақ Орда – Қазақ мемлекетінің бастауы, ал Ұрұс хан қазақ хандарының атасы деп танылады» [6, 227].

Осы орайда З.Қинаятұлы жоғарыда келтірілген екінші деректер топтамасын монғолдық төл тарихи шежірелерінің бірі «Чингис хааны язгуур Торлийн цадигууд» (Шыңғыс ханның ата шежіресі) дерегімен толықтыра түседі. Шежіренің (цадиг) №5 кестесінде Жошы әулетінің Ақ Ордалық хандар кестесін Шыңғыс хан – Жошы – Ордана – Кали (Кули) – Буян (Баян) – Сасы-Бұға – Абисан (Ерзен) – Шымтай – Ұрұс хан деп Ұрұс ханды Орда-Еженнің тоғызыншы ұрпағы деп таниды. Монғол шежірелерінде Орда-Ежен ұрпақтары Ұрұс ханнан бастап «Шығыс қыпшақ хандары» деп аталады [6, 230].

Сонымен қатар Қ.Өскенбай М.Тынышпаевтың көзқарасы бойынша қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы мәселенің тарихнамасын зерттейді. «Ол (М.Тынышпаев) отандық тарих ғылымында алғаш рет қазақ хандары Тоқа-Темірден тарады деген пікірді сынады, батыс тарихнамасындағы қазақ хандар династиясын қалыптастырған Ұрұс хан Жошының ұлы Орда-Еженнен тарады деген жорамалдың дұрыстығын дәлелдеді...

...Му'ин ад-Дин Натанзидың және басқа деректердің хабарлары М.Тынышпаевтың Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деген көзқарастың шындыққа неғұрлым жақын екендігін дәлелдейді» [8, 121], - дейді автор.

Басқа да бірқатар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеушілер [9] қазақ хандары әулетінің негізін қалаушы Ұрұс хан Орда-Ежен ұрпағы екендігіне тоқталады.

Алайда К.А. Пишулина «Ұрұс хан мен оның ұрпақтарының Жошы тармағындағы Тоқа-Темірден тарайтындығының немесе олардың Орда-Еженмен байланысты болуының принципті маңызы жоқ. Олардың екеуі де дәстүр бойынша Ақ Орданың дәрежесі тең билеушілері деп саналған, өйткені Тоқа-Темір ағалары Орданың ұлысында үлес берілген және бәрі бірігіп Жошы иеліктері мен әскерінің сол жақ қанатын құрған ағайынды төртеудің (Удурмен, Шингкуммен және Шинкурмен бірге) ішінде болған» [7, 328-329] - дейді. Дегенмен бәрібір шындықтың бетін ашып, бәрін анықтап алған артық болмайды. Сондықтан Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпағы деген бір пікірге тоқталған жөн болар.

Сонымен, зерттеуіміздің арқауы болып табылатын Темір ұрпақтарының тарихшысы Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» шығармасындағы мәліметтерге сүйене отырып Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деген пікірді толықтай қолдаймыз және осылай нақты бекітілу керек деп ойлаймыз.

1 Юдин В.П. XIV ғасырдағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеріне және Тоқа-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне өтуі // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I том. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005.

2 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. - М.-Л., 1941, т. II.

3 HISTOIRE DES MOGOLS ET DES TATARES. ABOUL-GHZI BEHADOUR KHAN. Tome II. Traduction. St. PETERSBOURG. 1874.

4 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. - Алматы, 1998.

5 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. / Валиханов Ч.Ч. ССПТ. Т. II. - 415 с.

6 Қынаятұлы Зардыхан. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. - Астана: «Елорда», - 2004.

7 Пищулина К.А. Жәнібек пен Керей / Қазақстан тарихы. Бес томдық. - А., 1997.

8 Ускенбай К.М. Тынышпаев о некоторых спорных вопросах казахского средневековья и современная историография // Отан тарихы, 2000, - №1-2.

9 Исин А.И. Трактровка политической истории Кок-Орды // Вестник Университета «Семей». 1997, - №1 - С. 102-103; Ибрагимов С.К. Новые материалы по истории Казахстана XV-XVI вв. // История СССР. 1960, № 4. - С. 154; Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак Орды / Казахстан в эпоху феодализма (проблема этнополитической истории). - А., 1981. - С.81, 85; Султанов Т.И. Правители первого казахского государства (1470-1718). - С. 23-24; Пищулина К.А. Главы в кн.: История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. - А., 1997. С. 115-116, 320.

Резюме

Ибрагимова М.Н. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, ibragimova.meruert@mail.ru

Нусупбаева С.А. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, n.salta_82@mail.ru

Тойшубекова Ж.К. – Казахский Государственный Женский Педагогический Университет, преподаватель по истории, zhulduz_agz@mail.ru

Некоторые проблемы происхождения генеалогии ханов Ак Орды

Изучение истории Казахстана XIV-XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

В этой статье автор рассматривает историческое значение образования Казахского ханства и генеалогии казахских ханов. Образование Казахского ханства было подготовлено всей предшествующей историей развития таких государств, как Ак Орда и Моголистан. Поэтому вопрос о происхождении династии казахских ханов, о родственных отношениях между ними невозможно решить без изучения истории Ак Орды. В настоящее время существуют две точки зрения на происхождение династии казахских ханов. Одни исследователи считают, что последние происходят из дома Орда-Эджена, другие считают, что они являются потомками Тука-Тимура, тринадцатого сына Джучи.

Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Цель статьи – доказать, что Урус хан является потомком Орда-Эджена согласно ценному источнику Му'ин ад-Дин Натанзи «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» от 815-816 г.х., который был написан по просьбе Ескендира, внука Тамирлана.

Ключевые слова: источник, точка зрения, Тука-Тимур, Орда-Эджен, династия, хан

Summary

Ibragimova M.N. – al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of history, ibragimova.meruert@mail.ru

Nusupbaeva S.A. – al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of history, n.salta_82@mail.ru

Toyshubekova Z.K. – Kazakh State Women's Teacher Training University, teachers of history, zhulduz_agz@mail.ru

Some issues of genealogy of Ak-Orda's Khans

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

In this article the author examines historical importance of formation of Kazakh khans and the origine of Kazakh khans. The formation of Kazakh khans was prepared by all preceding history of development of states such as Ak-Orda and Mogylistan. And so why it's impossible to decide the question of formation of Kazakh khans dynasties without studying history of Ak-Orda. At the present there are two points of view about the origin of Kazakh khans dynasties. One of the investigators think that the last one had origine from the house of Orda-Edjen, others think that they are posterities of Tuk-Timur, Dzhuchy's thirteenth son.

Comparing various historical sources, the author of article analyzes the points of view of famous researchers on this problem. Article purpose – to prove that Urus Khan is the descendant Orda-Edzhena according to a valuable source Mu'in ad-Din of Natanzi "Muntakhab at-tavarikh-and Mu'ini" from 815-816 h., which was written at the request of Eskendir, the grandson Tamirlan.

Keywords: source, points of view, Tuk-Timur, Orda-Edjen, dynasties, khan

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

УДК 94(574)(035.3)

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

А.М. Абдилдабекова – к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби

В статье уделено внимание преподаванию истории Казахстана, необходимости применения новых методик. Современный этап развития исторического образования требует разработки основных принципов образовательного процесса, углубляющих знания по историческому прошлому своего государства и должно соответствовать современным технологиям. Преподаватели истории должны максимально способствовать повышению познавательной активности и самостоятельности молодого поколения. В учебном процессе необходимо использовать возможности интернет-технологий.

Ключевые слова: интерактивность, историческое самосознание, методика, национальное самосознание, интернет-ресурсы

Развитие системы исторического образования в нашей стране открывает новые горизонты, для применения методик, основанных на информационных и педагогических технологиях, отражающие приоритетную цель исторического образования, направленную в первую очередь на формирование национального самосознания. Исследователи определяют «национальное самосознание» как осознание людьми своей принадлежности к определенной социально-этнической общности и ее положения в системе общественных отношений. Данное понятие неразрывно связано с понятием «историческое самосознание» - осознание индивидом своей принадлежности к определенной этнокультурной общности, своей связи с его прошлым и настоящим историческим развитием. Чтобы оценить исторические события объективно, человек должен обладать достаточным уровнем развития исторического самосознания. И с этой точки зрения, базовой основой в преподавании истории должна стать ориентация на целостный всесторонний анализ исторической действительности, в центре которой стоит человек, все многообразие его проявлений и интересов. Именно историческое познание становится признаком культуры личности и общества. Внедрение в учебный процесс новых подходов преподавания позволит учащимся, понимать историческую связь явлений современного мира, критически анализировать историко-социальную информацию, определять собственную позицию по отношению к окружающей реальности, иметь целостное представление о месте Казахстана во всемирно-историческом процессе.

Необходимость знания истории своей страны, выражена в разработке специальной программы исторических исследований под названием «Народ в потоке истории» [1]. Одним из приоритетных направлений этой программы было расширение горизонтов национальной истории казахов, формирование нового исторического мировоззрения нации. Реализация данной программы вносит большой вклад в формирование национального исторического сознания молодежи Казахстана.

Национально-историческое сознание – основополагающий фактор, обеспечивающий самосохранение народа. При его отсутствии народ останется не только без прошлого, без своих исторических корней, но и без будущего. Это давно проверенная истина. Менталитет казахского народа складывался на протяжении веков и сохранил свои духовно-нравственные принципы. Ориентирами для современной молодежи нашей страны должны стать - честность, справедливость, долг, порядочность, ответственность, честь, совесть, достоинство, гуманизм, бескорыстие, трудолюбие, уважение к старшим. С этой точки зрения, дисциплины по истории Казахстана создают основу для нравственного воспитания. Необходимо наиболее полно реализовать их, постоянно заострять внимание студенческой молодежи на духовно-нравственных аспектах тех или иных исторических событий, учить студентов анализировать, проводить аналогии с сегодняшним днём. Воспитать нравственного человека - сложнейшая задача, но она достижима, если за её реализацию возьмутся родители, преподаватели, педагоги дополнительного образования. Развитие национального самосознания как структурного элемента в системе общественного сознания – это сложный, длительный, противоречивый процесс. Нравственное воспитание является стержнем гуманитарного образования, и история занимает основополагающее место в системе духовного воспитания личности. Знакомство с историческим наследием и умение учиться у своих предков, черпая нравственный опыт народов или отдельных личностей, применяя его к собственной жизни, является составной частью

нравственной культуры человека, которую необходимо развивать в ученике. В современных условиях учащиеся столкнулись с потоком исторической информации, в которой часто теряется самое главное ценностное содержание изучаемого факта.

С помощью исторических знаний человек самоидентифицируется в окружающем мире и интегрирует себя в этот мир. Преподавание истории опирается в нашем государстве на давние традиции, и в современных условиях всеобщего образования возникает необходимость обеспечить каждому учащемуся успешное овладение учебной программой курса по истории, с учетом расширяющихся информационно-коммуникационных возможностей. Это достигается совершенствованием методики преподавания, максимальным использованием мыслительных возможностей учащихся, активизацией их самостоятельного, творческого мышления. Находясь в курсе современных событий, преподаватель должен сознавать, что осмысление истории прошлого позволяет создать целостную систему исторического процесса. Задача преподавателя постоянно поддерживать высокий уровень собственной информационной культуры и проводить масштабную работу по формированию информационной компетентности учащихся, поскольку воздействие исторической информации на подрастающее поколение и является неотъемлемой частью формирования исторического сознания [2]. Прочными являются те знания, которые добыты собственным трудом, с приложением мыслительных усилий, а также полученные от преподавателя. Активный самостоятельный творческий поиск позволяет учащемуся, поверить в свои силы, научиться преодолевать трудности, воспитать в себе исследовательские навыки. Учитывая, что с каждым днем увеличивается познавательная самостоятельность учащихся, мы ставим перед собой задачу расширить роль преподавателя и сделать его не только носителем знаний, но и руководителем, инициатором самостоятельной творческой работы студента. Сегодня преподаватель должен быть проводником в просторах разнообразной информации, способствуя самостоятельной выработке у студента критериев и способов ориентации, поиске рационального в информативном потоке. Так, например, на факультете истории, археологии и этнологии КазНУ имени аль-Фараби, с учетом современных условий развития образовательной системы преподавание сочетает в себе традиционную – директивную и современную – инновационную интерактивную модель обучения. Интерактивная модель ориентирована на необходимость достижения понимания передаваемой информации. Данный процесс передачи информации построен на принципе взаимодействия преподавателя и студента. Он предполагает большую активность обучаемого, его творческое переосмысление полученных сведений. Основные критерии интерактивной модели обучения лежат в возможности неформальной дискуссии и свободного изложения материала. На лекциях и семинарах высоко оценивается инициатива студента, с учетом интересов обучаемого. В связи с этим перед профессорско-преподавательским составом стоит задача использования таких приемов и методов обучения, которые бы были нацелены на активацию творческого потенциала студента, его желания обучаться, быть вовлеченным в процесс обучения. В этом контексте решается задача формирования личности гражданина Республики Казахстан и его ценностных ориентаций. Не так давно в казахстанском обществе поднимался вопрос о дублировании школьного курса истории Казахстана в высших учебных заведениях. Поднимался даже вопрос об исключении данной дисциплины из вузовской программы. Это нельзя было допустить, так как все понимают, что история страны, история народа – основа национально-исторического сознания. При работе со студентами, мы обращаем внимание, что мировоззрение человека расширяет свои горизонты с обретением новых знаний и углублением уже имеющихся. И как мы уже отметили, знание исторических фактов, без понимания причинно-следственных связей теряет свою глубину. Освоение истории во всём её многообразии и отражение её ценностей в сознании молодого поколения, есть основа самоидентификации человека.

С началом XXI века человечество вошло в новую стадию своего развития - ученые и политики, преподаватели все чаще говорят о наступлении информационной эры. Конечно же, современную жизнь довольно трудно представить без использования информационных технологий. Стремительно развивающаяся научно-техническая революция стала основой глобального процесса информатизации всех сфер жизни общества, в том числе и исторического образования. В связи с этим профессиональная деятельность преподавателя претерпела значительные изменения. В современных условиях перед преподавателями истории, формирующими историческое сознание своих учащихся, выдвигается сложная задача: в условиях информационно насыщенной среды постоянно повышать свой собственный уровень информационной компетенции, знать основные каналы передачи информации, понимать, что Интернет отражает практически все процессы, происходящие в современном обществе.

Для отечественной исторической науки интернет - исследования - явление новое. Однако активный процесс вовлечения классических форм консервации исторического знания в процесс информатизации,

актуализируют постановку вопроса исследования Internet как инновационного спектра и направления деятельности современного историка-исследователя, овладение новым инструментарием источниковедческих исследований. Одним из механизмов успешной интеграции республики в мировое сообщество является развитие информационных технологий и достижение высокого уровня его использования населением. Именно этим задачам способствовало создание и функционирование информационно-образовательных сайтов, отражающих историю Казахстана. Разработанные учебно-методические комплексы, построенные на инновационных технологиях обучения, показали успешность использования различных видов информационных ресурсов. Появление официальных веб-сайтов архивных учреждений нашей республики – это важный шаг к формированию информационной открытости и обеспечению широкого доступа к информационным ресурсам архивных учреждений (www.kazarchives.kz). Данный ресурс освещает деятельность государственного архивного учреждения по сбору, хранению и обеспечению сохранности и использования в научных и практических целях документов Национального архивного фонда, который является частью историко-культурного наследия. Студенты могут просматривать архивные материалы, что способствует их объективному восприятию исторической действительности. Отличительной особенностью политики web-ресурса Института истории и этнологии (www.iie.unesco.kz) является ориентация на полнотекстовую публикацию научных работ, уникальных исторических документов и материалов. В рамках данного Проекта предполагается помимо научно-познавательного материала внедрять информацию о новейших методических разработках преподавания истории Казахстана. Приоритетной задачей работы информационно-образовательного веб-портала e-history.kz, является популяризация научно-исторических знаний, внедрение его результатов в научно-образовательный процесс [3]. При отборе информации для размещения на сайте «TarihiBilim», созданной на базе факультета истории, археологии и этнологии КазНУ имени аль-Фараби основной акцент делался на методы обучения истории по степени самостоятельности познавательной деятельности: объяснительно-иллюстративный, репродуктивный, проблемного изложения, исследовательский. В материалах, размещенных на сайте «TarihiBilim», подчеркивается, что в образовательной среде формирование национального исторического сознания должно строиться на идее нашего приоритета в динамичном развитии государства, на роли исторического и культурного наследия казахстанского общества, на укоренении в сознании и делах студенчества инновационного начала. Мы должны стремиться к разработке и внедрению образовательных проектов с вовлечением в этот процесс студентов, магистрантов, молодых ученых на паритетных началах.

В процессе реализации этих методик преподавания решается главная задача вовлеченности студента в процесс обучения посредством его мыслительной деятельности и практического, деятельностного участия в ходе занятия. Историческое сознание молодежи формируется через историческое образование, которое требует обновления методического, учебного инструментария, междисциплинарного синтеза в исторической науке и образовании, внедрения новых методик в образовательный процесс.

1 Народ в потоке истории // Казахстанская правда. 2013, 6 июнь.

2 Мынбаева А., Садуакасова З. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 224 с.

3 Алимгазинов К.Ш. Инновационные методики обучения // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Преподавание отечественной истории: проблемы и перспективы». – Алматы, 2004. – С. 224-231.

Түйін

Абдилдабекова А.М.- т.ғ.к., доцент әл – Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақстан тарихын оқытуда тиімділікті арттыру

Мақалада Қазақстан тарихын оқытудың жаңа әдістерінің жетістіктері қарастырылған. Қазіргі заманғы сұранысқа сәйкес тарихи білімнің дамуы, өз елі туралы білімнің қалыптасуымен қатар жүреді. Тарихи білімді жеткізу технологияларын қолдану танымдық, шығармашылық және тұлғалық қабілеттерді құзыртеттілікке бағыттайды. Оқу үдерісіндегі интернет-технология мүмкіндіктері оқу үдерісінің айырылмас тетігіне айналды.

Түйін сөздер: интерактивті, тарихи сана, методика, ұлттық таным, интернет-ресурстар

Summary

Abdildabekova A.M. - Ph.D., associate professor of Kazakh National University named after Al-Farabi

Improving the efficiency of teaching the history of Kazakhstan

In the article attention is paid to teaching the history of Kazakhstan, the need for new methods. The current stage of the development of history education requires the development of the basic principles of the educational process, deepen knowledge on the historical past of the state and must comply with modern technologies. History teachers should maximize enhance the cognitive activity and independence of the younger generation. In the educational process necessary to harness the power of Internet technology.

Keywords: interactivity, historical consciousness, methodology, national identity, webresources

SCIENTIFIC RESEARCHERS THE ISSUE OF INNOVATION MANAGEMENT IN THE EDUCATION AND METHODOLOGICAL WORK OF THE UNIVERSITY

Zh.E. Zhappasov – *c.h.s., associate Professor, al-Farabi Kazakh National University,*

N.A. Asanov – *D.p.s., professor, al-Farabi Kazakh National University,*

M.N. Ibragimova – *teachers of history, al-Farabi Kazakh National University*

The authors of the article have considered effective ways of managing innovation in teaching of higher education institutions. The technologies of managing innovations in teaching of higher education institutions provide systematic management process. Therefore, the effective use of technologies of managing innovations provides the theoretical model of managing innovations to the practical implementation of the model. The authors of the article have given the separate description and analysis to a series of traditional and innovative technologies for the managing innovations in teaching of higher education institutions. Each technology finds its correct function owing to giving the separate description and analysis to a series of traditional and innovative technologies for the managing innovations in teaching of higher education institutions. According to these two views on the analysis to a series of innovative technologies, the traditional technologies are fundamental despite the development of culture of managing innovations in teaching. The authors have deeply analyzed the problems on the practical use of innovative technologies on the basis of the results of scientific research and have identified technologies' correct functions.

Keywords: innovation, technology, practice, higher education institution, methodology

The process of managing innovations in teaching process at Higher educational system is a clear phenomenon in practice. That process has deep history. Because, in the world higher education institutions are associated with the use of innovations in the development of the education system.

Using and managing innovations at the level of historical development higher education institutions can not only be practical process. Because the innovations in the education system of higher education institutions have often only a scientific conclusion. In other words, we think the process of managing innovations in teaching process at Higher education system is the scientific study with methodological apparatus.

The systematic and scientific analysis of teaching methodological work is carried out all over the world. Nowadays there are comprehensive conclusions in this aspect. Among them, there is a huge fund of Kazakhstani scientists. The works of N.A. Assanov, Ş.T. Taubayeva, A.K. Mynbayeva, S.S. Hassenov. E.Sh. Kozybayev have made a great contribution to the scientific studying teaching methodological process.

Based on the practice of the world, the Ministry of Education and Science has presented the main socio-economic demands in the education system as the content of regulatory system for educational work of higher education. The Ministry of Education and Science has aimed at organization and harmonization of methodological process at Higher education system.

The Kazakhstani Science has divided into several areas at studying teaching methodological process: the structural organization of teaching methodological process; the formation of active learning technologies; providing with educational materials the educational process; management of teaching methodological process; the implementation of the objectives of teaching, developing and upbringing in the educational process; to improve the competence of teachers, etc. Despite this, the multidisciplinary research combines a common goal. The main purpose of the educational work is to provide high-quality education. To ensure the quality of the teaching work is the main issue in this context. Because the criteria for the quality of the teaching is changing phenomenon. It changes according to development of the society.

Besides the main task of educational work is to educate. That's why Kazakhstani scientists have identified scientifically that traditional teaching has ineffectiveness. The traditional teaching inefficiency has identified in most cases. Among them: a change in the requirements for the competence of the specialist; a change of the culture of the students; a change of public relations; changing purpose of education, etc. The first step of Kazakhstani scientists in the research is using the word "innovation" in educational work.

"Innovation" is translated from the Latin term (new) - a new entry in the etymological meaning. Innovation is the introduction of this new trend. Its new innovation is the phenomenon of new content, new technology, new method, new process [1].

Kazakhstani scientists for the first time began to pay attention to the term "Innovation" in 2005. Nemerebai Nurakhmetov has given the first reference to the term "Innovation". He has presented reference that "Innovation, innovation process" is the news which is created, used, developed at educational institutions". Since then the issue

of innovation has been comprehensively analyzed in all the socio-economic fields of Kazakhstan. This issue has been studied by N.A. Assanov, A.K. Mynbayeva, N.R. Yussufbekova, Ш.Т. Taubayeva, S.N. Laktionova, Z.M. Sadvakassova, G.D. Urastayeva.

N.A. Assanov has studied innovation as the aspect of the management of educational process. According to his conclusions, innovation is the new technology that managing educational process [2].

A.K. Mynbayeva, Z.M. Sadvakassova have studied new technologies of teaching innovation in their work "Innovative methods of teaching". They have introduced "innovation" as a novelty and the process realizing the novelty in practice and as a goal-oriented process [1].

N.R. Yussufbekova has paid a lot of attention to educational innovation. According to her opinion, the pedagogical innovation is the study constructing pedagogical novelties, assessing and managing teaching community, the practical implementation [3]. That's why, the term "innovation" has been studied as a scientific issue. The scientific study of managing innovations in teaching methodological process at Higher education system is current. As shown above, the problem is that innovations haven't given qualitative results. Scientists haven't carried out systematic, direct, specific studies on teaching innovation management systems at institutions of higher education. They have researched only specific direction of teaching innovation management systems at institutions of higher education and haven't analyzed fully.

One of them is V.M. Polonsky's scientific findings. V.M. Polonsky considered that the previous instruments, rules shouldn't be lost at educational innovation management operation. According to his statements, innovation is a sequence of historical experience. As well he considers that the current position has been laid on previous practice. For instance, the principle of natural spectacle and demonstration; humanist pedagogy; principle of personality; Pedagogic of partnership and etc [4].

A.I. Uman has continued V.M. Polonski's study on the management of educational innovation. According to his statements, today there are major changes in general learning and in the work of teaching of the institutions of higher education. The reason for that is based on the innovative processes in education, a change from the traditional to innovative way of teaching. This trend has broken down the difference between pedagogical theory and pedagogical practice. Current innovation process is a continuation of a long tradition of innovative processes and teaching didactics. The new content of didactics has been already developed, it is synthesis of didactic theory and didactic technologies. In this case, A.I. Uman considers that didactic categories' significance shouldn't be maintained in the management of innovations in teaching process. Because it believes that didactic categories are focused on the development of innovation process. One of the most important didactic categories is the purpose of teaching. A.I. Uman consecutively believes that it is necessary to enter the previous didactic categories the management of innovations in teaching process of current institutions of higher education [5]. E.A. Novikova has presented her scientific statements regarding the issue of management of innovations in teaching process of current institutions of higher education. In her opinion, during the development of innovative technologies the following requirements must be taken into account: dialogue, working creative ability, designed to the development of student's individuality, students' making their own decisions and giving opportunity for creativity.

G.S. Gavreeva shows the importance of social and psychological support to innovation creativity at teaching in higher education institutions. According to her statements, the most important demand for innovation creativity of institutions of higher education are intellectual potential, critical thinking, research. But a lot of research which conducted at intellectual circles shows that most teachers use only 50-70 per cent of creativity. The lack of social and psychological support causes that situation. Therefore, the importance of the work is the social and psychological support to innovation creativity of teaching [6].

S.D. Reznick in his book «Management of Higher Education Institution» presents as a key aspect of innovation management system to prepare systematically teaching documents organizing educational process. The preparation educational documents associated with the teaching complex. According to the scientist, the educational system is how well thought-out, so the quality of the educational process management system is formed. S.D. Reznick states that the basic scientific work in educational innovation management is to formulate educational preparation of documents [7].

A.K. Mynbayeva has conducted scientific research on the aspect of innovative teaching methodology system of managing innovations in teaching process at higher education system. In her book «Innovative methods of education» she considers the problems of innovation teaching. She shows pedagogy methodological platforms as the basis of educational innovations. In this case, the whole idea of A.K. Mynbayeva that Pedagogy methodological platforms in general contributes to the systematization of the development of innovative processes, that is the priority of the importance of methodological approaches to the management of innovation. A.K. Mynbayeva has given analysis to the following in the educational process:

System platform consists of two main elements: a static system and dynamic system. Static system shows the order of the components and the connection of each other. Dynamic system is functional and consists of the input and output components. We can call «educational system» category as the application of the system of pedagogical science. Pedagogical system is the system which united for for the purpose of development of the person and has ties between the various components. Pedagogical system of four main components can be distinguished: the teacher and the student, educational content, material and technical base. If each component in the system works pedagogical system becomes a process. Educational process is the system that has its components and elements. We can observe the universal elements in educational components of educational process. They are: goal; task; content; methods; tools; forms; control; success. The scientific study of managing innovations in teaching process at Higher education system has been researched in all aspects.

1 Мунбайева А.К., Садвакассова З.М. *Innovative methods of education*. - Алматы: IPVolkova, 2009. – 341 p.

2 Assanov N.A., Vyshensky V.V. *Scientific and methodical bases of planning and organization of educational process in higher educational institutions for correspondence learning: for High School teachers*. KazNU.: Kazakh University, 2004. - 32 p.

3 Yussufbekova N.R. *Generalbases of Pedagogical innovations. The experience of the development of innovative processes in education*. - М., 1991. – 91 p.

4 Polonsky V.M. *Innovative training // Innovations in Education*. - М., No. 2, 2007. - 4-5 p.

5 Uman A.I. *Theory of teaching: from one to triune didactics // Innovations in education*. - М., 4, 200 g., - 4-11 p.

6 Gavreeva G.S. *Socio-psychological conditions of creativity // Innovations in education*. - М., 4, 200 g. - 93-108 s.

7 Reznick S.D. *Management of Higher Education Institution*. – М.: Infra-M, 2013. – 610 p.

Түйін

Жаппасов Ж.Е. – т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, e-mail: Zhappasov-74@mail.ru,

Асанов Н.А. – п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, e-mail: asanov1950@mail.ru,

Ибрагимова М.Н. – оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, e-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

Инновациялық басқарудың ғылымдағы зерттелу мәселесі

Мақалада авторлар жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды тиімді басқарудың жолдарын қарастырған. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару технологиялары жүйелі басқару үрдісін жүргізуді қамтамасыз етеді. Сол себепті, инновацияларды басқару технологияларын тиімді қолдану инновацияларды басқарудың теориялық моделін практика жүзінде жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Мақала авторлары жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың дәстүрлі және инновациялық технологиялар топтамасына жеке-жеке сипаттама бере отырып, талдау жасайды. Жоғары білім беру саласының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың дәстүрлі және инновациялық технологияларына жеке-жеке сипаттама беру арқылы әр технологияның өз ретімен орынды қызмет атқаруы анықталды. Осы екі инновациялық технологиялар топтамасын талдау көрінісі бойынша, дәстүрлі технологиялар оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару мәдениетінің дамуына қарамастан фундаменталды қызмет атқаратыны айқындалды. Авторлар қазіргі уақыттағы ғылыми ізденістер нәтижесін сараптау негізінде инновациялық технологияларды практикалық қолдану мәселелеріне жан-жақты тоқталған және олардың өз ретімен орынды қызмет атқаруы анықталған.

Түйін сөздер: инновация, технология, практика, жоғары оқу орны, әдістеме

Резюме

Жаппасов Ж.Е. – к.и.н., доцент, КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: Zhappasov-74@mail.ru,

Асанов Н.А. – д.п.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: asanov1950@mail.ru

Ибрагимова М.Н. – преподаватель, КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

Вопрос о научном исследовании управления инновациями

В статье авторы рассматривают проблемы и пути эффективного управления инновациями в учебно-методической работе высших учебных заведений. Технологии управления инновациями в учебно-методической работе вузов обеспечивают процесс системного управления. Следовательно, эффективное использование технологий управления инновациями является залогом осуществления на практике теоретической модели управления инновациями. Авторами проанализированы и в отдельности охарактеризованы группы традиционных и инновационных технологий управления инновациями в учебно-методической работе. Посредством отдельной характеристики традиционной и инновационной технологий в учебно-методической работе вузов выявлено, что каждая технология выполняет свою функцию должным образом. На основе анализа современных научных исследований авторы подробно освещают проблемы практического использования инновационных технологий и определяют их надлежащие функции.

Ключевые слова: инновация, технология, практика, высшее учебное заведение, методология

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ 147-12

**ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ОЙ-ПІКІР ТАРИХЫНДАҒЫ ЛИДЕРЛЕР ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАС –
XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖОЛБАСТАУШЫ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН**

Е.Қуандық – тарих ғылымдарының докторы, профессор

Мақалда автор әлеуметтік-саяси ой-пікір тарихындағы лидерлер туралы көзқарас тұрғысында XX ғасырдың басындағы жолбастаушы Әлихан Бөкейхановтың қызметін тарихи тұрғыда талдайды. Автор лидерлер туралы ториялық ұстанымдарға тоқтала отырып, мұндай жолбастаушылық қасиет қазақтың біртуар ұлы Әлихан Бөкейхановтың бойында болды дей келе оған дәлелдер келтіреді. Әлихан қазақтың Ресейден бөліну мүмкіндігін айтпағанда, тіпті оның құрамында ұлттық автономия алуына да, енді тіпті орыс демократтарының қарсылығына тап болатынын алдын ала сезгендігін автор саралайды. Сонымен қатар мақалада автор қазақтың көрнекті қоғам қайраткері, саясаткер, ғалым-публицист Әлихан Бөкейхановтың мемлекет тарихындағы алатын орнын, оның топбастаушы, лидерлік қасиеттерін ашуға тырысады. Сондай-ақ, антикалық тарихшылар Геродот пен Плутархтың лидерлер туралы концепцияларына, Н.Макиавеллидің саяси лидерлер туралы зерттеулеріне әрі лидерлер туралы волонтаристік теорияны уағыздаушылар Т.Карлейль мен Р.У. Эмерсонның, саясаттанушы Г.Тардан еңбектерінде саяси лидерлер жөнінде зерттеулеріне кеңінен тоқталады. Ғалымдардың лидер түсінігіне байланысты көзқарастарын саралай келе автор, ұлт көшбасшысы Ә.Бөкейхановтың ұлт көсемі ретінде атқарған қызметтері туралы тың мәліметтер береді.

Тірек сөздер: Әлихан Бөкейхан, XX ғасыр, Ресей, ұлттық автономия, лидер, Алаш ұраны

Өмірге келген адамдар жаратылысынан бір-келкі болмайтыны белгілі. Ой-өрісі, мінез-құлқы, ерік-жігері танымы т.б. қасиеттері жағынан сан-алуан болып келеді. Ал енді қоғамда әсіресе қысылтайаң шақтарда, елдің қамын ойлайтын көпшілікті соңынан ерте алатын қаблетті жан-жақты меңгерген, жұрт сеніп мойындаған жолбасшылар болады. Адамзат тарихындағы бұл мәселе саясаттанушылардың, социологтардың, философтардың, психологтардың ертеден қызығушылықтарын туғызып әр қырынан зерттеліп келе жатқан тақырыбы болды. Өйткені саяси жолбастаушылық қасиет институттар, ұйымдар, әлеуметтік топ пен адамдар арасындағы қатынасты реттеуші ең маңызды тетік болып табылады.

Топбастаушы-жетекшіліктің (лидерліктің) сырын білу оны зерттеуге ұмтылушылық сонау ежелгі дүниеден басталған. Антикалық тарихшылар Геродот, Плутарх және т.б. өз еңбектерінде саяси лидерлер туралы мәселе көтеріп, адамзат тарихының даму барысында өмірде болған батырлар, монархтар, қолбасшылардың жетекшілік қасиеттерін көре білген.

Саяси лидерлер туралы зерттеу жүргізген Н.Макиавеллидің (1469-1527 жж.) бұл салаға қосқан еңбегі айтарлықтай қомақты. Оның пайымдауынша саяси лидер-ол қоғамдағы адамдардың тіршілігін қамтамасыз етуші, ондағы тәртіпті кез-келген тәсілдермен іс-жүзіне асыратын, барлық билікті иеленуші мемлекет басшысы. Макиавеллидің халықты басқаруда билеушілерге күш қолдану мен айлакерлікті ұштастыра қолдануды ұсынған кеңесін кезінде Кромвель мен Наполеон және т.б. атақты саясаткерлер жоғары бағалаған. Лидерлер туралы волонтаристік теорияны уағыздаушылар Т.Карлейль (1795-1881 жж.) мен Р.У. Эмерсон (1803-1882 жж.) тарихи дамуды жеке адамдардың ерлігімен, қызметіне байланысты қарайды. Олардың алғашқысы халықтың негізгі бөлігін, лидер-жолбасшысыз қалыпты өмір сүре алмайтын тобыр деп бағалаған болса ал, Эмерсон да осындай көзқарасты ұстанған.

Саяси ой-пікірлер арасында лидерлік туралы көзқарастың қалыпты дамуына әсерін тигізген Ф.Ницше (1844-1900 жж.) болды. Ол ерекше жаратылған адамның-лидерін өмірге әкелетін биологиялық жағдайларды негіздеуге талпынды. Адамзат өмірінің мәні, мақсаты өмірге жоғары сапалы, жан-жақты жетілген адамдарды әкелуде деп білді. Бұл ерекше адам сол өмір сүріп отырған қоғамның тәлімімен ғана шектелмейді. Ницшенің жорамалы бойынша адамның дарасы лидерінде адамгершілік қасиеттер мол болуы тиіс. Ол жақсылыққа құмар, жауына аяусыз қатал бола алады деп пайымдайды. Ал, ол бұл ерекше адамды еркі мықты қайсар, жан-жақты жетілген білімді, ақылды өзгелерден биік дараланып тұратын тарихи тұлға деп білді.

Сондай-ақ, қазіргі заманғы лидерлер туралы концепцияға қосқан, саясаттанушы Г.Тарданың (1843-1904 жж.) еңбектерінің үлесі айтарлықтай болды. Ол адамды социализациялау теориясының негізін салушылардың бірі болды. Көпшілік өздігінен әлеуметтік жаңалықтар жасауға қаблетсіз. Қоғамдағы бірден-

бір жаналық жасаушылар жеке тұлғалар мен белсенді ізденгіш адамдар. Өмірде болатын сан алуан жаңалық, өзгерістердің болуы осы ерекше қасиеттерді меңгерген адамдарға байланысты деген пікір айтады.

Лидердің басшылық ықпалы барлық топтарға ұйымдарға, жалпы қоғамға әсер ететін болуы тиіс. Саяси лидердің ерекшелігі оның ықпалының ауқымының пәрменділігі, кеңдігі халықтың арасындағы беделінен көрінеді.

Мұндай жолбастаушылық қасиет қазақтың біртуар ұлы Әлихан Бөкейхановтың бойында болды. Оған Әлекеңнің мына қызметі дәлел бола алады. Ол Ресей империясының отарлығында болған түркі-мұсылман халықтарының біртұтас мемлекетін құруды ұсына отырып, орыстың төңкерісшіл демократтарын шошытып алмас үшін оны «Ресейдің Шығыс мұсылмандары федерациясы» деп атайды. Ол туралы 1917-1919 жылдарғы Башқұрт автономиясының төрағасы Ахмет Заки Валидов өзінің Түркияда жарық көрген естеліктерінде жазып қалдырған. 1917 жылдың қарашасында Қоқан қаласында құрылған, тарихтан «Қоқанд автономиясы» деген атаумен белгілі Түркістан мұхтарияты да Әлиханның жолбастаушылық қасиетінің барысында құрылғандығы бүгін мәлім болып отыр.

Әлихан қазақтың Ресейден бөліну мүмкіндігін айтпағанда, тіпті оның құрамында ұлттық автономия алуына да, енді тіпті орыс демократтарының қарсылығына тап болатынын сезді. Сол себепті ол «Алаш» партиясының жарғысына **«реті келсе, Қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен (яғни, башқұрт, татар, қырғыз) әзірге бірлесе болуы, реті келмесе – бірден-ақ өз алдына жеке болуын»** деген жолдарды кіргізді. Бұл қисынын қиыстыра білген әрекеттер, лидерлік қасиеттер оның ой-өрісі кең, ерік-жігері өлшеусіз, ерекше танымның т.б. елдің қамын ойлайтын көпшілікті соңынан ерте алатын қабілетті жан-жақты меңгерген, жұрт сеніп мойындаған жолбасшы болғандығын көреміз.

«Қазақ ұлты... Сібір автономиясына уақытша қосылады. Өздері, біз енді бөлініп, өз алдымызға автономия боламыз деген күні босанып, автономия болады деп. Биыл жаздай болған комитет сайлаулары, біздің қазақ өзін-өзі билегенде істеген істері көрсетіп тұр: іс атқаратын азаматтың аздығын, жалпы жұрттың қараңғылығын біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап, жалғасып, көшіп кетелік; жіп жалғап, зор мемлекет көрнеуінен құтылып-ап, отау болып соңынан бөлінеді деуі» оның лидерлік қасиетінің бір көрінісі болса керек.

Әлихан жапондардың тәжірибесін үлгі ете отырып, қазақ елін қысқа уақыттың ішінде мәдениеті мен экономикасы өркендеген әлемдегі жетекші мемлекеттердің қатарына жеткізуді ойлады. Оның кәміл сенімінше, Қазақ елінің дүние жүзіндегі қуатты агро-өнеркәсіптік мемлекетке айналатындай зор әлеуеті бар. «Қазақ» газетіндегі мақаласында ол халқына отырықшылық тұрмысқа көшіп, қолынан келетін ең жақсы кәсібі – мал шаруашылығын өркендетуден бастауды ұсынады.

Сонымен бірге лидерлік-бұл басқарушылық мәртебе, лауазым иесі, билік шешімдеріне байланысты әрекет ететін қызметкер. Лидерліктің бұл түрі қоғамдағы басқарудың құрылымдық сатысынан шығады. Басқарудың осы функциясын атқару адамға жолбастаушылық-лидерлік мәртебе береді.

Лидерліктің бұл формасы саясаттанушы Л.Даунтон атап көрсеткендей "жол бастаушылық бұл қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік топ өкілдерін, жалпы жұртты ұйымдастырып соңына ерте алатын қаблетті әбден меңгерген адам".

Саяси іс-әрекетті жүзеге асыруда саяси лидерлердің, топ бастаушылардың, серкелердің орны ерекше. Оған халықтың немесе белгілі бір әлеуметтік топтың мүддесін толық сезініп, қорғай білетін, бойына саяси қайраткерге лайықты қасиеттерді жия білген адам жатады. **«Керегі мен болсам, мен қашпаймын, абақтыда бір кісі жатқаны жұрт қор болғанынан ыңғайлы болар еді»** дейді. Бұл сөзімен Ә.Бөкейхан елін жан-тәнімен сүйгендігін дәлелдейді. Оның саяси жолбастаушы ретінде жұртқа ықпал ету барысы оның беделінің жоғарылығымен ерекшеленді. Оның өзінің беделі маңайындағылардан әлде қайда шоқтығы биік, ықпалы күшті болды. Ол алға қойған мақсатқа жету үшін аймақтың, мемлекеттің көлемінде адамдардың күш-жігерін біріктіріп, белсенді ықпал ете алады.

Соңғы кезде бұл атаудың мағынасы кеңейе түсті. Өйткені саяси топ бастаушыға, басқарушылық қызметті ресми түрде атқармайтын, бірақ саяси өмірде беделді, аты әйгілі адамдар да жатқызылып жүр.

Бірінші лидерлік тип бай әдет-ғұрыпқа, екіншісі-ақылға, үшіншісі сенім мен эмоцияға байланысты деп қарастырылады. Осы топтаудың негізін салған М.Вебер харизмалық лидерді жан-жақты зерттеуге ерекше көңіл бөлген. Ол бұл типтегі лидерді дағдарыс әбден шиеленіскен кезеңде, қоғамды революциялық жолмен жаңарту алатын оған түрткі жасайтын ең маңызды қозғағыш тетікке, қуат беретін генераторға теңейді. Өйткені харизматикалық көсем оның беделі өткен кезеңмен байланысы жоқ, көпшілікті әлеуметтік жаңарту міндеттерін шешуге жұмылдыра алатын қабілетімен көрінеді. Қоғам дамуының қалыпты жағдайында тарихи дәстүрді қорғайтын және қажетті реформалар ғана жүргізіп отыратын жария түрде әрі тиімді жұмыс жүргізуді қалайтын лидерлер болады. Жалпы алғанда көптеген мемлекеттердің тарихында

саяси лидерлердің алмасуында мынандай ұқсас бірізділік байқалады. Тарихи тұлға көсем мемлекеттің негізін салушыны, (харизматик) дәстүрді қорғаушы-лидер ауыстырады. Ал, ол өз кезегінде орнын заң шығарушы-реформаторға босатады.

Қазақ халқының тағдырын өз тағдырындай көрген **Әлихан Бөкейхановтың** қазақ тарихындағы алатын орны ерекше. Көрнекті қоғам қайраткері, саясаткер, ғалым, публицист қазақ **халқының көсемі** атанған ол бұрынғы Семей облысы Қарқаралы уезінде 1866 жылы туған. Оның арғы атасы Шыңғыс ханның ұрпағы Барақ сұлтан еді. Ол Омбыдағы техникалық училищені 1888 жылы тәмамдап, одан кейін Санкт-Петербургтағы орман техникалық институтының экономика факультетін бітіреді. Ұлттық мемлекет құру Бөкейханов және басқа буржуазиялық-демократиялық бағыттағы интеллигенция өкілдерінің түпкі мақсаты болды. Олар 1905-1907 жылдардағы орыс революциясынан кейін алғашында радикалды бағытта көрінген буржуазиялық конституциялық-демократиялық кадет партиясының құрамына еніп, конституциялық демократия шеңберінде қазақ ұлтына автономия алмақ болып үміттенді. Кадеттер партиясына үміт артқан тәжірибесіз ұлттық интеллигенция өкілдерінің, онымен түпкі саяси-идеялық алшақтығы ақпан революциясынан кейін біржола айқындала түседі. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы болды, біз «Алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық» - деп ол өзінің адасқанын мойындайды.

1905 жылы Әлихан Семей округі бойынша 1-ші Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды. 1905 жылы патшаның қазақтардың ығыстырылуына наразылық білдірген "Қарқаралы қозғалысына" қатынасып, 14500 адамның қолын жинауды ұйымдастырады. Бұл тарихта "Қарқаралы петициясы" деген атпен белгілі. 1908 жылы Семей түрмесіне отырып шыққаннан кейін Әлихан Бөкейханов Самара қаласына жер аударылып, сыртынан полициялық бақылау қойылды. Бұл оған күрестің жаңа түрлерін игеруге ықпал етті. Ол енді саяси сенімсіз адам ретінде Орынборға айдалды. Мұнда ол Ахмет Байтұрсыновпен бірігіп, жалпы қазақ ұлттық газетін шығару ісін қолға алады. Ондай газет "Қазақ" деген атпен 1913 жылы 2-ақпанда жарық көрді. Газет 1918 жылдың ортасына дейін шығып тұрды. Газет надандықтың құрсауында жатқан қазақ жұртын ояту ісіне қызмет етумен бірге, өз кезегінде шығарушылардың да тезірек саяси кемелденуіне игі ықпалын тигізді. "Қазақ" газетінде Ә.Бөкейхановтың "Қыр баласы" деген бүркеншек атпен "Думадағы партиялар", "Дума және Қазақстан", деген мақалалары жарияланды. Ақпан революциясынан кейін ол кадет партиясы қатарынан шығады. Әлихан Бөкейханов "Алаш Орда" - Ұлт Кеңесі үкіметінің төрағасы қызметін атқарды. Әлихан Ленин бастаған большевиктер партиясының өкіметті қарулы көтеріліспен басып алуын террорлық әрекет деп айыптады.

Ол 1937 жылы 14 шілдеде Мәскеудегі пәтерінде тұтқындалып, 1938 жылдың мамырында 68 жасында атылады.

Бүгінде Әлекеңсіз қазақ елі рухсыз, жалтақ, көбі жағымпаз, дәрменсіз күй кешуде.

Ұлттың рухани дәрменсіздігі туралы XV ғасырдың аяғы мен XVI басында өмір сүрген итальяндық ойшыл Н.Макиавеллидің «ұзақ уақыт құлдықта болған халық еліне, деген құштарлықтан, патриотизм мен имандылықтан айрылып, жалтақ, көңгіш, тілалғыш, жағымпаз болады. Және мұндай жұрт кездейсоқ жағдайда табылған еркіндікті де пайдалана алмайды» деп айтқанынан қазақ қоғамы ТАҒЫЛЫМ алуы қажет.

Осындай жалтақтыққа тәрбиеленген ел ағалары, зиялы қауым кезінде желтоқсан оқиғасының шындығын айтуға да дәрменсіздік танытып, оны ыңғайға қарай бұрмалап, биліктің қас-қабағына қарап жазды, мұндай көзқарас яғни айтқанға көну, айдағанға жүру бұдан кейін де, көптеген ұлт тағдырына ауадай қажетті мемлекеттік мәселелерді шешу барысында опасыздыққа жол беріп келеді, ол жалтақтық күні бүгінге дейін жалғасуда. Қазақ тағдырына байланысты мәселеде, әншейінде ақыл айтқыш, мемлекеттік марапаттаулардың иелері - бірнеше ордендері бар, атақтарынан ат үркетін кейбір ел ағаларының атабабадан қалған жерді сату мәселесі кезінде де, тағы бұғып қалып **әттеген-ай**, дегізген тұсы, ұлттың байлығы ата-бабадан мұра болып қалған жері талапайға түсетін – «Жер кодексін» байырғы халықтың еркінен тыс қабылдау кезінде болды.

Біздегі ұлттық патриоттық сезімдер көбінесе жасанды болып келеді. Міне осы жасандылықты шебер меңгергендер шынайы ел, жер, ұлт қамын ойлаушы патриот адамдардан әлде қайда көп, осы көптігімен және биліктегі қазақты менсінбейтін жандайшаптар өзге пікір айтушыларды тұқыртып отырады.

Билікпен ауыз жаласқан керегінде ғана «бас көтеріп» оның өзінде жоғары жақтың нұсқауымен әртүрлі үндеулерге қол қоюға құлшыныс білдіретін, қала берді басшыларды жарыса қолпаштап мадақтауға дайын тұратын «зиялы» қауымның кейбір өкілдері осы қылықтарын өзінеше мақтан тұтып өздерінше заңдастырып, әлемдік көлемде әділеттілік болып саналатын ұғымнан аттайды.

Олар референдум, сайлаулар қажет болғанда, билікке қажетті заң актілерін қабылдауда биліктің сөзін сөйлеп әбігер болатындардың қатарынан табыла қалады. Мұндай жалпы халық мүддесіне қарсы зиянды

әрекеттерін заманға жауып, өздерін ақтағысы келетіндер тарих ҮКІМІНІҢ болмай қоймайтынын сезсе де, нигилистік жолға түсіп, **ұрпағының сағын сындыратын болашақ** «ақтаңдақтарды» жасаудан тайсалмайды...

Қазақтарға жалтақтық мінез көрсетуді өз құлқыны үшін, өз қандастарын ұстап беруден, атудан тайынбайтын қылықты үйреткен Кеңестік жүйе, одан тәрбие алған, оның «идеологиясынан сусындаған» партократтар әлі де билік тұтқасынан айрылмау үшін тиімді әдіс ретінде, ел басқаруда бұрынғы «қорқытып-үркіту» әдістерін қолданудан танбауда. Олар осы қорқыту, мәжбүр етіп зорлық жасау әрекеттерін халық атынан соның тілегімен жасалғандай етіп бүркемелеуге әбден әккіленіп алғандар. Биліктің осы заңға қайшы әрекеттерінен ығыр болған жұрт, әлі де бойын қорқынышқа алдырып, «сен тимесең мен тименің» күйін кешуде. Олар азаматтық, ұлтжандылық, іскерлік, білімділік секілді адами құндылықтарды мақсат тұтпай кейін шегеріп, оның орнына жағымпаздық, сыбайластық, жекжаттық, жерлестік, тамыр-таныстық секілді мемлекетті аздыратын зиянды кеселдерді меңгерумен шектелуде...

Осындай мемлекетіміздің алқымына жабысқан кеселден арылу үшін ұлттық рухты жандандыратын қазақи кейіптегі дәстүрге негізделген, идеология **«туын»** көтеру қажет. Ондай «туды» қазақ даласында желбірету үшін билік тетіктерін әділетті қолға алып бере алатын, саяси өмірді жасандылықтан арылтып шынайы демократияландыруды жүргізе алатын, ұлтымызға шын жаны ашитын, келешек ұрпақ қамын ойлайтын «Әлихан, Ахмет, Мұстафа, Міржақып, Смағұл» секілді жанкешті «жаным арымның садағасы» дейтін ұлтжанды-лидерлердің ғана қолынан келеді.

*1 Қазақстан тарихы (Кеңес дәуірі және тәуелсіз Қазақстан) Оқулық, - Алматы: "Дәуір", 2012 - 500 бет. ҚуЕ.С.
2 «Орталық Қазақстан» (Қарағанды), №1-2(22 107), 06.01.2016 ж.*

Резюме

Куандык Е.С. - д.и.н., профессор, Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: Esenqazy999@mail.ru

Взгляды мыслителей о лидерстве социально-политической жизни и общества.

А.Букейханов – лидер начала XX века

Данная статья посвящена раскрытию философского понятия «лидер», также в статье освещаются оценки мыслителей о лидерстве в трудах Геродота, Плутарха, Н.Макиавелли, Т.Карлейля и Р.У.Эмерсона, Г.Тардана и т.д. Также в своей статье автор раскрывает роль и значимость выдающегося общественного деятеля, политика, ученого-публициста А.Букейханова. Анализируя исследования о понятиях лидерства в трудах ученых, автор подчеркивает и глубоко анализирует лидерские качества, историческую значимость и роль А.Букейханова.

Ключевые слова: общество, деятель, политика, ученый, лидер, нация, государство, история

Summary

E.Kuandyk - Dr of Historical sciences, professor. Republic of Kazakhstan, Almaty town, E-mail: Esenqazy999@mail.ru

The views of thinkers about leadership and social and political life and society. A.Bukeyhanov - leader of the early twentieth century.

This article deals with the disclosure of the philosophical concept of "leader", as in article highlights the evaluation of thinkers about leadership in the writings of Herodotus, Plutarch, N.Machiavelli, and T.Karleylya R.U. Emerson, G.Tardana etc. Also, in his article, the author reveals the role and significance of the outstanding public figure, politician, scientist and journalist A.Bukeyhanova. Analyzing studies of leadership concepts in the works of scientists, the author stresses and deeply analyzes the leadership, the historical significance and the role of A.Bukeyhanova.

Key words: Society, activist, politician, scholar, leader, nation, state, history

УДК: 94(574)«19»:929

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ И ДВИЖЕНИЕ «АЛАШ»

Қ.Құсайынұлы – профессор КазНПУ имени Абая.

Крупнейшим общественным и политическим деятелем конца XIX – начала XX века является Алихан Нурмухамедович Букейханов (1866-1937). В своих острых бескомпромиссных выступлениях он подвергал резкой критике власть предрержащих, переселенческую политику царизма русских и украинских крестьян в Казахстан, насильственное изъятие земель у казахов и пр. Вместе с тем, он стремился к развитию просвещения среди казахского населения, созданию национальной газеты, и партии «Алаш» с программой учреждения казахской автономии в составе России.

Ключевые слова: А.Н. Букейханов, земельный вопрос, изъятие, газета, «Алаш»

До сих пор современных людей поражает величайшая гражданская позиция и смелость Алихана Букейханова, который в период страшной реакции в Российской империи, открыто выступал против бездумной переселенческой политики русского и украинского крестьянства на территорию Казахстана, против насильственного изъятия плодородных пахотных и пастбищных угодий у казахов, против грубого отношения русской администрации к местному населению. Букейханов открытым текстом говорил о том, что местная администрация во главе, которой стоял генерал-губернатор Западной Сибири (Н.Н. Сухотин), устраивала провокационные шествия в Омске в 1906 г., тем самым дискредитируя истинные действия русских и казахских трудящихся, чем, собственно, стремилась разобщить народы по национальному признаку [1].

16 марта 2016 г. в прекрасном Зале выставок Национальной библиотеки Республики Казахстан состоялся вечер памяти, посвященный 150-летию со дня рождения выдающегося государственного и общественного деятеля, руководителя движения «Алаш», ученого, переводчика Алихана Нурмухамедовича Букейханова. Организаторами этого знаменательного вечера были сотрудницы библиотеки: Ж.Абдикеримова, Оспанова Б., Нурсейтова А., Тажбенова Ж., Мамбаева А., Жаксылыкова С., Касымбекова К., Жанпейсова Б. и др. Мероприятие открыла руководитель Службы редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК А.К. Бекпулатова. Модератором выступил известный алихановед, ученый, журналист Султан Хан Аккулы, который, в свою очередь, презентовал свою книгу «Алихан Букейхан», в которой включены наиболее интересные исследования А.Букейханова. На вечере выступили известные общественные деятели, ученые и, в частности, У.Айтбайұлы, Б.Насенов, Е.Кажыбек, А.Исмакова, Б.Оразалиев, М.Темирбаев, К.Кеменгер, О.Ыкылас, близкие родственники Букейханова А.Н. и др.

Как известно, лишь в конце 80-х годов XX века имена героической, демократической казахской интеллигенции (А.Байтурсынов, Ж.Акпаев, А.Букейханов и мн. др.) были возвращены народу. Они всецело реабилитированы, как жертвы политических репрессий не только самодержавной России, но и большевиков. Алихан Букейханов своими яркими, смелыми выступлениями в печати, и с высокой трибуны Государственной Думы России, интересен и понятен для понимания событий того периода, которые происходили в Казахстане на рубеже двух веков.

Алихан Букейханов: политик, историк, общественный деятель не только в казахстанском, но и Российском масштабе. В ходе грозных революционных событий 1905-1907 гг. в России, как грибы, после дождя, стали возникать всевозможные общественные, молодежные организации, политические партии. И среди них – в 1905 г. Конституционно – демократическая партия. На II съезде (5-11 января 1906) к названию партии был прибавлен подзаголовок «Партия Народной Свободы» (сочетание «Конституционно-демократическая» было не очень понятно массам малограмотного населения). Съезд утвердил новую программу, в которой определенно высказался за конституционную парламентарную монархию и распространение избирательных прав на женщин. Помимо того, съезд принял решение принять участие в Государственной Думе, несмотря на противодействие администрации и избирательный ценз, отсекающий от выборов рабочих и часть крестьян. В случае победы на выборах съезд объявил главной целью работы в Думе: введение всеобщего избирательного права, политических и гражданских свобод, и принятия неотложных мер для успокоения страны. Возможно эта, довольно прогрессивная по тем временам программа кадетов, привлекла внимание Алихана. Он становится активным участником партии, и избирается членом ЦК. Таким образом, Букейханов долгое время был видным представителем кадетской партии.

В ноябре 1905 года Букейханов выступает как делегат на съезде земских и городских деятелей России, где подготовил доклад с требованиями: о необходимости свободного употребления родного языка, свободе вероисповедания, либеральном законодательстве о выборах. А.Букейханов часто публикуется на страницах газеты, его имя становится известным. В 1906 году, правда, на короткий период, он становится депутатом I Государственной Думы Российской империи. Причем в депутаты А.Букейханов прошел, получив 175 голосов «за» и только выборщик был против. Воспользовавшись высокой трибуной, он пишет «Открытое письмо членам Государственной Думы», в котором обеспокоенно пишет о том, что казахи не только незаконно оторваны от традиционно-кочевого скотоводческого хозяйства, но местная администрация в купе со Святейшим синодом стремятся свергнуть казахов в лоно православия. Вот это письмо: «Переселенческое Управление озабочено не одной раздачей казенной земли в Киргизской (казахской – К.К.) степи лицам «всех сословий»: малоземельным князьям Кочубеям, Касаткиным – Ростовским, гр. Медем и др., а также подготовкой киргизского (казахского – К.К.) народа к «восприятию православно – христианского вероучения». И далее он приводит документ, который свидетельствует о том, что местная администрация и Синод делают активную подвижку вовлечения казахов в лоно православия. Приводим текст без купюр.

«Заведующему переселенческим делом в Тургайско-Уральском районе.

Святейший синод, по определению делом от 5(26) апреля сего (вероятно 1905 г. – К.К.), за №3067, признал желательным, чтобы при землеустроительных работах на местах поселения киргиз (казахов – К.К.), киргизы-магометане и киргизы-православные были поселены вместе с русскими крестьянами, с тем, чтобы при поселении их с русскими крестьянами, число киргиз-магометан не превосходило бы половины православного населения данной местности, *дабы православные люди при решении всех вопросов, касающихся их хозяйственно быта и нужд, могли иметь преимущество перед инородцами* (курсив наш – К.К.). Указанными мероприятиями, по мнению священного синода, киргизское население Степных областей и Туркестанского края может быть подвинуто к восприятию православно-христианского вероучения. Подпись: член 1-й Государственной Думы Алихан Букей-Хан» [2]. Судя по тексту этого письма, Алихан Нурмухамедович был ярким противником введения казахов из религии мусульманской в религию православную.

В 90-е и начале 900-х Министерство Земледелия и Государственных Имуществ... желая определить т.н. излишки земель, которые, без ущерба казахскому скотоводческому хозяйству, могут «быть отчуждены под переселенческие участки», снарядили в 1896 г. статистическую экспедицию, во главе которой стоял известный статистик Ф.А. Щербина. В этой же экспедиции, будучи студентом 3-го курса лесотехнического института гор. Санкт-Петербурга, энергичную деятельность проявил А.Н. Букейханов – первый из казахов статистик по земельным вопросам, блестящий знаток истории казахов, их хозяйственной деятельности и быта, этнографии и культуры. Экспедиция, в течение нескольких лет, собрала богатейший материал по земельным «излишкам» у казахов и их традиционной культуре. Обработанный фактический материал о казахском хозяйстве, при активном участии А.Букейханова, был издан в 13 томах.

А вот выдержка из выступления самого А.Букейханова: «Земли казахов кочевников, казачьи-юртовские, войсковые, офицерские. Последние продаются, и на них селятся разные пришельцы ради овцеводства. Правительство старается отнять у казахов землю. Отсюда, так называемый, аграрный вопрос». Аграрный вопрос решался не в пользу казахов, а вопреки их интересов. Даже те наделённые казахам земли, по результатам экспедиции Ф.Щербины, переселенческое управление пересматривала в ущерб казахам. Вот, что писал, по этому поводу, А.Н. Букейханов: Исследуем вопрос, в какой степени господа чиновники переселенческого управления считаются с нормами экспедиции Щербины. Посёлки Максимовский и Семёновский расположены в районе XVI, где фактически приходится на киргизское скотоводческое хозяйство 70,6 и на мужскую душу 22,2 десятины призимовочной, или приусадебной территории, а по нормам Щербины должно быть 130 десятин, то есть не достаёт до нормы на каждое киргизское хозяйство 60 десятин». Этот открытый грабёж земельного фонда у казахов, не мог не вызывать волну возмущения и открытого сопротивления [3]. Букейханов по этому поводу писал: «Судебные учреждения имели дело уже со случаями убийства киргиз переселенцами на почве поземельных столкновений. Всем памятна побоища между киргизами и крестьянами в Петропавловском уезде в июне 1906 г. В этом столкновении принимали участие сотни вооружённых переселенцев и киргиз; в результате – несколько убитых с той и другой стороны» [4]. Таковы были, порой, печальные результаты необдуманной переселенческой политики царизма

Особая роль в развитии национальной прессы принадлежит газете «Казах», вышедшей в Оренбурге. При активном участии А.Букейханова газета «Казах», сыграла громадную роль в подъеме духовной жизни казахского населения. «Казах» (каз. Қазақ) – общественно-политическая и литературная газета, публиковалась с 1913 по 1918 гг. Первый номер её вышел 2 февраля 1913 года. Редактором газеты, по мнению Букейханова, был «общественный деятель, известный всему казахскому краю и глубоко любимый казахским народом истинно национальный поэт Ахмет Байтурсынов». До 1915 года газета выходила раз, впоследствии – два раза в неделю. В газете публиковали свои, остро-сюжетные и общественно-политические статьи, такие выдающиеся казахские общественные деятели, как Ахмет Байтурсынов, Алихан Букейханов, Миржакип Дулатов, Мустафа Шокай, Шакарим Кудайбердиев, Мухамеджан Тынышпаев, Гумар Караш, Райымжан Марсеков, Жумагали Тлеулин, Габдолгазиз Муссагалиев, Магжан Жумабаев, Кайретдин Болганбаев, Халел Габбасов, Жакып Акпаев, Жанша Сейдалин, Султанмахмут Торайгыров, Ахмет Маметов, Сабит Донентаев, Халел Досмухамедов и др.

Задаётся вопрос. Зачем в малограмотном казахском крае необходимо было выпускать газету? Какую цель преследовали её организаторы? На эти вопросы дал ответ выдающийся казахский политический деятель Алихан Нурмухамедович Букейханов. Подводя итоги годовой деятельности газеты «Казах», он писал: «Кому неизвестна могучая и культурная роль печатного органа в историческом развитии всего человечества. В виде этого важного факта вполне понятно что, чем какой-нибудь народ стоит выше в

умственном отношении, тем больше на его собственном языке существуют разные печатные органы, освещающие все жизненные вопросы этого народа. Результаты этих органов, конечно, приводят, постепенно, к умственному, нравственному, экономическому и политическому расцвету развития народа». Букейханов с великим сожалением пишет, что шестимиллионный казахский народ на всём степном пространстве практически не имел ни одного печатного органа, который пропагандировал и проливал бы свет знаний. Всего лишь за год издания газеты «Казах», были результаты на лицо: «население не только получило теоретические сведения из разных отраслей науки, искусства и техники, но и во многих местах, по инициативе этой газеты, фактически осуществились давно заветные мечты. Открылись национальные школы, учреждены были стипендии, возникли мелкие кредитные товарищества, живо и энергично происходил обмен мыслей по разным жизненным вопросам» [5]. По мнению Букейханова, такова блистательная значимость печатного органа «Казах», для степного человека.

Алашское движение – неотъемлемая часть политической и творческой деятельности Алихана. 21-28 июля 1917 г. в Оренбурге состоялся первый Всеказахский съезд. На этом съезде было решено создать казахскую национальную партию «Алаш». Фактически после Февральской революции в Казахстане возникли следующие политические силы, отражавшие интересы коренного населения: «Алаш» - партия национальной демократической интеллигенции, «Уш-Жуз» - партия радиального, пробольшевистски настроенных слоёв населения и «Шуро – и – Исламия» - организация, проповедующая идеи исламизма и тюркизма [6]. Алихан Букейханов в своём прекрасном научном творении - «Киргизы» отмечал, что в движении «принимали участие, с одной стороны, интеллигенция, воспитанная на русской литературе. С другой стороны, выступала и интеллигенция, воспитывавшаяся в духе национально-религиозной исключительности... Если провести некоторую аналогию с русской интеллигенцией, то первую группу казахской интеллигенции можно было бы назвать западниками, а вторую тюркофилами и поборниками панисламизма» [4, с. 76]. Президент РК Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» метко замечает: «Сам факт создания национальной политической организации в нашей отечественной истории не до конца осознается, тем более, что многие положения, в свое время выдвинутые руководителями партии «Алаш», сохраняют свое значение и поныне. Это была не националистическая, а патриотическая организация, которая ставила своей целью постепенную трансформацию казахского общества и его адаптацию к современным реалиям...» [7].

Алихан Нурмухамедович Букейханов был не только историк, экономист, статист, этнограф, знаток скотоводческой и земледельческой деятельности казахов, то есть энциклопедически образованным человеком. Он был и пропагандистом деяний великих. В 1905 году в газете «Семипалатинский листок» был опубликован некролог великому казахскому просветителю Абаю (Ибрагим) Кунанбаеву, написанный Алиханом Букейхановым. Некролог был адресован русскому, европейскому читателю, в котором Букейханов описывает биографические сведения Абая, делая упор на то, что русские полит ссыльные Северин Гросс, Евгений Михаэлис и другие оказали «огромное влияние на просвещение и образование Абая». Стихи же самого Абая читали и перечитывали не только старшее поколение, но и молодёжь. О чём утвердительно писал Алихан: «каждое стихотворение, сказанное или написанное Абаем по случаю, на первом попавшемся лоскутке бумаги, разбиралось молодежью и заучивалось. Стихи Абая, особенно сатирические, встречаются во всех концах Киргизской степи» [8].

Научное наследие ученого, политика, борца за лучшую долю казахского народа – Алихана Нурмухамедовича Букейханова громадно, хотя, как нам кажется, не все его гениальные труды открыты и откомментированы. Удивительно, что его работы в области обществознания, истории, наконец, его мысли как политика и государственного деятеля ничуть не устарели и в наши дни. Напротив, они стали еще более актуальными. Неслучайно Лидер нации Нурсултан Абишевич Назарбаев, в назидание молодому поколению, говорил: «Нам необходимо взглянуть в прошлое, чтобы понять настоящее и увидеть контуры будущего».

1 Букейханов А.Н. Всё тайное станет явным. Алихан Букейхан. Полн. Собр. соч. Т. II. На казахском и русском языках монографии, исследования, статьи, литературные переводы. 1904-1906. (Омск-Каркаралы-Санкт-Петербург-Омск). – Астана: Издательский дом «Сары-Арка», 2009. – С. 362. 565 с. Его же. К истории октябрьских дней в Омске. Там же. – С. 344-345.

2 Алихан Букейхан. Открытое письмо членам Государственной Думы. Избранное. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 409, 478 с.

3 Алихан Букейхан. Переселенческие наделы в Акмолинской области. Избранное. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 247, 478 с.

4 Алихан Букейхан. Киргизы. Избранное - Алматы Главная редакция: «Қазақ энциклопедиясы», 1995 - С. 72, 478 с.

5 Алихан Букейхан. *К годовщине киргизской газеты «Казак». Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 88, 478 с.

6 Кан Г.В. *История Казахстана. Учебник для ВУЗов.* – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2013. - С. 204-205. 303 с.

7 Назарбаев Н.А. *В потоке истории.* – Алматы: «Атамұра», 1999.

8 Алихан Букейхан. *Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Некролог) Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 308-309. 478 с.

Резюме

Құсайынұлы Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессор

Әлихан Бөкейханов және «Алаш» қозғалысы

Әлихан Нұрмухамедұлы Бөкейхан (1866-1937) XIX-XX ғасырдың басындағы ірі қоғамдық және саяси қайраткері. Өз сөздерінде Қазақстанға Ресей мен Украина шаруаларын көшіру, қазақтардың жерді күштеп алып қою кезінде сияқты орыс патшалығын күрт билік сынға олардың ымырасыз, қоныс аудару саясаты патшалығына әшкерендеген. Сонымен қатар, ол «қазақ халық арасында білім беруді дамыту ұмтылды, ұлттық газетін шығарған және бағдарлама-сы бар Алаш партия құрды.

Кілт сөздер: А.Н. Бөкейханов, жер сұрағы, газеттің жою, «Алаш»

Summary

Kusayynuly K. - Professor KazNPU Abaya

Alikhan Bukeikhanov and movement "Alash"

Alikhan Nurmuhamedovich Bukeikhanov (1866-1937) is the largest public and political figure of the late XIX-early XX century. In their sharp uncompromising speeches he sharply criticized those powers, the resettlement policy tsarist Russian and Ukrainian peasants in Kazakhstan, the forcible seizure of land of the Kazakhs and other. At the same time, he sought to develop education among the Kazakh population, the creation of a national newspaper and the party “Alash” program autonomy institutions.

Tags: A.N. Bukeikhanov, the land question, the removal, newspaper, “Alash”

ӘӘЖ 28-231

ИСМАИЛ ГАСПЫРАЛЫ (ГАСПРИНСКИЙ) ЖӘНЕ ЖӘДИДШІЛДІК

А.Ш. Махаева – тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры,

Т.Н. Камекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

Мақала авторлары жәдидшілдіктің қалыптасуы мен өрбуі мәселесін және қоғамдық және саяси қайраткер И.Гаспыралының ұстанымдары мен көзқарастары мәселесін қарастырады. Авторлардың пікірінше, жәдидшілдік Ресей империясындағы қоғамдық ойдың дамуындағы, түркі мұсылман халықтарының өзіндік сана сезімінің, идеологиясының дамуындағы маңызды бір кезең болып табылады.

Түйін сөздер: ағартушылық, жәдидшілдік, И.Гаспыралының көзқарастары, қоғамдық-саяси қозғалыс

Исмаил Гаспыралының есімін ауызға алғанда, ең алдымен, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қозғалыс – жәдидшілдік (араб.: *تجدید فکری* – жаңа әдіс) еске түсетіні анық.

Жәдидшілдіктің қалыптасқан жері – Қырым, Еділ бойы болып саналады. Ал қалыптасқан уақытын зерттеушілер XIX ғасыр деп көрсетеді [1, с. 172]. Оны қалыптастырған осы өңірдегі татар жұртынан шыққан зиялы қауым өкілдері болатын. Жәдидшілдік уақыт өте келе өзі пайда болған жерден алысқа ұзап, өзге жұрттың, қазақ, өзбек, қырғыз және т.б. секілді түркі мұсылман халықтары арасына кеңінен таралды.

Исмаил Гаспыралы осы жәдидшілдікті қалыптастырған Қырым татарларының арасынан шыққан болатын. Оның өмір жолына үңілсек, 1851 жылы 8 наурызда Қырым өңіріндегі Гаспра деген ауылда әскери қызметкердің отбасында дүниеге келді. Осы кезде қырымдық татарлар өз жерінде азшылыққа айналып, өзге мұсылман халықтарынан алыстап қалған еді. Бастауыш мектептен кейін Исмаил Гаспыралы әкесінің қалауымен Мәскеудегі әскери гимназияға келіп түседі. И.Гаспыралы осында оқи жүріп, славяно-филдік көзқарастағы баспагер Михаил Катков (досының әкесі) секілді жандармен, олардың ұстанымдарымен танысады. Дербес ұлттық даму туралы идеялар да Гаспыралыға осы кезде келе бастайды, жеке газет шығару туралы да ой түйіп үлгереді.

Славянофилдердің философиялық доктринасы арасынан И.Гаспыралыға Фихтенің идеяларын өзіне жақын тұтады. Фихте мемлекеттік шекараларға қарамастан, германдық ұлтты бүтін бір құрылым ретінде

бағалады [2, с. 32]. Славянофилдік көзқарастағы ойшылдар да православиелік христиандарды бір ұлт деп ұғатын. Сондықтан Гаспыралы да ұлт деп Ресейдегі жекелеген түрік халықтарын емес, Дін басылары, буржуазия мен интеллигенция жетегіндегі Ресей мұсылмандарының жиынтығын ұқты.

Ағартушылық сипатта жүрген жәдидшілдік қозғалыс қоғамдық өмірдегі рухани тоқыраушылықты сынға алып, оны жаңғыртуды көздеді. Жәдидшілдік патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды. Түркі халықтарының ерікті әрі өркениетті болуын қалады. Әлемдік тарихта ағартушылықтың XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезінде ізгілік пен әділеттілікті насихаттауға, ғылыми таным мен білім негіздерін тарату арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның талғам-талаптарын, саяси көзқарасын, тұрмысын өзгертуге бағытталған идеялық ұстаным ретінде бой көрсеткені мәлім. Ағартушылар өздеріне дейінгі ойшылдардың қоғам жайлы озық ой-пікірлерін заман талабына сай икемдеп, дамытып, оны халық игілігіне айналдыруға баса мән берді. Вольтер, Руссо, Монтескье секілді француз ағартушыларынан бастау алатын мұндай ұстаным Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтары арасына да өзіндік ықпалын тигізбей қоймады. Сол ықпалдың көрінісінің бірі XIX ғасырдың соңынан бастау алған жәдидшілдік ағым болатын.

Отаршылдықтың тауқыметін тартып, тоқырауға ұрынған, Ресей империясында орын алған орыстандыру мен шоқындыру саясатының қыспағына түскен түркі-мұсылман халықтарының саяси оянуында жәдидшілдік өзіндік терең із қалдырды. Бұл ағымның көш басында түркі-мұсылман халықтарын өркениетке тартып, оларға еуропалық білім мен озық идеяларды таратуды көздеген қырымлы (Қырым татары) халқының өкілі Исмаил Гаспыралы (Исмаил Гаспринский) тұрды.

И.Гаспыралының 1881 жылы жарық көрген «Орыс мұсылмандары» атты саяси памфлеті Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары арасында ұлт бостандығы туралы идеяның таралуына түрткі болды. Патша үкіметінің орыстандыру саясаты мен білім беру жүйесін батыл сынға алынған осы памфлетте түркі-мұсылман халықтарының рухани өсуіне мүмкіндік беру талап етілді. Сол тұста Ташкенттегі Түркістан семинариясында оқып жатқан қазақ шәкірттері қолынан аталмыш памфлеттің табылуы оның түркі-мұсылман халықтары арасында кеңінен таралғанын айғақтайды.

Діни, схоластикалық бағыттағы мұсылмандық оқу орындарында зайырлы қоғамға тән пәндерді – математика, жағрафия, тарих, биология, физика секілді т.б. сабақтардың өткізуге көшу керектігін И.Гаспыралы бірден жақтап шықты. Сонымен қатар жас баланың тәрбие алатын орны – мектепті түзеп, ұлттық тәрбиені мектептен бастау керектігін насихатты. Ол ос мақсатта алдымен араб әліпбиін түркі халықтарының тіліне лайықтап, дыбыстық естілу ерекшеліктеріне сәйкес бір ізге түсірілген жазу ісін – ескі «қадымшылқтан» «усул-жәдидке» көшіруді ұсынды. 1883 жылдан бастап өзі түзген әліпби негізінде «Тілде, пікірде және істе бірлік» деген ұранмен «Тәржіман» газетін шығарып, Ресей империясындағы түркі тілдес халықтардың ортақ әдеби тілдің қажеттілігі мәселесін алғаш көтерді. «Тәржіман» газеті де осы ортақ әдеби түркі тілінде шығарылды. Бұл тілдің османдық түріктер мен Ресей империясындағы түрі тілдестерге түсінікті болуына мән берілді. Ортақ түркі тілін жасаудағы мақсаттың бірі түркі халықтарын бір-біріне жақындастыра түсу еді. Мұның астарында түрік бірлігі идеясы – түрікшілдік жатты. Түрікшілдік жайлы эзербайжан халқының XX ғасырдың бірінші жартысындағы басындағы көрнекті саяси қайраткері Расул Заде мынандай орынды пікір білдірген-ді: «Түрікшілдік – ғылыми-философиялық, этикалық мектеп, мәдени бірігу жолындағ күрес тәсілі. Еуропалық ұлтшылдық – идеология, саясатта агрессия, ал Шығыстағы түрікшілдік астардағы ұлтшылдық – әлеуметтік жағынан прогрессивті құбылыс, саясатта қорғаныс болып табылады» [3].

Схоластикалық негіздегі мұсылмандық оқу жүйесін зайырлы қоғамға тән білім беруге сәйкестендіріп құру жайлы И.Гаспыралының ұсынысына үн қатушылар тез арада бой көрсетіп, Еділ бойындағы либералды татар зиялылары арасында қозғалыс тудырды.

И.Гаспыралының білім беру саласындағы ғана емес, түркі тілдес халықтардың әлеуметтік-саяси, мәдени үдерістегі орнына қатысты көзқарасы, ұстанымы қоғамда жаңа (араб тілінде «жәдид» - «жаңа») леп, жәдидшілдік ағым саналды. Мұны қолдаушылар жәдидтер, жәдидтік қозғалыс өкілі деп есептелді. «Тәржіман» газеті Түркістан өлкесіне де жетіп, ондағы жастарды оятып, ондағы жәдидтер тобын тәрбиелей бастады [4, 24 б.].

Жәдидтердің ислам дінін түркі-мұсылман халықтарының рухани болмысының тірегі екенін мойындағанына қарамастан, бірқатар мұсылман дін басылары олардың әрекетіне қарсылық білдірді. Мұндай қарсылық негізінен мұсылмандық оқу орындарындағы (мектептер мен мердеселер) өз беделдерінен айырылып қалғысы келмеген консервативтік пиғылдағы дін басылар тарапынан туындаған-ды. Екпін алған жәдидтердің ағартушылық қызметі реформаторлық сипатқа ие болып, ол қоғамдық өмірде орын алған феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды [5, с. 27]. Бұл

әрекеттің астарында отарлық бұғауға түскен түркі-мұсылман халықтарының бостандыққа қол жеткізуін, олардың фабрика-зауыттары, оқу орындары болып, өркениетті халықтармен тең тұруын қалау жатты [6, с. 239]. Олар демократиялық құндылықтарды алға тартып, түркі-мұсылман халықтарын жікке бөлмей, оның мүддесін тұтастай қорғауды жөн санады [7, с. 131].

Жәдидтік қозғалыста Еділ бойы татарлар белсенділік танытты. Еділ бойындағы татар қауымының либералды тобының атсалысумен жаңа оқу әдісіне, яғни жәдидтік білім беру жүйесіне көшкен медреселер мен мектептер саны уақыт өткен сайын арта түсті. Бұл ретте Уфадағы «Ғалие», «Хусаиние», Орынбордағы «Мұхаммедие», Қазандағы «Маржания» т.б. медреселерді атап көрсетуге болады. Осындай медреселердің ұстаздары мен шәкірттерінің атсалысуымен Түркістан өлкесінде де жәдидтік бағыттағы мектептер мен медреселер ашыла бастады. XX ғасырдың басына қарай мұнда жәдидтік мектептердің саны 35-ке жетті. Осыған орай В.В. Бартольд: «Ендігі жерде Еуропа мәдениетін насихаттауда Еділ татарлар орыстардың бірден-бір бақталасына айналды» [8], – деп көрсетті.

Түркі тілдес мұсылман халықтары еуропалық өркениетке тек орыстандыру арқылы жетеді деген патша үкіметінің тұжырымына жәдидтер қарсы шығып, ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына қосылуға болатынын дәлелдеуге тырысты.

Орталық Азияда білім беру ісін орыстандыру құралына айналдыруды жан тәнімен қорғауымен танылған Н.П. Остроумов «азиялық көшпенділердің адамгершілік, мәдени жағынан өрлеуі үшін христиандықты қабылдаудан басқа жолы жоқ» деген пікірде болатын [9, с. 15]. Мұндай пікірді теріске шығаруда жәдидтердің көшбасшысы И.Гаспыралы ерекше көзге түсті. Ол Н.П. Остроумовпен өткір пікірталас жүргізіп, оның Ислам мәдениетінің құндылықтарынан бейхабар екенін, бұл мәдениет өкілдерін дамудың жаңа мүмкіндіктері күтіп тұрғандығын негіздеп көрсетті [10, с. 108].

Жәдидтер әрекетінің патша өкіметі жүргізіп отырған саясатпен үйлеспей билик орындарының үрейін туғызбай қоймады. Түрлі шағымдардан соң қазақтар арасында мектептер ашқан татар мұғалімдері ауыл жастарын патша өкіметіне қарсы тәрбиелеп отыр деген желеумен елден қуыла бастады. Олардың қазақ даласына келіп-кетуіне тыйым салынды. Алайда, патша өкіметі ұлттық сана-сезімнің оянуына барынша тұмшалауға тырысып, жәдидтік қозғалысқа қарсы күресте өзінің бар күшін жұмылдырғанымен одан елеулі нәтиже шыға қоймады. Бұған XX ғасырдың басында-ақ, 1905-1907 жылдары аралығының өзінде жәдидтердің ықпалымен татар тілінде 3 мерзімді басылымның (21 газет пен 12 журнал) шығарылуы дәлел бола алады. Осы басылымдар тек татар халқының арасында ғана емес, өзге түркі тілдес халықтары арасына да тарады. Сонымен қатар сол тұстағы татар басылымдары өзге тілдегі басылымдардың шығуына игі ықпалын тигізді. Мәселен, қазақтың алғашқы басылымының бірі саналатын «Серке» газеті Санкт-Петербург қаласында Ә.Ибрагимовтың редакторлығымен шығып тұрған «Үлфәт» газетіне қосымша ретінде жарық көрді.

Бірінші орыс революциясы жылдарында үш бірдей бүкілресейлік мұсылман съездерінің өткізіліп, түркі-мұсылман халықтарының мүддесін қорғауды көздеген «Ресей мұсылмандарының одағы» атты саяси ұйымның құрылып, оның 16 қалада бөлімшелерін ашуды көздеу, сондай-ақ Мемлекеттік думада Мұсылман фракциясының бой көтеруін жәдидтер әрекетінің жемісі деп бағалаған жөн.

«Ресей мұсылмандары одағы» ұйымының және Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының бағдарламасында 1906 жылы тамызда өткен бүкілресейлік мұсылман съезінің шешімдері басшылыққа алынды. Онда оқу мәселесі бойынша мұсылман балалары үшін барлық елді мекендерде бастауыш және орта мектептер ашылсын, оқу араб әліпбиі негізінде ана тілінде жүргізілсін, балалар 8 жастан оқуға барсын делініп, ағартушылық жұмысқа баса мән берілген-ді. Әрине, мұндай талап-тілектің жүзеге асырылуы отарлық жағдайда жүзеге асыру мүмкін бола қоймады. Дегенмен де жәдидтердің ағартушылық әрекеті сол тұста отарлық биліктің қарсылығына қарамастан бәсеңдей қоймады. Түркістан өлкесінде және далалық облыстарда ашылған жәдидтік мектептер мен медреселердің саны жыл өткен сайын арта түсті. Үкіметтің ұйғарымымен империяның шет аймақтарында ашылған орыс-түзем мектептерінің оқушылары арасында жәдидтік әдістегі мектептерге ауысу үрдісі белең ала түсті.

Жәдидтік әдістегі мектептер үлгісімен оқу орындарын ашу ісіне XX ғасыр басында қазақ, қырғыз, өзбек халықтарының белсенді азаматтары да тартылды. Түркістан өлкесінде, қазақтан шыққан алғашқы кәсіпкерлердің бірі Маман Қалқабайұлының Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл есімді балаларының «Мамания» медресесін, қырғыз манабы Шабдан Жантаевтың «Шабдания» медресесін ашса, өзбек халқының М.Бехбудий, Мұнауар Қарий, А.Авлоний сияқты ағартушылары бірнеше жәдидтік үлгідегі оқу орындарының ашылуына түрткі болды [11, 137 б.].

Жетісудағы «Мамания» мен «Шабдания» медреселерінің оқу бағдарламасы Уфадағы «Ғалие» медресесінікіне сәйкестендірілді. Бұл медреселерде татар мұғалімдерімен қатар қазақ мұғалімдері де ұстаздық

етті. «Маманияда» Қазандағы Апаанев медресесін және Каирдағы әл-Қаһир университетінде білім алған Ғ.Мұсағалиев, «Шабдания» медресесінде Орал облысына қарасты Темір уезінің қазағы Н.Молдағазин сабақ берді. Мұның өзі жәдидтік қозғалыс арнасына қазақтардың да тартылып, бұл қозғалыстың алдына қойған мақсатын жүзеге асыруға араласқанын айғақтайды.

Жәдидтік әдістегі мектептер мен медреселерде И.Гаспыралы, Х.Мақсуди, Х.Атласов, З.Уәлиди, М.Бегиев т.б. қайракерлер тарапынан жазылған оқулықтар тартылды. Сонымен бірге татар халқының XIX ғасырдағы көрнекті ойшылы Ш.Маржанидің түркі халықтарының тарихына қатысты жазылған «Мустафад әл-әхбар» атты шығармасы да оқу құралы ретінде кеңінен тартылды. Қазақ балалары білім алатын жәдидтік әдістегі мектептерде А.Байтұрсыновтың «Оқу құралы» пайдаланылды. Осы «Оқу құралының» үлгісімен 1912 жыл қырғыз қайраткері И.Арабаев қазақ ағартушысы Х.Сәрсекеевпен бірге Уфадағы «Шарқ» баспаханасынан «Әліппе, яки төте оқу» атты оқулық шығарды [12, 170-б.].

Ағартушылықтағы жәдидшілдік ұлттық білім беру ісінің қалыптасуына негіз қалады. Түркі халықтарының ерікті де өркениетті болуын армандаған И.Гаспыралы, Ш.Маржани, А.Ибрагимов, М.Абдурашидханов, М.Бехбуди, А.Фитрат, Ф.Ходжаев т.б. ағартушылық сипатта жүрген жәдидшілдік қозғалыстың ірі өкілдері болды. Олар қоғамдық өмірдің жаңғыруын халықтың отарлық езгіден құтылып, рухани кемелденуін көздеді.

1 *Джадидизм // Татарский энциклопедический словарь. – Казань, 1999. – 690 с.*

2 *Хабутдинов А. Лидеры нации. – Казань: Татар. Кн. Изд-во, 2003. – 159 с. От редакции // Тарджиман. – 1907. – 28 декабрь.*

3 *Расул Заде. О пантуризме // Тюрский мир. – 1991. - №1. – с. 17-29.*

4 *Кемеңгерұлы Қ. Езілген ұлттар. – М.: Кіндік баспа, 1925. – 192 б.*

5 *Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана. – Ташкент, 1994. – 29 с.*

6 *Начало революционного движения в Туркмении в 1908-1917 гг. Сб. Документов - Ашхабад: Наука, 1946 - 428 с.*

7 *Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань: Тат. кн. изд., 2000. – 191 с.*

8 *Бартольд История культурной жизни Туркестана / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т.2. – ч.1. – 340 с.*

9 *Остроумов Н.П. Способны ли кочевые народы Азии к усвоению христианской веры и христианской культуры. - М.: Вести, 1886. – 48 с.*

10 *Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. – Ташкент: «Академнашир», 2011. – 384 с.*

11 *Кубатова А.Э. Кыргызстандаг жадидчилик кыймылы. – Бишкек: ТММИ, 2012. – 204 б.*

12 *Эшаноли Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучы – окумуштусы жана саясий коомдук ишмери. – Бишкек: КМПУ, 2002. – 250 б.*

Резюме

Махаева А.С. - доктор исторических наук, профессор

Казахского национального педагогического университета им. Абая,

Камекова Т.Н. – магистрантка Казахского национального педагогического университета им. Абая

Исмаил Гаспринский и джадидизм

В статье авторы рассматривают проблему возникновения и распространения джадидизма и взгляды общественного и политического деятеля И.Гаспринского. По мнению авторов джадидизм являлся важным этапом развития общественной мысли, становления национального самосознания и идеологии тюрко-мусульманских народов Российской империи.

Ключевые слова: просветительство, джадидизм, взгляды И.Гаспринского, общественно-политическое движение

Summary

Mahaeva A.S. - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Kazakh National Pedagogical University Abaya,

Kamekova T.N. - Undergraduate of Kazakh National Pedagogical University Abaya

Ismail Gasprinskii and Jadidism

The authors consider the problem of the emergence and spread of Jadidism views and public and political figure Ismail Gasprinskiy. According to the authors Jadidism was an important step in the development of social thought, the formation of national identity and ideology of the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire.

Keywords: Enlightenment, Jadidism, views I.Gasprinskogo, socio-political movement

ХІХ-ШЫ ҒАСЫРДА ӨТКЕН КҮЙШІ ТОҚА

С.Ж. Нурмолдин – оқытушы, өнертану ғылымдарының магистрі,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

Мақалада Арқа күйшілік мектебінің атақты күйшілерінің бірегейі Тоқа Шоңманұлының қысқашы өмірбаяны, шығармашылығы баяндалады. Қаратаулық күйші Сүгір Әлиұлының Тоқамен күй тартысқа түсіп, батасын алғаны жайлы тарихи мәлімет енген. Осы Сүгір күйші қайталай алмай қапыда қалған Тоқаның «Төрт толғауының» аңызы жазушы Ақселеу Сейдімбеков және домбырашы әрі зерттеуші Тмат Мерғалиевтың екі түрлі әңгімесі мен күй тарауларының атаулары жарияланды.

Тоқа Шоңманұлының шығармалары бүгінгі таңда өрісін кеңге жайып, музыкалық оқу орындарында оқу бағдарламасына еніп, дәстүрлі күй кештерінде орындалып, насихатталып жатыр. Тоқаның күйлерін дәстүрін бұзбай, біздің заманымызға асқан шеберлікпен саф қалпында жеткізген күйші Мұхамеджан Тілеуханов. Бүгінгі таңда Тоқа күйлерін жете меңгеріп, орындап жүрген жас орындаушылардың да саны көбеюде.

Кілтті сөздер: Арқа күйшілік мектебі, Тоқа, Тәттімбет, Сүгір, «Төрт толғау», күй, күйші

Тәттімбеттің күй тарту үрдісін Арқа күйшілері Саймақ, Тоқа, Баубек, Қыздарбек, Дайрабай, Әбді, Мақаш, Ақмолда, Итаяқ секілді домбырашылар жалғастырған. Соның ішінде Тәттімбет ізін жалғастырушылар дегенде ең алды Тоқа Шоңманұлының есімі айрықша. Себебі, оның есімі ел ішінде Тәттімбетпен қатар жүретіні белгілі.

...«Тоқа 1830 жылы Жезқазған обылысында Жаңарқа ауданында дүниеге келіп, 1904 жылы наурыз айында өзінің туған жерінде Қаратұмсықтағы қыстауында жерленеді.

Тоқа үш әйел алған. Бірінші әйелінен Рыскелді, Жалмағамбет, екінші әйелінен Оспан, Мырзекей, үшінші әйелінен Омар туады» [1. 35 б.], – деп У.Бекенов өз еңбегінде мәлімдейді. Кейінгі дерек бойынша 1914 жылы дүниеден өтіпті дейді. Бұл жайлы Ақселеу Сейдімбеков «Күй шежіре» атты еңбегінде атап кеткені бар. Ол Тоқаның көзін көргендердің айтқан айғақтары мен архив деректеріне сүйеніп осындай өзгерту енгізгені бар. Тоқа Орта жүздің Арғынынан, оның ішінде Қуандық руының бір тармағы Алтайдан тарайды. Әкесі Шоңманның жалғыз баласы осы Тоқа болыпты. Ел ішінде Тоқаны Сайдалы Сары Тоқа деп атап кеткен екен. Оның себебі Арқада Тоқа деген ру атының бар болуында. Күйші Тоқаны сол аттас румен шатастырып алмау үшін үзегілес қатарластары Сайдалы Сары Тоқа деген атпен атап кеткен екен. Күйшіден екі жыл бұрын ерте қайтқан өзінің ең жақсы көретін ұлы Жалмағамбетті қайғырып, бауыры езілді. Сол ұлының асын бергенде: «Жалмағамбет өлген жоқ, бұл менің асым», – деп қайғысын бірге бөліскен досы Шоң биге асты басқаруды тапсырған екен деседі. Ақселеу Сейдімбеков осы екеу ара достығы жайында былай дейді: ... «Сол Телқозының Шоңы Сайдалы Сары Тоқамен әрі құрдас, әрі қадірлес-сыйлас болған. Шоңды Тоқа «Шоқынды» дейді екен. Онысы орысша оқығанын меңзегені. Ал, Шоң Тоқаны «Бұласыр» деген. Онысы Тоқаның тік мінезін, жалына қол тигізбес асаулығын айтқаны. «Алтай, Қарпық елінің отыз болыс елі Шоң мен Тоқа алдынан шыққан емес», – деп отырады көне көз қариялар. Тоқа қолында кісені сылдырап айдалып бара жатқанда артында еңіреп тұрған ағайынға өзі басу айтып, ең соңында «Шоңкеңе арнайы барып, менен сәлем айтыңдар» депті. Кейін ауылдың бір адамы арнайы барып, сәлемін айтқанда Шоңкең: «Ол Бұласыр мені «Шоқынды» демей Шоңкең десе, басына шынымен ауырлық түскен ғой, қимылдауым керек шығар!» – деп орнынан тұрып кеткен екен. Сол бетінен талмай қуынып жүріп, бір жарым, екі жыл дегенде Тоқаны Сібірден кепілдікке алып қайтады. Міне, қыр қазақтарының достығы осындай екен» [2. 295 б.]. Тоқа өзіне дейінгі күйші-домбырашылардың күйлерін жоғары деңгейде орындаған және де өзі де күй шығарудан құр алақан болмағаны мәлім. Бізге жеткен күйлері «Сарыжайлау», «Ерке қыз», «Жайлау», «Тоқаның күйі», «Бел шешер», «Жалғыз ішек», «Қосбасар» (5 нұсқалы), «Бозторғай», «Теріс қақпай», «Аққу», «Сары өзен», «Төрт толғау» («Естірту», «Арнау», «Ана жүрегі», «Немере жоқтауы» деген төрт бөлімді күйлерден тұрады), «Бозайғыр» және тағы да басқалар. Ел арасына Тоқа күйлерінің сақталуына аса зор үлес қосқан және де осы күй дәстүрін кейінгі Арқа өңірінің күйші-домбырашыларына таратқан, күйшінің туысы, әрі тәлім алушысы Ұлмағамбет болған. Ел аузындағы әңгімеде Ұлмағамбет Тоқаның бүкіл репертуарын аса шеберлікпен орындаған деседі. Күйшілігінен бөлек Тоқа тік мінезді, әділдікті ғана құптайтын, әркімге үлкен мейлі кіші болсын шындықты бетке айтатын адам болған екен. Осы бір тік мінезінің арқасында қара басына көптеп дұшпан жиып алатын көрінеді. Осы бір әңгіменің шындыққа жанасуы туралы дәлел күйшінің Семей жаққа екі жылдай айдауда болғандығы туралы «Сәбит Мұқанов өзінің «Аққан жұлдыз» романында баяндап, Тоқаның Шоқан

Уәлихановпен кездескендігі жайлы жазады» [1. 366.], – деп белгілі күйші- зерттеуші Уәли Бекенов 2002 жылы жарық көрген «Күй керуені» атты еңбегінде баяндайды.

Бір жиында Тоқа қазақ жұртына аты белгілі атақты Шөже ақынмен кезігіп қалған көрінеді. Тоқа Шөже ақынға егер шын ақын болсаң, халықтың игі жақсыларын сөзге қос дегендей сыңай танытқан көрінеді. Сонда ақын айтарын өлендетіп былай депті:

*«Бақтыбай, Берден шыққан төменгі елден,
Шоң шықты, Дәулетбике деген елден,
Баласы бес Мейрамның бас қосқанда
Ақылға, Сары Тоқа, сізге келген», –*

деген екен деседі [2. 294 б.]. Бұл мәліметтерді Ақселеу ағамыз өзінің «Күй шежіре» атты еңбегінде мәлім етеді.

Ақселеу Сейдімбеков ағамыздың осы еңбегінен тағы бір айта кетерлік мәлімет бар. Ол Сайдалы Сары Тоқа өз ғұмырында көптеген күй тартыстарға қатысып, әрдайым қарсыластарын тізе бүктіріп кететін болған. Әрине, бұл әлбетте Сары Тоқаның күй қоры мол, күйшілігінің зор болғандығының дәлелі болар. Сондай күй тартыстарының бізге жеткені ол Тоқаның қартайған шағында Найман елінің атақты Шашақ домбырашысымен және қазіргі күй өнерінің соңында жүрген қауымға белгілі Қаратаулық Сүгір Әли ұлымен күй тартысқандығы туралы әңгіме ел аузында бүгінге дейін жеткен екен.

...«Шашақ домбырашы құйма құлақ, естігенін қапысыз қағып алып, қайта тарта береді екен. Әрі- беріден соң Тоқа тек қана өз күйлерін сұңқылдатып, бірінен соң бірін тартады ғой. Шашақ домбырашы дашалдықпай қайталаумен болыпты. Сонда Тоқа өңі қабырып, өзгеше күреңітіп: «Әттең, жас кезім болса бас асаулығымды салар едім, уақыт өтті-ау!» – деп, домбырасының пернесін сыр еткізіп қиып тастап тартады. Шашақ сонда барып тосылған екен. Ал, Сүгірмен айтысқанда Тоқа жетпісте болса керек. Сүгір сол жылы он сегіз жасар бозбала еді дейді көз көргендер. Арқа елінің әдеттегідей Шу бойына көшіп барып, көңілі орныққан бір орайлы шағында күйшілік шалымына сенімі мол, зерек, жас Сүгір арнайы Сары Тоқаны іздеп келіпті. алғашқыда Тоқа Сүгірді баласынып, оң шырай бермей қарайды. Арада біраз күн өткенде Сүгір алдына бір кара қой өңгеріп әкеліп, Тоқаның үйінің белдеуіне байлайды да: «Тота, тым болмаса бата тартыс болсын, сіздің күйлеріңізді өз құлағыммен естімей байыз табар емеспін», – депті. Жас жігіттің қисынды жол-жоралғысы мен кісілікті өтінішін ауыл үлкендері ұнатып, Тоқаны қолқалап отырып көндірген екен. сонымен, жаңа талап, жас күйші Сүгір жетпіс жасқа келген атағы Арқа елі түгілі Қаратау елін елеңдеткен Сайдалы Сары Тотаңның үлкендігін сыйлап кезек беріпті. Айтыс басталып кетеді. Тоқа тек қана өзі шығарған «Сарыжайлау», «Терісқақпай», «Қосбасар», «Ерке қыз», «Бозайғыр», «Азамат», «Бел шешер», «Жалғыз ішек», «Аққу», «Тоғыз тарау», «Жолдықоңыр» сияқты күйлерін бірінен соң бірін күнірентеді. Ал, Сүгір болса екі қайталапастан Тотаңның күйлерін қағып алып, қайта тартып берсе керек. Сонда Сүгірдің зеректілігіне қайран қалған Сары Тоқа өзінің атақты «Төрт толғауына» салды дейді. Бұрын-соңды мұндай күрделі күйді естіп көрмеген Сүгір әуезді ырғаққа егіле елтіп отырып, күй аяқталғанда орнынан тұрып Тотаңның қолын алған екен.»[2. 298-299б.] Міне, Қаратаулық Сүгір Әли ұлының осы тартыс арқылы қаншама, баға жетпес тәлім алғаны рас. Тоқа күйлерінің біршама- сы Сүгір күйшінің репертуарында болғандығы жайлы жоғарыдағы айтылған мәліметтердің болғандығы- нан дәлелді қажет етпейтіндей көрінеді. Сүгірдің өз жадынан күйлер шығарғаны бізге мәлім, оның күйле- рі көбіне қобыз күйлерінің сарындарына ұқсас келеді. Себебі, Сүкеңнің ұстазы сонау Қорқыттан кейін қанша ғасыр үнсіз жатқан қобызға тіл бітірген Ықылас Дүкенұлы болған еді.

Енді жоғарыда айтылған Сүкеңнің қайталай алмай қапыда қалған Тоқаның «Төрт толғауы» жайлы әңгіме етсек. Ол өзі «Естірту», «Арнау», «Ана жүрегі», «Немере жоқтауы» деген төрт бөлімнен құралған формасы жағынан өзгеше, күрделі күйлер екені белгілі. Бұл күйді өнер сүйер қауымға алғаш орындап, ұсынған кім екені жайлы Ақселеу ағамыз өзінің «Күй шежіре» [2] атты еңбегінде былай дейді: «Жаңаарқа ауданынан шыққан шебер күйші Тілеуханов Мұхаметжан Жамбыл Жабаевтың 125 жылдық торқалы тойына байланысты Алматыда өткен салтанатты жиында Тоқаның «Төрт толғауын» алғаш орындады. Тіпті, келесі күні С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, Ә.Шәріпов, Р.Қошқарбаев, Р.Бердібаев секілді талғампаз қауымның «Төрт толғауды» қолқалап қайтадан тартқызуы да бұл күйдің ғажайып қасиетімен көңіл аудартақанын пайымдатады» [2. 300 б.] Бұл күйдің шығу тарихы жайлы мәліметтерді де біз осы Ақселеу ағамыздың еңбегінен ұсынып отырмыз. «Тоқаның қартайған шағында ел-жұртқа қадірлі болып танылған Жалмағамбет дейтін үлкен ұлы 46 жасында (1912) дүние салыпты. Сол жылдың қары қалың түсіп, көктемде Жалмағамбеттің бейіті су астында қалса керек. Бұған Тоқа қатты күйініп, ұлының сүйегін қайтадан дөңес жерге қоюды ниет етсе, ауылдың молдасымақ діндар адамдары: «Жаназа шығарарда «Аманат!» деп жерленбеген мұсылман баласының мүрдесін қазу күпірлік, кітап сөзінде орнынан қозғалған пенде о дүниеде бейіштің қарасын көре алмақ емес», – деп наразылық білдіріпті. Сонда Тоқа: «Сол

кітабында өлген адамды суға ағызып жібер деген жазу барма екен, соны тауып берші, мен-ақ райымнан қайтайын. Ал, бейіш дегенің шынымен бар болса, оған Жалмағамбеттей жампозым кірмегенде, сиыр қамар деймісің», – деп жауап берген екен дейді.

Тоқаның әйгілі «Төрт толғау» дейтін күйі осы бір қасірет шектірген оқиғаға орай шыққан. Жай шықпаған, көкірекке кептелген шер тарқамай, қайта-қайта толқып лықсып, төрт күй болып шыққан. Ер жетіп, елге қадірлі болған баласының өлімі – бір қайғы, төңірегіндегі күйреп қалған ет жақындарының қасірет шегуі – екінші қайғы, күтпеген жерден Жалмағамбеттің дене топырағының суға қарық болуы – үшінші қайғы, осынау жағдайда неше түрлі қаңқу сөзді қоздырып, әйкәпір атандырмақ болған дүмше молдасымақтардың әрекеті – төртінші қасірет... Қысқасы, әрбір күйзеліс сәтінде Тоқа домбырасына ғана мұңын шағып, домбырадан ғана күйзелген жанына жәрдем тілеп, «Төрт толғау» атты тізбекті күйін дүниеге әкелген. Бұл күй өз ішінде «Естірту», «Арнау», «Ана жүрегі», «Немере жоқтауы» деген бөлек-бөлек атаулармен белгілі.

Осы жолы қожа-молданың қарсылық жасағанына қарамай, Тоқа Жалмағамбеттің сүйегін дөңес жерге қайта жерлеткен. Өзінің жанын түсінетін ел азаматтарына арқа сүйеп, соларға жүрек азабын шағым еткендей, сауға сұрағандай: «Дүниенің тұтқасы «Аманат» деген жалғыз ауыз сөзде тұрса, қылша мойным талша, көтердім бәрін де.болмаса көктем шыққан сайын баламның су астында қалғанын көріп, пенде болып отырмай-ақ қойың... Уа, ағайын, Жалмағамбетімнің басына барындар... жерді жырып су ағызыңдар... бесікшесін қайта ашыңдар... өлгеніне көнгенде, өзгесіне көнбейтін несі қалды, егер Жалмағамбетімнің денесі бұзылмаса, маған сүйінші сұрап хабар беріңдер!» – деген екен.

Қыста жерленген мәйіт бұзылмайды ғой, ұйықтағандай болып жатқан Жалмағамбетті Тоқа мен бәйбішесі Көрік келіп көреді. Сол жерде Көрік дауыс салып,былай деп жоқтау айтыпты дейді:

*Айналайын құдай-ау!
Қапалық салдың басыма,
Толтырып көзді жасыма,
Боздағымнан айырып,
Қабырғамды майырып,
Қамалдым қайғы қосына,
Көресім менің осы ма!
Қара бір таудың алқымы-ай,
Болғанда қаңтар салқыны-ай,
Жаннатқа жаның қонсын деп,
Жатағың жайлы болсын деп,
Жауып ед торқа топырақ,
Жылауы болған халқың-ай!
Құданың ісі жөн болар,
Жылаусыз күнім кем болар,
Наурыздың туған айында
Сел ағып сала-сайында,
Жамбасыңа су тисе,
Көкірегіме шер толар!
Бұл істі салса құдайым,
Ақсарбас тағы сояйын,
Көзімді жаспен ояйын,
Ағарған шашты жасайын,
Торқа деп қойған жеріңнің,
Топан су алса маңайын
Қалайда ғана шыдайын!*

Осы жоқтау өзінің ерекше сазды, мұңды сарынымен күні бүгінге дейін ел арасында айтылады. Көз көрген қарттардың айтуында, Тоқаның ақындық шалымы да ешкімнен кем болмаған. Жаңағы жоқтау мен оның мұңды сарынды бәйбішесіне Тоқаның өзі шығарып беріп еді деген сөз бар.

«Төрт толғау» күйінің соңғы «Немере зары» деген бөлігі Тоқаның немересі, Жалмағамбеттің баласы Хамитқа қатысты. Сол кезде Хамиттің есі кіріп қалған кезі екен, әкесінің суық тәнін мүрдден шығарып, қайта жерлерде «көкелеп!» өліктің үстіне құлап, үлкен кісінің сай-сүйегін сықырлатып еді дейді. Бұған Тоқа да бейтарап қарап қалмай, кейін «Немере зары» деп атап күй толғаған» [2. 310-312 б.]. Бұдан басқа Тмат Мерғалиев ағамыз «Қазақтың музыкалық фольклоры» [3] атты еңбекте осы «Төрт толғау» күйінің аңызын кішкене басқаша баяндайды. Ол Тоқаның жеті жасар баласының құдыққа түсіп мерт болғандығы жайында. Ауылдың жаңа қонысқа келіп, қуанысып жатқан мезгілі екен. Тоқа үй ішіне баласының өлімін домбыраның мұңды үнімен естіртеді. Бұл күйдің аты «Естірту» еді. Үй іші бір қайғы болғанын сезіп

дауысқа сала бастағанда Тоқа тоқтатып, біз бүгін дауыс салмаймыз, қуанысып жатқан елді дүрліктірмей тек домбырамен жоқтаймыз дегенге келтіріп екінші күйін шертеді. Бұл күйі баласына арналған «Арнау» күйі екен дейді. Ал үшінші күйді баласының кеткеніне жүрегі маздаған анасы шерткен екен. Бұл күйдің аты «Зарлау» деп аталады, төртінші күйді Тоқаның анасы шерткен екен дейді. Бұл күйді «Жоқтау» деген атаумен атап көрсетеді. Міне, біздің ойымызша бір күйдің өзінде екі аңыз болуы табиғи құбылыс деп білеміз. Себебі, екі түрлі аңыз әңгіменің жету жолы бір арнадан шығып, жол жөнекей өзгеріске ұшыраған болуы керек. Мысалға, бізге күйді жеткізушілердің өзінде тақырыбы ұқсас болғанымен, нұсқалары әр түрлі болып жататыны белгілі.

Тоқаның теңдесі жоқ күйлерінің бірі «Сарыжайлау» күйі екені рас. Бұл күй көңілге адам тілімен жеткізе алмайтын бір тылсым жылу беретіндей әсерлі шығарма екені де тыңдаушы қауымға аян. Біз Сайдалы Сары Тоқаның осы күйінің аңыз әңгімесін зерттеу жұмысымызға Ақселеу Сейдімбеков ағамыздың жазып қалдырғаны бойынша ұсынып отырмыз:

...«Тоқаның «Саржайлауының» дүниеге келуіне қатысты ел ішінде екі-үш түрлі әңгіме айтылады.

Біріншісі, қырғыз манабы Шәбденнің асымен байланысты әңгіме. Алатаудың қазақ-қырғыз болып тең жайлаған апайтос алқымында Шәбденнің әйдіңгер ас беріліп, оған қазақтың жеті уезінен игі жақсылар шақырылады. Арқаның Ақтау дуанынан Сайдалы Сары Тоқа бастаған бір топ адам келеді. Тоқа құр қол келмейді, Шәбденнің асының жөн-жоралғысы деп елу меңсіз қара жылқы айдап келеді. Бұған қоса әнші-күйшісін, сұңғыла шежірешісін, жауырыны жер иіскемес балуанын, үкілеген бәйге атын, қысқасы, тамақсау мешкейіне дейін жанына ертеді. Содан Алатауды теңселткендей айтулы ас беріледі. Аста Тоқаның Тайқасқа деген аты аламан бәйгеден бірінші келіп, Бақа деген балуаны белдескенін жығып, өзі қырғыз-қазақ домбырашыларын аузына қаратып, үш бірдей жеңіске ие болады. Сол жеңістердің жүлдесі ретінде мың сом ақша, үкілеп кілем жабылған жеті арғымақ, жеті тай-тұяқ алтын Тоқаның алдына тартылады. Сонда Тоқа: «Бұл дүние мені пейішке енгізер деймісің, салдым ошаққа, жеті уезд елінің басы бүйтіп күнде қосыла бермес, қылдай етіп бөліп беріндер!» – деген екен.

Содан, Шәбденнің асы тарқап, абыройы аспандаған Тоқа серіктерімен елге қайтып келе жатқанда: «О, шіркін, біздің Арқа елі осы кезде бой жазып, жайлауға шашырап қонып жатыр-ау!» – деп, туған жеріне деген сағыныш сазындай бір күйді ат үстінде шертеді. Тоқаның әйгілі «Сарыжайлауы» осылай шығып еді дейді, ел ішіндегі әңгіменің бір парасы. Бұл дерек бойынша «Сарыжайлау» күйінің алғашқы тыңдаушылары Жетісу жұрты болған.

Тоқа «Сарыжайлауының» дүниеге келуіне қатысты айтылатын әңгіменің екіншісі, сол кездің сіңірлі байлары көп жыл бойы Тоқаның өкшесіне түсіп жүріп, ақыры малдың күшімен ұлықтардың аузын алады да, екі жылға жер аударыпты дейді. Осы сапардан Тоқа көп қиыншылық көріп, еліне жүдеп-жадап қайта оралғанда «Сарыжайлау» күйін тартып қайтқан екен дейді.

Бұл күйдің шығуына себепші деп айтылатын үшінші әңгіме бір жылы қыс қатты болып, Тоқа азын-аулақ малының желісі мен көгенін ғана ұстап қалыпты. Сол жылдың жазынды жайлауға көше алмай, желпініп қонарға көлік таппай, біреуден сұрауға намысы жібермей, Тоқа қыстауында отырып қалса керек. Сонда жазғы жайлауды аңсап, осынау жағдайына іштей егіле күйініп «Сарыжайлау» күйін шығарыпты.

Иә, Тоқа сияқты дарын иесінің бұл күйі, не нәрсе себеп болсын, ерекше тебіреніспен дүниеге келгені анық. Күйдің қиын қағыспен сұңқылдап қайталанып отыратын жалықтырмас ырғағы адам өміріне, келте тіршілігіне арналған. Әсіресе, өзі өмір сүрген ортаның көлденең тартқан алыс-жұлысы, қулық-сұмдығы, бақкүндес-бақастығы Тоқа жүрегін жазылмас дерттей жайлайды. Күй сарынындағы қайғылы толғамдар уақыт салған қиындықты жеңген адамнан гөрі, сол ауыртапалықтың ақ-қарасын айыра алмай, тығырыққа тірелген жанның күрсінісін көбірек құлаққа құяды. Сондықтан да Тоқа «Сарыжайлау» күйін тартқанда: «Бұл – күйшілігім тасып шығарған күй емес, зармен шығып еді», – деген сөзді жиі айтушы еді дейді көз көргендер.[2. 309-310 б.]

Тоқа күйлері Тәттібеттің шығармаларын дамытып, толықтырып жаңа бір деңгейге жеткізгендей әсер береді. Оның күйлері терең мазмұнды, терең ойлы болып келеді. Белгілі ғалым-жазушы, күй аңыздарын жазып, насихаттаушы Ақселеу Сейдімбековтың мәліметтері бойынша Тоқаның күйшілік дәстүрін жалғастырған, көзін көрген қариялар белгілі. Олар: «Кәдікереі Сәдуақасұлы, Мұхит Битенов, Сарбас Тілеуханов және Тәйтөлеу домбырашы, Бегімсал домбырашы, Сейтен, Тайжан Тойшыбековтар сияқты қарттар бірі Тоқаның өміріне қанық болса енді бірі күйші мұраларын сақтап келген» [1. 37 б.], – деп мәлімдейді.

Бүгінгі таңда Тоқа күйлерін орындап, келешек ұрпаққа насихат қылып жүрген домбырашылардың бірі күйші ауылының тумасы Мұхаметжан Тілеухановтың орыны ерекше. Мұхаметжан ағамыздың музыкалық кәсіби сауаты болмаса да, бойына біткен күйшілігінен, орындаушылық мәнерінен нағыз күйшілік

дәстүрді көретініміз рас. Тоқа күйлері «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» [4] жобасында «Арқа күйшілік дәстүрі» бөлімінде, осы Мұхаметжан ағамыздың орындауындағы «Бозайғыр», «Қосбасар», «Сән Қосбасар», «Шер Қосбасар», «Төрт толғау» (төрт бөлімді) күйлері енгізілген. Сонымен қатар Арқа күй дәстүрінің майталманы, шертпе күй шебері Мағауия Хамзиннің орындауында «Сарыжайлау» күйі және бүгінгі өнер сүйер қауымға аты белгілі, шертпе күйші Жанғали Жүзбаевтың орындауында «Жалғыз ішек» күйі дүйім жұртқа ұсынылып отырған жайы бар. Бүгінгі таңдағы Арқа күй мектебінің жалғастырушысы, күйші, Құрманғазы атындағы ҚҰК-ның профессоры Біләл Ысқақовтың «Сарыарқа саздары» [5] жинағында Тоқа күйлерін нақышына келтіріп орындап, бүгінгіге жеткізгендер деп Әбікен Хасенұлы, Бегімсал Орынбекұлы, Мұхаметжан Тілеуханов, Аққыз (шын есімі Мүгілсін) Ахметова, Мағауия Хамзин, Нұрғиса Тілендиев, Құдайберген Ерғанимов, Ахат Байбосыновтарды атап көрсетеді. Осы жинағына Біләл Ысқақов Мәпруза апайдың орындауында деп берілген «Қосбасардың» екі түрін енгізген еді.

Қорыта келгенде Тоқаның шығармашылығы бүгінгі таңда қанатын кеңінен жайып, келешек ұрпақ еншісіне өзінің баға жетпес, қайталанбас туындылары арқылы жетіп отырғаны аян.

1 Бекенов У. «Күй керуені». – Алматы: Өнер 2002. – 144 б.

2 Тарақты Ақселеу «Күй шежіре» - Алматы, 1992. – 488 б.

3 Қазақтың музыкалық фольклоры. - Алматы, 1982.

4 «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» антологиясы.

5 Ысқақов Б. «Сарыарқа саздары». – Алматы, 2007. – 440 б.

Резюме

Нурмолдин С.Ж. – преподаватель, магистр искусствоведческих наук,

Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан, syrym_nur@mail.ru

«Тоқа – күйші XIX века»

В статье описывается краткая биография и творчество одного из знаменитых күйші Аркинской домбровой школы Тоқа Шонманулы. В статью вошло историческое состязание двух исполнителей, представителя Каратауской домбровой школы Сугира Алиулы и Тоқа. Опубликовано писателем Акселеуом Сейдимбековым и домбристом, исследователем Тматом Мерғалиевым по двум версиям названия разделов и легенды кюя Тоқа «Төрт толғау», который не смог повторить Сугир күйші.

Творчество Тоқа Шонманова в настоящее время вошло в учебную программу музыкальных учебных заведений и исполняется, пропагандируется на вечерах традиционной музыки. Кюи Тоқа в первоизданном виде, не нарушая традицию, с тонким мастерством донёс до нашего времени күйші Мухамеджан Тлеуханов. На сегодня увеличилось количество молодых исполнителей кюев Тоқа на высоком уровне.

Ключевые слова: Аркинская домбровая школа, Тоқа, Таттимбет, Сугир, «Төрт толғау», күй, күйші

Summary

Nurmoldin S.Zh. – teacher, master of art criticism sciences. Kazakh national academy of arts of T.K. Zhurgenov,

Almaty, Kazakhstan, syrym_nur@mail.ru

«Toqa – a kuishi of the 19th century»

In article the short biography and creativity of one of well-known kuishi of Arka dombra school of Toqa Shonmanov is described. Article had included a historical competition of two performers, the representative of the Karatau dombra school Sugir Aliuly and Toqa. Also legends of kui Toqa "Төрт толғау" which Sugir couldn't repeat a kuishi are published by the writer Akseleu Seydimbekov and a dombra player, the researcher Tmat Mergaliyev according to two versions of the name of sections.

Creativity of Toqa Shonmanov was included into the training program musical educational an institution now and executed, propagandized on evenings of traditional music. The Toqaku in original state, without breaking tradition, with fine craftsmanship Mukhamedzhan Tleukhanov has informed our time of kyuish. For today the number of young performers kuis Toqa at the high level has increased.

Keywords: Arka dombra school, Toqa, Tattimbet, Sugir, "Төрт толғау", kui, kuishi

ЖҮСІП АҚШОРАНЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНИСТЕРІ ЖӘНЕ ТҮРІКШІЛДІК ИДЕЯСЫ

А.Ш. Махаева – т.ғ.д., *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры,*
М.О. Увалиева – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты*

Мақалада жарияланған деректер мен материалдар негізінде саяси және қоғам қайраткері Жүсіп Ақшораның түрікшілдік идеясының дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Мақала авторлары Ж.Ақшораның ғылыми мұраларына талдау жасай келе және қоғамдық-саяси қызметіне баға бере отырып, оның саяси қадамдары түрік тілдес халықтардың бірлігіне жету ісіне жұмылдыруға бағытталғанын көрсетеді. Венаға барған Ж.Ақшора бастаған делегацияның жұмысын Ресей империясындағы отарлық езгідегі түрік тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да азаттығын алуға деген талпыныс әрекеті ретінде сипаттайды.

Тірек сөздер: түрікшілдік, Жүсіп Ақшораның түрікшілдік идеясы, түрік халықтарының бірлігі, қоғамдық-саяси қызмет

Бүгіндері түркі тілдес халықтар саны жағынан екі миллионға жуықтап әлемнің қырықтан астам ұлт пен ұлысының басын біріктіріп отыр. Олардың өткен қоғамдық-саяси өмірінде түрікшілдік идеясының алар орны ерекше. Түрікшілдік идеясына қазіргі зерттеушілер түбі бір түркі халықтарын өзара бірлікке, ынтымақтастық байланыстарын нығайтуға үндейтін қоғамдық-саяси ағым деген түсінік береді [1, 603-б.]. Түрікшілдікті тарихи құбылыс ретінде зерттеу біріншіден, жеке өркениет аясында және өркениетаралық өзара байланыс деңгейінде этникалық сананың көрініс беруін түсіну қажеттілігімен байланысты. Бұл өз кезегінде түрікшілдіктің теориясы мен қоғамда көрініс беруін зерттеу өркениеттілік қозғалыстың ішкі және сыртқы механизмдерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді [2].

Түрікшілдік тарихының қоғамдық-саяси астары бүгінгі қоғамдық өмірдің жаңа үрдістерімен де түсіндіріледі. Соның бірі тарихи білім мен тарихты ғылым ретінде өткенді түсінуге және ұлттық бірегейлік пен саяси мақсат-мүдделерді толығырақ ұғынуға пайдалану үрдісі болып табылады.

Қазіргі таңда Червонная С.М., Гилязов И.А., Горошков Н.П. секілді ғалымдар түрікшілдіктің мәнін ұғыну үшін оның рухани қуатын, саяси бағытын дұрыс бағамдап алған жөн екенін, сонымен бірге бұл мәселені теориялық-методологиялық жағынан зерделеу қажетті деңгейде әлі күнге жүргізілмей келе жатқанын көрсетіп отыр [3]. Дегенмен де осы мәселеге қатысты, оны әр қырынан көрсететін ғылыми еңбектердің бірқатарын отандық басылымдардан да байқауға болады [4].

Түрікшілдік идеологтары қатарында ірі саяси және қоғам қайраткері, түрік дүниесіне танылған тарихи тұлға Жүсіп Ақшора да болды. Оның саяси сахнаға көтерілуі түрікшілдік идеясы қарқын ала бастаған ХІХ ғасырдың аяғына қарай басталады. Жүсіп Ақшораның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұралары отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырыла қойған жоқ. Ғылыми әдебиеттерде Жүсіп Ақшораның өмірі және қоғамдық қызметінің түрлі кезеңдеріне қатысты және оның шығармашылық мұраларына байланысты ғана бағалар берілген. Жүсіп Ақшораны зерттеуші А.Ю. Хабутдинов «түрікшілдіктің классигі» ретінде атайды [5, с. 86], ал оның «Саясаттың үш түрі» атты мақаласын (түрік тіліндегі) «Түрікшілдіктің манифесі» деп атайтын авторлар да бар [6, с. 93], Р.Ф. Мухаметдиновтың кітабында Жүсіп Ақшораның түрікшілдігіне үлкен көңіл бөлінеді [7].

Өзінің еңбектерінде Ж.Ақшора екі саяси бағыттың, исламшылдық пен түрікшілдіктің, ішінде қайсысы жүзеге асыра қалғанда Осман империясына пайдалырақ болады деген мәселе көтереді. Бұрындары Жүсіп Ақшораның Түркиядағы қоғамдық-саяси қызметі жөнінде көпшілік өте аз білетін. Себебі, кеңестік заманда қалыптасқан идеологияға байланысты шетелдегі зиялылардың қызметі жөнінде айтыла бермейтін. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін шетелдегі түркі жұртынан шыққан зиялылар, олардың еңбектері мен ұстанымдары жөнінде ақпараттар ала бастады. Соның бір айғағы түрікшілдік туралы «Түрікшілдіктің негіздері» атты кітаптың түрік тілінен қазақ тіліне аударылуы десек болады. Оны Фәдли Әли қазақшалады. Кітаптың авторы Зия Гөкалып Жүсіп Ақшора секілді қайраткерлердің түрікшілдігі жайлы былай деп жазады: «Осы тұста медицина училищесінде ұйымдастырылған жасырын революциялық ұйымда түрікшілдік (пантюркизм), османшылдық (паноттоманизм), исламшылдық (панисламизм) мұраттарының қайсысы шындыққа үйлесімді деген мәселе пікірталасқа түсіп жатты. Бұл пікірталас Еуропадағы және Мысырдағы жас түріктердің арасына да тарап, олардың кейбіреулері түрікшілдікті, кейбіреулері османшылдықты жақтаған еді. Сол кезде Мысырда шығып тұрған «Түрік» газетінде Әли Кемал Османлы бірлігі идеясын алға тартса, Ақшораұлы Жүсіп бей мен Ферит бей түрік бірлігі саясатын ұсынуға еді

Бұл кезде Хұсейинзаде Әли бей Ыстанбұлдан, ал Ағаоғлу Ахмет бей Парижден Бакуге барған және

сонда идеялық күрес үшін қол алысқан болатын. Топшыбашыоғлы да бұларға қосылды. Бұл үш кісі онда сол кезге дейін үстем болып келген сүнниттер мен шииттер арасындағы түсінбеушілікті жойып, барлық әзірбайжандықтарды түріктік және исламдық идеялар аясында біріктіруге тырысты.

24 шілде (1908 жылы) төңкерістен кейін (Конституция) Түркияда османшылдық идеясы үстемдік құрған еді. Осы тұста шыға бастаған «Түрк дернеги» (Түрік ұйымы) сол идеяның ықпалында қалып қойғандықтан да ешқандай ықыласқа бөлене қоймады.

31 наурыздан кейін османшылдық идеясы бұрынғы маңызынан айырыла бастады. Бұл кезде Абдолхамитке ислам бірлігі идеясын ұсынған Алмания кайзері бұл мүмкіндікті пайдаланып, Сұлтанәхмет алаңында Ислам бірлігі митингісін ұйымдастырды. Сол күннен кейін елімізде жасырын Ислам бірлігі ұйымдары ұйымдасып, тарай бастады. Жас түріктер османшыл және ислам бірлігішіл болып қарама-қарсы екі лагерьге бөлінді. Османшылдар космополиттік (ұлтты белгісіз) Ислам бірлігін жақтаушылар болды.

Бұл екі ағым да еліміз үшін зиянды болатын. Мен 1910 жылғы Құрылтайда Солоникидегі бас орталықтың мүшелігіне («Бірлік пен прогрестің») сайланған кездегі жалпы жағдай осындай еді.

Бұл кезде Солоникиде «Жас қаламдар» атты журнал шығып тұрды. Журналдың бас редакторы Әли Жәніп бей екеуіміз түнде «Безз құле» бағында әңгімелесіп отырдық. Ол маған журналдың тілді тазарту бағытында революция жасауға тырысып жатқанын, бұл идеялық соғыста Омар Сейфеттиннің тілге байланысты бұл көзқарасы толығымен менің көзқарасыма сай болатын. Жас кезімде Ташқышлада түрмеде отырғанымда менде мынадай нақты идея туған еді: «Түрік тілін ондау үшін бұл тілден араб-парсы сөздерін емес, араб-парсы тілдерінің ережелерін алып тастау, ал араб-парсы сөздерінен түрікше баламалары жоқтарын қалдыру керек» [8, 9-10-бб.].

Түрікшілдік идеясының таралуына Ресейден шыққан зиялылар көп үлес қосқанын зерттеушілер баса көрсетеді. Солардың бірі Ресейде өмірге келген Жүсіп Ақшора болатын. Ж.Ақшора 1876 жылы Ресей империясының Симбирск губерниясында әйгілі фабрикант Хасан деген дәулетті кісінің әулетінде дүниеге келді. Әкесі өлгеннен кейін анасымен бірге 1883 жылы Ыстамбұлға қоныс аударады да, сонда балалық және жастық шағы өтеді. Сөйтіп, Ж.Ақшораның өмір жолы Түркияда басталып, анасы оны зайырлы білім алуға бағыттайды. Ыстамбұлда бастауыш мектепті аяқтаған соң, 1887 жылы Әскери орта мектепте оқуын жалғастырған Ж.Ақшора 1893 жылы Күлели әскери лицейде, одан кейін Әскери академияда оқыды.

Жүсіп Ақшора саналы түрікшілдік ұғымымен Әскери академияда оқып жүргенде танысып, бойына сіңіреді. Грек соғысынан бұрын, Нежип Асым Бей, Велед Челеби және Бурсалық Тахир Бей сынды саналы тұлғалардың түрікшілдікке арналған мақалалары жарияланған және де Ысмайыл Гаспыралы тарапынан жарыққа шығып тұрған «Тәржіман» газетінің бірқатар сандары Ыстамбұлға келетін. Міне, осы газеттердегі мақалалардың Ж.Ақшораға тигізген әсері мол болды. Түркияда осы кезде жас түріктер қозғалысы белең ала бастаған-ды. Ж.Ақшора да жас түріктер ұйымдарының қызметіне белсене қатысады. Соның нәтижесінде 1896 ж. сұлтан Абдулхамидтің саясатына қарсы шығып, оның өкіметін алғашқы төңкеруге әрекет жасаушылар қатарында ұсталып, оқудан шығарылады. Сұлтан өмірімен жас түріктердің әскери училищелердегі ұйымдарының көптеген мүшелері тұтқындалады. 1897 ж. маусымда әскери трибунал 80 адамды Триполиге жер аударады. Олардың ішінде Ж.Ақшора да бар еді. Көп ұзамай бұл айдаудан қашып құтылған Жүсіп Парижге келеді. Онда «Саяси ғылымдар мектебін» бітіріп, Сорбонн университетінде «Осман империясындағы саяси ұйымдардың тарихы» деген тақырыпта диссертация қорғайды. Ж.Ақшора шет жерде жүріп те жас түріктер ұйымынан қол үзбей, олардың баспасөздерінде мақалалар жариялап тұрды. Оның тырнақалды мақаласы татар халқынан шыққан көрнекті тұлға, жаңашылдық, жәдитшілдік қозғалысының жолбасшысы Шихабеддин Маржанидің өміріне арналады. 1904 ж. Мысырда шығатын «Түрік» газетінде оның «Саясаттағы үш ағым» атты мақаласы жарияланды. Ол өзінің осы мақаласы арқылы османшылдық пен исламшылдықтан гөрі түрікшілдік идеологиясының Осман империясы жағдайында атқарар рөлінің әлдеқайда тиімді екендігін негіздеп береді. Осылайша Ж.Ақшора сол кезден бастап түрікшілдік идеясын жоғары тұтқан қайраткер ретінде таныла бастайды.

Түрік бірлігін ту еткен Ж.Ақшора секілді татар халқынан шыққан қайраткерлердің идеялық ұстанымдары зерттеушілер назарын әлі күнге өзіне аударып келеді. Мысалы, АҚШ-тағы Род Айленд штатының Браунд қаласындағы университетте Джеймс Мейердің «Татарлар және олардың XX ғасырдың басындағы Осман империясындағы рөлі» атты еңбегінде аталған мемлекеттің саяси институтының қалыптасуы мен дамуында татар зиялыларының үлкен рөл атқарғандығын көрсетуге талпыныс жасауда [9].

Расында да Түркияда түрікшілдікті насихаттауда Ж.Ақшора сияқты қайраткерлер белсенділік танытты. Алайда Ж.Ақшора 1903-1908 жылдар аралығында Ресейге оралады да мұндағы қоғамдық-саяси істерге белсене қатысады. Ресей империясының отарлық езгісінде қалған түркі халықтарының XX ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының одан әрі дамуына Ж.Ақшора секілді зиялылардың түрікшілдік идеясы

өз ықпалын тигізбей қоймады. Бірақ билік тарапынан саяси қысымға ұшыраған Ж.Ақшора 1908 жылдың тамызында Қазаннан Ыстамбұлға қайта оралады.

Ыстамбұлда Ж.Ақшораны университеттің профессоры дәрежесі күтіп тұрды. Ол Ыстамбұл университетінде саяси тарихтан дәріс жүргізеді. 1908 жылы «Түрік жұрты» журналын шығара бастайды және де осы танымал журналдың редакторы қызметін де қоса атқарады. Ж.Ақшораның ғылыми-көпшілікке арналған мақалалары Ресейдегі «Шура» журналы, «Вақыт» газеті секілді баспасөз бетінде де жария болып жатты. Бұл жағдай Жүсіп Ақшораның түрікшілдік идеяларының кеңінен таралуына ықпалын тигізді.

Қазақ халқы өз тәуелсіздігі жолында небір қиын-қыстау кезенді бастан өткергені мәлім. Азаттықты аңсаған қазақ халқы ұлт-азаттық күрес барысында оянды. Осы тәуелсіздік жолындағы күресте орын алған ерекше оқиғалардың бірі 1915 жылы желтоқсан айында көрініс берген еді. Бұдан жүз жыл бұрын, яғни 1915 жылы 8 желтоқсан күні Петроград телеграф агенттігі Венаға бір топ делегация келіп, Ресей империясы қол астында отарлық бұғаудың тауқыметін тартқан түркі-мұсылман халықтарының азаттығын талап етіп жатқандығы жайлы хабар таратты. Бұл хабар әрине, патшалық Ресейдегі билік орындарын дүр сілкіндірмей қоймады [10].

Петроград телеграф агенттігі таратқан хабарға карағанда, құрамында Осман империясында шығып тұрған «Түрік жұрты» журналының редакторы Жүсіп Ақшора, Ыстамбұл университетінің профессорлары Али-бек Гусейнзаде мен Мұхаммед Еселибзаде және Муким-әд-дин Бейдаш бар делегация Австро-Венгрия империясының сыртқы істер министрі граф Форгачқа және Австро-Венгрия монархиясының құрамдас бөлігі саналатын Цислейтанияның министр-президент лауазымындағы граф Штюркке мынандай мазмұндағы өздерінің талаптарын тапсырған:

- 1) Бұхар әмірлігі мен Хиуа хандығын орыс үстемдігінен азат етіп, оларға Түркістан өлкесін қосу.
- 2) Қазақтарға әкімшілік-саяси тәуелсіздік беру.
- 3) Қазан және Қырым хандықтарын қалпына келтіріп, оларды түрік сұлтанының қамқорлығына өткізу.
- 4) Еділ өзені мен Каспий теңізін бейтарап өңір ретінде тану».

Бірінші дүниежүзілік соғыс өрши түсіп, 1915 жылы Шығыс майданда, Карпатта австрия-венгрлік әскермен Ресей әскерлері қанды шайқас жүріп жатқан шақта орыс бодандығындағы түркі тектес халықтардың азаттығын талап еткен мәлімдеменің тапсырылуы патшалық Ресей үшін қауіпті еді. Патша өкіметі мұндай талап елдегі жағдайды ушықтыра түсуі мүмкін деп сезіктенді. Тіпті, әлгіндей мәлімдеменің өзінің қарсыласы Австро-Венгрияға білдірілуіне елдегі түркі халықтары өкілдерінің де қатысы болуы ықтимал деп санады. Осыған орай елдегі түркі халықтарының бас көтерер азаматтарын және мерзімді басылымдарын қатаң қадағалауға алды.

Еуропадағы ең мықты дипломаттардың бірінен саналған Австро-Венгрия империясының сыртқы істер министрі граф Форгачқа тапсырылған мәлімдемеде қазақтардың тәуелсіздік алуының талап етілуіне отарлық билік орындары «Қазақ» газетінің қатысы болуы мүмкін деп күдіктенді. Сол себепті Орынбор жандармерия басқармасы «Қазақ» газетінен осы мәлімдемеге орай түсініктеме алды. «Қазақ» газеті редакциясы өз түсініктемесінде Венаға барған делегация жөнінен бейхабар екенін және бұған газет ұжымының қатысы жоқ екенін атап көрсетті.

Ресей империясында отарлық билік орындары дүрлігіп жатқан тұста, 1915 жылдың 12 желтоқсан күні Жүсіп Ақшора бастаған делегация Будапештке келіп, Венгрияның министр-президенті граф Тиссеге жолығып, оған да жоғарыдағыдай мазмұндағы мәлімдеме тапсырды. Сонымен қатар граф Тиссеге бірінші дүниежүзілік соғыс бейбіт келісімге келіп аяқтала қалғандай жағдайда Ресей империясындағы түркі халықтарының, соның ішінде империяда 6 миллион адамды құрайтын қазақтардың да азаттыққа қол жеткізуін назардан тыс қалдырмау жайлы өтініш білдірді.

Польша баспасөз агенттігінің 1916 жылы 11 қаңтар күні таратқан ақпаратында Жүсіп Ақшора бастаған топты Вена қаласы басшысы Вейскирхнен жылы қабылдап, олар әкелген Ресейдегі түркі халықтарының азаттығын талап еткен меморандум көшірмесін Польшаның Жоғарғы ұлттық комитетіне жіберуге өз септігін тигізгені айтылады. Мұның өзі аталған делегацияның қазақтар секілді отарлық езгідегі халықтардың мүддесін қорғауда белсене әрекет еткенін аңғартса керек.

Жүсіп Ақшора бастаған делегация Ресейдегі түркі халықтарының азаттығына шет елдер, соның ішінде батыстық державалар ықпал ете алады деген сенім де болды [10]. Олардың осы бағытта атқарған іс-шараларын сол уақытта ары қарай жалғастырушылар да бой көрсетпей қалмады. Мәселен, Ресейден бірінші орыс революциясынан кейін Осман империясына эмиграцияға кеткен татар халқының көрнекті қайракері, кезінде қазақтың алғашқы басылымдарының бірі «Серке» газетін шығаруға өз септігін тигізген Әбдірашид Ибраһим де түркі халықтарының азаттығына Америка Құрама Штаттары әсер етуі мүмкін деп

есептеді. Ол осы себепті де 1916 жылы 9 мамыр күні Америка Құрама Штаттарының Президенті Вудро Вильсонның атына Ресейдегі барлық орыс емес халықтарды патша өкіметінің қысымынан қорғауды өтінген жеделхат жолдады. Әбдурашид Ибраһимнің Вудро Вильсонға жолдаған жеделхатындағы түркі халықтарына қатысты талап-тілектер Жүсіп Ақшора бастаған делегацияның талап-тілектерімен үндесіп жатты. Осыған орай патшалық Ресейдің Полиция департаменті түркі халықтарының азаттық мәселесінің шет елдердің алдына қойылуын көп жағдайда Жүсіп Ақшора есімімен байланыстырып, оның іс-әрекеттерін аңдыуға, империядағы түркі зиялыларымен байланысын айқындауға күш салды. Сонымен қатар Жүсіп Ақшораның Ресейдегі түркі тілдес халықтардың мүддесін қорғаудағы әрекетін «пантүрікшілдіктің» көрінісі ретінде бағалау және оның осы бағыттағы әрекеттерін Германия мен Осман империясының Ресейге қарсы бағытталған жымысқы әрекетінің нәтижесі ретінде сипаттау орын алды.

Өзінің түрікшілдігімен, әрі белсенді саяси саяси іс-әрекетімен танылған татар жұртының біртуар ұлы Жүсіп Ақшораны әйгілі қазақ қайраткері Мұстафа Шоқай былайша жоғары бағалаған еді: «Арғы тегі Еділ бойынан шыққан бұл адам Түркиядағы ұлы тұлғалардың бірі, Ресейге қараған түріктердің жол бастаушы көсемі болып қалыптасты, танылды».

Осыдан жүз жыл бұрын еуропалық державалардың алдында Ресейдегі түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да тәуелсіздігі мәселесін алғаш көтерген Жүсіп Ақшора өмірінің соңына дейін түркі халықтарының азаттығын аңсап өтті. Оның осы жолда атқарған қызметін түркі халықтарының азаттық жолындағы күресінің бір белесі ретінде санаған жөн [10].

Ж.Ақшораның идеялық-саяси мұрасы оның түрік халықтарының бірлігі мен ынтымағы жолында аянбай еңбек еткенін көрсетеді. Ол түбі бір түркі халықтарының тілі мен ділінің, әдет-ғұрыптары мен адамгершілік қасиеттерінің, сонымен бірге діни ұстанымдарының да сақталып қалуы жолында күресті. Оның түрікшілдік идеясының негізгі мәні осындай болатын.

1 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т. 8. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006. – 706 б.

2 Сеньюткина О.Н. Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905-1916 гг.): Монография / Под общ. ред. акад. О.А. Колобова. – Нижний Новгород: Изд-во НГЛУ, Изд. дом «Медина», 2007. – 520 с.

3 Червоная С.М., Гилязов И.А., Горошков Н.П. Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и в мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития // Ас-Алан. 2003. – №1(10). – М.: Мир дому твоему, 2003.

4 Алдабек Н.Ә. Түрікшілдік идея және түркі тілдес халықтар әдебиетінің мәселелері // pps.kaznu.kz // <https://yandex.kz>; Оспанова А.А. Түрікшілдік бағыттың даму алғышарттары // pps.kaznu.kz // <https://yandex.kz>; Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.

5 Хабутдинов А.Ю. Лидеры нации. – Казань: Татарское книжное издательство, 2003. – 159 с.

6 Айнутдинова Л.М. Акчура (Акчурина) Юсуф // Татарская энциклопедия: В 5 т. – Казань, 2002. – Т.1.

7 Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. - Казань: Изд-во Заман, 1996. – 272 с.

8 Көкалып З. Түрікшілдіктің негіздері. Аударған Фәдли Әли. – Алматы: Мерей, 2000. – 130 б.

9 Ганиев В. Великий сын татарского народа Юсуф Акчурина // Татарские новости. 2004. - №7(120).

10 Махаева А.Ш. Тәуелсіздікке 100 жыл бұрынғы талпыныс // Түркістан.Халықаралық саяси апталық. – 2015. – 16 желтоқсан.

Резюме

А.Ш. Махаева – д.и.н. профессор Казахского Национального Педагогического университета имени Абая,

М.О. Увалиева – магистрант Казахского Национального Педагогического университета имени Абая,

Научные исследование Юсуфа Акчурина и идея пантюркизма

В статье на основе опубликованных источников и материалов рассмотрены вклад в развитии идеи тюркизма видного политического и общественного деятеля Юсуфа Акчурина. Авторы статьи анализируя научные труды и оценивая общественно-политическую деятельность Ю.Акчурина приходят к мнению, что его предпринятые политические шаги были направлены для решения задачи консолидации усилий в деле достижения единства тюркских народов. Дается характеристика работе делегации во главе Ю.Акчурина в Вену как стремление к освобождению от колониальной зависимости тюркских народов Российской империи, в том числе казахского народа.

Ключевые слова: тюркизм, идеи тюркизма Ю.Акчурина, единство тюркских народов, общественно-политическая деятельность

Summary

A.S. Makhaeva – doctor of historical Sciences. Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,

M.O. Uvaliyeva – student of Master's degree of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai

The scientific study of Yusuf Akchurin and the idea of pan-Turkism

The article based on published sources and materials reviewed contribution to the development of the idea of Turkism prominent political and social activist Yusuf Akchurin. The authors by analyzing research papers and evaluating public-policy activities of Yu Akchurina come to believe that his political steps taken were aimed to solve the problem of consolidation of efforts to achieve the unity of the Turkic peoples. The characteristic of the work of the delegation led by Y.Akchurina in Vienna as the desire for liberation from the colonial rule of the Turkic peoples of the Russian Empire, including the Kazakh people.

Keywords: Turkism and the ideas of Turkism, Y.Akchurina, the unity of the Turkic peoples, socio-political activities

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 94 (574)

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

А.О. Аблмажинова – *тарих, археология және этнология факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы*

Аталған мақалада автор 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс мәселесіне тоқталады. Көтерілістің орын алуы мен осы көтеріліске қатысты Алаш зиялыларының көзқарастарын талдауға тырысады. Алаш зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды тұлғалардың ХХ ғасыр басында жазылған еңбектерін негізге ала отырып, олардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты ой-пікірлері мен көзқарастарын негіздеуге бағытталған. Әсіресе ұлт зиялыларының қазақ халқының болашағына қатысты қабылдаған тарихи шешімдері сөз болады.

Түйін сөздер: патша үкіметі, ұлт-азаттық көтеріліс, Алаш зиялылары, патша жарлығы, тыл жұмыстары

Үстіміздегі жылы еліміздің тәуелсіздігіне ширек ғасыр толып, ол республика көлемінде мерейлі мерекеге айналды. Бұл мерекеқазақ халқының талай ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің заңды нәтижесі еді. Олардың қатарында 1916 жылғы көтерілістің де алар орны ерекше екендігі баршаға мәлім. Себебі, 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының көп ғасырлық ұлт-азаттық қозғалысының тарихында аса көрнекті орын алады. Шындығында да, өз тәуелсіздігі үшін ұзақ жылдар бойы жүргізген ерлік-күресінің дәстүрінде тәрбиеленген қазақ халқы 1916 жылы ұлттық және саяси бостандық алу мақсатымен патша үкіметінің езгісіне қарсы жойқын күреске шықты. Жаңа тарихи кезеңде, империализм мен бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайындаБекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов және басқа халық батырлары кезінде, Сырым Датов, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Кенесары мен Наурызбай Қасымовтар көтерген бостандық үшін күрес туын қайтадан өз қолдарына алды. 1837-1847 жылдардағы Кенесары бастаған ауқымды ұлт-азаттық қозғалысынан кейінгі орын алған 1916 жылғы көтеріліс бүкіл Қазақстандық сипатқа ие болып, ұлан-ғайыр Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыды. Жалпы көтерілістің тарихы туралы зерттеулер санаты өте көп, дегенмен осы көтеріліске қатысты Алаш зиялыларының көзқарастары мен ұстанымдарының алар орны ерекше және оны зерттеу, өзіндік баға беру әлі де қажет болып отыр. Себебі Алаш зиялыларының қазақтың, ұлттың болашағы үшін жасаған жұмыстарының қазақ тарихында өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Алаш зиялыларының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты көзқарастары туралы академик К.Нүрпейісұлы: «1916 жылғы көтеріліске қазақ зиялыларының көзқарасы бірдей болған жоқ: зиялылардың радикалды батыл іс-қимылға бейім аз ғана өкілдері (мәселен Тоқаш Бокин, Жаңабай Ниязбеков, Тұрар Рысқұлов, Әубәкір Жүнісов, Әліби Жангелдин, Сейітқали Мендешев, Бәймен Алманов т.б.) халықты қарулы көтеріліске шақыды. Ал «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан либералды-демократиялық интеллигенция өкілдерінің жетекшілері болса (мәселен, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов) бұл мәселеге байланысты халыққа жарлықты орындауға қарсы шықпауға үгіттеп, оны орындамаған жағдайда қазақтар қантөгіске ұшырауы мүмкіндепсанады және осыған байланысты үлкен алаңдаушылық білдірді» /1/, деп атап өтеді. Алайда танымал ғалым М.Қойгелдиев 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тұсында Алаш зиялыларының шын мәніндегі еңбектерінің бұрмаланып, дұрыс бағаланбағандығын көрсетіп береді. «Шын мәнінде мәселе анағұрлым күрделірек болатын. Өздерінің зерттеу еңбектерінде кеңестік тарихшылар «Қазақ» газеті мен ұлттық демократиялық интеллигенцияның бұл мәселедегі бағытын қасақана бұрмалап, «буржуазиялық интеллигенция халықтың сыртынан үкіметпен ымыраға келіп, іс жүзінде әскерге қазақтан адам алуды жақтайды» деген сияқты негізсіз пікірлер айтты», - деп көрсетеді /2/. Ал профессор-ғалым Т.О. Омарбеков тарихшы Санжар Асфендияровтың 1916 жылға байланысты зерттеуінде М.Тынышбаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалиның осы көтеріліске қатысты пікірлерін негізге ала отырып, ұлт зиялыларының 1916 жылғы көтерілісте ұстанған бағытына біржақты баға беріп, «қорқақтық», «сатқындық», «орыс монархтары алдындағы жиіркенішті жағымпаздық» - деп біржақты баға бергендігін атап өтеді /3/.

Дегенмен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс турасындағы негізгі ұстанымдарды тікелей Алаш зиялы-

ларының еңбектеріне көз жүгірте отырып бағамдауға болады. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатовтар «Алаштың азаматына», «Қазақ жұртына» атты мақалалар жазып халықтың амандығын, болашағын ойлаумен болды. Мәселен, Міржақып Дулатов 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде 1926 жылғы берген мақаласында былай деп жазды «...бір күні төбеден түскен жайдың оғындай маусым жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі – қалың қазақ еліне оның әеері қандай болатындығын сезінгендігімізден еді.

Өз өмірімізде басымызға тумаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ керек? Елдің ризалықпен көнгісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні, «соғыс», «солдат» деген сөздерден өлердей қорқатыны, патша өкіметіне сенімі жоқтығы белгілі. «Көнбе, берме» дейміз бе? Оның түбіне болады? Немізге сеніп «Көнбе» дейміз? Көнбейтін күшіміз қайда? Біздің ұйымда күш жоқ. Барар жер басар тауымыз белгілі... Жеңілдің астымен, ауырдың үстімен қалқақтап келе жатқан надан қазақ, орыс үкіметінің табанында езіліп келе жатқан бишара қазақ көнбеймін десе қор болмай ма? Көнгені дұрыс па екен? Екеуінде де зиян бар екен. Екі зиянның қайсысы жеңіл болар екен? Міне біздің басымызды даң қылған, миымызды ашытқан, ұлы дағдарысқа қалдырған сұраулар осылар еді. Қайткенде бізге бұл жолдың біріне түспеске болмады» /3, -284-б/, деп қазақ ұлтының болашағы үшін үлкен аландатушылық білдіргенін байқауға болады.

Мәселен, А.Байтұрсынов халықтың бірден арандап қалмауын ойлап, патша үкімін орындау қажеттігін жете түсінде және соған орай өзі басқарып отырған «Қазақ» газетіне бас мақала жариялады: «Мемлекет керегі үшін мынадай қырғын соғыста мал шығынынан тартынбай, кәтте әскерлікке алам десе де, ақылдасып барудан тайынбастай болып жүрген қазақ халқын бүгін қара жұмысқа алатын жарлық шыққанға дағдарып, таңырқап қалдық. Қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарак асынып, мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануды кемшін санаймыз. Бірақ патша жарлығы хақ, оған кері айтар сөз жоқ. Бұл күнде соғыс уақыты, тәртіп қатты, қашқандардың артынан қуғыншы отряд шығып елді хәм артында қалған әке-шешесін, қатын-баласын шулатқаннан, шаруасын күйзелткеннен басқа өнер ешнәрсе жоқ», - деп баса айтады /4, -287-б/.

Жалпы Алаш зиялыларының көш басында тұрған Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов және Ахмет Байтұрсыновтар көтерілісте тізе біріктіріп, дағдарыстан шығудың төмендегідей жолын ұсынған болатын: патша шешіміне «көнгенде шаруға кемшілікте келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. Көнбегенде керетін ауырлық: бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, мемлекеткүр өкпелеп қойм:ас, күш жұмсар, ол күшті заңға сүйеніп істер... Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдауы керек. Біздің білуімізше жеңілі көнген», - деп тоқтамды пікір, толымды ой айта білді және бұны өздерінің іс-әрекеттері арқылы дәлелдеуге тырысты /4, -288-б/.

Бұдан байқайтынымыз Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастаған қазақтың либералдық-демократиялық бағыттағы интеллигенциясы жағдайды жеңілдетіп, патша әкімшілігін қазақтарды тыл жұмыстарына алуға асықпауға, ол үшін ең алдымен жан-жақты дайындық жұмыстарын жүргізуге көндіру әрекеттерін жасауға кірісті. Сонымен қатар олар халықты бұйрыққа қарсылық көрсетпеуге де шақырды. Себебі, қарусыз қазақтың патша өкіметінің жазалау шараларының құрбаны болып кету қаупінен қорықты. Сондай-ақ, олар егер қазақтар тыл жұмыстарына қатысса, соғыстан соң өз жағдайларының түзелуіне қол жеткізеді және автономия алады деп сенді. Ал патша жандаралдары көтерілісшілерді қырғынға ұшырата бастағанда олар «Қазақ» газетінің маңына топтасқан интеллигенция өкілдерінің жазалаушыларына өз наразылықтарын білдірді.

Сонымен бірге Алаш зиялылары баспасөз бетінде айтылған пікір, жасалған тұжырым қазаққа жеткенімен, жоғарғы билікке өздігінен жете қоймайтынын түсінді. Ал бұл істі өз мойнына ала қоятын мемлекеттік жүйе немесе қоғамдық ұйымдардың ол кезде болмағаны мәлім. Сондықтан да қазақ елінің әскерге адам алу ісіне байланысты пікірін Петроградтағы үкімет орындарына жеткізу міндетін «Қазақты» шығарушы топ өз қолына алады. Ол жөнінде М.Дулатов өзінің мақаласында: «Бұл тілектерге ие болып, жалпы жұрт қара көрсетіп, қам қылғандығы білінбейді: тағдырға тапсырылып жай жатқан түрі бар. Солдаттық туралы қазақ халқының пікірін, тілегін үкіметке, Думаға жеткізу үшін, олармен сөйлесіп, жай-жапсарды түсіндіру үшін әр облыстан бірер өкіл баруы тиіс еді. Бұл істі қалың қазақтан күту, қашпаған қашардың аузына қарағандай болған соң, Дума ашылуға қарсы Самарадан Ғалихан Бөкейханов, Орынбордан Ахмет Байтұрсынов, Ақтөбе уезінен Нысанғали Бегімбетов 3 ақпанда Петроградқа жүріп кетті», - деп көрсетеді /4,278-б/. Алайда бұл делегаттық сапар айтарлықтай нәтиже бермеген еді. Қазақ елінен әскерге адам алу не алмау мәселесін жоғарғы билік қазақтың өзімен ақылдаспай-ақ шешіп қойған болатын. Дегенмен, бұл жайттар қолайлы жағдайдың жоқтығына қарамастан қазақ демократиялық интел-

лигенциясының 1916 жылғы 25 маусым жарлығы шыққанға дейін өз елінің алдындағы азаматтық борышын орындауға күш салғанын айғақтай алса керек.

Алаш зиялылары сонымен бірге 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи бағасының шынайы болғанын да қалады. Мәселен, 1920 жылдардың ортасында Қазақстанды зерттеу қоғамының тарих-этнография секциясына төрағалық етіп отырған Т.Шонанұлы біршама жұмыстар атқарған. Мәселен, 1926 жылы Т.Шонанұлы өз тарапынан арнайы хабарлама жазып, баспасөз бетіне ұсыну арқылы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың шынайы беттерін ашуға тырысқан. Соған орай жалпы Алаш азаматына қоғам тарапынан сұрау салып, хабарлама жасайды. «Қазақ тарихында 1916 жылдағыдай оқиға сирек болған. Сол 1916 жылдың көтерілісіне биыл аттай он жыл толды. Қызылордада Қазақстанның тарихын, тұрмысын, жерін, шаруашылығын зерттейтін ғылым қоғамы бар. Сол қоғам биыл 1916 жыл туралы тарихта із қалдырмақ. 1916 жылдың көтерілісін еске түсіретін, артқа белгі қалдыру тарих алдындағы борышымыз. Сол жұмысқа тарих дерегі керек. Сіз 1916 жылғы көтерілістің қалың ортасында болдыңыз», - дей отырып, көтеріліске қатысты тың материал жтнауға тырысқан /5/. Яғни, Т.Шонанұлының 1916 жылғы көтеріліске қатысты берілген бұл үндеуі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына шынайы баға беруге қатысты пікірінен туындағаны байқалады.

Сонымен, қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрес ұлттық зиялылардың немесе Алаш қайраткерлерінің тікелей назарында болды. Олар өскелен ұрпақ қамы мен ел болашағы үшін дұрыс шешім қабылдауға және сол жолда өздері де аянбай жұмыстар жасауға тырысты. Алаш зиялылары ұлттық саяси тұтастық және негізгі мақсаттар үшін саналы, ұйымдасқан әрекетке өту екендігін халыққа жеткізуге ниет етті. Тіпті жаңа заман, жаңа өзгерістердің келе жатқанын түсіне отырып, белсенді әрекетке көшті. Олардың бұл әрекеті алдымен майдандағы қара жұмысқа алынған жігіттерге қызмет көрсетуден басталды, тіпті уақыт өте өздері де сол арадан табыла алды. Сол себепті де 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс мәселесін көтерген тұста Алаш зиялыларының да еңбектерін, көзқарастарын негізге алу мәселенің тарихи маңыздылығын арттыра түспек және осы мақсаттағы зерттеу жұмыстары бұдан әрі де жалғасын таба бермек.

1 Нұрпейісов К.Н. *Алаш Гәм Алашорда*. – Алматы, 1995, - 63-б.

2 Қойгелдиев М.Қ. *1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары // Қазақ тарихы*. – Алматы, 1995, - 322-б.

3 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. *Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас*. – Алматы, 2004, - 284-б.

4 Әлихан, Ахмет, Міржақып. *Алаштың азаматы*. // «Қазақ» газеті. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 322 б.

5 Абиқенова К.Е. *XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы*. – Алматы, 2017. - 74-б.

Резюме

Аблмажинова Акмарал Омарбековна – магистрант 2 курса факультета Истории, археологии и этнологии, кафедры истории Казахстана, КазНУ им. аль-Фараби, город Алматы

Национально-освободительное движение 1916 года в трудах алашской интеллигенции

В статье автор рассматривает национально-освободительное восстание 1916 года. Анализируя причины восстания и взгляды лидеров Алашской интеллигенции. Взяв на основу труды, написанные лидерами движения «Алаш», как Алихан Бокейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов направленные на основании их мнений и взглядов касательно национально-освободительного восстания 1916 года. А также, исторические решения национальной элиты, касающиеся будущего казахского народа.

Ключевые слова: царская власть, национально-освободительное восстание, Алашская интеллигенция, царский указ, тыловые работы

Summary

Ablmazinova Akmaral Omarbekkyzy – 2 undergraduate course the faculty of History, Archeology and Ethnology, chair of History of Kazakhstan, al-Farabi Kazakh National University

The national liberation movement in 1916 in the writings of intellectuals of Alash

The author considers the national liberation uprising in 1916. Analyzing the causes of the uprising and the views of the leaders of Alash intellectuals. Taking on the basis of the works written by the leaders of the movement "Alash" as AlikhanBokeyhanov, AhmetBaitursynov, MirzhakypDulatov aimed at the base of their views and opinions regarding the national liberation uprising of 1916. Also, the historic decisions of the national elite, the future of the Kazakh people.

Key words: imperial authorities, national liberation revolt, Alash intelligentsia, imperial decree, rear works

ЛЕПСІ УЕЗИНІҢ ҚҰРЫЛУ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ ЖӘНЕ АЙМАҚТАҒЫ САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ЖАҒДАЙ

А.Е. Ауталипова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты,
Ғылыми жетекшісі - т.ғ.к., доцент **Байсалбаева Т.М.**

Мақалада Қазақстан тарихының қазан революциясына дейінгі кезеңіндегі аймақтар тарихының күнделікті тарихи өмірін қарастыруға қатысты, атап айтсақ, XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі Лепсі уезінің күнделікті өмірін зерттеуге бағытталған. Автордың уезд тарихын қарастыруы қазақ тарихының Ресей құрамындағы саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық өміріне қатысты зерттеулерді толықтыруға мүмкіндік береді. Автор сонымен қатар 1840 жылы Лепсі аймағына әскери инженер Карелин сапарына тоқтала келе уездік бекіністің қалыптасу алғышартын зерттеген. Сонымен қатар уезд тұрғындарының әлеуметтік жағдайы мақалада талданады.

Түйін сөздер: хандық билік, Лепсі уезі, Жетісу, казак тұрғындар, қоныстандыру

Ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы, тарихи білім саласында да жаңашылдыққа бет бұрып, өзгеріп, жанару үстіндегі сара жолға түсті. Осындай жаңа бағыттағы зерттеулердің бірі аймақтардың күнделікті өмірін жаңа қырларынан жан-жақты зерттеу.

1822 жылы қазақ даласының Орта жүзінде хандық билік жойылды. 1826 Сюк Абылайханов Үйсін руын Ресейге қосу жөнінде өтініш білдіреді. Жетісуға подполковник Шубин басшылығымен казак әскерлерінен тұратын комиссия жіберілді. Осы кезеңде Ресейге бұл аймақты қосу туралы сұраным кейінге қалдырылған еді. Аталған оқиғадан кейін саяхатшылар мен зерттеушілердің бұл аймақты зерттеуге құлшынысы арта түсті. 1840 жылы Лепсі аймағына әскери инженер Карелин сапар шекті. Осы кезеңде Кенесары көтерілісі кең етек жая бастаған. Кенесары мен Төленгіттері Сюк, Али және т.б. сұлтандарға қысым көрсете бастаған еді. Осыған байланысты 1845 жылы Ұлы жүздің бірнеше рулары Ресейге қосылу жайында Патша үкіметіне ұсыныс жасаған. 1846 жылы келісімшарт жасау үшін жайлауға 30 астам ру басшылары бас қосты. Қазақтармен келісімшартты генерал-майор Вишневский жасады. Ол Омбы шекаралық басқарама бастығы қызметін атқарып тұрған. 5 шілдеде 1846 жылы жоғарыда аталған ұлы жүз сұлтандары келісімге қол қойды. Генерал-майор Вишневский келісімшарт жасалғаннан кейін адам мал және санағын жүргізушілерді, 150-ден астам казактарды тастап Омбыға қайтады. Осы казак тұрғындар қоныстандыру барысында Лепсі әскери бекінісін құрады. Лепсі бекінісін салушылар арасында Виктор Ивацкевич, Адольф Янушкевичтер болды. Казактар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас өздігінен жақсы дамып қалыптасқан жоқ. Казак-орыстардың өз алдына айырықша әскерлік-басқармасы болды: әскерлік, округтік, жаңа станициялық атамандық бөлімдер облыстардағы, өлкедегі әскерлердің жоғарғы әкімі губернаторлар болды. Қазақстандағы Орал, Сібір, Жетісу казак-орыс әскерлерінің де жоғарғы әкімі сол генералдар болды. Қазақстанға орнатқан патша үкіметінің әкімшілік құрылымы осындай еді.

Бұл құрылыс қазақ еңбекшілерін екі қанауға әкеп ұшыратты. Оның бірі – патша үкіметінің қазақ ұлтын талау, екіншісі – әкімшілігі күшейген, қазақтың өз ішіндегі феодалдық ру басшыларының қанауы. Сондықтан жаңа әкімшілік қазақтардың құқығын біршама шектеді.

Әкімшілік реформаларды жүзеге асыру арқылы патшалық Ресей қазақ жерлерін отарлауды одан әрі күшейткісі келді. «Уақытша Ережелерді» дайындау жөніндегі комиссия: «Жер мәселесін шешкенде үкімет, бір жағынан халықтың қазіргі кезеңдегі талабын, оның тұрмыс-салтына нұқсан келмейтіндей етіп қанағаттандыратын, екінші жағынан, Ресейдің пайдасын көздейтін шара қабылдауы тиіс» [1] деп те кейбір еңбектерде көрсетілген.

Реформаның көмегімен Патша үкіметі өзінің тонаушылық, отарлаушылық бағыттағы аграрлық саясатын жүргізуге мол негіз жасайтын шара қабылдады. Жергілікті халықтың мүддесі ескерілмек түгілі, қазақтарды шұрайлы жерінен, сулы иелігінен айырып, құла түз, қу мекенге ығыстырып, оның жерлерін Ресейлік келімсектерге және казак әскерлеріне тартып әпермекші болды. Бұл – жайылымдарды пайдаланудың байырғы қалыптасқан тәртібінің бұзылуына, қазақтардың қыстау мен жайлауда еркін қозғалуының шектелуіне, сөйтіп олардың өз ата-қонысымен, өз жер-суына кіріптар болуына әкелетін сорақы саясат еді.

Патшалық «қазына табысын әжептәуір ұлғайту мақсатымен» алым-салық саясатын күшейтпекші болды. Түгін салығын көбейту, салғырттармен тағы да басқа міндеткерліктер қатарын ұлғайту белгіленді. Осылайша, халықтың қажеттері мен мақсат-мүдделері аяқ-асты етілді. Жергілікті халықты арсыздықпен тонауды одан ары күшейту үшін жаңа құрылғалы отырған ауылдар мен болыстардың, уездер мен облыс-

тардың шекараларын дәлме-дәл анықтап, әкімшілік территориялық бөліністі жетілдіру белгіленді және бұл шаралар өлкедегі салық жинау тәртібін жақсартуға бағытталды.

Қазақстанды рухани және экономикалық жағынан тезірек игеру Ресейге қолайлы жағдай жасайтынын жақсы түсінді. Өйткені, «өлкені экономикалық жағынан «жаулап алудың», өз кезегінде, оны саяси жағынан жаулап алуды нығайтқан жағдайда ғана баянды және шексіз бола алатындығы» патшалыққа бұрыннан мәлім еді.

Сонымен бірге, патшалық қазақ даласындағы отарлық саясатты жүргізуде өзінің әлеуметтік тірегін нығайту мақсатымен халық арасында беделді, белсенді ру басыларын, билерді, ақсақалдарды тағы басқа елге сыйлы адамдарға «сый-сыяпат» көрсету және оларды орталық әкімшіліктің төменгі қызметтеріне тағайындау жолдарымен сатып алуды көздеді. Бұл қазақ қоғамын іштей ыдыратуға бағытталған қадамдар еді, ал бөлшектенген елді билеу анағұрлым оңайға түсетіні белгілі. 1839 жылы Лепсі аймағының оңтүстік-шығысындағы Лепсі өзені бойында тыныш болмады. Онда тыныштықты сақтау үшін жүз басы Медведьев әскерімен аттандырылды. Матай руы орыс әскерінің келе жатқанын ести сала қашты. Олар тәшкендіктермен бірігіп, 1838 жылдан бері осы жердің салығын заңсыз жинаған. Қазақтар мен тәшкендіктер Көксу және Қаратал өзендері аралығында орыс әскерімен талқандалып, ондағы қазақтар орыс бодандығын мойындап, Ақсу өзені бойында тәшкендіктерден қорғаныс постын тұрғызуды сұрайды. 1839 жылы осындай тәртіпке келтіру жұмыстарын барысында Сібір әкімшілігінің бұл жерлерге Қытай Империясының ешқандай ықпалы жоқ екеніне көзі жетті [2]. 1848 жылдың 28 желтоқсанында Орта жүздің Шекаралық басқарма ведомствасына Лепсі бекінісіне Матай, Садыр, Қаптағай, Қаракерей болыстықтары Лепсі, Басмақ, Қаратал, Көксу өзендері бойындағы көші-қоныс жерлер мен егістік жерлерді басып алып, онда Ұлы Жүздің Жүсіп руын кіргізбейді деген арыз келіп түседі. Енді осы жерлерді қайтарып берсін деп 26 маусымда Шекара шебінің қызмет атқарушысы подполковник Клейстке Жүсіпшілер арызданады. Ұлы Жүздің полиция басқармасының қызмет атқарушысы барон Аракчелге осы жерлердің қай жерге қарасты екенін анықтап шешіп беру ісі тапсырылады. Осының нәтижесінде Жалайыр Жүсіпшілердің жерге ешқандай егелік құжаты жоқ екені анықталады. 1867 жылы 13 шілдеде Александр II бұйрығымен Лепсі бекінісінің орына еркін казак әскерілері қатырна 9-10 Сібір полкін біріктіріп Лепсі уезін құрды. Ондағы мақсат аймақты Ресей қарамағына түпкілікті енгізу. Шекараны қорғау Империяның әскери күштерін шоғырландыра отырып, отарлауды жүзеге асыру. Дала Генерал-губернаторлығындағы облыстар мен уез аралықтарындағы шектерді өзгерту ішкі істер бөлімінің жоғарғы үкіметке хабарлауы арқылы бекітіліп қаралды. Жетісу облысындағы басқару ісінің жұмыс жасауынан уездегі әскери, полициялық және әкімшілік билік уез шенеунігінің қолына шоғырландырылды. Уез шенеуніктері казак әскери басқармасының әскери-әкімшілік міндеттері мен жергілікті әскери қадағалау қызметіне билік етуден босатылады. Уез шенеуніктерінің жұмыс барысы ереже бойынша көрсетілген уездік полиция ведомствасымен уездік мекемелер шаруашылық жұмыстарын қадағалаумен ғана шектелді. Уез шенеуніктерін сайлау және оларды қызметінен босату Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында Дала Генерал-губернаторына Әскер Губернаторының ұсынысымен тағайындалып, алынды.

1855 жылы Жоғарғы Лепсі станицасы құрылған. 1880 жылы Лепсі уездік қала орталығы болып Сергиопольдағы уездік мекемелер Лепсі уезіне көшіріледі.

Казак әскерлеріне берілген жерлер ерекше заңмен анықталды. Орыс әкімшілігінің отырықшы орыс қоныстарын орналастыруы, казак жеріндегі экономикалық жағдайды көтеру емес, бұл жерлердегі тыныштық пен тәртіп сақтау мақсатында жүргізілді. Казак жерлерінен алынған жердің көпшілігі казак әскері иелігінде болды. Қазақтардың орыс бодандығын мойындағаннан бергі 150 жыл ішінде Ақмола, Семей, Жетісу облыстарын өздеріне бағындыру мақсатында Ресей әкімшілігінде көптеген жұмыстар іске асырылды. 1822 жылдан қазақ даласында округтар мен казак станицаларының ашылуы көзделіп, әсіресе 1847 жылдан бастап орыс шаруалары Сібір әскері құрамына еруге ұмтылды. 1867 жылы Жетісу облысының құрылуынан бастап Сібір әскер құрамынан ерекше Жетісу казак әскері бөлінеді [3].

1872 жылы Жетісу әскер Губернаторының облыстың экономикалық және статистикалық бөлімдерінің ісімен танысуынан облыстық әкімшілікке ескерту жасалады. Оның ішінде Сергиополь уезіндегі статистикалық журналдардағы кесте көрсеткіштерінің дұрыс жазылмағандығы туралы да айтылды. Бас штабтың Генерал-майоры Накшев 1867 жылғы 15 қарашадағы хатында, Семей және Жетісу облыстары құрылған кезден бастап бұл қақтығыстардың шиеленісін және шекаралық шектердің дұрыс белгіленбегенін көрсеткен. Ол уақыт кездерінде Сергиополь өлкенің әкімшілік уездік пункті еді. Оңтүстігі Лепсі және Алатауға дейін, ал көрші Еміл жазығы ауданға енген еді. Дүнгендер көтерілісі қадағаланған кезде Түркістан әскери округ түрінде сақталып, Сергиополь Семей облысына енгізілмей қалған. Семей мен Жетісу облыстарының шекаралық шектерін белгілеу алғашында Тарбағатай жоталарымен анықталған. Кейіннен генерал-

губернаторлар келісімімен Сергиополь уезі Жетісу облысында қалтырылсын деп шешіледі. Бірақ бұл кезде Сергиополь уезі Семей облысына берік еніп алған еді.

Жетісу облысы басқармасының қатынасындағы Лепсі уезінің кедей-шаруаларының 1893 жылы жазылған арыздары да кездескен. Онда өткен жылы қазыналық салық бізден байлармен бірдей 5 рубль 50 тиыннан алынды, ал биылғы жылы да бізден солай төлеу талап етіліп отыр, – деп жазылған. Бұл да отарлық саясаттың озбыр көрінісінің бірі.

Лепсі уезінің Верныйдан 723 шақырым алыс болды. Енді орыс шаруаларын қоныстандыру барысында Лепсінің солтүстігін Семейге қосып, жаңа әкімшілік Орталық құру алға қойылады. Алайда бұл мақсат жүзеге аспай қалады [4].

Қазақтарға өзеннің жағасы немесе шұрайлы жерлер берілгендіктен, қазақтар ол жерлерді жалға мекен етті. Қазақтар өз жерлерін басып алған қазақтардың құқықтарын мойындағылары келмеді. Генерал-губернатор Колпаковский өзінің көмекшісі Аристовпен әр казак басына бөлінетін 30 десятина жерді 20 десяти-на жерге кішірейту туралы ұсыныстар жасады. Колпаковскийдің атсалысуымен Лепсі уезі қазақтарына 100 мың десятина жер қазақтардан қайтарылып беріледі. Колпаковскийдің басқа да ұсыныстары қазақтар мен шаруа-қоныстанушыларының мәселесін қарастырған, бірақ ол Омбы шенеунігінің жұмыстарына қарама-қайшы келіп, іске асырылмай қалған. Жер мәселесін қарастыруда қазақтар есебіне жазықты, суы жоқ жерлер бөлінген. Станицалық атамандар тарапынан қазақтарға көп зұлымдықтар жасалған. Ондай істері казак әскери басқармасымен жабылып қазақтардың талай арыздары жауапсыз қалтырылған еді.

1883 жылы Дала генерал-губернаторлығының кеңесіндегі мәліметтер бойынша: Лепсі уезінің 100 үй басы қазақтары 500 десятина казак әскері жерінде жалға көшіп-қонған. Әр үй басы бір десятинаға 1 рубльден 1,50 копейкаға дейін салық төлеген. Бірақ мұндай мәселелер және жергілікті халықтың жағдайы әкімшіліктің қарауынан тыс қалған жағдайлардың бірі еді. 1878 жылы Жетісуге қоныстандырылған қазақтар 214 мың десятина жерді иеленді. 1899 жылы казак әскері құрамындағы халқтың саны 40 000 адам болды. Әскери жерге ең шұрайлы жерлерден 314 827 десятина берілді. Сібір линиялық әскерлерінің алғаш құрылуынан-ақ Аякөзден Заилийск өлкесіне дейінгі мұндай шұрайлы жерлерді өз иеліктеріне қаратып алу басталған еді.

1869 жылы 21 сәуірдегі Жоғарғы үкімет пен мемлекеттік кеңестің бекітуінде казак әскерлерін орналас-тыруда заңдар жинағының X томының I бөліміндегі 575-576 баптарында станицаға бөлінген қазақтардың киіз үйлік жерлері жеке меншікке және қоғамдық пайдалануға берілмейді деп анық жазылған. Патша үкіметінің қауымдық жерлерді зорлықпен басып алу саясатын жүргізуі, отаршылдық-әкімшілік басқару жүйесінің әсері қазақ шаруалары арасында әлеуметтік жіктелуді тездетті. Қала және орыс қоныстары маңында орналасқан немесе көшіп-қонып жүрген қазақ шаруалары біртіндеп экономикалық жағынан тығырыққа тірелді. Көшпелі шаруашылық кәсібінің ескі әдісі өзгерді. XIX ғасырдың екінші жартысында кедейленген қазақтар күнкөріс көзін табу мақсатымен тау-кен орындарына, қалалық жерлердегі ірілі-ұсақты кәсіпорындарға жалға жұмыс істеуге кете бастады. Сергиополь елді-мекені қасында демалыста болған қазақ офицері С.Кипряновтың тері зауытында 1889 жылғы ведомоста 4 жұмысшы ер адам болған. Жұмысшылар зауыт ішінде бөлінген арнайы жерлерде жатып жұмыс істеген. Жұмыс сағаты анық белгі-ленбеген. Еңбек ақылары күн сайын немесе ай сайын төленген [5].

Осы сияқты Лепсі уезінің Қызыл-қорған жайлауында және Алакөл болыстығының Кайкон таулары маңында табиғи селитр көздері табылған. Бұл жерлердегі селитрді аңшылар бұрыннан пайдаланған. Олар жерді қазып алып қазанға салып, оған су құйып жылытып, сосын оны біраз уақытқа қойып суытқан. Бұл бір қазан көлемінен 4 шелек, яғни 5006 фунт селитр қорытып алады. Бұл тек жер бетінен өндіріледі, ал жер астында не бар екенін ешкім білмейді. Патша үкіметі бұл жерлерді игеруге мамандар жібермекші болады. Бұл жерлерде қара жұмысқа жалданушылар көп еді. Оларға бір тәулік еңбегіне 50 копейка беріл-ген. Лепсі уезінде казак және шаруа мекендерін қоныстандыру барысында қазақтардың шұрайлы, қолай-лы жерлерінен көп жер қарастырылып берілді. Осының негізінде қазақтардың пайдаланатын жайылым-дық жерлер көлемі қажеттілікке аздық жасады [5].

Лепсінің Жетісуге қараған бөлігінде жүргізілген отарлық саясатқа келер болсақ, 1868 жылы Сергиополь уездік орталығы Лепсі қалалық мекемесіне қаратылды. Осының негізінде 1880 жылы қайта құрылған қалаға шұрайлы және шабындық жерлер бөлінуі қажеттігінен Лепсі уезіне Сергиополь уезі жерінен 1831 десятина 700 қарыс жер станицалық қазақтар жерінен бөлінеді. Қазақтар бұл жерлерді бөліп бергендері үшін «вознограждение» талап етті. Бұл жерлер Сергиополь уезінен Лепсі уезіне қосылады. 1884 жылы Сергиопольде ұйымдасқан жер комиссиясы казак станицасы тұрғындарына Байсерке қойнау-ынан жер береді. Алайда қазақтар бұл жерлерді астық егуге қолайсыз деп тауып, Жетісу облыстық губер-наторынан бұрынғы өздеріне тиісті жерлерді қайтаруын сұрайды. Ол жерлерге Мақаншы, Садыр болыс-тықтарының қазақтары қоныстанып, егіншілікпен айналыса бастайды.

Құлжадағы мұсылман көтерілісінен қашып келген сарт-қалмақтар 1866 жылы орыс бодандығын мойындап, осы облыста жергілікті қазақтар мен бір деңгейде өмір сүріп жатты.

Ресейдегі 1891-1892 жылдары болған аштықтан кейін Қазақстанға 200 000 адам қоныстандырылды. Патшалық әкімшілік қазақтардың ең шұрайлы жерлерін тартып алып, ол жерлерді “қоныстанушылар қоры” деп атады. Бұл қазақ халқының экономикалық ахуалын төмендетіп, қайыршылыққа ұшыратты. Бірнеше миллиондаған десятина жерлерді қазақтардан тартып алып қоныстандыру қорына берді. Осындай қайыршылыққа ұшыраған қазақтар жатаққа айналды. Олардың көпшілігі малынан айырылып, бір жерден екінші жерге көшуге көліктің жоқтығынан, келесі жылға дейін сол қыстақтарында қалуларына тура келді. Олардың кейбіреулері жермен айналысса, көпшілігі байларға және станицалық казактарға жалға жұмыс істеді. Олар егістікте, бау-бақшада, мал бағуда, тұз өндіруде, балық аулауда қожайындарының жұмыстарын атқарды. Қазақтардың бұндай кедейленген тобына патшалық әкімшілік те көңіл бөлді. Дегенменде, осы кезде қазақтың кең байтақ жеріне сыртынан қызыға қарап, әне жерде мынау болса, міне жерде анау болса-деген орыс шенеуніктері патшалық әкімшілікте көп болды. Мысалға алатын болсақ, осындайлардың бірі С.Н. Велецкий. Қоныстанушылардың көптеп келуінен қайыршылыққа ұшырап, күнкөрісі қиындаған қазақтарды көзіне ілместен ол: «Қоныстанушылар қорына берілген жерлерден бөлек, әлі де Жетісу облысында миллиондаған десятина бос жерлер бар еді» деп жазды [7].

Ал 1897 жылғы санақ бойынша жалпы Лепсі уезіндегі қазақтар саны 156107, орыс, украин, беларус-22107, ұйғырлар - 1908 адам болған. Уездің халқының басым көпшілігі орта жүз руынан еді. Мұндағы найман руынан шыққан қаракерей руы 163 қауымдастық ауылды құраса, садыр руы 49 қауымдастық ауылды, тортулл және матай рулары 30 қауымдастық ауылды құраған. Соңғысында ұлы жүздің жеке шаруашылықтары да болған.

Лепсі уез территориясында көлемді жерді қаракерей руы мекен еткен. Олардың қыстаулары Аягөз өзенінің маңында және оның Балтықара, Құрайлы, Айғыз, Шаумен тармақтары бойымен басқа да Егінеу, Қоракөл, Құсақ, Үржар, Қатынсу, Еміл өзендері маңында және уездің солтүстік шекарасынан Жоңғар Алатау бөктерлеріне дейін шашырай орналасқан. Мұнымен қоса солтүстік Балхаш жағасынан Тарбағатай сілемдеріне дейін. Уездің оңтүстік-шығысындағы Алакөл болыстығының маңындағы Тохты, Алтыбай, Бұлақбай, Еспал, Теректі ауылдары бойында қаракерей руының қыстаулары созылып жатты. Уездің оңтүстік және оңтүстік батысында Мәнбетпай-Қысқаш болыстығы жерлерінде бұл рудың қыстаулары Қотырғас бөктеріндегі Жаланап және Теректі деген екі өзен аралығында да (Көкжота жайлауы) орналасқан. Барлық және Еміл болыстықтарынан Алакөлдің жағасындағы Қызылқайың және Қабақсуақ жайлауларында да қаракерей руының қыстаулары болған. Уездің солтүстігіндегі Ақшаулы болыстығындағы Көксала, Игелек, Қадырбайсай, Сарыбұлақ, Сұлушоқы өзендері жазықтарында да қаракерей руының қыстаулары болған. Олар әсіресе, оңтүстікке қарай Таранғы, Жусалы, Сарыөзек өзендері бойына тығыз орналасқан. Арғанаты болыстығының керейлерінің қыстаулары үлкен және кіші Көгілдір, Едрей, Қарақия таулары маңында және одан аққан сулардың бойында болған. Ал шығысқа қарай Үшқарт, Ай өзендері Қоңыршәулі тауынан бастау алған жерлерде Ақшаулы болыстығының қыстаулары болған. Нарын өзені бойындағы Қойтас жайлауы мен Ақтас, Байлы тауларында Ақшаулы болыстығының қаракерей руының қыстаулары орналасқан. Бұл рудың тығыз орналасқан жері уездің дәл ортасы еді. Түйетас, Шақпақтас, Қаракүнгеі, Көкшоқы, Ақшоқы, Ақтас, Борлы таулары мен қыраттары еді.

Тортулл руының қыстаулары Лепсі уезінің шығыс шекарасындағы қаракерейлер арасында болған. Олардың қыстаулары Қаракитат және Ұзынағаш арасында болған. Тортулл руының тағы бір тобы солтүстікке қарай Қарақоға, Жантезек, Туматай, Сүттегенді жайлауларында қыстады. Осы жерлерде матай руының қауымдастық ауылдары да қыстаған.

Жетісу облысы қазақтарын басқаруда орыс саясаты біртіндеп қазақтар арасындағы дәстүрлі биліктің жойылуына әкелді. Осыған байланысты және экономикада тауар-ақша түрінің енгізілуінен сұлтандар билігінің қазақтарға ықпалы түсті. Сұлтандардың тарихи ерекше құқықтары халықтың заңға бағынуынан жойылды. Қазақтар арасында жаңа байлар құрамы аз болды және олардың тарихи құқығымен халыққа ықпалы болмады. Енді олар тек өз жекеменшік байлығына ғана жауап бере алды [8].

Негізінен Лепсі уезінде үлкен көлемде егістік жерлер сақталған. Уездің 242 қауымдастық ауылының 20 қауымдастық ауылы ғана егіншілікпен айналыспаған. Ерте көктемде егу жұмыстары басталарда және науқан кезінде қазақтар егістік жерлердің маңында болулары керек болды. Сондықтан қазақтардың көктеулері мен күзеулері егістік жерлерге жақын орналасқан. Мұнда рулық байланыстар шаруашылықта өзіндік жол берген. Егін егу жұмыстары мал шаруашылығы сияқты уездің әр жерінде әртүрлі болған. Бұл қазақ ауылдарының экономикасында егіншіліктің маңызды болғанын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей капиталистері өз капиталдарын Қазақстанға енгізіп, өнеркә-

сіп орындарын аша бастады. Себебі Қазақстанда жер арзан, шикізат мол, сонымен қатар жұмыс күші артылып жатты. Жұмысшылардың еңбек ақысы да арзан еді. Өнеркәсіптің маңызды түрі тау-кен өндірісі болып саналды. Бұл салада өнеркәсіп иелері капиталды жеткілікті білмегендіктен, өнім өндіру қарапайым әдіспен жүрді. Рудниктерді игеруде тек пайда табу мақсаты көзделген.

Лепсі уезінде 11 тері өңдейтін зауыт болған. Олар жылына 6675 дана тері өңдеген. Өтемдер мен земстволық салықтарды уездік басшылар жинақтап ортақ қазыналық қаржыға өткізіп отырған. Бұл кезде қазақтар ақшалай салық түрлерін өтеуге де біршама қалыптасқан еді. Алайда сайлау уақыты жақындаған кездері есеп беру үшін төлемақы төлемегендерді өз болыстықтарынан таппаса, басқа көршілес болыстықтардан іздеуге тура келді. Уез шенеуніктері жоғарыдағы жағдайлар негізінде бухгалтерлік есеп жүргізуге тиіс болды. Бұл кезде Верный уезіндегі абақты мәселесі бұрынғы қалпында сақталды. Верный уезіндегі абақтыда бір аға қарауыл және екі кіші қарауыл жұмыс атқарған. Олар қазынадан айына аға қарауыл 12 рубль 50 коп., екі кіші қарауыл 10 рубль жалақы алған. Осы қарауылдарға екі қарауыл қосқанның өзінде қарауылдар саны аздық етті. Өйткені бұрынғыға қарағанда бүгінгі күні қамаудағылар саны тәулігіне орта есеппен 130 адам түседі екен. 1868 жылы абақты шығыны қалалық қаражаттан бөлінген. Енді 1872 жылы 26 желтоқсанда қаралған қаулы бойынша 1873 жылдан бастап, абақты шығыны мемлекеттік қазынадан бөлінетін болды. Полициялық Департамент елді Губерния уездерінің қай жерде, қанша сомаға қарауылдар ұстау керектігін қарастырды. Қылмыскерді уақытша ұстайтын абақтылар – Верный, Қапал, Сергиополь, Токмақ, Қаракөлде әскери гаупвахталарда болды. Лепсі уезінде жалдамалы үйде ұстаған. Енді абақты қарауылдарына жергілікті қымбатшылық ескеріліп 500 рубль жалақы берілетін болды.

1882 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторлығының орнына Дала генерал-губернаторлығы құрылып, оның құрамына Ақмола мен Семей облыстарымен бірге, бұрын Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында болған Жетісу облысы да енді. Дала генерал-губернаторлығы тікелей патша үкіметіне бағындырылып, “Империяда орнықтырылған жалпы тәртіптерге негізделген Сенаттың жарлықтары мен бұйрықтары бойынша басқарылды” [8]. 1882 жылғы Жетісу облысының әскер губернаторының есебі бойынша, осы жылы облыстағы халықтың жалпы саны 639.078, территориялық көлемі 293. 973² шақырымды қамтыған. Бұл есепте халықтың 85,5%-гін көшпенділер мен қазақтар қамтып, басты кәсібі мал шаруашылығы болғандығы көрсетілген. Жетісу облысы басқармасының құрылғанынан бері 15 жыл көлемінде орыс шаруаларының саны 18.035 адамға жеткен. Қалалық және облыстық жерлерге орналасқан көпестер саны 1260 адам, мешандар 9474 адам болды. Қала мен уездегі басқармаларға сайланған адамдар мен төменгі шендегілердің саны 1385 адам. Қазақтарды қоспағанда облыстағы орыс тұрғындарының жалпы саны 54.202 мың. Бұл жердегі орыс халқы отырықшылық пен өнеркәсіпті тереңінен меңгеруге ықпал жасап, алыс жатқан облысты Ресей мемлекетімен тығыз байланыстырып, ұштастырды. Жылдар өткен сайын уез әкімшілігінің қанағаттанғысыздық жағдайы мен полициялық күш салу жолымен қаражаттың жетіспеушіліктері халықтың жағдайын нашарлата түсті. Әкімшілік-басқарманың мұндай жағдайы халық арасындағы барымта мен ұрлықтың көбеюіне әкеліп соқты [9]. 1883 жылы Лепсі уезі құрамына енгізілген Сергиопольда 63.657 еркек, 44.381 әйел болған. Көшпенділер саны 65.522 еркек, 34.062 әйел. Отырықшы халық саны 11.005 еркек, 10.219 әйел. Сергиопольдағы үй басы саны 27.420, ондағы тұрып жатқан халық саны 86.714 мың адам болған. Сергиопольдағы басқа ұлт өкілдерінің саны 13.493 адамды құрады, оның ішіне орыс шаруалары да кірді.

1 Материалы по обследованию туземного и старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области. П.П. Румянцева. том 1. Лепсинский уезд. вып. 1. Киргизское хозяйство. - Спб., 1911. - С. 45.

2 Записка о состоянии Семиреческой области. - Верный, 1908 г. - С. 26.

3 Куласт А. Семиреченская область. изд. 3. - Полтава, 1912. - С. 2-7.

4 Велецкий С.Н. Записка о положении и нуждах переселенческого дела в Семиреченском районе. - Верный. 1912. - С. 74.

5 Обзор Семиреченской области за 1884 г. Ведомость №2. – Верный, 1884 г. - С. 27.

6 Обзор Семиреченской области за 1901 год. – Верный: Типография Семиреченского Правления, 1902. - С. 1-4, 19, 20, 23, 54.

7 Идаров С. Журнал МВД. Часть 7. Журнал МВД. 1854. - С. 28-29, 31.

8 Аполлова Н.Г. Хозяйственное и экономическое отношения Прииртышья в XVIII-нач. XX в. - М., АНССР. 1960. - С. 276, 344.

9 Мұқанов М. Этническая территория казахов в XVIII-нач. XX веков. А. Қазақстан. 1991. П. 19-20.

Резюме

Ауталипова А.Е. – магистрантка КазНПУ им. Абая

Создание Лепсинского уезда и общественно-политическое состояние региона

В статье рассмотрена историческая жизнь регионов Казахской истории в период до октябрьской революции, в частности ежедневная жизнь Лепсинского уезда с XIX века до начала XX века. Рассмотрение истории уезда дает возможность дополнить исследования касательно административно-политической и социально-экономической жизни казахской истории в составе России. Автор в статье исследует путь венного инженера Карелина в Лепсинский регион в 1840 году и формирование данной уездной крепости. В статье также анализируется социальная жизнь жителей уезда.

Ключевые слова: ханская власть, уезд Лепсы, Жетысу, местные жители, расположить

Summary

Autalipova A.E. - Undergraduate of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Creating Lepsinsk County and the socio-political situation of the region

The article deals with the historical life of the regions of Kazakhstan history of the period before the October Revolution, in particular daily life Lepsinsk County with the nineteenth century to the early twentieth century. Review the history of the county makes it possible to supplement the study on the administrative, political and socio-economic life of the Kazakh history as a part of Russia. The author in the article investigates the path of venous engineer Karelin Lepsinsk in the region in 1840 and the formation of the county castle. The paper also analyzed the social life of the inhabitants of the county.

Key words: Khan's authority, county Lepsy, Zhetysu, the locals arrange

УДК 37.016: 94 (574)

РОЛЬ ШКОЛЬНЫХ И ВУЗОВСКИХ УЧЕБНИКОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПО ПРОБЛЕМАМ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

С.Г. Белоус – докторант специальности «История-6D011400» Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан

Статья посвящена изучению проблемы аграрных отношений в Казахстане в конце XIX – начале XX вв. в школьных и вузовских учебниках, проведено сравнение изучаемых фактов и понятий, определены существующие недостатки и представлены рекомендации по внесению корректив с целью формирования исторического сознания у учащихся.

Учебник должен стать источником знаний, формирующим историческое сознание, как на школьном уровне, так и в студенческой среде, для чего необходимо преподносить материал информативно насыщенный, но при этом не перегруженный фактами и датами, а скорее наглядными жизненными примерами в контексте данной проблемы. В таком случае биография становится инструментом в изучении исторических процессов.

Нужно отметить, что аграрная проблематика освещается крайне поверхностно, дается не полный обзор ключевых понятий, отсутствует яркий образный учебный материал. Кроме того, необходимо использование проблемно-познавательных задач и соблюдение преемственности при изучении понятий, формировании предметных и общественных умений. Важно продемонстрировать как перед учеником, так и перед студентом картину прошлого для того, чтобы у него сложилось целостное представление об изучаемом периоде, на основе которого формируется личностное мировоззрение.

Ключевые слова: учебник, История Казахстана, аграрный вопрос, переселенческая политика, изъятие земель, историческое сознание

В XXI веке – в веке глобализации важной проблемой становится духовно-нравственное и патриотиче-

ское воспитание детей, основанное на национальных ценностях. Насколько эта проблема стала важной, настолько сложной стала ее реализация. Молодые люди, которые отходят от национальных ценностей, начинают думать о своем обогащении больше, чем о будущем нации, страны и родной Земли, теряют патриотические чувства. Не допустить распространения подобной тенденции является главной проблемой общества и системы образования нашей страны [1, с.38-39]. Непосредственным источником патриотического воспитания является История Казахстана, обязательная дисциплина во всех средних общеобразовательных школах и ВУЗах Республики, поэтому разработка и издание учебников по истории Казахстана с оптимальным содержанием является одной из приоритетных государственных задач.

Экспертиза казахстанских учебников позволила выявить ряд существующих недостатков:

- перегруженность учебников понятиями и фактами;
- отсутствие в тексте яркого образного учебного материала, способного заинтересовать учащихся;
- повествовательный язык изложения;
- недостаточность использования проблемно-познавательных задач;
- преобладание вопросов репродуктивного характера;
- отсутствие преемственности в формировании основных понятий, предметных и общественных умений;
- формальный характер осуществления межпредметных связей;
- отсутствие материала о процессе познания, об истории научных методов и открытий [2].

Как правило, обозначенные недостатки затрудняют восприятие материала и его осмысленное изложение учащимися.

В качестве объекта для сравнения возьмем аграрный вопрос, как проблему, которая бесспорно на протяжении XIX-XX веков не теряла своей актуальности, и соответственно вбирает в себя целый блок тем. На сегодняшний день в программах курса и учебниках, заявленная тематика раскрывается не в полной мере и чаще всего представляет собой рассмотрение таких вопросов как процесс широкомасштабной колонизации Казахстана, влияние переселенческой политики, раскрытие характера хозяйственной трансформации в Казахстане. Однако практически упускается из внимания роль представителей казахской национальной и русской демократической интеллигенции в отстаивании интересов автохтонного населения при разрешении аграрного кризиса, не прослеживается четко связь с последующими событиями. Данная тема актуальна еще и потому, что в современных аграрных отношениях в Казахстане существуют проблемы. Действующие учебники по истории Казахстана не имеют в своем содержании подобной и весьма важной информации. В связи с чем, необходимо внедрение в учебный процесс новых методических разработок с учетом дополнительных материалов по проблеме аграрных отношений в Казахстане. В основу должны быть положены материалы, ранее не изучаемые в школьном курсе.

Кроме того, как правило, речь идет о фактографии, оценках и интерпретации, но не философии истории, которая неизбежно присутствует даже на уровне бытового знания о прошлом. Содержание учебника должно интересовать учащихся. При прочтении материала ученик должен открывать для себя новые представления о существующих вещах, расширять кругозор, углубляясь в историю.

Научность изложения материала подразумевает: последовательное и отчетливое изложение достоверных научных знаний; правильное и доказательное раскрытие, трактовку основных понятий; наличие материала, обеспечивающего овладение учащимися простейшими методами исследования. Доступность материала подразумевает: соответствие содержания, глубины и логики раскрытия материала познавательным и возрастным особенностям и возможностям учащихся; учет имеющихся у учащихся знаний; доступность текста учебника для самостоятельного усвоения учащимися содержания темы; соблюдения последовательности введения понятий; наличие материала для организации самостоятельной работы, повторения и закрепления, осознанного самоконтроля и самооценки [3].

Проведем сравнительный анализ трактовок вопросов, относящихся к проблеме аграрных отношений в казахской степи рассматриваемого периода, а также конкретные примеры понятий и фактов по выбранной тематике в школьных и вузовских учебниках разных лет:

Сравнительная таблица трактовок аграрных проблем Казахстана в конце XIX – начале XX вв. в школьных и вузовских учебниках:

Формулировка проблемы	Трактовка в школьном учебнике	Трактовка в вузовском учебнике
Колонизация и переселенческая политика в Казахстане	<i>Касымбаев Ж.К. История Казахстана (XVIII в. - 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. - 4-е изд., перераб., доп. - Алматы: Мектеп, 2016. - 344 с.: ил.</i> «Переселение русского крестьянства в Казахстан. После указа царя от 19 февраля 1861 г. в России началась аграрная реформа. Этим правительство стремилось ослабить остро-ту аграрного вопроса во внутренних губерниях»	<i>Кан Г.В. История Казахстана: Учебник 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 312.</i> «Отмена крепостного права в России не решила главного вопроса – аграрного, поэтому царское правительство в целях разрядки социальной напряженности в стране, с одной стороны, и дальнейшей колонизации Казахстана, с другой –

	<p>России, а следовательно, и революционные волнения. С другой стороны, переселяя часть крестьян на восточные окраины империи, царское правительство хотело найти в их лице социальную опору. На первых порах колонизации Казахстана царизм ограничивался военно-казацкими поселениями и строительством крепостей. С 60-х годов XIX в. царизм стал посылать в Казахстан русских крестьян-переселенцев из центральных областей России» [с. 217].</p> <p><i>Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т. История Казахстана за 8 класс (XVIII в. – 1914 г.), «Атамұра», 2012. – 328 стр.</i></p> <p>«Если до середины XIX в. Казахстан преимущественно заселяли военное сословие и казачество России, то со второй половины этого столетия ситуация меняется коренным образом. Начинается невиданное ранее массовое переселение российских крестьян на территорию края. Существовал ряд причин, способствовавших массовому крестьянскому переселению на территорию Казахстана: снятие накала крестьянских бунтов в результате отмены крепостного права и появления безземельного крестьянства; в лице крестьян власти видели надежный оплот на территории края; переселение способствовало переходу казахов на оседлый образ жизни; проведение через крестьян политики христианизации и русификации» [с. 194].</p>	<p>активизировало переселенческую политику. На смену военно-казацкой пришла крестьянская колонизация. Процесс приобрел целенаправленный характер. Стремясь придать переселенческому движению организованный характер, ограничить самовольное, стихийное переселение крестьян» [с. 155].</p> <p><i>История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк – Пресс, 2000. – 608 с.</i></p> <p>«Главной движущей силой славянской эмиграции на юго-восточную периферию России выступала не «природная стихия» крестьянских побегов «от государства» в «дикое поле», а само Российское государство, которое создавало для народной колонизации необходимую ей защитно-оградительную инфраструктуру. История стихийного заселения представляет собой весьма оригинальный и многослойный феномен первоначальной народной колонизации земель.</p> <p>Большое значение приобрела задача крестьянской аграрно-земледельческой колонизации восточных окраин» [с. 192].</p>
<p>Объявление казахских земель государственной собственностью</p>	<p><i>Касымбаев Ж.К. История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – 4-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2016. – 344 с.: ил.</i></p> <p>«Ряд положений реформы 1868г., прежде всего объявление казахских земель государственной собственностью, подготавливали условия для их экспроприации» [с. 218].</p> <p><i>Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т. История Казахстана за 8 класс (XVIII в. – 1914 г.), «Атамұра», 2012. – 328 стр.</i></p> <p>«В результате административных реформ 60-х гг. земли, занимаемые казаками, объявлялись государственными. Отныне они предоставлялись казакам на правах общественного пользования» [с. 177].</p>	<p><i>Кан Г.В. История Казахстана: Учебник 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 312.</i></p> <p>«Самым тяжким последствием реформы 1867-1868 гг. было объявление земли Казахстана государственной собственностью Российской империи. 26 марта 1893 г. вышел царский указ, согласно которому государственной собственностью становились и воды Каспийского моря. Территориальный принцип административного устройства нарушал традиционное землепользование» [с. 152].</p>
<p>Изъятие «излишков» казахских земель и положение казахского аула</p>	<p><i>Касымбаев Ж.К. История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – 4-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2016. – 344 с.: ил.</i></p> <p>«Под постройку крепостей изымались земли кочевников, широкомасштабно увеличивались налоги, а действия царских чиновников и перешедших на управленческую службу казахских феодальных групп обострили и без того трудное положение населения... Переселение крестьян обнажило истинную суть колониальной полити-</p>	<p><i>Кан Г.В. История Казахстана: Учебник 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 312.</i></p> <p>«Переселение крестьян предполагало изъятие лучших земель у казахов. Были созданы переселенческие управления, которые должны были выявить «излишки» земель для создания «переселенческого фонда». Земли у казахов изымались в «переселенческий фонд» без учета пастбищ, скотопрогонов, водопоев, а</p>

	<p>ки царизма и ее последствия: для переселенцев отнимали земли кочевых казахов. Одним из проявлений влияния экономики России на казахский аул было распространение оседлого образа жизни и земледелия» [с. 218-219]. <i>Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т. История Казахстана за 8 класс (XVIII в. – 1914 г.), «Атамұра», 2012. – 328 стр.</i></p> <p>«...предусматривалось массовое изъятие «излишков» земель коренного населения, включая оросительные системы и водные источники. ...Переселенческим управлениям предоставлялось полное право изъятия земель у казахов и насильственного их выселения. Кочевники выселялись в малоплодородные земли, оставляя веками обжитые территории, могилы предков и зимние жилища. Наибольший процент изъятых земель приходился на наиболее плодородные земли северной части Казахстана» [с.196-198].</p>	<p>порой и вопреки сложившимся маршрутам кочевий, сознательно перекрывая их в целях взимания платы за прогон скота. Также на территории Казахстана находились казачьи войска» [с. 178]. <i>Артыкбаев Ж.О. История Казахстана: Учебник для студентов вузов - Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 312 с.</i></p> <p>«...под переселенческие участки отводились самые плодородные земли, зачастую даже с развитой сетью ирригационных систем. Разорение казахских хозяйств, отсутствие элементарных гражданских прав в совокупности с обезземеливанием вызывали обострение национальных отношений. Все это ярко проявилось в период национально-освободительного восстания казахов в 1916 г.» [с.241-242].</p>
<p>Столыпинская аграрная реформа</p>	<p><i>Касымбаев Ж.К. История Казахстана (XVIII в. - 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – 4-е изд., перераб., доп. - Алматы: Мектеп, 2016. - 344 с.: ил.</i></p> <p>«Одной из главных предпосылок революции в 1905-1907 гг. явилась колониальная аграрная политика царизма. По аграрной реформе Стльпина 1906-1912 гг. в Казахстан было переселено 360 700 человек. Основная масса переселенцев осела в Акмолинской, Тургайской областях...Казахстан стал превращаться в многонациональный край» [с. 302].</p> <p><i>Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т. История Казахстана за 8 класс (XVIII в. – 1914 г.), «Атамұра», 2012. – 328 стр.</i></p> <p>«Столыпинская аграрная реформа (1906 г.) подразумевала под собой решение о массовом переселении крестьян в азиатскую часть России. Реформа крестьянского землевладения с выходом из общины и переселением на восток империи...реформа привела к кризису скотоводческого хозяйства казахов» [с. 197-199].</p>	<p><i>Кан Г.В. История Казахстана: Учебник 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 312.</i></p> <p>«Новым этапом стали «стольпинские реформы», суть которых заключалась в стремлении ставшего в 1906 г. председателем Совета министров П.А. Столыпина создать в деревне прослойку аграрной буржуазии – кулаков... Особое внимание он уделял окраинам империи, в том числе и Казахстану – благоприятному для хлебопашества региону» [с. 178].</p> <p><i>Артыкбаев Ж.О. История Казахстана: Учебник для студентов вузов. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 312 с.</i></p> <p>«Аграрная реформа П.Столыпина, направленная на разрушение сельской общины и формирование социального слоя собственников в русской деревне, при сохранении помещичьего землевладения в России могла осуществиться только за счет переселения безземельных крестьян на колониальные территории» [с. 241].</p>
<p>Взгляд на аграрный вопрос в степи казахской и русской интеллигенции</p>	<p><i>Касымбаев Ж.К. История Казахстана (XVIII в. - 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – 4-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2016. – 344 с.: ил.</i></p> <p>«Известные представители национальной интеллигенции А.Букейханов, А.Байтурсьнов, Б.Каратаев, М.Тынышпаев, Б.Сыртанов постоянно разоблачали колониальную сущность аграрно-переселенческой политики царизма в крае. Казахские депутаты выступили против переселенческой политики царского правительства, и</p>	<p><i>Кан Г.В. История Казахстана: Учебник 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 312.</i></p> <p>Начало века ознаменовалось подъемом национального самосознания. Возникли различные течения, ядром которых стала национальная интеллигенция: А.Букейханов, А.Байтурсьнов, М.Дулатов. Депутат Государственной думы Б.Каратаев в своем выступлении отметил: «Переселение, не согласован-</p>

	<p>им помогли депутаты других национальных окраин России. Среди депутатов из Казахстана были русские, поддержавшие чаяния казахского народа, как например, депутат от Оренбургской губернии Т.И. Седельников» [с. 313]. <i>Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т. История Казахстана за 8 класс (XVIII в. – 1914 г.), «Атамұра», 2012. – 328 стр.</i></p> <p>«депутат Государственной думы Б. Каратаев сделал доклад о негативном влиянии переселенческой политики на жизнь казахов. В Государственной думе интересы казахского населения открыто защищали прогрессивные русские депутаты Т.И.Седельников, Н.Л. Скалозубов и др.» [с. 250].</p>	<p>ное с интересами местного населения, не может почитаться справедливостью» [с. 187-190].</p> <p><i>История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. – Алматы: «Атамұра», 2010. 768 с.</i> <i>История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. – Алматы: «Атамұра», 2010. 768 с.</i></p> <p>«Один из чинов переселенческих партий, землемер и статистик Т.И. Седельников писал о том, что высшие чины опасались, как бы не возник вопрос о законности изъятия земель у казахов, так как не были выполнены предварительные условия: размежевание земель и поземельное устройство коренного населения [с. 425]. В Государственной думе с защитой интересов казахов выступали казахские (А.Букейханов, Б.Каратаев, А.Беремжанов) и русские депутаты. Т.Седельников, В.Недоносков, Н.Бородин [с. 622].</p>
--	---	--

Из вышеприведенной таблицы мы можем видеть, что материал для изучения практически идентичен, за исключением нескольких моментов. Сравнение показывает, что различие состоит в глубине изучаемого вопроса, его всестороннем раскрытии. Как бы то ни было, зачастую на деле выходит так, что учащийся, изучив определенный материал в школе, дублирует его же в вузе.

Кроме того, при поверхностном взгляде, в учебной литературе имеются все необходимые данные для полноценного усвоения изучаемой тематики, однако стоит тщательнее обратить внимание на разъяснения тех или иных фактов и понятий, становится ясно, что школьникам трудно разобраться с потоком информации, поскольку отсутствие доступного пояснения ведет к разрыву с уже известными знаниями, и как результат отсутствию преемственности и пробелам в знаниях.

При сравнении выяснилось, что наиболее употребляемыми понятиями являются следующие: колонизация, реформа, шаруа, экспедиция, государственная собственность на землю, административные реформы, крепостная зависимость, столыпинская аграрная реформа, земледелие, оседлость, кочевое скотоводство, крестьяне, традиционное хозяйство, жатачество. Однако разъяснение этих понятий преподносится слишком абстрактно, а иногда и отсутствует вовсе. В данной ситуации остается лишь надеяться, что этот пробел восполнят учителя на уроках, однако ограниченность во времени также затрудняет приведение подобных разъяснений.

Стоит отметить, что в учебнике для 8-ых классов (авторы Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т.), проблема освещена более емко и глубоко, кроме того материал подкреплен дополнительными сведениями о персоналиях, определениями понятий и документами в конце параграфов (рубрики «исторические личности», «понятия и термины», «документы», «вопросы и задания по документу»). Также, позитивным преобразованием могло бы послужить применение к материалу проблемно-познавательных заданий, для того, чтобы учащийся не только воспроизводил материал, но и демонстрировал на практике полученные знания.

В результате опроса учащихся 8-ых классов школы-лицея «Туран» (г.Алматы) в отношении учебника по Истории Казахстана, было выделено следующее: 1. большинство школьников высказалось за упрощение языка, которым изложен материал в учебнике, за доступность сведений при восприятии в их возрасте; 2. прозвучали мнения о том, что в учебнике предлагается большое количество фактов, не подкрепленных соответствующим пояснениями и выводами; 3. высказывались пожелания об увеличении количества информативных иллюстраций (фотографии, карты, схемы) и творческих заданий.

Что касается студенческой учебной литературы, то отдельно заслуживает внимания 5-томник по истории Казахстана, которым пользуются преимущественно студенты исторических факультетов.

Данный труд подробно освещает проблему землеустройства в степи, затрагивая даже мелкие детали и спорные вопросы. Так, например, вопрос о законности примечания к Временному положению о том, что земли, которые могут оказаться излишними для казахов, поступают в распоряжение государства. В работе описывается аграрная политика самодержавия, правительственный курс на массовую земледельческую колонизацию и последовательное утверждение юридических и хозяйственных прав государства. Но этим трудом пользуется скорее малая часть студенческой аудитории. Также при проведении опроса среди студентов, многие отмечали данный труд как достаточно информативный, но изложенный сугубо научным языком, что затрудняет восприятие. С данной точки зрения более доступным, на взгляд студентов, является труд Г.В. Кана. Хотя в данном случае необходимо исходить и из общего уровня самих обучающихся.

В целом, общая картина, выявленная при обзоре учебной школьной и вузовской литературы позволяет судить о том, что вопрос освещается достаточно подробно, однако имеются пробелы по некоторым принципиальным вопросам. В особенности это касается позиций казахской и русской интеллигенции с разными точками зрения на аграрный вопрос, освещение которых позволяет формировать критическое мышление учащихся.

На наш взгляд, чтобы учебник стал действительно источником знаний, формирующих историческое сознание, как на школьном уровне, так и в студенческой среде, необходимо: во-первых, преподнести материал информативно насыщенный, но при этом не перегруженный фактами и датами, а скорее наглядными жизненными примерами, во-вторых, представлять проблемы на размышление, предлагать проблемно-познавательные задачи. В-третьих, обратить внимание на деятельность и роль персоналий казахской и русской интеллектуальной элиты в контексте данной проблемы, причем стоит отметить недостаточную осведомленность не только о вкладе русской демократической интеллигенции, но и освещение позиций представителей казахской интеллигенции по аграрному вопросу в степи на рубеже XIX-XX веков. Примером могут служить жизненные ситуации представителей периода в контексте заданной темы. В таком случае биография становится инструментом в изучении исторических процессов, поскольку молодое поколение должно знать эти имена.

Нужно отметить, что аграрная проблематика освещается крайне поверхностно, дается не полный обзор ключевых понятий, отсутствует яркий образный учебный материал. Кроме того, недостаточно использование проблемно-познавательных задач, т.е. преобладают вопросы репродуктивного характера, отсутствие необходимой преемственности в формировании основных понятий, предметных и общественных умений, формальный характер осуществления межпредметных связей.

Информация становится знанием только тогда, когда выступает основой компетентного, умственного или предметного действия. Важно продемонстрировать как перед учеником, так и перед студентом картину прошлого для того, чтобы у него сложилось целостное представление об изучаемом периоде, на основе которого формируется личностное мировоззрение.

А.К. Кусаинов в своем труде справедливо отмечает, что одним из важных моментов, который необходимо учесть при издании учебной литературы – это правильный подбор учебных материалов [1, с. 25]. Сведения, представленные во всех учебниках, должны воспитывать у молодежи глубокое чувство уважения, гордости и любви к своей Родине, Земле и своему народу. Они должны служить воспитанию молодого поколения настоящими патриотами нашей страны.

1 Кусаинов А.К. Кризис в системе среднего образования: пути выхода / А.К. Кусаинов. – Алматы: Изд-во

«Rond&A», 2016. – 64 с.

2 Жулдоспаева М. Создание альтернативного учебника по истории Казахстана за 9 класс как новая ступень ученического мировоззрения // История Казахстана: преподавание в школе. – 2009. - №8. – С. 30-33.

3 Бакина Н.С. Проблемы современных учебников истории // История Казахстана: преподавание в школах и ВУЗах. – 2008. - №1. – С. 75-83.

Белуос С.Г. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Тарих – 6D011400» мамандығының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, belous.svetlana.90@mail.ru

Мектеп және жоғары оқу орындары оқулықтарының Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы бойынша тарихи сана қалыптастырудағы рөлі

Мақала XIX ғ. аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық қатынастардың мектеп және жоғары оқу орындары оқулықтарында оқытылу проблемаларына арналған. Оқытылатын фактілер мен түсініктер салыстырылып, кемшіліктері анықталған және оқушыларда мақсатты түрде тарихи сана қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар берілген.

Тарихи сананы қалыптастыруда мектеп деңгейінде де, студенттік ортада да оқулық білімнің дереккөзі болу керек, ол үшін толығырақ ақпараты бар материалдар берілгені жөн, сонымен бірге оларды фактілер және даталармен көп толтырмай, керісінше осы мәселе аясында өмірдің көрнекі мысалдарын берген дұрыс. Осы тұрғыдан биография тарихи үрдістерді оқытудың құралы бола алады.

Атап айту керек, оқулықтарда аграрлық проблема үстірт беріледі, негізгі түсініктерге толық шолу жасалмайды, ашық шолу жасалған оқу материалдары жоқ. Сондай-ақ, проблемалық-танымдық міндеттер мен түсініктерді оқытуда, пәндік және қоғамдық дағдыларды қалыптастыруда сабақтастықты сақтап пайдаланылу қажет. Оқушыларға да, студенттерге де олардың тұлғалық дүниетанымын қалыптастырудың негізі болатындай етіп оқытылатын кезең туралы өткеннің бейнесі тұтастай көрсетілгені маңызды.

Кілт сөздер: оқулық, Қазақстан тарихы, аграрлық мәселе, қоныстандыру саясаты, жерлерді алу, тарихи сана

Summary

Belous S.G. – doctoral phd candidate, Kazakh national pedagogical university of Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan, belous.svetlana.90@mail.ru

The role of school and university textbooks in formation of historical consciousness of students on the problem of agrarian history of Kazakhstan.

The article covers the problem of agrarian relations in Kazakhstan at the end of XIX- beginning of the XX century in school and university textbooks. A comparison of the studied facts and concepts was made; the drawbacks were identified; recommendations for corrections were made with the aim to form a historical consciousness of students.

A textbook should be a source of knowledge that forms historical consciousness at school level as well as among students, which requires presentation of informative material not overloaded with facts and dates, and containing illustrative examples from daily life in the context of the certain problem. In this case, a biography becomes a tool in the study of historical processes.

It should be noted that agricultural issues are covered extremely superficially; key concepts are given not comprehensively; there is a lack of material with vivid images. Besides, it is essential to use problem-cognitive tasks and comply continuity while studying the concepts and in the process of formation of subject and social skills. It is important to demonstrate to pupils and students a picture of the past for them to develop a holistic idea about the studied period, which is the basis for the formation of personal world outlook.

Key words: textbook, Kazakh history, agrarian, moving policy, land confiscation, historical consciousness

УДК 94 (574)“1991/,,”:327 (560)

ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ТУРЦИИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

А.Е. Белялова – магистрант 2-курса по специальности 6M020300-научная история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы

В работе раскрываются отношения Казахстана и Турции в различных аспектах: культурном, историческом, политическом, торгово-экономическом. Основной упор сделан на изучения торговых отношений между Казахстаном и Турцией. Раскрываются проблемы встреч глав двух государств и решаемые ими проблемы. Затронуты геополитические проблемы стран в рамках сотрудничества. Растущая геополитическая напряженность вокруг Турции оказывает влияние на нашу страну. В данной статье мы выяснили, что для Турции Казахстан является стратегическим партнером. Захвачен кризис отношений между Россией и Турцией, Казахстан приветствует улучшение отношений между Россией и Турцией.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, отношения, геополитика, культура, торговля, санкции, экспорт, импорт, индустриальная зона, выставка, торгово-экономические отношения, соглашения, договоры, партнерство, сотрудничество, интеграционные процессы, протоколы, независимость

Всем известно, что история, культура и язык народов Казахстана и Турции основаны на общих корнях. Турция и Казахстан связаны между собой общими ценностями. Именно поэтому Казахстан придавал большое значение внешним связям с Турцией в постсоветский период. В этом смысле отношения с Казахстаном всегда занимали особое место во внешней политике Турции. Турция, являясь первой

страной, признавшей независимость Казахстана, высоко оценивает изменения, которых достиг Казахстан за короткий период времени, прошедший после обретения независимости, а также укрепление позиций Казахстана на международной арене. После обретения независимости между Казахстаном и Турцией были подписаны многочисленные соглашения, протоколы, определившие основы наших отношений и сотрудничества в различных сферах [1].

Процесс установления дипломатических отношений охватил промежуток времени с 1992 по 1999 г. Одним из первых государств, официально оформивших взаимоотношения с Казахстаном в марте 1992 г., была Турецкая Республика. Последовавшие вслед за этим официальные визиты и встречи Президента Тургута Озала в Казахстан в 1993 г. и Президента Н.Назарбаева в Турецкую Республику в 1994 году расширили и усилили рамки экономических, политических, этнокультурных отношений. Подписание Анкарой и Астаной пакета важных межгосударственных соглашений и договоров дало возможность для последовательного развития как дипломатических контактов, так и торгово-экономических отношений, в том числе в рамках саммитов тюрко-язычных государств. Н.Назарбаев в одной из бесед с Тургуттом Озалом сказал, что Казахстан навсегда распрощался со стереотипом «старшего брата». Это заявление было правильно воспринято в Анкаре. Турция же показывала, что ее предпочтения связаны с США и Европой.

Ещё в 1991 году была создана Ассамблея тюркских народов, которая официально провозгласила своей целью воссоздание, разработку и пропаганду «тюркского пути» общественного развития. Первоначально главным объектом пропагандистской деятельности Ассамблеи стали постсоветские республики Средней Азии – Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан. В Казахстане были открыты учебные заведения с углубленным изучением турецкого языка, культуры и истории Турции [2].

Казахстанская молодежь, которая получает образование в турецких университетах в Турции и Казахстане, казахско-турецких школах, а также турецкая молодежь, которая обучается в Казахстане, в первую очередь, в казахстанско-турецком Университете им. Х.А. Яссауи, создают основу для обеспечения нашего общего будущего. По программам обмена многие казахские студенты отправились на учебу в Турцию. Это, действительно, способствовало укреплению казахско-турецких отношений в области образования и культуры на постсоветском пространстве. Дальнейшее углубление отношений было ознаменовано открытием новых учебных заведений в Казахстане. В г. Туркестане открыт Казахско-Турецкий университет, в Алматы - университет им. Сулеймана Демиреля. В разных областях работает более 20 казахско-турецких лицеев. В Турции учатся казахские студенты, а в Казахстане – студенты из Турции [3].

Турция является значимым партнером Казахстана и в области торгово-экономических отношений.

Между двумя странами заключен целый ряд экономических договоров и соглашений. В Турцию экспортировались катодная медь, катоды, прокат цинка и черных металлов, удобрения, кожа и шерсть. Импортировались товары народного потребления, продукты питания, лекарственные средства, автомобили и автобусы, машины и оборудование, автоматические телефонные станции, моющие средства [2]. Турецкими фирмами был осуществлен большой вклад в строительство 1 млрд. 800 тыс. долларов, построили гостиницу «Анкара», Петропавловский завод макаронных изделий, здание «Алембанка» и другие объекты.

Турецкий «Эксимбанк» кредитует строительство ряда заводов: Алматинского завода электробытовых приборов, завода сантехизделий в Талдыкоргане, завода кабельной продукции в Семипалатинске. Расширяется деятельность турецких бизнесменов. Двести турецких фирм принимают участие в осуществлении 40 проектов общей стоимостью 2 млрд. долларов. Среди них наиболее значительны проекты по развитию топливно-энергетической отрасли и черной металлургии. Успешно развивается сотрудничество в области пищевой и легкой промышленности. В целях увеличения производства товаров народного потребления работают 14 совместных предприятий по обработке кожи и ее отходов [4].

Вклад малого и среднего бизнеса Турции в экономику Казахстана, по данным с мая 1997 г., составил 300 млн. долларов. Это производство аккумуляторов, мучных, молочных продуктов, сладостей, изделий из пластмассы, ковров, мебели и т.д. Свыше 200 млн. долларов было инвестировано в совместное производство «Казахско-турецкая нефть», 400 млн. долларов – в развитие малого и среднего бизнеса в республике.

Казахстанско-турецкие отношения в постсоветский период сложились и в банковской системе. В данном выступлении необходимо обратить внимание на то, как крупнейшие турецкие банки “Зираст” и “Эмлак” вместе с казахстанскими партнерами открыли совместные банки, которые усиленно работают на финансовом рынке Казахстана (1991-2006 гг.). Их основная задача была - обслуживание государственных и частных проектов, не гарантированных со стороны государства [5].

В основе укрепления казахско-турецких отношений лежит идея тюркского единства и тюркской идентичности. Еще в октябре 2009 г. Нурсултан Назарбаев выступил с предложением о создании Совета сотрудничества тюркских государств (Тюркский совет). Целью этого объединения, по мнению Назарбаева, должно было стать единство тюркоязычных государств.

Несомненно, что год от года крепнут связи Казахстана с Турцией. Об этом свидетельствует встреча Президента РК Н.А. Назарбаева в Астане с Президентом Турецкой Республики Абдуллой Гюлем в мае 2010 г. Во время переговоров стороны особо акцентировали внимание на развитии в будущем других сфер во взаимоотношении двух государств, помимо уже сложившихся экономических, культурных, политических и других связей, а именно, в области энергетики, транспортировки энергоресурсов, сельского хозяйства, строительства, здравоохранения, туризма и спорта. Вместе с тем во Дворце Мира и Согласия во время Международного евразийского конгресса “Тюркская цивилизация: продолжение эпох” было объявлено об открытии тюркского духовного центра – Тюркской академии. В этой торжественной церемонии присутствовали Президенты Казахстана и Турции – Н.А. Назарбаев и А.Гюль [6].

Для улучшения интеграционных процессов в тюркской среде было предложено создать Центр изучения тюркского мира, Тюркскую академию, Центр тюркской истории и культуры, Центр изучения тюркского языка, Тюркскую библиотеку, Тюркский музей. В сентябре 2010 г. в Стамбуле состоялся саммит глав тюркоязычных государств. На нем предложения Нурсултана Назарбаева получили дальнейшее развитие и были реализованы на практике. Был создан Совет сотрудничества тюркских государств, Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Совет старейшин и Комитет старших должностных лиц. Также был сформирован Тюркский деловой совет, руководство которого было решено разместить в Стамбуле – то есть, на территории Турции, что опять же свидетельствовало о важной роли турецкого государства в интеграционных процессах тюркоязычного мира.

Развитие интеграционных процессов в тюркоязычном мире свидетельствует, по мнению ряда экспертов, о том, что Турция реализует на постсоветском пространстве собственный геополитический проект, направленный на формирование под эгидой Анкары альтернативного пророссийскому Евразийскому экономическому союзу сообщества государств. Включение в этот проект Казахстана ставит Россию в весьма двусмысленное положение, особенно в свете последнего конфликта с Турцией. Чью сторону примет Казахстан в случае дальнейшего обострения отношений с Турцией? Пока Нурсултан Назарбаев призывает Россию и Турцию помириться и нормализовать свои отношения. «Как бы трудно ни было, я считаю, надо совместно создать эту комиссию, быстро его закончить, определить виновных, наказать и признать ошибки, восстановить отношения. Я к этому призываю наших друзей и в России, и в Турции», – заявил Нурсултан Назарбаев в своем выступлении [6]. При этом президент Казахстана сказал, что российский самолет выполнял задачи по бомбардировке позиций террористов и не угрожал национальной безопасности Турции. Разумеется, что казахское руководство не может приветствовать политику Турции по поддержке радикальных фундаменталистов в Сирии. И причина этому – не столько союзнические отношения с Россией, сколько опасения относительно степени распространения радикального ислама в Центральной Азии, и в самом Казахстане в частности. Что касается Казахстана, то политический режим в нашей стране является самым стабильным и демократическим во всей Центральной Азии, но в случае дестабилизации обстановки в Узбекистане, Кыргызстане или Туркменистане страна столкнется с целым рядом проблем – от потока беженцев до необходимости вести боевые действия на южных границах и проводить антитеррористические операции на собственной территории [7].

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в рамках официального визита в Турцию провел встречу с президентом Турецкой Республики Реджепом Тайипом Эрдоганом 5 августа 2016 года.

В ходе переговоров в узком кругу главы государств обсудили текущее состояние двустороннего взаимодействия, а также перспективы укрепления казахстанско-турецкого стратегического партнерства по ряду приоритетных направлений [7].

Таким образом, отношения между странами, новое измерение которым было задано Договором о стратегическом партнерстве, подписанным во время визита Его Превосходительства Президента Нурсултана Назарбаева в Турцию в 2009 году, получили прекрасный курс для дальнейшего развития во всех сферах. Осуществленные в последнее время многочисленные взаимные визиты на высоком уровне проложили путь для еще большего углубления и расширения наших отношений. Отношения между Турцией и Казахстаном развиваются не только в двустороннем плане, но и на региональном и международном уровне. Необходимо отметить, что Турция и Казахстан имеют схожие подходы по широкому спектру международных и региональных проблем. Обе страны прилагают огромные усилия и осуществляют сотрудничество для установления мира и стабильности на всем пространстве Евразии. По конкрет-

ным итогам данных усилий стал Совет сотрудничества тюркоязычных государств, инициатором идеи создания которого является Президент Казахстана. Совет был образован во время Саммита, проведенного 15-16 сентября 2010 года в г.Стамбул. Первый саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств был успешно проведен 21 октября 2011 года в г.Алматы.

С другой стороны, в 2010 году Турция приняла от Казахстана председательство в СВМДА (Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии) - организации, которая была создана по инициативе Н. Назарбаева. Кроме того, Турция и Казахстан демонстрируют активное сотрудничество в рамках таких организаций, как Организация Объединенных Наций, Организация Исламского сотрудничества, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, Организация экономического сотрудничества.

В отношении Турции Казахстан является одним из наиболее значимых тюркских государств. Казахстану уделяется особое внимание во всех официальных документах – предвыборных программах правящей Партии справедливости и развития, документах МИД, заявлениях лидеров страны. У курса на сближение с Астаной есть существенные экономические и политические причины.

Для Казахстана Турция была скорее конкурентом в центрально-азиатском регионе, в котором Астана сама претендовала на лидерство. Из-за низкой активности Москвы в отношении среднеазиатских государств и деятельной позиции Турции Казахстан медленно, но верно стал вовлекаться во все формы контактов с Анкарой. На его территории стали возникать турецкие фонды, школы, мечети и экономические пирамиды религиозного типа.

Благодаря усилиям президента Нурсултана Назарбаева в Казахстане удается сохранять баланс между «русским» севером страны и ее «казахским» югом. Во внешней политике Астана удерживает курс на экономическую интеграцию с Россией, с которой ее связывает общая производственная и хозяйственная система, созданная в СССР. Другим крупным полюсом тяготения для Казахстана является Китай, асимметрия отношений с которым пугает Астану. Поэтому Казахстан акцентирует наличие третьей альтернативы - тюркского единства и интересов Анкары.

Со своей стороны, Турция предложила свою версию интеграционной инициативы - Тюркский Совет (объединяет Турцию, Азербайджан, Казахстан и Кыргызстан). Казахстанское руководство декларирует интерес в сочетании всех интеграционных проектов, мостом к которому станет Астана [8].

Это особенно актуально в контексте усиливающейся внутривнутриполитической борьбы в Турции. Правящая «Партия справедливости и развития» (ПСР) была образована политическими группами, которые способствовали отстранению от власти военных. По мнению активистов ПСР, военные мешали демократическому развитию страны и ее продвижению на пути вступления в ЕС. Однако в правящей элите наметился раскол, последствиями которого может стать активизация тюркской идеи. В предвыборной декларации ПСР говорится: «Первостепенная задача нашей внешней политики – реализовать историческую ответственность Турции и покровительствовать тюркским родственным государствам и обществам». Сообществами турки часто называют этнические группы, компактно проживающие в той или иной стране, в том числе в России (башкиры, татары и др.) [9].

Среди парламентских партий Турции «Партия справедливости и развития» является наиболее лояльной силой Казахстана. Вторая по численности – Народно-республиканская партия – остается прозападной, а третья (Партия национального движения) придерживается националистических взглядов и выступает с радикальных позиций в отношении интеграции тюрков без учета интересов России.

В 2013 году Казахстан выступил с инициативой о приглашении Турции к участию в Таможенном союзе. У этого шага серьезные экономические основания. Ежегодный объем торговли между Турцией и Казахстаном составляет 4,5 млрд. долл., между Турцией и Россией - 34 млрд. Анкара планирует к 2020 году увеличить торговлю с Казахстаном до 10 млрд. и до 100 млрд. с Россией. Структура торговли России и Казахстана с Турцией схожи - в экспорте преобладают энергоносители и минеральные ресурсы, в импорте - товары легкой и химической промышленности. Россия является вторым торговым партнером Турции после Германии и первым по импорту. Основные товаропотоки из Турции в Казахстан идут по территории России. В совокупности это делает вектор на углубление сотрудничества между Казахстаном, Россией и Турцией привлекательным для сторон.

У Астаны есть и серьезный политический мотив для приглашения Анкары в Таможенный союз. Казахстан стремится избежать зависимости от Китая, которая грозит поглощением. Поэтому Казахстан выступает инициатором и стремится к усилению Евразийского интеграционного формата. Одновременно Астана стремится к укреплению своей роли в будущем Евразийском экономическом союзе, лоббируя участие в нем других сильных игроков. Наконец, Астана подчеркивает свою дистанцию от России, усиливая тюркский компонент государственной идентичности. Так в 2014 году президент Назарбаев высказал-

ся за переименование страны в "Казак елі" (казахское отечество) [10].

Экономическое сотрудничество с Турцией тем важнее для Казахстана, что в стране возникают угрозы экономической и социальной стабильности. Противоречия Юга и Севера страны, разное отношение к событиям на Украине и в связи с Крымом, ухудшающиеся экономические показатели привели к смене кабинета министров. Экс-премьер Карим Масимов ранее уже занимал этот пост. Он имеет опыт сотрудничества с российскими, турецкими и китайскими партнерами и намерен сосредоточиться на привлечении инвестиций и углублении экономического сотрудничества.

1 Кыдырбекулы Д. *Казахстан в системе региональной интеграции*. // Мысль. 2015. - №8. - С. 26-27.

2 Bal I. *The Turkish model and the Turkic republic* // *Journal of International Affairs*. September-November 1998. Volume III-Number 3.

3 Sayary S. *Turkish foreign policy in the post-cold war era*. *Journal of International Affairs*. 2000. Vol.54. Issue 1 - P. 169.

4 Yanik L.K. *The politics of international exchange: Turkish education in Eurasia* // *Europe-Asia Studies*. 2004. Vol.56. No.2. P.293 – 307.

5 Pultar G., Kirtunç.A.L. *Cultural Studies in Turkey: Education and Practice* // *Источники информации: Routledge. Taylor & Francis Group*. P. 141.

6 Somuncuoğlu Anar. *Geçiş Döneminde Kazakistan Ekonomisi* // *Türkiye Uluslararası ilişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*, 2003, 5 Mart. Режим доступа: /tr/yazilar.asp?kat=10&yazi=226.

7 Kara A. *Orta Asya Birliği Yolunda İlk Adımlar* // *Türkiye Uluslararası ilişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi* 2005 1 Mart. – Режим доступа: /tr/yazilar.asp?kat=25&yazi=163.

8 *Актуальные проблемы внешней политики Казахстана. Сборник статей под редакцией К. К. Токаева. Подготовлено МИД Республики Казахстан. М.: Русский Паритет – 2015 г., 450 с.*

9 Шевяков А. *Турция и страны СНГ // Азии и Африка сегодня*. 2004. №5. С.18.

10 Кунаков В. В. *Турция: проблемы экономической интеграции*. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва: Дипломатическая академия МИД России, кафедра международных экономических отношений Института стран Азии и Африки при Московском Государственном Университете имени М.В. Ломоносова, 2015. – С. 21

Түйіндеме

Белялова А. Е. - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: akosya_belyalova@mail.ru

Посткеңестік кезеңде Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастары

Осы жұмыс барысында Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастары түрлі аспектілерде көрсетілген, яғни: мәдени, тарихи, саяси, сауда-экономикалық. Негізгі назар Қазақстан мен Түркия арасындағы сауда қарым-қатынастарын зерттеуге аударылды. Екі мемлекет басшыларының кездесу барысындағы мәселелері мен олардың шешілу жолдары ашық көрсетілді. Сонымен қатар, ынтымақтастық шеңберінде елдердің геосаяси мәселелері қарастырылды, Түркия айналасында нығайып келе жатқан геосаяси шиеленіс біздің елге де әсер етеді. Осы мақалада біз Қазақстан Түркия үшін стратегиялық әріптес екенін анықтадық. Ресей мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар дағдарысы да талқылау нысанына алынды, Қазақстан Ресей мен Түркия қарым-қатынастарының жақсаруын құптайды.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Түркия, қарым-қатынас, геосаясат, мәдениет, сауда, санкциялар, экспорт, импорт, индустриялық аймақ, көрме, сауда-экономикалық қарым-қатынастар, келісім-шарттар, серіктестік, ынтымақтастық, интеграциялық үдерістер, хаттамалар, тәуелсіздік

Summary

Belyalova A.E. - Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty.

E-mail: akosya_belyalova@mail.ru

Relations of Kazakhstan and Turkey in the post-Soviet period

This article deals with the relations of Kazakhstan and Turkey in different aspects: cultural, historical, political, economic. The main emphasis is on the study of the trade relations between Kazakhstan and Turkey. Covers the issues of the meetings of the heads of the two States and solve their problems. Affected by the geopolitical concerns of countries in the framework of cooperation, the growing geopolitical tension around Turkey exerts impact on our country. In this article we have found out that for Turkey to Kazakhstan is a strategic partner. Crisis of the relations between Russia and Turkey is taken, Kazakhstan welcomes improvement of the relations between Russia and Turkey.

Key words: Kazakhstan, Turkey, relations, geopolitics, culture, trade, sanctions, export, import, industrial area, exhibition, trade and economic relations, agreements, contracts, partnership, cooperation, integration processes, protocols, independence

ИДЕЯЛАРЫНА, ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАС

М.С. Қасымов – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институтының «БМ011400-Тарих» мамандығының 2 курс магистранты*

«Белгілі түріктанушы, ғалым, саяси қайраткер Зәки Валиди Тоғанның идеяларына, қоғамдық және саяси қызметіне жаңаша көзқарас». Мақалада қазіргі заманғы тәуелсіз ел тұрғысынан белгілі түріктанушы, ғалым, саяси қайраткер Зәки Валиди Тоғанның идеялары, қоғамдық және саяси қызметі талданып, жаңаша бағаланады.

Сонымен қатар көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, танымал тарихшы-ғалым Ахмет Зәки Валиди әйгілі Шехабеддин Маржанидің шәкірттерінен білім алғандығы жөнінде деректер келтірілген. Мұнда діни ілмдермен бірге тарих, әдебиет пәндерін оқып, түрік, араб, парсы және орыс тілдерін меңгеріп шығады дейді автор. 1908 жылы оқуын одан әрі жалғастыру үшін Қазандағы Ш.Марджанидің Қасымия медресесінен білім алады. «Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығы тарихының» авторы Ш.Марджани, белгілі шығыстанушылар Н.Г. Катанов, Ашмарин секілді ғалымдар жиналған қаладағы ғылыми орта З.Валидидің түріктануға ден қоюына игі ықпалын тигізгендігін айтады.

Тірек сөздер: Зәки Валиди Тоған, діни ілімдер, қоғам қайраткері, түріктанушы, ғалым

Тәуелсіздігіміздің 25-жылдығын атап жатқан кезде еліміздің өткен жолын еске алу, ондағы жеке тұлғалардың қызметі мен идеяларын тәуелсіз ел тұрғысынан қайтадан бағалау отандық ғылымымыздың негізгі міндеті.

Сондықтан да, кеңестік дәуірде «пантүрікшіл», «панисламист», «басмашылар идеологы» деп көрсетіп, ғалымның түріктануға қосқан ғажайып тарихи мұраларымен танысуға мүмкіндік бермеген, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, белгілі түріктанушы, танымал тарихшы-ғалым Зәки Валиди Тоғанның идеяларын, қоғамдық және саяси қызметін қайтадан қарастырып, жаңаша бағалауды мен өте өзекті деп санадым.

Тек қана башқұрт халқы емес, бүкіл түркі жұртының үлкен ықыласына бөленген, мақтанышына айналған зиялы азаматтың саяси келбеті мен ғылымдағы сұрлеу жолын танып білудің сәті енді ғана мүмкін болып отыр.

Зәки Валиди Тоғанның ғалым, саяси қайраткер ретіндегі ролі және оның қазақ зиялаларымен байланысы жан-жақты зерттелмеген, отандық тарихнамадағы өзекті тақырыптардың қатарына жатады. Бұл мәселені зерттеу түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің, ғылымының даму үрдісін жаңа қырынан көрсетуге көмектеседі.

Белгілі түріктанушы-ғалым, саяси қайраткер Ахмет Зәки Валиди Тоғанның өмірі мен ғылыми мұрасын зерттеп, саралаудың маңызы зор, өйткені, ғалымның еңбектері және қоғамдық-саяси қызметі большевиктік Ресей мен Қазақстан тарихындағы ХХ ғ. 1917-1923 жж. әлеуметтік-саяси, мәдени үдерістерді тереңірек түсінуге жол ашады.

Сонымен қатар бұл мәселені саралау ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы Қазақстанда орын алған оқиғалар мен құбылыстардың астарын теориялық тұрғыда дұрыс пайымдауға жол аша түседі және сол тарихи кезеңде түрікшіл идеясының түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы арасына таралуын, ондағы Зәки Валиди Тоғанның орның аңғаруға мүмкіндік береді.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, танымал тарихшы-ғалым Ахмет Зәки Валиди Тоған 1890 жылы қазіргі Башқұрстан Республикасына қарасты Ишимбай ауданында дүниеге келді. Ауыл мектебінде сауат ашып, медреседе оқыды. Әйгілі Шехабеддин Маржанидің шәкірттерінен білім алды. Мұнда діни ілмдермен бірге тарих, әдебиет пәндерін оқып, түрік, араб, парсы және орыс тілдерін меңгеріп шығады. 1908 жылы оқуын одан әрі жалғастыру үшін Қазандағы Ш.Марджанидің Қасымия медресесіне келеді. «Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығы тарихының» авторы Ш.Марджани, белгілі шығыстанушылар Н.Г. Катанов, Ашмарин секілді ғалымдар жиналған қаладағы ғылыми орта З.Валидидің түріктануға ден қоюына игі ықпалын тигізеді. Таудай талабы, табиғи дарыны бар жас Заки Валиди 1909 жылы Қасымия медресесіне оқытушылық қызметке қалдырылып, түріктер тарихы және араб, түркі әдебиетінен жастарға дәріс оқи бастайды. Міне осы кезде өзінің лекциялық сабақтары үшін «Түріктер тарихын» жазуға кіріседі. Жастығына қарамастан бұл іске үлкен жауапкершілікпен қарап Радлов, Аристов, Потанин секілді түріктанушылар еңбектеріне терең зейін қояды [1,75-б.]. Өзінің естеліктерінде ол былай деп жазады: «Бастапқыда латын және неміс тілдерімен айналысу қажет болды. Профессор Н.Г. Катановтың кеңесімен Қазан университеті филология факультетінің ерікті тыңдаушысы болдым. Ең алдымен шығыстану бойынша профессорлар Катанов, пен Богородцкийдің, жалпы және орыс филологиясынан профессор Хвостовтың, Харламповичтің лекцияларын тыңдадым». Одан кейін Заки Валиди профессор Катановтың Сібір түріктерінің тілін үйреніп, тарихын терең түсінуге жағдай жасағанын, бұл өз кезінде түріктер тарихын жазуды

жеделдете түскенін ықыласпен еске алады [2,122-б.].

Осы жылдары оның алғашқы мақалалары жарық көре бастайды. 1912 жылы татар тілінде жарық көрген «Түрік-татар тарихы» атты кітабы жарияланады.

Шығыс деректері негізінде түріктер тарихының беймәлім беттерін әлемге паш еткен З.Валидидің «Түрік-татар тарихы» көне заманнан бастап Ресейге қосылғанға дейінгі кезеңді қамтиды және «Ескі замандағы түркі халқы», «Түркілер және ислам», «Түрік елі монғолдардың шапқыншылығы дәуірінде», «Уақ хандықтар кезіндегі түрік елі және тұрмыс тіршілігі» деген бөлімдерден тұрады.

«Ескі замандағы түркі халқы» деген кітаптың бірінше бөлімінде түркі тайпаларының мекендеген жерлері және олардың көршілері, табиғаты, тіршілік көздері, саяси, мәдени өмірі көрсетілген.

Түріктердің іргелі ел болғандығын зерттеуші төмендегі жолдар арқылы білдіреді: «Түріктердің оңтүстік тарапында қытайлар һәм Иран халықтары тұрған. Олар көп уақыт түріктермен соғысып ғұмыр кешкен һәм кейбір уақыттарда тәуелді болып алым (хараж) беріп тұрған. Түрік жеріне шапқыншылық жасап кірсе де, еш пайда таба алмаған. Ұлы түрік халқы һәм олардың зор жерлері хақында қытайлықтар мен ирандықтар арасында небір қорқынышты хикаяттар тараған. Сондықтан да олар түрік жеріне басып кіруге бата бермеген» [3,5-б.].

Түріктердің шаруашылығын зерттеуші «осы күнгі қазақ халқы секілді көшпелі тіршілік кешкен, қазіргі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі көне түріктердікінен өзгере қоймаған» дей келе, мал бағумен қатар олардың біраз егін еккендіктерін, әсіресе Орта Азиядағы егіншілікке қолайлы жерлері түрлі тайпалардың таласын тудырып, соғыстың тұтануына себепкер болып отырғандығын жазады.

Одан әрі автор көшпелі өмірге бейім болғанымен түріктердің өркениетті, жазу-сызу, қалалары бар, ғылыммен, мектеп, оқу істерімен шұғылданған ел екендігін, түріктердің мәдениетін көрсететін көптген жазулы тастар, кітаптар, құрылыс орындары, атақты Шибі, Ашин, Білге, Дизанбул, Сулу секілді қағандары болғандықтарын баяндайды.

Түріктердің жеке қасиеттері туралы жайлы: «Дүниеде көп ғасырлар ғұмыр кешу оларда ақыл мен тәжірибенің жоғарылауына себеп болған. Табиғатқа өте жақын тұрып, кең сахарада сүт, қымыз, ет және т.б. нәрселермен көректену олардың баһадүр болуына әсер еткен. Осы жағдайдан оларда әлсіз кісілерде болатын жалыну, көз бояушылық, кісі алдында кішірею, кісі малын ұрлау, қиянат жасау секілді қылықтар болмаған» дейді [3,9-б.].

Зерттеушінің көне түріктердің діни-наным сенімдері жайлы мәліметтері қазіргі тарих ғылымындағы концепциялармен сәйкес келеді.

«Түріктердің ұйғыр, оғыз, бұлғар деген кейбір тайпалары ислам дінін қабыл етіп, мәдениет жолына түсіп кетті. Мұсылман жерлерінен алыста болу себепті ислам дінін қабылдамаған немесе қабылдаса да оның уағыздарын бойына сіңірмеген тайпалар да болды» - деп автор мәселеге шынайы баға бере білген.

З.Валидидің тоғыз-оғыздар туралы мәліметтері ерекше көңіл аударарлық. «350 хиджрада мұсылман болған Сатук боғра хан тоғыз-оғыз ханы еді» - дей келе, қазіргі тарих ғылымында қарахандар мемлекеті деп жүрген елді зерттеуші тоғыз-оғыздар елі деп көрсетеді [3,12-б.].

«Түрік-татар тарихының» уақ хандықтар тарихы туралы бөліміндегі қазақ хандары, олардың ноғай мырзаларымен қатысы жайлы мәліметтері де тың деректер негізінде жазылған. Аталмыш кітапта түрік жұртының қолынан мемлекеттік биліктің кету себептері де жан-жақты көрсетіледі.

Бұл кітап 22 жасар З. Валидиді бүкілхалықтық ілтипатқа бөлейді. Түркиядан «Түрік жұрты» журнал арқылы Ю.Акчурин, «Тәржіман» газеті арқылы И.Гаспринский, неміс ғалымы М.Хартман, венгр ғалымы Вамбери, академик В.В.Бартольд бұл шығармаға жоғары ғылыми баға береді. Өз заманының танымал, үздік шығармаларына айналған «Түрік-татар тарихы» барлық жадидтік бағыттағы мектеп- медреселерде негізгі оқулық ретінде оқытылып, дүркін-дүркін қайта басылып шығуы (1915, 1917 жылдары) кітаптың үлкен сұранысқа ие болғандығын айғақтайды [1,75-б.].

Белгілі грузин тарихшысы М.Э. Расуладзенің пікірінше, З.Валиди өзінің осы еңбегі арқылы түріктердің ұлттық рухын көтеріп, бірлік пен еркіндіктің ұранын тастады [4,117-б.]. Бұл кітаптың үлгісімен түріктер тарихы туралы Стамбулда Ризан Нафис, Қоқанда Ж.Ағалықұлы өз еңбектерін жазып шықты [5,62-б.].

Қазақтың белгілі қоғам қайраткері Ә.Бөкейханов пен С.Жантөрин де З.Валидиді Уфада арнайы қонақ етіп, жылы лебіздерін білдіріп, қазақ тарихын шығыс деректері негізінде жазып беруін өтінеді. Ал Түркістан өлкесінен белгілі қоғам қайраткері, өзбек халқының қадірменді ұлы М.Бехбуди Самарқан медресесінде дәріс беруін сұрайды [1,76-б.].

1912 жылы бұл кітап жарияланғаннан кейін, З.Валиди Қазан университетінің жанындағы «Археология, тарих және этнология» қоғамына мүшелікке қабылданды. Бір жылдан соң Ресей Ғылым Академиясы және Орта Азия мен Қиыр Шығысты зерттеудің халықаралық қоғамы оны Бұхар хандығына іс сапарға

жібереді. Бұл саяхаттың нәтижесі Петербордағы Орыс археологиялық қоғамының басылымында жарық көреді [6]. Кейін ол осы қоғамның төрағасы, белгілі ғалым Н.Г. Катановпен және өзге де орыстың шығыстанушы ғалымдарымен бірігіп жұмыс істей бастады.

З.Валиди 1916 жылдан бастап саясатпен айналыса бастады. Ресей мемлекеттік Думасының жанындағы «мұсылман» фракциясында хатшы болып қызмет атқарды. Ресейдің ішкі және сыртқы саясаттарының бағытын айқындауға үлкен септігін тигізген Дума жұмыстарында белсенділік көрсетіп, көптеген саяси қайраткерлермен танысып, шындала түсті. 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістері арасында Ресей мұсылмандары арасында ұйымдастырушылық қабылетімен, саяси қайраткерлігі мен ерекше көзге түсті. 1917 жылы бүкіл Ресей Құрушылыр мәжілісінің мүшесі болып сайланды. Мәскеу, Петербор, Орынбор және Ташкент қалаларында өткен құрылтайларға қатысты. Еділ-Орал, Башқұртстан және Түркістан автономияларының құрылуына қатысып, тарихи оқиғалардың куәсі болды. Әуелі Башқұртстан автономиясының Қорғаныс министрі, кейін Бас қолбас-шысы және мемлекет басшысы болып сайланды. Уфа, Самара, Орынбордағы мәжілістерге қатысып, олардың өтуіне ұйытқы болды. Большевиктермен 18 ай істес болғаннан кейін Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысына қатысты. 1918 жылы Кеңес өкіметі әскерлерімен болған шайқастарға қатысты. Башқортостан автономиясын Кеңес өкіметінің мойындауын талап етіп, оның басшылары – В.И. Ленин, Л.Д. Троцкий, И.В. Сталиндермен келіссөздер жүргізді. Башқортостан үкіметі қарулы күшпен таратылған соң, 1920 жылы Түркістан өлкесіне қоныс аударды. Мұнда Энвер пашамен бірге басмашылар қозғалысына көмектесті. Энвер паша қаза тапқаннан кейін, 1923 науырызда Иранға өтіп кетті. Онда Мешхед қаласы кітапханасынан түрік халықтарының ортағасырлық тарихы бойынша құнды дерек болып табылатын ибн Фадданың «Саяхат кітабының» көшірмесін тапты. Осы жылы сәуірде Ауғанстанда, қыркүйекте Үндістанда болып, желтоқсанда Парижге қоныс аударды. 1924 жылы Берлинде Ресейлік түркі эмигранттарының ұйымын құрды. 1925 жылы Түркия азаматтығын қабылдап, 31 шілдеде Ататүрікпен кездесті. 1925-1932 жылдары Стамбул университетінде профессор ретінде түрік тарихынан дәріс оқыды әрі «Иені Түркістан» журналының бас редакторы болды. 1935-1937 жылдары Бонн университетінде, 1938-1939 жылдары Геттинген университетінде құрметті профессор ретінде жұмыс істеді. 1939 жылы Түркияға оралып, Стамбул университетінің әдебиет факультетінде тарих пәнінің профессоры болып орналасты. 1946 жылы ол «Тарихи зерттеулер методологиясы» еңбегін жариялады[5,64-б.].

Зәки Валиди Тоған көптеген ғылыми еңбектердің авторы. Кітаптары көптеген тілдерге аударылған. Соның ішінде оның «Естеліктер» кітабы отандық тарих үшін маңызды дерек көзінің бірі болып табылады [2,122-б.].

1951 жылы ХХІ-ші Халықаралық шығыстанушылар конгресі З. Валидидің төрағалығымен өткізілді. Осы ыңғайлы сәтті пайдаланып З.Валиди түріктердің жалпы тарих институтун құру жолында көп ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді. Бірақ бұл ойын жүзеге асыра алмады. Дегенмен 1953 жылы Стамбул университеті жанындағы Ислам зерттеу институтының негізін салып, оған өмірінің соңына дейін жетекшілік жасады.

З.Валиди көптеген жеке ғылыми қоғамдардың да ұйтқысы болды. Өмірінің соңына қарай шығыстанушылардың Түркиядағы ассоциациясын құрып, оның белсенді қайраткері болды.

Оның ғылым жолындағы еңбегі жоғары бағаланғанын 1951 жылы Иран ағарту қоғамының бірінші дәрежелі орденімен марапатталуынан, 1967 ж. Манчестер университетінің құрметті докторы, сондай-ақ Австриядағы Хаммер-Пуриштан қоғамының мүшесі болып сайлануынан көруге болады.

З.Валиди ғылымның әр саласына қалам тартқан ғалым. Жеке тарихи тұлғаларға баға берудегі шеберлігін оның Бируни, Навои, Вамбери, Марджани еңбектерін талдаудан байқасақ, ал деректі талдаудың үлгісін Лейпцигте неміс тілінде шыққан Ибн Фадданның «Саяхаттар кітабында»

(1939 ж.) көрсете білді. Өмірінің соңына қарай Стамбулда түрік тілінде «Қарахандар» (1967 ж.), «Оғыз дастаны» (1972 ж.) еңбектерін жариялады.

З.Валиди ортағасырлық түріктер тарихына байланысты ғана емес, сонымен бірге түріктердің қазіргі заманғы тарихы туралы да өшпес еңбектер қалдырды. Олардың қатарына Каирде шығарылған түрік тіліндегі «Бүгінгі Түркістан және оның таяудағы тарихын» жатқызамыз. Бұл кітабында автор бүкіл Орта Азияда өмір сүрген түркі халықтарының басынан кешкен таяу замандағы оқиғаларды және Түркістан аталатын байтақ өлкенің мән-жайы мен географиялық орналасуы туралы жан-жақты түсінік беріп қоймай, терең тамырлы тарихына да, даму кезеңдеріне де айқын талдау жасайды. Бұл зерттеу – түркі халықтарының өмір тарихын үйреніп тануға құштарлылардың өзіне ерекше назарын аударды.

«Заки Валиди өз заманының ұлы оқымыстысы ғана емес, ұлы азаматы да бола білді, бұған қоса ол ұлы түрік те еді» - деп еске алады белгілі түріктанушы ғалымды профессор К.Ян. Расында З.Валиди ақырғы

демі біткенше түбі бір, тілі мен жүрегі де бір түрік халқына, түріктану ғылымына адал қызмет етті, түркі халықтарының азаттығы мен бостандығы идеясын назардан бір сәт те тыс қалдырмады [7,364-б.].

1970 жылы ауыр науқастан көз жұмған Зәки Валиди Тоған Стамбұлдағы Қараджа Ахмет зиратына жерленген.

З.Валидидің ұрпақтарға қалдырған мол мұрасы өз зерттеушілерін, оқушыларын күтіп жатыр. Бүгінгі таңда, тарихи жадымыз қайта жаңғырған тұста, З.Валидидей ғұлама ғалымның еңбектерін ғылыми айналымға тартып, қайта басып шығарудың маңызы зор. Бұл мәселені зерттеп жүрген тарихшы А.Ш. Махаеваның дұрыс көрсеткеніндей «Түрік дүниесі тарихын зерттеушілерінің Анкарада 1995 жылы өткен әлемдік конгресінде қабылданған түркі халықтарының ортақ тарихын даярлау туралы шешімі З.Валидидің көптен аңсаған арманының бірі еді. Оны жүзеге асыру барысында замандастары «нағыз түрік» деп дәл басып атаған З. Валидидің тарихи мұраларын басшылыққа алғанымыз абзал» [1,77-б.].

1 Махаева А.Ш. Ахмет Зәки Валиди Тоған – түркітанушы- ғалым // КазМУ хабаршысы, Тарих сериясы. 1998, №5. – 75-77 бб.

2 Валиди З. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн.1. – Уфа, 1994.

3 Валиди З. Қысқаша түрік-татар тарихы. – Қазан, 1915. (Татар тілінде).

4 Расуладзе М.Э. Сиявули нашего века. О пантуранизме. – Баку, 1990.

5 Исмаиыл Фаспыралы. Түркі дүниесінің тұлғалары: Зәки Уалиди Тоған // Әлем әдебиеті, 2007, №4. – 60-80 бб.

6 Валиди З. Отчет о командировке в Бухарское ханство // Записки Восточного отдела Императорского Русского Археологического общества. 1916, т.13.

7 Калимуллина Г.Т. Генеалогия рода Валидовых // А.А.Валидов – организатор автономии Башкортостана. У истоков федерализма в России(1917-1920 гг.). – Уфа, 2005.

Резюме

Қасымов М.С. – магистрант КазНПУ им. Абая. k.madiyar93@mail.ru

Новый подход социально-политической творчестве и идеи известного тюрколога, ученого, политика Заки Валиди

Статья посвящена Ахмет-Заки Валиди Тогана, выдающегося общественного и политического деятеля, видного ученого-востоковеда, тюрколога. Особую роль сыграло присутствие Валиди при беседах его дяди с Шафик ахуном, переписывающимся с известным татарским просветителем Марджани. Слушая обсуждения философских концепций Марджани, юноша проникся уважением к этому ученому и у него появилась мечта стать похожим на него. Данной статье в которой вкратце изложена общественно-политическая и научная деятельность З. Валиди. Он является создателем и первым руководителем **Башкирской** советской автономии, одним из основоположников российского федерализма. Ахмет-Заки Валиди (1890-1970) выдающийся востоковед и тюрколог с мировым именем. Он последовательно боролся за право народов на самоопределение, чтобы покончить с колониальным прошлым царской России, и дать каждому народу бывшей Российской империи возможность свободно и самостоятельно развивать свое политическое, экономическое и культурное будущее. Российскую Федерацию Ахмет-Заки Валиди хотел видеть как равноправный политический союз всех народов, населяющих Россию. До сих пор актуальными остаются идеи Ахмет-Заки Валиди относительно отношений западного мира и исламского Востока на фоне обострившихся противоречий между Западом и исламским миром в последние десятилетия.

Ключевые слова: Заки Валиди труд, религия, идеи, общества

Summary

Kasymov M.S. - Abai Kazakh National Pedagogical University History and Law Institute, "6M011400 - History" student of the 2nd year. k.madiyar93@mail.ru

Known turkology, scientist, politician Zaki Validi social and political ideas of a new approach to pond

"Known turkology, scientist, politician Zaki Validi pond, a new view of the social and political ideas". Article modern independent country in terms of known turkology, scientist, politician Zaki ideas Validi pond, social and political activities are analyzed and evaluated.

As well as a prominent statesman and public figure, renowned historian and scientist Ahmed Zaki Validi famous Şexabeddin data on receipt of Marjanidiin disciples. Here with religious ilmdermen history, literature study disciplines, Turkish, Arabic, Persian and Russian languages and is the author says. Ş.Mardjanidiin Kazan to continue his studies in 1908 Qasimiya powered medresesinenen education. "Bolgar state and the history of the Khanate of Kazan" Ş.Mardjani the author of the famous orientalis N.G. Katanov Aşmarin scientists gathered in the city, such as a positive effect on the crowd from the scientific Z.Valididiin turkology say affected.

Key words: Zaki Validi Pond, religious ilmder society figure, turkology, scientist

ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ АСТАНАЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Е.А. Жалмағамбетов – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Мақалада Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі денсаулық сақтау саласының жағдайы көрсетілген. Астаналық кезеңнің алғашқы жылдарында көптеген өзгерістерге толы болған. Мәселен, қызмет көрсету салаларының сапалық деңгейі артқан. Жаңадан келген мамандар жоғарғы деңгейде қызмет көрсеткен.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау, Қызылорда, астана, Ақмешіт, амбулатория, денсаулық сақтау мекемелері, қала тұрғындары, Орынбор

1920 жылы Қызылорда қаласында қызмет көрсеткен он бес орындық бір қалалық аурухананың ішінде амбулатория, тіс емдейтін дәрігердің кабинеті және дәріхана жұмыс істеп тұрды. Қалалық аурухана бұрынғы психотерапевтикалық аурухананың ғимаратында орналасқан еді және санитарлық, гигиеналық талаптарға сай келетін. Оның ішінде 1924 жылы орташа дәрежедегі жөндеу жұмыстары жүргізілген болатын. Қалалық аурухана қажетті құрал-жабдықтар және дәрі-дәрмектермен толық қамтылған еді. Қызылорда қаласында астаналық кезеңге дейін халыққа қызмет көрсеткен 15 орынға арналған қалалық ауруханада болды. Ауруханада 12 дәрігері халыққа медициналық көмек көрсетті. Қалалық амбулаторияның құрамында тіс дәрігері және дәріхана жұмыс істеді. Оның 6 адам қызметкері болған, дәрігер, дәрігердің көмекшісі, акушерка, жүк тасымалдаушылар [1, 2п].

1925 жылдың бірінші қазан айынан бастап Қызылорда қалалық ауруханасы қырық бес адамдық орынға дейін кеңейтіліп, толық гигиеналық және санитарлық нормаларға сай келтірілді. Толық жөндеу жұмыстарына дейін аурухананың келбеті мен оның ішкі жағдайы өте нашар күй кешкен еді. Төсек орындарда кандалар қаптаған, матрастар шіріп кеткен, төсектер жеткіліксіз, халат, көрпе, аяқ-киім мүлдем берілмеді. Тамақ ішетін ыдыс-аяқтар емделіп жатқан адамдарға жетпеді. Ауруханадағы бүкіл бөлімдер бір ғимаратта орналасқан, қажет жағдайда ауруларды бөліп, жұқпалы ауруларға шалдыққан науқастарды оқшалауға мүмкіндік болмады. Аурухананы жылытып отырған пештер қыс мезгілінде дұрыс жылу бермеген, палаталарда адамдар сыртқы киіммен жатқан фактілер тіркелген. Ауруларға қажетті дәрі-дәрмектер толық қамтылмаған әрі ауруларға берілетін тамақ нашар, оның үстіне дәрігерлер жеткіліксіз болған [2, 73п].

Сақтандырылған тұрғындар және олардың отбасыларына медициналық көмек көрсету, оларды дәрілермен қамтамасыз ету толық деңгейде жүргізілген. Сонымен қатар дәрігерлік көмек уақытында көрсетілді, бірақ он бес адамға арналған қалалық аурухана кей мезгілдерде қала тұрғындарын толық қанағаттандыратын деңгейде қызмет көрсете алмады. Тіс дәрігердің көмегі сапалы көрсетілмеді, дәрігерлерге және қажетті заттарға «емдеу қоры» есебінен бөлінетін қаражат мөлшері аз болды, сондықтан көптеген ауруларды қалалық тіс дәрігері арнайы жолдамамен Ташкент қаласына жіберіп отырды. Арнайы медициналық комиссияның шешімімен қажет болған жағдайда қалалық емханада емдеуге келмейтін ауруларды арнайы қордың қаражаты есебінен Ташкент қаласына жолдап отырған. Ал, сақтандырылмаған ауруларға көрсетілетін көмек сапасы өте нашар күй кешкен. Сақтандырылмаған адамдардың ішінде: деқандарға, батрақтарға және қаланың әлеуметтік жағдайы төмен тұрғындарына тегін медициналық көмек, ал еңбекші емес тұрғындарға (саудагерлер, подрядчиктер және басқа кәсіп иегерлеріне) ақылы ем көрсетілді [3, 5п].

1924 жылдың мамыр айына дейін Ақмешітте қалалық ауруханада арнайы балаларды емдейтін алты орындық бөлім қызмет көрсетіп тұрған. Бірақ, 1925 жылдың басында қызметкерлер арасында қысқартулар жүргізіліп, сол себепті балаларға медициналық көмек көрсету бөлімі жабылып қалды. Қалада 1924 жылы санитарлық қадағалау және оны жүзеге асыру үшін арнайы «санитарлық комиссия құрылды».

1925 жылдың 7 наурызында Ақмешіт қаласын зерттеу жұмыстары жөніндегі Аспандияр Кенжиннің қатысуымен мәжілісі өтті. Бұл мәжілісте денсаулық сақтау басқармасының Қызылорда қаласы бойынша санитарлық ахуалы туралы мәселе тыңдалды. Қалада санитарлық тазалықты сақтау мақсатында санитарлық комиссия құрылды. Комиссияның жұмыс тобына қала бойынша тазалықты қамтамасыз ету және сол жұмыстарға қажетті бүкіл іс-шараларды ұйымдастыру жүктелді. Бірінші жұмысшы топтың міндетіне қала бойынша қызмет жасаған моншалардың санитарлық жағдайын қадағалау және тазалықты сақтау тапсырылды. Сонымен қатар қала ішіндегі күл-қоқыстарды тазартып, қажет жағдайда бұл жұмыстарға жергілікті халық жұмылдырып тұрды [4, 32п].

Қызылорда қаласына орталық көшірілгеннен кейін бірінші кезекте қала қажеттілігін қанағаттандыра

алатын өлкелік маңызы бар медициналық көмек көрсететін мекемелер ашыла бастады. Жүктелген жұмыстардың нәтижесінде бірінші болып жалпы ауданы тоқсан шаршы метр болатын бактерологиялық лаборатория, пастерлік станцияны және отыз балаға арналған балабақша тұрғызылды. Сонымен қатар қала тұрғындарын қабылдайтын қалалық аурухананы жүз орынға дейін кеңейтті. В.И. Ленин атындағы көшесі бойында қалаға қажетті ауруханаларды салу үшін жерді үлестіру қарастырылды. Бұл мақсатта қала орталығынан елу десятина жер бөлуді уездік комитетке тапсырылды. Мәселен, 1925 жылы өткен бесінші жалпықазақ кеңестерінің съезін өткізген уақытта, астаналық қалаға өңірлерден келетін делегаттардың денсаулық жағдайын қадағалау мақсатында ауруханаларда қосымша бөлмелер ашылған еді [5, 40п]. Делегаттарды орналастыратын орындарды тазарту, оларды жайғастырған үйлердің ауласын, көшелерді толық дәрежеде тазалықта ұстау мәселелері қадағаланып отырылды. Бұл жұмыстарды санитарлық үштіктерге жүргізуді жүктеді. Жергілікті халықтан тәркіленіп алынған үйлерді тазалықта ұстау бұрынғы пәтер иелеріне тапсырылды [6, 169 п].

Жоспарланған жұмыстар қаладағы тазалықты сақтау және санитарлық нормаларды қадағалау мақсатында жүзеге асырылды. Астаналық қаланың тазалығы республикалық маңызы бар қала үшін өте актуалды мәселелер қатарына кірді. Алғашқы жылдарды қаладағы жаңа құрылысқа бөлінген қаражат қаланы көркейтуге толық жетпеді. Сол себепті үкімет тазалықты қадағалау мақсатында жергілікті халықтың күшін жұмылдыруға бұйрық берді. Санитарлық тазалықты сақтау үшін істелінген жұмыстар қалалық сенбіліктерді ұйымдастырумен ғана шектелмеді. Бастапқыда қала тұрғындары арасында санитарлық нормаларды түсіндіру мен жұқпалы аурулар туралы ақпарат беру жұмыстары қолға алынды.

1925 жылдың 31 қазан айында жаңадан салынған Қызылорда қалалық ауруханасы екі корпустан тұрды. Бірінші корпуста – хирургиялық бөлім, онда 15 адам емделуге мүмкіндік алды. Екінші корпуста – 30 орындық амбулатория бөлімі орналасты. Бұл корпуста 21 терапиялық орын, 7 орындық перзентхана, 2 изоляторлық орын жұмыс жасады. Аурухананың қызметкерлерінің күнделікті жұмыс тәртібі біркелкі болмады. Емдеуші дәрігерлердің көмекшісі күніне алты сағат жұмыс істеді. Түнгі кезекшілік кешкі сағат 22-00 бастап таңертенгі сағат 10-00 дейін (түнгі кезекшіліктің бір сағаты күндізгі 1,5 сағатпен теңестірілді) бекітілді. Өйткені кезекшілік уақытында дәрігер ұйықтауға құқылы болды. Әрбір дәрігердің көмекшісіне аптасына бір күн демалуға рұқсат берді. Ал айына дәрігердің көмекшісі жүз отыз бес сағат жұмыс істеді. Операция жасайтын бөлімшесінің медбикелері күніне сегіз сағат жұмыс істеп, аптасына бір күн демалуға құқығы болды. Ауруханадағы екі акушерканың біреуі күніне алты сағат жұмыс істеп, аптасына бір күн демалды. Екінші акушерка аурухананың ішінде тұрды, қажет болған жағдайда оны кез-келген уақытта шақыртып алып отырды. Жалпы ереже бойынша акушерка айына жүз қырық төрт сағат жұмыс істеп, аптасына бір күн демалды. Санитаркалардың штаты сегіз адамнан тұрды, төрт адамнан жұмыс істеді. Ауруханада күндізгі уақытта екі санитаркадан кезекшілік құрып, олар бір тәулікте он екі сағаттан кезекшілікті атқарды. Кезекшілердің ауысуы отыз алты сағаттан соң болды. Айына әрбір санитарка жүз сексен сағат жұмыс істеді [7, 70п].

Жұмыс уақытын қалалық денсаулық сақтау басқармасы бекітіп тұратын. Қалалық аурухананың қызметкерлері уақытылы айлық алатын, арнайы демалыс күндері бекітілген еді. Кезекшілік уақыты күнделікті аурухананың ақпараттық қабырғасына ілініп, сол арқылы қызметкерлер өздерінің кезекшіліктерін біліп отырды.

1925 жылдың бірінші желтоқсанында бұрынғы қалалық аурухананы жаңадан салынған ғимаратқа көшірді. Жаңадан салынған аурухана астаналық мәртебені иеленген Қызылорда қаласының қажеттіліктерін толық қанды қанағаттандыра алды. Жаңа терапевтикалық кабинет, хирургиялық, гинекологиялық және тіс емдейтін кабинеттер өз жұмыстарын бастады. Екі тіс дәрігері күніне он сағат қызмет көрсетіп, таңертенгі және кешкі мезгілде екі терапевт – он сағаттан, хирург, көз дәрігері және педиатр қосымшы жұмыс істеді. Дәрігерлердің қабылдау уақытысы үш сағаттан болды. Қызылорда қаласында тіс емдейтін кабинет 1925 жылы ғана ашылған еді. Бұл әрине қала тұрғындары үшін қуанышты жаңалық болатын. Себебі орталықтың Қызылорда қаласына келмес бұрын тіс емдейтін дәрігер болмады, науқастар Ташкент, Шымкент немесе басқа да қалаларға баратын.

Жаңадан құрылған қалалық аурухананың күнделікті қызмет көрсету мүмкіндігі жүз тоқсан бес адамды құрады. Соның ішінде терапевтикалық – алпыс адам; хирургиялық – жиырма бес адамға дейін; гинекологиялық – жетпіс адамға дейін; көз дәрігер – жиырма адам; тіс емдеу – жиырма адамға дейін қабылдады.

Орталық амбулатория науқастарды тексеру мен оларды емдеуге қажетті құрал – жабдықтармен қамтамасыз етілді. Қаржыландыру мемлекеттік бюджет есебінен жүргізіліп тұрды. Амбулаторияда туберкулездік және венерологиялық диспансер қызмет көрсете бастады. Туберкулездік диспансерде екі дәрігер, екі медбике және ауыр халдегі адамдарға қарайтын арнайы бір медбике қызмет істеді. Венерологиялық

диспансердің қызметкерлері он адамнан тұрды. Олардың ішінде мамандырылған екі дәрігер, екі фельдшер, екі медбике және төрт санитарка болды. Күнделікті қызмет көрсету мүмкіндігі тоқсан адамға дейін болып, кей кездері түнгі уақыттарда қабылдай берді.

Бактериологиялық-химиялық институтта жиырма үш адам қызмет істеген. Бұл институттың негізгі қызметтік бағыттары клиникалық-диагностикалық, бактериологиялық, химикалық сараптамалармен қатар дәрі-дәрмек жасау болды. Сонымен қатар институт құтырған иттерден зардап шеккен адамдарға егу жұмыстарын жүргізіп тұрды. Институт жанында маляриялық станция қызмет көрсетті. Қала бойынша бұл ауруды алдын алумен және онымен күрес жұмыстары да жүргізіліп тұрды. Қызылорда бойынша дәрігерлердің жалақысы – жүз елу сом, орташа медициналық қызметкердің – елу бес сом отыз тиын, ал қалған төменгі деңгейдегі қызметкерлер – жиырма алты сом алпыс тиын алды [8, 76п].

1925 жылдың соңында Орынбордан Қызылорда қаласына астананы көшіргеннен кейін, жаңадан көшірілген медициналық қызмет көрсету мекемелерінің саны көбейді. Олардың қала бойынша тіркелген құрылымдық жүйесі Бактериологиялық институттан, Туберкулездік диспансерден, Венерологиялық диспансерден құралды. Ал қалалық маңызы бар ауруханаларға қырық бес адамдық Қалалық аурухана, Орталық амбулатория, Маляриялық станция, балалар консультациясы, тісті протездеу шеберханасы кірді [9, 98п].

Қызылорда қаласы денсаулық сақтау саласының оңтайлы өзгерісі тұрғындарға жақсы әсер берді. Жұқпалы аурулардың таралуын қадағалау және оларды емдеу қатаң бақыланып тұрды. Қызмет түрлері санының өсуіде өз септігін тигізді. Қалада амбулаториялық емдеу саласында да қарқынды даму басталды. Дәрігерлердің жеке қабылдау кабинеттері ашылды. Денсаулық саласында жұмыс істейтін мамандардың кәсіби деңгейі жылдан жылға өсіп тұрды. 1925-1929 жылдар аралығында Қызылорда қаласының денсаулық сақтау саласы үлкен серпіліс жасап, қала тұрғындарына көрсететін қызмет түрлері кеңейді. Рентген, физиотерапиялық, протез салалатын кабинеттер ашылды. Қызылорда қаласында заманауи технологияларды қолдану арқылы көптеген адамдардың өмірі сақталып қалды.

1 Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1 – қор, 2 – тізбе, 336 – іс, 2 – парақ,

2 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 336 – іс, 73 – парақ,

3 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 336 – іс, 5 – парақ,

4 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 310 – іс, 3 – парақ,

5 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 310 – іс, 40 – парақ,

6 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 310 – іс, 169 – парақ,

7 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 336 – іс, 70 – парақ,

8 ҚОММ. 1 – қор, 2 – тізбе, 336 – іс, 76 – парақ,

9 ҚОММ. 191 – қор, 1 – тізбе, 35 – іс, 98 – парақ.

Резюме

Жалмагамбетов Е.А. - Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Система здравоохранение в столичном городе Кызылорда

В данной статье рассматривается общее положение системы здравоохранение и учреждение для обеспечение качественными услугами. В первое время для принятие большого количество больных не были места, особенно острые проблемы были в снабжением медицинскими препаратами и аптечной системы.

Ключевые слова: столица, Кызылорда, Оренбург, КазАКСР, социальное положение граждан, повседневность, горожане, здравоохранение, Перовск, Ак-Мечеть

Summary

Zhalmagambetov Y.A. - Kazakh national pedagogical university after Abai

Public health system in the capital city of Kyzylorda

This article discusses the general situation and the establishment of health care system to provide quality services. For the first time for the adoption of a large number of patients were not the case, particular problems have been supplying medicines and pharmacy system.

Keywords: capital, Kyzylorda, Orenburg, KazAKSR, the social situation of citizens daily, citizens, health care, perovskite, the Ak-mosque

УДК: 94(574) "1991/..." :314(=351.42)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШЕШЕН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ

А.Шаймерден – Абай атындағы ҚазҰПУ, 2-курс магистранты

Қазақстан халқының бірлігі ұзақ жылдар бойы Қазақстан аумағында бірлесе өмір сүру нәтижесінде қалыптасты. Әр түрлі уақыттарда әр түрлі жолдармен және әдістермен сан алуан ұлттар Қазақстан аумағына көшіп келіп жатты, олардың басым көпшілігі өз еркінен тыс жер аударылғандар еді, солардың арасында шешен халқы да бар. Сталиндік режим жылдарында көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлері, әр түрлі әлеуметтік тап өкілдері, сондай-ақ бүкіл халық пен этникалық топтар жазықсыз саяси репрессияға ұшырап, тұрғылықты жерінен Қазақстанға депортацияланған болатын. Солардың барлығы ұзақ жылдар бойы Қазақстанда белең алған әр түрлі саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік тарихи оқиғалардың куәсі болып келді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін барлық азаматтар жаңа егемен мемлекетті мойындап, осы жерде қалуға ниет білдірді. Бүгінде Қазақстандағы басқа да мәдени орталықтармен қатар "Вайнах" шешен және ингуш мәдени орталығы өз жұмысын белсенді жүргізуде. Қазіргі таңда мемлекеттік саясаттың басты мәселелерінің бірі жаңа Қазақстандық азаматтықты қалыптастыру болып табылады. Мемлекетіміздің басты ұстанымы - бұл саяси және азаматтық бірлестікке қол жеткізу, Қазақстан мемлекеттігінің негізін құрайтын әр түрлі ұлт өкілдерінің ортақ тағдыры мен ортақ мүдделерін қолдау және қорғау.

Кілт сөздер: депортация, этномәдениет, Ассамблея, саяси репрессия, ұлт, этнос, бірегейлік, интеграция, моноконфессиялды, полиэтникалық

Әртүрлі этностардың қоғамда бірігіп өмір сүріп, біркелкі дамуы әрбір көпұлтты мемлекет, соның ішінде Қазақстан үшін күрделі мәселе болып табылады. Егеменді елімізде тұратын ұлттардың өткені мен бүгінін зерттеу, республикада болып жатқан үрдісті жіті қадағалау мемлекеттің ары қарай дамып қалыптасуы үшін қажет. Тарих ғылымының тамаша бір ерекшелігі – адамзаттың өткен жолдары мен жылдарында кездескен кезеңдерді, оқиғаларды оңды-солды бұрмаламай нақты деректермен дәлелдеп көрсетуі. Қазақстан бүгінгі күннің ең маңызды талабы бойынша – ұлтаралық тұрақтылықты сақтау мәселесін өз дәрежесінде ұстап келеді. Мұнда ұлттық саясаттың негізгі бағыттары ретінде «азаматтық бейбітшілік пен ұлттық татулықты» ерекше атап өтіп, Қазақстан халқын «біртұтас этносаяси қоғам» деп айқындаған Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың еңбегі зор деп айта аламыз. Алайда, 130-ға жуық ұлттар мен ұлыстардың мәдениетінің бірігуі, қазақ халқының төзімділігінің арқасы. Көпұлтты Қазақстанның қалыптасу тарихында депортацияланған халықтарға қазақ халқы оң қабақ танытып, жақсы қарсы алды. Соңғы жылдары Қазақстан тарихнамасында республиканың қоғамдық-саяси, әлеуметтік экономикалық жағдайына қатысты ғылыми зерттеу жұмыстары жазылу үстінде. Солардың ішінде өткен ғасырдың басынан Қазақстан территориясына қоныстанып, Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік-саяси демократиялық тұрғысынан жедел дамуына өзіндік үлес қосқан әртүрлі ұлттардың тарихы болып табылды. Себебі, әртүрлі этностар бүгінгі таңда қоғамда бірігіп өмір сүріп, Қазақстанның егеменді тұтқасын берік ұстанып келеді. Өткен тәжірибелер көрсеткендей, ұлтаралық татулық, мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы өркендетуге, ғылым мен мәдениеттің дамуына жәрдемдесетіндігі маңызды мәселе дей аламыз.

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын ұлтаралық қатынастар сталиндік қуғын-сүргін тұсында да, одан кейінгі жылдарда да өз беріктігін сақтап, ынтымақтастықты нығайтты. Этносаралық қатынастардың үйлесімділігі тақырыбының маңыздылығы Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында: «Біз ұлтына және діни сеніміне қарамастан, әрбір қазақстандыққа салт-дәстүр, мәдениет пен дінді таңдау-

ға ерік беретін еркін, әрі ерікті қоғамның негіздерін нығайтуға тиіспіз», – деп айырықша атап көрсетті [1]. Кеңестік Қазақстан территориясына өткен ғасырдың 30-40 жылдары қоныс аударылған ұлттар мен этностар саяси қысымшылыққа қарамастан жергілікті халықпен бірлесе отырып, республиканың бүлінген шаруашылығын қалпына келтіруде ерен еңбегімен үлес қосты. Ұлттық ғылым академиясының академигі М.Қ. Қозыбаев «Ақтандақтар ақиқаты» еңбегінде «1943-1944 жылдары қасиетті қазақ жеріне Солтүстік Кавказдан қуғындалған жарты миллионнан астам қарашай, балқар, шешен, ингуш, күрд, қалмақ т.б. халықтар пана тапты. Қуғын-сүргінге ұшыраған осы халықтардың қайсысының болмасын күмән келтірмейтін бір ақиқат нәрсе: мейірбандық пен бауырмалдық, жомарттық пен дарқандық қанына сіңген қазақ халқының жазықсыз жапа шеккен халықтарды жатырқамай, достық құшаққа алуы, ғылым тілімен айтқанда, шынайы интернационалдығы», – деп жазды [2]. Қоғамның дамуы әртүрлі этностық топтардың бірігіп өмір сүруінің ең үздік үлгілерін іздеумен келеді. Бұрынғы кеңестік жүйе құлағаннан кейін көптеген этникалық қоғамдар маргиналды жағдайда қалды. Жаңа жағдайда ұлттардың салт-дәстүрінің, тілінің, ұлттық сананың қайта өркендеуіне жағдай туғызды. Нәтижесінде посткеңестік кеңістікте полиэтникалық мемлекет тұрғындары бір жағынан нақты этникалық мәдениет өкілдері болса, екінші жағынан көпұлтты мемлекет азаматтары болды. Бұрынғы кеңестік социалистік жүйе құлағаннан кейін қалыптасқан жаңа жағдайда ұлттардың салт-дәстүрінің, тілінің, ұлттық сананың қайта өркендеуіне жағдай туды. Қоныстанған халықтардың Отанынан, тілінен, дінінен айырылуы олардың мәдени дамуында көп кедергі болды. Бұл жәйт бүгінгі күні айқындалып отыр. Екінші Дүниежүзілік соғыс және Ұлы Отан соғысы жылдарында республикаға Солтүстік Кавказдан күштеп жер аударылған шешен халықтары өкілдері де басына түскен қиыншылыққа қарамастан, халық шаруашылығының барлық саласында еңбек етіп, оның өркендеуіне өз үлестерін қосты. Өйткені осындай тауқыметті жағдайда зорлық-зомбылықтың құрбаны болып, қазақ даласына қоныс тепкен халықтардың бірсыпырасы Солтүстік Кавказ өңірінен болатын.

Кавказ халықтары ішінде ерекше қайсарлығымен және жауынгерлігімен көзге түсетін шешендерді туған жерлерінен көшіру НКВД тарапынан үлкен дайындықты қажет етті. Шешендермен қоса ингуштер де алғашында есепке алынды және 459486 адамды жер аудару керектігі анықталды. Операцияны 8 күнде аяқтау белгіленді. 1944 жылы 22 ақпанда үкіметтің жер аудару туралы шешімін Л.Берияның өзі Шешен-Ингуш АССР-ның Халком Кеңесі төрағасы Молаевқа түсіндіргенде, ол шыдай алмай, көзіне жас алған. 1944 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен «фашистер жағына шығып кетеді» деген жалған айыптаумен шешен-ингуш халқы Қазақстан мен Орта Азияға жер аударылды. Жер аудару 23 ақпанда таңертең басталды. Халықтың елді мекендерінен шығып кетулеріне мүмкіндік берілмей, олар әскер қыспағына алынды. Халық жиналысқа шақырылды да, олар сол жерде қарусыздандырылып, поезд вагодарына тиелетін жерге жөнелтілді. Сағат күндізгі 11-де 94741 адам темір жол мекендеріне алынып келінді. Операцияны жүргізу барысында 2016 шешен мен ингуш «Кенеске қарсы элемент» деген айдармен тұтқындалды. 29 ақпанға дейін 180 темір жол вагондарына 478479 адам тиелді, оның 387229-ы шешендер болатын [3].

Шешендер (өзінше атауы нохчилар, нахчо) өзіндік тарихы, этномәдени және бірегей антропологиялық типті ежелгі халықтардың бірі болып табылады. Бүгінгі күні бұл Солтүстік Кавказдың ірі этностарының бірі. Шешендердің тілі кавказ тілдерінің ішінде нахск (вайнахтық) тілдерге жатады.

Шешендер – мұсылмандар, шешен халқының салт-дәстүрі кез-келген мұсылман халықтарының дәстүрінен өзіндік ерекшелігі бар. Шешен исламы өзін басқа дінге, наным-сенімге қарсы қоймайды. Шешендер сунит ағамындағы мұсылмандар болып табылады. Вайнахтардың ислам дінін қабылдауының бастауы XIV-XV ғғ. жатады. Бұған дейін христиан дінін таратуға қадам жасалған.

Негізгі діни мейрамдар мен ғұрыптар бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, Құранның іргелі ұстанымдары мен ислам дәстүлеріне негізделген. Сонымен қоса олар шешендердің этномәдени ерекшеліктерін ескере отырып, қалыптасқан. Басты діни мерекелердің қатарына Құрбан айт және Ораза (Марха) жатады. Мәуліт айы мен Мұхаммед пайғамбардың туған күні дұға оқу және құрбандық шалу арқылы атап өтіледі. Шешендердің рухани ғибадатханасы мешіт, медреселер болып табылады. Қазіргі кезде мешіттер Шешенстанның барлық елді мекендерінде бар. Мекке мен Мәдине, сонымен қатар Шешенстанда сопылық бағыттың негізін салушылардың жерленген орындары шешендердің қасиетті жері болып табылады.

Шешендер үшін ең басты дәстүр – еркіндік. Кез келген жағдайда да шешендер ең алдымен еркіндік, бостандықты қалайды. Екінші орынға шешендердің жомарттығын қоюға болады. Ол тәкаппарлықпен үйлеседі. Шешендер қонақжайлықты аса мән беріп, үйге келген қонағын ұлты мен дініне қарамай құрметтейді. Әйел адамдарға, қарт адамдарға ерекше сый-құрмет көрсетілген. Отбасы салтында ұл бала әкесінің кез келген өтінішін орындауға тиісті. Тіптен отқа түсуге дайын болуы керек.

Вайнахтықтардың ішкі және сыртқы Еркіндік идеясын қалыптастыруды «Адат» Кишиева Абубакара, Кунта-Хаджи сөздерінен анықтауға болады және жалпы алғанда келесідей: Сыртқы мұнтаздық, Ішкі жинақылық, Пайымдаудың кемеліне келуі, шешім даналығы. Олардың басты ұстанымы: «Сен жасауың керек – сенің қолыңнан келеді!» – дегенге саяды.

Яхь – бұл қайырымдылық, мейірбандық жарысы. Бұл үнемі алдыңғы қатарда болу дегенді білдіреді. Өмірдің түрлі жағдайларында ішкі дүниесін өзгертпеу басты нәрсе болып табылады. «Мейірбан, қайырымды ер азаматқа барлық жерде есік ашық» деген принципті ұстанады. Шешендер «Яхь йолуш кант», яғни, қайырымды, мейірбан азамат – бұл біздің батырлар деп айтқан. Қазіргі кезде яхь ұлттық салт-дәстүрін ұстану дегенді білдіреді.

Шешендердің дәстүрлі шаруашылығы – жер өңдеу, мал шаруашылығы, құрылыс және сауда. Өкінішке орай, қазіргі кезде эконмиканың бұл салалары дамуы жағынан артта қалып отыр. Шешендер көбінесе ауылдық жерлерде үй шаруашылығы бар үлкен үйлерде тұрады. Шешендер үшін үй – амандық-саулықтың ғана емес, сонымен бірге үй қожайынының ар, намысының көрсеткіші болып табылады. Бұл тек қана отбасының тұрғылықты жері ғана емес, сонымен қатар қонақ күтетін орын. Ал, қонақ шешендер үшін қасиетті. Шешендер үлкен патриархалдық отбасында тұрады. Оларда мықты экономикалық және тайпалық байланыстар сақталып қалған.

Өндірістің қарқынды дамуы, ғылыми-техникалық прогресс және халықтың урбанизациялануына байланысты соңғы он жылдықтарда қала халқының үлес салмағының ұлғаюы, қазіргі шешендердің тұрмысы мен мәдениетіне жаңа элементтердің енуі күшейе түсті. Зиялы қауымның үлес салмағы ұлғайып Ой еңбегі арта түсті.

1995 жылдың бас кезінде Қазақстанның облыс орталықтарында шешен-ингуш ұлттық-мәдени бірлестіктерінің басын қосқан «Вайнах» қауымдастығы құрылып, 31 наурызда әділет министрлігінде тіркелді. Алматыдағы «Вайнах» ұлттық-мәдени орталығының алғашқы жетекшілері мен төрағалары республиканың ғылымы мен мәдениетінің дамуына өзіндік үлес қосып жүрген Андербек Дудаевич Яндаров – философия ғылымдарының докторы, профессор, қоғам қайраткері, Геолого-минералогия ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі Султан Мажитович Оздоев болды. Шешендер мен ингуштердің «Вайнах» қауымдастығы 1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының құрамына кірді. Дудаевтар отбасының бірнеше ұрпағы – дәрігерлер, А.Муратов – Қазақстандағы шешен диаспорасының жетекшісі, Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшесі, С.Оздоев – Қазақстандағы ингуш диаспорасының жетекшісі, Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшесі, С.Байсұлтанов – ҚР халық әртісі, опера әншісі, С.Героев – Астанадағы «Вайнах» ұлттық-мәдени орталығының жетекшісі, сонымен қатар белгілі спортшылар, Алматыдағы Вайнах мешітінің имамы Ахмед Хажы Пошев т.б. айтуға болады [4].

Вайнахтар туған, орыс және қазақ тілдерінде сөйлейді. Жүргізілген сауалнама барысында «Қазіргі таңда республикада қай тілді көбірек білу керек» деген сұраққа үштен екісі өз ана тілдерімен қатар қазақ тілін білу деп жауап берген. Алайда осы кездерде вайнахтар өздерінің әдеби тілде сөйлеу қиындау екендігін мойындаған. Олардың көпшілігі әдеби тілде емес, күнделікті тұрмыстық тілді ғана білетіндіктерін айтқан. Тек 27 %-і ғана өз тілдерінде еркін оқып, жаза, сөйлей алған. Дегенмен соңғы кездерде жастардың туған тілге деген қызығушылығы өсіп, мәдени орталықта дәрістер алу үстінде. Сауалнама алынған вайнахтардың 57%-і өзінің нағыз Отаны ретінде Қазақстанды санаса, 43%-і болашақта өз мекендеріне оралуды көздейді. Этника аралық бірлікті сақтауда 23% шешендер мен ингуштар Қазақстан Республикасының Зандарына қатаң түрде мойынсұну керектігін ұсынады [5].

Дегенмен, адамзаттың әділет күресі мен жарқын өмірге ұмтылысының нәтижесінде, заман ағымының әрі қарай аяқ басуы, олардың еріксіз келген орында шегерілмей, атамекендеріне оралуы немесе тұрақтап қалған жерлерінде, олардың осы елдің азаматтары ретінде қайта қалыптасуына септігін тигізді. Қазақстан жеріне күштеп қоныс аударылған Солтүстік Кавказ халықтары халық шаруашылығының әр саласында ауыр да, өте қиын жұмыстарды атқарып, еңбек етті. Орналасқан жерлеріндегі тұрмыс-жағдайының ауырлығы, тамақтың нашарлығы, соған байланысты денсаулықтарының нашарлауы, істеген жұмыстарының қиындығына қарамастан, әртүрлі ұлт өкілдері жергілікті халықтың демеуі, көмегінің арқасында еңбекке белсенділігі артып, жоғары көрсеткіштерге жетіп отырды.

Өткен ғасырдың 50-ші жылдары әртүрлі ұлттарға қатысты құқықтық шектеулер жойылып, республика халқымен тең дәрежеде өмір сүруге жағдай жасалынды. Дегенмен кеңестік жүйе ұлттардың еркін өмір сүруіне, мәдени дамуына кедергі жасап бақты. Республика тәуелсіздігін алғаннан кейін Қазақстанда тұратын барлық этностарға әрекет етуші Конституция негізінде білім мен еңбек саласында табыстарға қол жеткізіп, ана тілін, мәдениетін, дәстүрлерін өркендетуге, өз меншігін қорғауға жағдай туды. Қазақстан Республикасының Ата Заңы этносаралық қарым-қатынасты реттеу саласындағы мемлекеттік саясаттың

заңдық негізін қалап берді. Осындай қамқорлықтың арқасында басқа халықтар мен этностар секілді шешен халықтары да өздерінің ұлттық бірегейлігін сақтауға ұмтылып келеді әрі ілгері басушылықта айқын байқалып жатыр.

Өйткені Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2013 жылғы Жолдауында: «Қазақстан 140 этнос пен 17 конфессияның өкілдері үшін туған шаңырағына айналды. Азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім – біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған. Қазақстан халқы Ассамблеясы мәдениеттер үндесуінің бірегей еуразиялық үлгісі болды. Қазақстан жаһандық конфессияаралық үнқатысу орталығына айналды» [6], – деген сөзі әлі жадымызда.

Сонымен қатар, Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың 2015 жылғы 23 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында «Мәңгілік Ел: бір ел – бір тағдыр» тақырыбында сөйлеген сөзінде: «Өткен бүкіл XX ғасыр бойына Қазақстан аумағына көп этносты халықтың қалыптасуының күрделі үдерісі жүрді. Ғасырдың ең басында столыпиндік реформа кезеңіндегі шаруалардың қоныс аударуы барысында Қазақстанға 550 мың Солтүстік Кавказ халықтарының өкілдері қоныс аударды. Оларды вагондардан ашық далаға әкеліп түсірді. Ол кезде мұнда тек қазақтар ғана тұратын. Сондықтан қабылдаған да солар болды» [7], – деп қазақ халқының қамқор да қонақжай халық екенін атап көрсетті.

Сонау бір отты жылдарда Отандарынан айырылып, айдауға түскен, еріксіз жер аударылғандардың өздерінің де, ұрпақтарының да, бүгінде жолдары ашық, болашақтары ел келешегімен бірге екені баршаға мәлім. Өйткені, сол бір қиын-қыстау кезең, Қазақстанның барлық ұлттарына бірдей сын болып, оны бәрі бірге көтерген ұлттар мен ұлыстар, болашағының тек қана бірлікте екенін жете ұғып отыр. Бірлік болғанда ғана береке болатыны, берекелі болған халықта ұлттық бірегейлік те болатыны даусыз. Сол себепті де кезінде Қазақстанға күштеп қоныс аударылып, бүгінде Қазақстанның тең құқылы халқына айналған шешен ұлтының жас ұрпақтары да осы жолдан таймасы хақ.

1 *«Назарбаев Н.Ә. – этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық үлгісінің негізін қалаушы». / Жалпы редакциясын басқарған Ж.Ә. Әлиев – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2006 ж.*

2 *Қозыбаев М.Қ. «Ақтаңдақтар ақиқаты: оқу құралы». – Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 1992 ж.*

3 *Омарбеков Т.О. «Депортация: Қырым, Кавказ және Еділ бойы халықтарын қуғындау». Ақиқат. 1997 ж. №4.*

4 *Шеңгелбаев Б. «Вайнахтар тарихының беттерінен». Жетісу. 2004 ж. №27.*

5 *«Мәдениеттер үндестігінің мүмкіндігі мол». – Түркістан, 2010 ж, маусым, №17.*

6 *Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2013 жылғы Жолдауы.*

7 *Назарбаев Н.Ә. 2015 жылғы 23 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында «Мәңгілік Ел: бір ел – бір тағдыр» тақырыбында сөйлеген сөзі.*

Резюме

Шаймерден А. - магистрантка КазНПУ им. Абая

Национальное идиентичность Чеченского народа в Казахстане

Единство народа Казахстана сложилось в течение многих десятилетий в результате совместного проживания на территории Казахстана. В разное время различными путями и способами разные народности переселились в Казахстан, многие из них оказались здесь не по своей воле, в том числе и чеченский народ. В годы сталинского режима необоснованным политическим репрессиям подверглись многие общественные и государственные деятели, представители различных слоев населения, а также целые народы и этнические группы и были депортированы из постоянных мест проживания в Казахстан. Все они были участниками и свидетелями политических, экономических, культурных, социальных событий, которые происходили в Казахстане в течение многих лет. После обретения независимости Республики Казахстан все граждане признали новое государство и выразили желание остаться здесь. Сегодня, в Казахстане свою работу проводил культурный центр чеченцев и ингушей «Вайнах» помимо других центров. Сегодня одной из важнейших проблем политики государства становится формирование новой казахстанской гражданской ответственности. Приоритетом нашего государства является стремление к политическому и гражданскому единству, общности интересов и судеб граждан разных национальностей которое составляет основу государственно-го народа Казахстана.

Ключевые слова: депортация, этнокультура, Ассамблея, политическая репрессия, нация, этнос, идентичность, интеграция, моноконфессиональность, полиэтничность

Summary

Shaimerden A. - magistranka Abai Kazakh National Pedagogical University

National idintichnost Chechen people in Kazakhstan

Unity of Peoples of Kazakhstan has developed over many decades as a result of living together on the territory of Kazakhstan. At different times, in different ways and methods of different nationalities settled in Kazakhstan, many of them were here against their will, including the Chechen people. During the Stalinist regime unjustified of political repression suffered many public and government officials, representatives of various segments of the population, as well as whole nations and ethnic groups were deported from permanent residence in Kazakhstan. All were participants and witnesses of the political, economic, cultural and social events that took place in Kazakhstan for many years. After independence of the Republic of Kazakhstan, all citizens have recognized the new state, and expressed a desire to stay here. Today, his work is held in Kazakhstan and cultural center of the Chechen and Ingush people "Vainakh" in addition to other centers. Today, one of the most important issues of the state policy is the formation of a new Kazakh citizenship. The priority of our state is the pursuit of political and civil unity, common interests and destinies of people of different nationalities which is the basis of the state of the people of Kazakhstan.

Keywords: deportation, ethnic culture, the Assembly, political repression, nation, ethnicity, identity, integration, monoconfessional, polyethnicity

ӘӨЖ 178-54

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ВИЗАНТИЯ ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӨНІНДЕ

Н.О. Оразхан – *PhD докторант, Қ-А. Яссауи атындағы ХҚТУ*

Мақала авторы Византия тарихын зерттеуге ала отырып, сол кезеңнің көрнекті ғалымының бірі - Михаил Пселлдің бүгінгі күнге дейін бізге жеткен шығармалары мен хроникаларды жан-жақты талдауды алдына мақсат етіп қойғанын көре аламыз. Соның ішінде – философиялық трактаттар және демонология, медицина мен әскери іс, құдайға құлшылық және грамматика, мифология және физиканы ғылымдарына кеңірек тоқталатынын анық байқауға болады. Бұл - византиялық энциклопедияны құрайды және ойшылдың «Хронографиясы» Шығыс Рим империясының тарихы жөнінде құнды мәліметтер жеткізеді. Деректі зерттеу барысында автор Византияның XI ғасырдағы ішкі жағдайы мен саяси-әлеуметтік қатынастары жөнінде тың мәліметтер бере алады.

Тірек сөздер: тарих, Византия, Рим империясы, философия, трактат, ғалым, хроника

Орта ғасырлар тарихы мен біздің заманымыздың аралығын ұзақ уақыт бөліп жатыр. Орта ғасырларда Еуропа халықтары, қалалар мен мемлекеттер пайда болып, ұлттық тіл, мәдениет және ұлттық мінез қалыптасты. Орта ғасырлардан алынған әлеуметтік және саяси тәжірибе қазіргі парламенттің, батыс еуропалық демократиялық және құқықтық қоғамның негізін қалады. Әдебиеттің, өнердің жоғарғы үлгілері, философиялық, саяси, тарихи ой, еуропалық мәдениет пен рухани өмір қазір де сусындатып отыр. Уақыт арасындағы «тірі» байланыс, орта ғасырлар тарихына тек ғылыми қызығушылықты туындатып қана қоймай, өткеннен қазіргі өмірдің мәселелерін іздеуге мүмкіндік береді, тарихты бүгінгі күнмен байланыстырады.

Дүние жүзі тарихы, соның ішінде орта ғасырлардағы Византия империясының мәселелері күні-бүгінге дейін, өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Византия тарихын зерттегенде біз бұл үлкен аймақта Батыстың да Шығыстың да ерекшеліктерін байқай аламыз. Осыған байланысты бұл мәселе тарихи заңдылықтарды ашып көрсетуге өз мүмкіндігін береді [1]. Қазіргі жаһандану, интеграция кезеңінде Қазақстан тарихшылары дүние жүзі тарихының, сонау ерте дәуірлерінен күні бүгінге дейін актуальды мәселелеріне көңіл бөлу керек.

Византия тарихын зерттегенде ғылым сол кезеңнен бізге жеткен хроникаларды жан-жақты талдау қажет, солардың бірі Михаил Пселлдің шығармалары.

Белгілі Византиялық саяси қайраткер-ғалым Михаил Пселл (Michael Psellos) 1018ж. туылған, 1096 ж. шамасы қайтыс болған [2]. Константинопольдегі жоғарғы философия мектебінің бірінші басшысы, ол таңымал білімді үйірме мүшешенің қатарына кірді. Бұл кезең Византия империясының өте дамыған уақыты болды. Византия Кіші Азия, Балқан жарты аралы, сонымен бірге Кавказдың Месопатамия, Италияның кейбір аймақтары қарасты болған.

Тұлға еңбектерінің педагогикалық мәнін ашарда, біз мынадан бастағанымыз жөн.

Михаил Пселл – шешен, философ, тарихшы, тілші және бір сөзбен айтқанда, XI ғасырдың ортасында Византия империясының ғалым – энциклопедисі және саяси қайраткері болды. Ғалым өзін, бірінші кезекте философ және тілші деп есептеді. Пселл саясатының арқасында алты император арасында, тоғыз билік басындағылар уақытында өзін сақтап қалды.

Пселл шығармалары – төтенше әралуан. Ол барлық ғалым саласынан трактаттар жазды; философия,

грамматика, заң агрономия, медицина, математика, шешендік өнер, музыка. Оның өте жанды және қызықты мемуарлары (өмірбаяндық) және көптеген императорларға, патриархтарға, әр түрлі дәрежедегі тұлғаларға, монахтарға жазғаны маңызды болды. 1503 жылы Пселлдің алғашқы шығармалар жинағы жарық көрді.

Данышпандық мектептің түлегі, Константин Пселл, өзінің монахтық Михаил атымен танымал, ол өзінің керемет білімінің арқасында, жарқыраған қабілеттілігімен ол замандастарының жоғары бағасына ие болып, Империяның жеке тұлғаларының бірі болды. Ол сарайға шақырылды, онда оған маңызды міндеттер мен жоғары лауазым берілді. Сонымен қатар, ғалым көпшілік студенттерге шешендік өнер мен философияны үйретті.

Кедей ата-ананың баласы, түсінде ғана көретін оқу карьерасына, яғни 10 жасында мектепке түсіп, онда грамматика мен физиканың; 16 жаста жоғары білімге өтіп, философия, шешендік және заңды үйренді; 1037 жылы тергеушінің орнын алды. Сол жылдары ол ғылыммен айналысып, әсіресе философияны оқып, Аристотель, Платонды т.б. зерттеді.

Михаил Пселл XI ғасырдың аяғында қайтыс болды, шамамен, 1078 жылы, Алексей I Комниннің патшалық етунде, Византия қожалығындағы үлкен территориядан балқандық жерлер ғана қалған, оның өзі үнемі көшпелі рулардың жортуынан босамаған, сельджук отрядтары Канстантинополь қабырғаларына таяу жерлерде пайда болды. Қазына босап қалды, әскерлер мен флоттар айтарлықтай болған жоқ. Михаил Пселлдің 40 жыл өмірі Византияның құлдырау мен құлауына тап келді.

Византияның тығырыққа тіреліп және жанадан құлай бастауы, императорлардың жиі ауыстырылуы, саясатқа әсер етпей қойған жоқ, Пселл өзгеріске тез икемделіп және тоғыз император тұсында қызмет етіп, өз дәрежесінің өсуіне, жағдайдың жақсаруына ықпалды болды. Пселл өз жағдайын жасау үшін ешкімге тәуелді болмады, пара бермеді. Ол сол заманғы тұйыққа тірелген, ауыр дәуірдегі орасан көп адамдардан артықшылығы жоқ болды, тек өзінің жоғарғы адамгершілігімен ғана дараланды. Өзінің жоғарғы қасиеттерімен ерекшеленіп, өз замандастарынан әлдеқайда жоғары болды. Пселл жоғары дәрежелі білімді адам болды, ол көп білді, оқыды, еңбек етті. Кең көлемді жан-жақты таным мен еңбек-сүйгіштімен, ол соңына білім және әдебиет саласынан көптеген шығармалар қалдырды: құдайға құлшылық, философия (Платонның ізімен), жаратылыс тану ғылымы, филология (тіл ғылымы), тарих, заң, поэзия, хаттар мен баяндамалар. Михаил Пселл тарихы, Ионна Цимисхияның өлімін суреттеген оқиғалардан автордың өмірінің соңына дейін (976-1077 жж.), XI ғасырдағы тарихи көздердің баға жетпес құндылығы болып қалады. Барлық әдеби шығармашылығында Пселл лауазымды білімнің көшбасшысы және жоғары мәдениеттің өкілі. Белгілі болғанындай, ол өз бағасын білуде қарапайымдылықтан асқан емес.

«Хронографияда» автор айтқандай: «Маған айтты, сенің сөйлеген сөзің кемпірқосақтағы барлық түр-түстер сықылды құбылып; жай сөздің өзінде табиғилылығын жоймайды. Мені тыңдағандардың сан рет осыны еске түсіруі, қағаттанулары мені еш таңқалдырған жоқ». Басқа орынды Пселл мына жайтты атты: Константин IX «менің шешендігімді бағалап, әрқашан өзінің құлағын менің «ерніме» тосты, Михаил IV керемет таңқылық білдірді және ол бал ішіп жатқанда ернінен ағып жатты, Константин X «оның сөзін өзінің бал арасы» деп ұқса, Евдокия «оған Құдайға қарағандай қарады» [3].

1043 жылы Пселл пангирик Константин Мономахқа және сол жылдары императорға жақын адамдардың қатарында екенін, византиялық табельдің 7-шенін меңгергенін жазды. Мономахтың патшалығында 4 панегирик император болғанын, олардың діни сенімге еңбегі сіңбегенін; оларға сый ретінде василикат Мадит сол қаладан алым жинауға рұқсат етті және бірнеше моныстырьларды қарамағына берді.

Константин Мономахтың алыс туыстарына жататын. Тұрмысында жақсы жағдайға ие болғандықтан және үлкен байлық пен сулулығының арқасында ол көптеген атақты отбасыларының арасында беделді болды. 1042 жылы 11 маусымда ол 64 жастағы Зоямен салтанатты түрде некелесті, сонан соң императорлыққа шақырылды. Пселлдің күәлік етуінше, Константин махаббат істеріне араласты, ол жай қарапайым қарым-қатынастың өзін қанағаттандырмады, үнемі бірінші өтіріктен кейін толғанысқұйын кешті.

Жаңа мемлекет басқарушы алғашқыда халыққа ұнады және білгір, өз табынушысыларының жүрегін жаулап алуға жол тапты. Монарх әркімнің қалауын таба білді, ол үшін халықтың басын ауыртқан жоқ, олардың алдында күлкілі боп көрінбеді, бірақ жан-тәнімен оларға ұнаған заттарды жасап, өзіне қарата білді. Ол ешкімнің алдында тұсты болмады, жағымсыз нәрсені беттеріне баспады, бұрынғы жек көргендерін құртуға тырыспады. Мемлекет басқара саласымен, Константин тыңғылық пен байсалдысыз-ақ жоғары шыңға шығармақ болды. Ол бірден бәрін жоғалтуға кірісті, қазынаны және оны соңғы монета қалғанша тазалады. Шек беруде ойланбады: императорға өтінішпен келгендер мен орынды сөздерімен күлдіргендерге берді. Бір сөзбен айтқанда, Константиннің патшалық құруы асау толқындарға, соғыстарға толы болды.

Оған қарсы бірінші көтерілісті Георгий Маниак бастады. Бұл императордың қарсыласы туралы Пселл біраз мәліметтер келтіреді: «К этому отважному и непревзойденному в военной науке мужу стекались толпы народа, причем не только те, что по возрасту годились для военной службы, но стар и млад - все шли к Маниаку! Он, однако, понимал, что трофеи воздвигаются не числом, а искусством и опытом, и отобрал только самых испытанных в бою воинов, с которыми разорил многие города и захватил немало добычи и пленных; вместе с ними он незаметно для сторожевых постов переправился на противоположный берег, и никто не решился выйти ему навстречу. Все боялись Маниака и старались держаться от него подальше» [4].

Бұл бас көтеруді баспай жатып, Константинопольдің астыңғы жағында сансыз орыс корабльдері бой көрсетті, Ромейлердің теңіз күші әлсіз болатын, отты кемелер су жағалауының әр жерінде шашылып жатты. әрең дегенде бұрынғы флоттың қалғанын жинастырып, Константин соғысқа шықты, орыс флоты жартылай өртелді, жартылай суға батырылды, тек біразы ғана қашып құтылды. Сонан соң 1047 жылы Лев Торник өзін Македония императоры деп жариялады. Сансыз әскермен ол Константинопольге аттап кірді, бірақ оны ала алмады. Оның армиясы тарап кетті, өзі тұтқынға түсті және соқыр боп қалды. Осыдан көп өтпей-ақ 40 жылдардың соңында түріктер империяның шығыс шекарасынан бірінші соққыны алды. Ол уақытта дунайлық жерлер печенегтерден босап қалған. Ромейлерге тәуелділіктен серб княздігі құтылды. Барлығына мәлім болғанындай, ұлы ромейліктер жылдам құлауға бас иіді. Константин басқарудың он үшінші жылы өлді, мемлекетті мазасыз және тұрақсыз күйде қалдарды: қазына бос болды, қаражат жоқ, армия сенімсіз, онымен қоса жаулары империяны жанжақтан қыспаққа алды, шекараны жаулады.

Мономахтың патшалығының соңында Пселлдің жағдайы шайқалды, ол шашын күзеп Михаил атын иемденді, ал император өлген кезде монастырға кішіазиятық Олимп мұнда шақырылған Феодор қайтадан сарайға жақындасып ипертим титулымен марапатталды. 1057 жылы Пселл императордың тапсыруымен көтерілісші Исаак Комнинге барып, оны бейбітшілікке шақыру қажет болды [5]. Пселл Комнинге қатты ұнады және стол жанындағы әңгіме, кейіннен жазысқан хаттары бәрі оны император үйіне жақындастырды.

Комниннің қалауы бойынша, Пселл бұрынғы өзінің досы, патриарх Михаил Кирулларияға қарсы жәбірлеу актісін жазды. 1059 жылы Константин Дукидің ізін басты, бұған үлгере салысымен, ол императорға жақын болып, одан протопродр деген шек алды.

Михаил Дукидің, яғни императордың ұлына арнап Пселл бірнеше оқулықтар жазды. 1068 жылы Роман Диогеннің салатанат құруы кезінде Пселлдің сарайдағы орны бәсеңдеді, бірақ оның есесіне Роман тұтқындалған соң Пселл Михаил Дукқа ақыл беріп, онда роман Диоген империя жарлығымен, хабарландырулармен биліктен кететінін айтқызды, бірақ соңында ол көрмей қалғандықтан оған жұбату хатын арнады. Михаил VII-нің тұсында Пселл өте көрнекті рол атқарды: император атынан хаттар жазды, ауыр жағдайларды шешті т.б.

Михаил Пселл шығармаларынан XI ғасырдағы византиялық сауаттылықтың жалпы көрнісін құруға болатын. Пселлдің жанды, қызықты мемуарлары, императорға жазған көптеген хаттары, патриархтар мен жоғары лауазымды тұлғаларға, монахтарға және басқаларға жазғаны аса маңызды еді.

Пселлдің алғашқы шығармалар басылымы 1503 жыл болды.

Фотия заманында ескі идеалистік көзқарастағы концепциялар Аристотель мен Платон аралығында болды. Ұзаққа созылған дәуірдегі оқулар византиялық теологтардың Аристотельді оқуы болса, XI ғасырдан бастап философиялық ойлардың күрт платонизм және неоплатонизмге аусуы байқалды. Бұл бағыттың жарқын өкілі Михаил Пселл болды. өзінің ежелгі дүние ойшылдарының алдында бас июі және барлық өзінің тәуелділігі ертедегі классиктер жағдайында Пселл өзгеше жаратылыстағы философ болды, ол басқа жасай алмаған ежелгі философия және христиандық спиритуализмді біріктіре білді [6].

Пселл өмірбаяны негізінен толығымен өз шығармаларынан тұрды, жазушы бейнесі, біздің алдымызда – бояуы қоюланған автопортрет, қалайша шыңдықпен бейнеленген. Пселл өз бойынан, бәрінен бұрын, философ және шешен (оратор), мемлекеттік ер азаматты, жалпы игілік үшін күресушіні, патшалардың ақылшысын көрді, ғалымдық және мемлекеттік қайраткерлік те бір бойынан табылды. Пселл шығармаларының арасынан – философиялық трактаттар және демология, медицина мен әскери іс, құдайға құлшылық және грамматика, мифология және физиканы табуға болды. Барлығын алғанда, олар византиялық энциклопедиясын құрайды [7].

Ойшылдың «Хронографиясы» Шығыс Рим империясының тарихы жөнінде құнды мәліметтер жеткізеді. Дерекке қарап, біз Византияның XI ғас. ішкі жағдайы туралы, саяси-әлеуметтік қатынастар туралы біле аламыз. Ізденушілерге және студенттерге бұл материалдардың дүниежүзі тарихын игеруде үлкен маңызы бар.

1 Жумагулов К.Т. Актуальные проблемы изучения и преподавания всемирной истории в Казахстане // Материалы Международной научно-практической конференции: «Всемирная история: проблемы исследования и преподавания, посвященной 75-летию академика К.Н. Нурпеиса в рамках «Нурпеисовских чтений» // – Алматы, 2010. - С. 206-209.

2 Любарский Я.Н. *Историограф Михаил Пселл – Михаил Пселл. Хронография. Пер., статья Я.Н. Любарского.* - М., 1978, - с. 198.

3 Любарский Я.Н. *Михаил Пселл. Личность и творчество.* - Спб., 2001, - с. 30-31.

4 Михаил Пселл. *Хронография (Зоя и Феодора. Константин IX) пер. Я.Н.Любарского.* М., 1978, с.92.

5 Михаил Пселл. *Хронография. (Михаил VI. Исаак I Комнин). Пер., Я.Н.Любарского.* М., 1978, с.142-152.

6 *История Византийской империи. Т.2. М-Л., 1948, с.144-145.*

7 Kaldellis A. *The Byzantine Republic. People and Power in New Rome. Cambridge, Massachusetts, and London, 2015, p.18-19.*

Резюме

Оразхан Н.О. - PhD докторант

О значимости письменных источников в изучении истории средневековой Византии

Данная статья посвящена роли письменных источников в изучении и преподавании всемирной истории на примере Византии. Используя труды видного хронографа Михаила Пселла исследователи получают представления о социально-экономической и политической жизни византийского общества VIII-XI веков. Автор статьи исследуя историю Византии, поставил перед собой нелегкую цель, в котором делает глубокий анализ произведениям и хроникам выдающегося философа Михаил Пселла, которые дошли до нашего времени. В том числе были изложены философские трактаты и демология, его деятельность в медицинском и военном делах, также анализирует научные взгляды к наукам как богослужение и грамматика, мифология физика. Его научные труды составляет целую византийскую энциклопедию, также «Хронография» мыслителя повествуют об истории Римской империи и выделяет о ценности и значимости этих источников.

Исследуя источники, автор раскрывает социально-политические отношения и внутреннюю политику Византии XI века, которые дают возможность новые горизонты для исследования.

Ключевые слова: история, Византия, Римская империя, философия, трактат, наука, хроника

Summary

Orazhan N.O. - PhD student

Importance of the credentials of the medieval Byzantine historian teaching

This article focuses on the role of the written sources in the study and teaching of world history as an example of Byzantium. Using the works of eminent researcher as chronograph Michael Psellus readers can take presentation on the socio-economic and political life of Byzantine society in VIII-XI centuries. This article focuses on the role of the written sources in the study and teaching of world history as an example of Byzantium. Using the works of eminent researchers chronograph Michael Psellus prepared presentation on the socio-economic and political life of Byzantine society VIII-XI centuries. Author articles exploring the history of Byzantium, has set itself the difficult goal, which makes a deep analysis of the works and chronicles outstanding philosopher Michael Psellus, which have reached our time. Including were presented philosophical treatises and demography, its activities in the medical and military affairs, scientific analyzes the sciences as a service and grammar, mythology, physics. His scientific work is an entire Byzantine encyclopedia, as "Chronograph" thinker tell the history of the Roman Empire, and highlights the value and importance of these sources.

Exploring the sources, the author reveals the social and political relations and internal policy of Byzantium XI century, which enable new horizons to explore.

Keywords: history, the Byzantine Empire, the Roman Empire, philosophy, treatise, science, chronicle

ӘӘЖ 789-012

XV-XVIII ҒҒ. ЖЫРАУЛАР ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

К.Жанабаев – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, ф.ғ.к., доцент,
У.Ақбердіқызы – гуманитарлық ғылымдардың магистрі

Бұл мақалада жыраулар тілінің Сөздігін құру ерекшеліктері, жыраулар мен ақындардың қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы рөлі, жыраулар мен ақындардың көркем-поэтикалық жүйесінің тек әртүрлі әлеуметтік қызметтеріне байланысты ғана емес, сонымен қатар олардың тарихи поэтикалық шығармаларының генезисі, стилі және табиғи жанры туралы айтылады.

Әрбір жырау өзінің әлеуметтік қызметін орындайды, өзінің нақты стилі мен жанрында пайда болған, өзінің тек

поэтикалық тәсіліне тән мәтінінің мақсаттық тағайындауы болады. Бұл поэтикалық тәсілді біз поэтикалық жүйе немесе ауызша-көркем эстетика деп атаймыз және стилистикалық-семантикалық нормаларындағы табиғатына қарамастан, дәстүрлі сөзді қолдану мен жыраулардың тұрақты сөз тіркестері, олардың поэтикалық шешендігінің ғажаптығы бір-біріне ұқсамайды. Бұл өзгешеліктің себебі көшпелі қоғам мен олардың әлеуметтік ахуалындағы жыраудың қоғамдық қызметтерді орындау табиғатында жасырылған. Поэтикалық мәдени-көшпенді иерархияда ең жоғарғы дәрежеде хан ордасында тікелей ханның алдында қызмет еткен жыраулар мен ақындар болды. Ол хан кеңесінің атынан шықты, яғни қоғамдық және мемлекеттік мәртебеде болып саналды.

Жырау – болашақ батырлық эпостарды ұлттық желіге қосып, мадақ өлеңдерін құрады. Осы үлгідегі ақынның стилі мен эстетикасы *меритократиялық* қағидалар мен нормаларды қалыптасады, яғни «ата-бабаға апарар білім», «таңдаулылық», «білімділік» және т.б. Біз лирикалық бастауды, сөзсіз оның шығармашылығынан кездестіреміз, сондай-ақ өзінің көтеріңкі шабытымен, жалқы металлизімімен, шамасымен, өзінің тілі мен стилінен алған кескінімен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: жанр, меритократия, монументализм, поэтикалық жүйе, сөз, салттық өкіл, синкретизм, жыраулар тілінің Сөздігі, мәтін, дәстүрлік, эпостық стиль, тіл

Жыраулар тілінің Сөздігін құру түсінігі қиын шаруа ғана емес, сондай-ақ өте жауапты іс. Біз бұл жердегі әңгіменің эпосты құрған, ертеректегі және орта ғасырлық ақындардың тілі ғана емес, сонымен қатар қазақ және түркі халықтарының мәдени-тілдік құбылыстарының ерекшеліктері туралы екенін білеміз. Жыраудың тілі, қазақтың жалпыхалықтық тілінің жоғарғы түрі ретінде, поэтикалық тұрғыдан (біз жыраулар тілінің Сөздігін құрып жатқандықтан), ертерек кезде, яғни жай қазақ тілі емес астарлы сөз, тіл белгілері, метатіл, ерекше мінәжатты орындайтын тіл абыздары мен салт-жоралғылардың дәнекері. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулардың поэтикалық тілі – қазақ халқының ұзаққа созылған тіл үдерісі дамуының нәтижесі болып табылады және XX ғасырдың басында Ш.Ш. Уәлиханов атап өткендей, ешқандай басқа тілдің әсері кездеспеді. Бұл әдеби қалыптасудың және жалпыхалықтық қазақ тілінің гүлденген, оның стилінің өңделуі мен әдеби нормасының белсендірек болған уақыты. Қазақ хандығындағы білім мен басқада түркі ұлттық-аумақтық біліміне тарихи шақырылған үдеріс болды. Жырау тілі жалпыхалықтық қазақ тілінің даму ерекшеліктері үш ғасыр бойы тойтарыс беріп келді және өз уақытында жалпыхалықтық тілдік белгілерді едәуір толық сақтаған. Және «қазақ әдебиеті де, барлық әдеби тіл сияқты жалпыхалықтық жоғарғы формасы бар, яғни оның фольклорлық-поэтикалық, ұлттық нақышы және т.б көркем-әдебиетке мінсіз қатынасының деңгейі арқылы жеке алынған жыршы (жырау немесе ақын) – бұл тілдің көркем-эстетикалық заңдылықтарын, көрнекілігін, ақиқаттылық мүмкіндіктерінің көрсеткіштері» [1, 332].

XV-XVIII ғасырлардағы ауызша поэтикалық мәдениеттің өкілдері әдебиеттің жазбаша емес шарттарымен халықтың барлық әндік-ертегісіне, өзі «тілшығарушы» (Вл. Маяковский) және фольклорлық, салт-жоралғылық, мифологиялық және тарихи білімдердің өкілі болып саналатын жанрға қатысты барлық байлығын көрсетті. Көшпелі қоғамдық-өндірістік қызметтің ешбір саласында өткір және қызыл тіл, жарқылдағын әзіл, астарлы әзіл, өткір сатира, жасырын қокан-лоққы немесе асыра мақтаншақтық болған емес. Сол себептен А.Янушкевич өзінің күнделігінде: «Демосфен мен Цицерон туралы ешқашан естімеген, дауласқан екі партиялардың арасында болып жатқан қақтығысқа куә болдым және шешенге таң қалғанымнан қол шапалақтадым, ал бүгін менің алдымда мені өздерінің дарындылығымен таңқалдырған ақындар сөйлеп жатыр...», - деп жазған. [2, 4]. Алайда, егер жыршының әлеуметтік қызметіне сүйенетін болсақ, оның мәтіні, оның қойған мақсаты мен мазмұны, көркем құрылғылардың таңдау қағидаларынан оларға сөзсіз әрбір ән салатын типтер өзіне ғана тән соңғы нәтижесінде нақты стилі мен жанрында жүзеге асатын поэтикалық нақышын көрсетеді. Біз бұл поэтикалық нақышты ауызша-көркем эстетика деп атаймыз. Жыршылардың жіктеуінің өзі алғашқы кезде Е.Д. Тұрсыновтың, Е.Исмаиловтың және А.Х. Марғұланның еңбектерінде ұсынылды [3, 267], [4, 21].

Бұл поэтикалық тәсілді біз поэтикалық жүйе немесе ауызша-көркем эстетика деп атаймыз және стилистикалық-семантикалық нормаларындағы бірыңғай грамматикалық, синтаксистік, орфографиялық, орфоэпиялық табиғатына қарамастан, дәстүрлі сөзді қолдану мен жыраулардың тұрақты сөз тіркестері, олардың поэтикалық шешендігінің ғажаптығы бір-біріне ұқсамайды. Бұл өзгешеліктің себебі көшпелі қоғам мен олардың әлеуметтік ахуалындағы жыраудың қоғамдық қызметтерді орындау табиғатында жасырылған. Және бұл жерде «қазақтың әдеби-көркем шығармашылығының бейнелі-мәнерлі мүмкіндіктерін байытатын, ұлттық шығармаларына *жаңалық* енгізетін түсінік туралы халықтық көркем дәстүрлерін жан-дүниемен сезіну туралы» сөз қозғалып отыр [5, 3]. Бірақ шын мәнінде қазақтың жалпыхалықтық тілі мен түркі мәдени-тарихының даму нәтижесі болып тұрып, жыраудың поэтикалық (абыздық, жоралғы-дәнекерлік) тілі, қазақтың біртуар мифологы С.Қонысбай өзінің монографиясында көрсеткендей, символикалық тілді *білетін*, стратегиялық реттегі мәдени-рухани құбылыс болды. Мұны Г.Вирт

және Р.Генон сияқты зерттеушілер дұрыс түсінді, Және бүгінгі күні қазақ тілі сияқты бұл мәдени құбылыс мәдениеттанушылардың, тіл философтарының, діндарлардың, тілтанушылардың, тарихшылардың, этнографтардың және т.б. ерекше қызығушылығын арттырып отыр. Бұл жерде расымен де біздің алдымызда мәдени танымның едәуір кеңірек феномені немесе «Бастапқы дәстүрлер» (Р. Генон) немесе «адамзаттың қасиетті атажұрты» (Г.Вирт, С.Кондыбай) тұр. Біз бұл жерде «алтайлық» теория деп аталатын белгілерді көреміз (Бенцинг, Рамстедт және т.б.). Кез келген жағдайда, біз ертеректегі бірыңғай мәдени-тілдік өрістің мәні туралы түсінікке айналасына ұзақ және сәтсіз үйірілген неміс мифологиялық мектебі, «бірыңғай ежелгі миф», «бірыңғай атажұрт», «бірыңғай ана тіл» дамушы концепцияларына көшіп, оның мүмкін болатын дереккөздері туралы нақты білмей жатып, сол ойларға қайта ораламыз. Біз мұндай ежелгі «жалпы ана тілді» түркі, ежелгі түркі деп санаймыз, ал Орал-Алтай мәдени-тілдік алабы, Г.Вирт адамзаттың «бірыңғай атажұртын» дәлелдеуге тырысты. Әрине, бұл даусыз емес.

Бірақ символикалық табиғаттан бастау алатын көптеген негіздер түркі (қазақ) тілі және тілдің құрылымы (жалғамалылық және үндестік), әртүрлі деңгейдегі дыбыстық қайталаулар, жұмбақ кодтар мен қалыптамалар құратын, мәтіннің қандай да бір түпкі және ерекше белгілік-символдық бейнесі, сондай-ақ жыраулар тілінің, жеке поэтикалық тіліне келетін болсақ, едәуір күрделірек сакралдық-символикалық реттігі тіркес, мұның барлығы біз білетін еуропа және шығыс тілдерінің табиғатынан емес.

Бұрынғы зерттеушілердің көпшілігі сөзсіз осыған келісті: мәдениет пен тіл деңгейінің даму деңгейі әлеуметтік-экономикалық дамуға тікелей байланысты. Сол себепті қазақ тілінің *дамымауы* жылқы шаруашылығымен айналысқан, көшпенді қоғамның өндірістік күшінің тікелей дамымауынан шыққан. Бірақ адамзат түйсігі әлеуметтік даму деңгейінен тәуелсіз зерделей алады және кез келген тіл барлығын түсіндіре алады және кез келген уақытта өзінің қажетті тілдік құрылғысы арқылы, тіпті бейнелеу арқылы болса да, бірақ нақты түсіндірмесін табады. Басқа жағдайды алатын болсақ, адамдар мен қоғам бірнеше уақытқа дейін әртүрлі тарихи өлшемдерде өмір сүрді, бірақ күндердің күнінде олар бір-бірін түсіну үшін шарасыз бірлікке келеді. Және бұл үлкен деңгейге заманауи жаһандану, Интернет желісі мүмкіндік береді. Сол себепті кез келген халықтың эстетикасы мен көркем мүмкіндіктері олардың отырықшы өмір салты мен еңбек сипатының бөлінуі және осы еңбектің нәтижелерімен, Еуропа мен Азияның көшпенділердің өндірістік күш пен өндіріске деген мүлдем басқа көзқарасы болса да, тек өндірістік күш пен өндірістік қатынастың сипатының даму деңгейін ескеріп қарамауымыз керек.

Қазақ халқының отандық тіл біліміндегі әдеби тілінің қалыптасу тарихын халық тұтас бір этнос болып танылған кезден, яғни 1465 жж. Қазақ хандығы мен 1456-дағы Қазақ Ордасының қалыптасу кезеңі XV ғасырдан бастап қарастыруға болады. Бұл жерден біз көптеген заманауи түркі халықтарының поэзиялары мен сөйлеулерінен жалпы байланыстар мен ескінің жаңғырығы болса да, қазақ мемлекетінің, ұлттық философиясы мен әдебиетіне есептеулер жүргіземіз. Жалпы ұлттық қазақ әдеби тілінің деректерінде тұрған ақындар да, жыраулар да аса қымбат ауызша әдебиетті құрды. Бірақ халықтың ауызша шығармашылығының көптеген туындылары (тақпақтар, салттық-тұрмыстық өлеңдер, эпостар, дастандар, толғаулар, жырлар, айтыстар, мифтер және аңыздар, шежірелер, сырласу лирикасының үлгілері) Алтын Орда дәуірінен көп уақыт бұрын болды. Олар түркі халықтарының қатары, әсіресе эпостары, батырлар аңызы үшін жалпы болып табылады. Зерттеушілер айтуынша «сөзсіз ежелгі тек, жеке (әндік) халық лирика жанрының даму соңы, көптеген халық (еңбек, салттық, тұрмыстық) әндерінен пайда болған. Қазақтың ұлттық-поэтикалық өнерінде сонау уақыттағы кейбір өлеңмен жазылған формалар (мысалы, жеті-сегіз қатарлы жыр) сақталған» [6, 5].

XV-XVIII ғасырлардағы көшпендінің әлемдік көзқарасы, эстетикасы және поэтикасының едәуір анық белгілерін, олардың көнелігі мен тұтастығын (бөлінбестік немесе синкретизм), табиғилығын (жоғары бейнелілік және этика, көшпендінің табиғатқа тәуелділігі), негізгілігін (румен, тайпамен, әруақтармен, ата-баба рухтарымен бірлікте болу), оның батырлық романтизмі мен пайымдаушылығын (әлемге сүйсіну), әлемнің ашықтығын (шексіздігі) көрсетеді.

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар тілі туралы нақты сұраққа қатысты, біз оған кесімді немесе Сөздікпен жауап беруіміз міндет – тарихи-тілдік жинақ, тілдерді көркем-стилистикалық және поэтикалық тұрғыдан бақылау, осы тілдің ерекшеліктерін немесе анық көлемін және көтерілген мәселелердің бір мәнді еместігін ескере отырып, жыраулар тілі туралы сұрақтың дұрыс қойылуы әзірге тек уақытша шектеледі. Алайда оның поэтикалық Сөздігі, жыраулар тілінің көркем әлемін құру, әртүрлі тілдік және тілдік емес материалды зерттеу амалдарының өзі терең және маңызды орнықтыруды қажет етеді. Бірақ біз әзірге ештеңе айта алмаймыз және қазақ әдеби тілін қалыптастырған ауызша-поэтикалық дәстүрлерді қолданушылар туралы айтамыз: жырау және жыршы, билер мен ақындар, шешендер, ертегі айтушылар мен тіпті бақсылар, А.А. Потебня айтқандай ғылым тілінде «поэтикалық жүйе» деп аталатын көркем-

тілдік кешеннің үнемі қозғалыста болатын, көп ғасырлық дамуы, жалпы «тірі» суреттеу үлгілері, байлықты бейнелейтін, нақты салыстырулар, метафораның терең мағынасы бойынша теңеулердің бейнелілігі және өзінің көркем сұлулығы бойынша таңқаларлық және діни-сақралдық лексика, қолдағы символика элементтері ғана емес таңқаларлық сенімділігімен анықтайды. Өйткені «оның көркем-эстетикалық көзқарастарымен, халықтың тарихи өмірі мен поэзияның ерекше айқындылық байланысы пайда болатын маңызды жақтары поэтикалық тілдің көркемдігін көрсетеді» [5, 3].

Поэтикалық мәдени-көшпенді иерархияның ең жоғарғысы болып, сөзсіз хан әулетінде жұмыс жасайтын жырау, ақын болып саналады. Хан кеңесінің атынан шығатын, хан ордасында тікелей болатындар, мемлекеттік маңызы бар жыршы болып табылады. Зерттеушілерден Е.Д. Тұрсыновқа бұл жыршылардың ерте кезде әскери жерлеу салты, қайтыс болған батырлардың құрметіне өлең шығарғаны белгілі болды. Бұл ұлттық эпостағы батырлық жырлар әруақтардың құрметіне мадақ өлеңдер болып қалыптасқан сюжеттік өзек. Сол себепті бұл типтегі жыршының стилі мен эстетикасы *меритократикалық* принциптер және нормалармен қалыптасады, яғни «ата-бабалардан келе жатқан білім», «таңдаулылық», «арнайылық» және т.б. Барлық жағдайда, біз алғаш рет Қазақстандық ғылымға жыраулардың поэтикалық тілі арқылы келеміз, бастапқыда пайда болған, (магиялық салттық тіл ретінде), осы күнге дейінгі ерте кездегі үздіксіз және дамушы қозғалыс жүйесі бәлкім ең алғашқы қарапайым тіл болуыда мүмкін. Құдыретті сөз, сиқырлы және жақтық ән салу (шындығында ежелгі шамандық поэзия), орындалған миф поэзияға еліктеуден болғаны белгілі (Аристотель, мимесис). Және ежелгі салт пен дәстүрді рухани-интеллектуалмен толықтыра отырып, алдымен құдайлардың (табиғат күші) күшіне, содан кейін адамдарға (батырларға, аруақтарға) қарайды. Алайда, ежелгі түркі (қазақ) тілдерінің (адамзат тарихындағы ерекше рөлі), ерекшеліктері, мәні, шығу тегі туралы пайда болған ең нақтыларынан жұмбағына дейінгі және басқа да мүмкін болатын барлық теориялардың үлкен көлемі бар. Мұндай өткір әрі өзекті түркі (немесе арғы түркі) тілі туралы жалпы, бастапқы, алғашқы жазуды әлемге алып келген сұрақ болып қалады.

Өзінің шығу тегіндегі тарихи-генетикалық теориялардың негізгі түркі-моңғол халықтарындағы ауызша-поэтикалық өкілдерді атақты зерттеуші Е.Д. Тұрсынов біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықта құрылған деп болжайды. Ол жырау, ақындар сияқты жалпы салттық өкілдер түріне, яғни шаман немесе қазақша *бақсыға* жатады деп дәлелдейді.

Ақындар бұқара халықтың арасында өмір сүреді және оның *демократиялық* көңіл-күйін, оның күнделікті қамын, мүддесін, қуанышын, қайғысын көрсетеді. Олар өздерін жырауларға қарағанда, өзінің лирикалық жағдайын тыңдаушыларының көңіліне арнап, еркін сезінеді. Е.Д. Тұрсынов айтқандай, жыраудан айырмашылығы, олар нақты бір рудың атынан айтыстарға қатысады, ұлттық мерекелер мен үйлену тойларын өткізгенде үлкен рөл атқарады. Бұл жерде ақындардың поэтикасы, сөздігі, көркем-стилистикалық құралдарды таңдауы бар. Олардың жыраулардан ерекшелігі, артықшылығы, олар қазақ музыкалық-поэтикалық мәдениетінің лирикалық бастауындағы өкілдер болып табылуында. Өздерінің қағидаттарын еркін және азат түрде айта алады, халықпен тығыз байланысы бар көркем-эстетиканы көрсетеді:

1. *Құлмамбет, сөз сөйлейсің анықтамай*
2. *Айтатұғын кісінің өзіне айтқын*
3. *Делбе сүзек кісідей шалықтамай!*
4. *Ерлігім ерлігіңе дөп келеді,*
5. *Байлығыңа байлығым еп келеді.*
6. *Кісіні дым білмейтін тапқандай-ақ,*
7. *Есіріп көрген жерден ентеледің.*

Жамбыл Жабаев

Бұл айтылымдардан революцияға дейін, ақын шығармашылығының кеңестік кезеңі емес екенін байқаймыз. Әртүрлі ақынның поэтикасы мен эстетикасын ажырату үшін, олардың Сөздігін құру үшін, олардың поэтикасын, негізгі үлгісі мен әлеуметтік дәрежесін зерттеу қажет.

Жырау кез келген жағдайда қазақ халқының тілі мен көркем ойлауының реформашысы болған. Олар батырлық классикалық эпостың деректерінде тұрған және түркі (қазақ) эпостық айтылымдары мен тарихи өлеңдердің негізгі бөлігін қалыптастырған. Олар философияның, педагогиканың, психологияның ұлттық негізін салып кеткен. Осы мәдени-тарихи және тілдік феномені өзінің келешектегі дамуы мен қазақтың жеке ауызша поэзиясын, оның лирикалық бастауын және XVIII және XIX ғасырлардың басындағы жеке кәсіби поэзия, Махамбеттің жалындаған шығармашылығының алдында тұрды.

Махамбеттің алдында тұрған шығармашылық – көркем ойлаудың, эпостың, барлық поэзия тарихының

даму нәтижесі. З.Ахметованың «қазақ поэзиясының тілі туралы» жұмысында Махамбеттің ұлттық-фольклорлық деректермен байланысын терең зерттеген, бірақ кеңес дәуірінде жазылған бұл жұмысты бүгінде толық емес көрсетуімен қоймай, өзінің базалық деңгейінде артық деректермен, поэзия жырауы – Махамбеттің қалыптасқан эпостық-батырлық стилі мен шынайы тілімен көрсетілген. Дәстүрлі көркем-стилистикалық құрылымы, тұрақты сөз тіркесі, тұрақты эпитеттер, негізгі эпостық сарындардың мәселесі, стилистикалық бірыңғай типтік құрылыстар, интонациондық-синтактикалық стереотиптердің үлгілері, әртүрлі деңгейлердің қайталаулары, фоносемантикалықтан бастап және синтактикалық (толық тирадалармен) және кеңірек қолданатын қайталаулармен аяқтайтын, нақтырақ айтсақ – жалпы орындар мен мотивтер, әлемдік эпоста кездесетін – жырау стилі мен құдыретті тілді, ежелгі дәстүрдің өкілі Махамбеттің поэзиясынан көреміз.

1 Жаңабаев Қ. *Эстетика древних сказителей. Материалы международного научного форума «Лингвистическое наследие и тренды нового времени: язык, литература, культура, посвященного профессору Э.Д. Сулейменову»*. Алматы: Қазақ университеті, 2 сәуір, 2015 жыл, 332 бет.

2 Цитируется по книге «Поэты Казахстана». Құрастырушы М.Мағауин - Л.: Советский писатель, 1978 ж., - 4 бет.

3 Турсунов Е.Д. *Возникновение бақсы, акынов, сэри и жырау*. - Астана: ИКФ Фолиант, 1999. - 267 бет.

4 Маргулан А.Х. *О носителях древней поэтической культуры казахского народа*. «М.О. Ауэзов. Сборник статей к его шестидесятилетию». - Алматы, 1959. - 77 бет.

5 Ахметов З. *Предисловие к книге «О языке казахской поэзии»*. - Алматы: Мектеп, 1970 ж, 3 бет.

6 Цитируется по книге «Поэты Казахстана». Автор вступительной статьи «Поэзия казахских степей» и составитель М.Мағауин. - Л.: Советский писатель, 1978 ж., - 5 бет.

7 Тимофеев Л. *Поэтика Маяковского*. - М.: 1941. - 9 бет.

8 Қобланды-батыр. *Қазақ батырлар эпосы*. М.: Главная редакция восточной литературы, 1975 ж. 19 бет.

Резюме

Кайрат Жанабаев - доцент КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы,

Улпан Ислямова - магистр гуманитарных наук, г.Алматы

Словарь языка жырау в XV-XVIII вв

В статье говорится об особенностях создания Словаря языка жырау, о роли жырау и акынов в формировании казахского литературного языка, об особенностях художественно-поэтической системы жырау и акынов не только в связи с различными их социальными функциями, но и с их генезисом, природой жанра и стиля их поэтических произведений. Каждый певец исполняет свои социальные функции, его текст имеет свое целевое назначение, выявляя свою, лишь ему одному присущую поэтическую манеру, проявляющуюся в конкретном стиле и жанре. Эту поэтическую манеру мы именуем поэтической системой, или словесно-художественной эстетикой, и, несмотря на природу, на стилистико-семантические нормы, а также – на традиционные словоупотребления и устойчивые словосочетания певцов, их поэтические речи все же разительно отличаются друг от друга. Причина этого отличия кроется в природе исполнения певцами той или иной общественной функции в кочевом обществе и в их социальном статусе.

Ключевые слова: жанр, меритократия, монументализм, поэтическая система, речь, ритуальный посредник, синкретизм, Словарь языка жырау, текст, традиционность, эпический стиль, язык

Summary

Kairat Zhanabayev - associate professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty,

Ulpan Islyimova - master of humanitarian science, Almaty

Language dictionary of zhyrau in the XV-XVIII centuries

The article talks about the peculiarities of the Vocabulary of the language of the bard, about the role of Zhyrau and akyns in the formation of the Kazakh literary language, about the peculiarities of the artistic-poetic system Zhyrau and akyns, not only in connection with their various social functions, but also with their Genesis, the nature of the genre and style of their poetry. Each singer performing their social functions, the text has its purpose, identifying to him alone inherent in a poetic manner, which is manifested in a particular style and genre. This style of poetry we call poetry or verbal art aesthetics and despite nature, stylistic-semantic norms, as well as on traditional usage and idioms singers, their poetic speech is still very different from each other. The reason for the difference lies in the nature of the performance by the singers of one or another social function in a nomadic society and their social status.

Keywords: genre, meritocracy, monumental, poetic system, speech, ritual mediation, syncretism, language Dictionary of Zhyrau, text, traditional, epic style, language

УДК 930. 23

Ә.Ғ. Сырым – *Тарих, археология және этнология факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы*

Көшпелілер қоғамындағы жоғары биліктің дүниетанымдық ұстанымдары бүгінде өзінің мәнін жоғалтпай отыр. Билік тәртібінде билік тізгінін ұстайтын әр тұлға адамгершілік норма тұрғысындағы қатынасын, рухани құқықтық қатыстылығын түсінуі тиіс. Дала билеушілеріне тән болған адалдықтың мән-мазмұны шеңберіндегі – шыншылдық, әділдік, принциптік, кісілік, адамгершілік, қанағаттық, ынсапшылдық, айтқан уәдесіне тұрушылық, мойнына алған істен жалтармаушылық, тазалық сияқты өресі биік қасиеттер бүгінгі заманның билік тірегінің қағидасына айналуы тиіс.

Түйін сөздер: билік, құқық, қоғам, құт

Көшпелі қоғамның дәстүрлі билік жүйесі, оның құрылымының ғасырлар бойы өзара байланыста болуына және серпінді өзгеру үдерісін қалыптастырған еді. Орталық Азияның тайпалық құрылымдарынан мемлекеттік даму кезеңінде құқықтық қатынастардың туындауымен қатар, ол түрленіп, қалыпты, сұранысты жағдайда өзгеріп отырды. Тарихшылар, антропологтар мен әлеуметтанушылар дәстүрлі биліктің жүзеге асуының жолдарын ғылыми тұрғыда талқылады. Билік қатынасын «көсемдік» арқылы жүзеге асуына қатысты көзқарастарға толықтырулар енгізілді. Оның ішінде әлеуметтану саласының тұжырымдамасын ұсыныған Т.Манн [Манн 1986, 1] экономика, соғыс, осыдан туындайтын саясат билікке апаратын жол ретінде көрсетілген болса, антрополог Т.Эрл [Earle 1997, 1] экономикалық базис, әскери мүмкіндік және идеология билік тірегі ретінде анықталады. Әрине бұл ұсынылған көзқарастар ХХ ғасырдың 90-шы жылдарына тиесілі болғанына қарамастан, бүгінгі зерттеушілер де осы көзқарастың аясында талдаулар жасауда.

Жоғары билікке келу жолы көшпелілер арасында аса қиын болды. Себебі жоғары билікке үміткердің генеологиясы мен қатар (меритократия) жеке басының қабілетінің билік үшін күресте алғышарт ретінде қарастырылды. Көшпелі қоғамдағы жоғары билікті әлеуметтік-саяси және дүниетанымдық категорияларға бөліп қарастыруға болады. Билеуші және билеушінің құты көшпелі қоғамның идеологиялық түсінігін көрсетті. Жоғары биліктегі идеологиялық бағыттың қалыптасуы көшпелілердегі жоғары билеушінің бейнесі рухтық әмбебаптық жиынтыққа негізделді. Елдің қамын ойлаған билеуші, тығырықтан шығу жолында құрбан болуы, парасатты және адал өмір өмірді дәріптейтін бейнесі қалыптасты.

Түрік дәуірінің өзінде билік ұғымының дүниетанымдық категориясына аса мән берген. Осы заманның жазба мұраларында билік қандай жағдайда тиімді және билеушінің бойында қандай қасиеттер болуы тиіс деген сұрақтарға жауап іздеген. Елхан және бек сияқты қолында билігі бар саяси-әлеуметтік топтың қызметі бұл шығармаларда нақты көрініс тапқан. Бек дегенің білікпенен берік тұр, Білік кетсе бек қалады-желі құр... [2] деген Жүсіп Баласағұн. Түрік қағанатының құрылу тарихын қарастырғанда, оның сол дәуірге тән барлық саяси жүйесі мен билікті жүзеге асыратын тетіктердің нақты қызметі болғандығына ерекше көңіл аудару қажет.

Түркі дәуіріндегі саяси институттардың қызметі жеке билеушілердің моральдік ұстанымына тікелей байланысты болуын ортағасырлық ойшылдар нақты көрсеткенін жоғарыдағы тұжырым нақтыласа, оның заң аясында жүзеге асуының қажеттігі түркілер заманының бастау алады. Қоғамдағы әділдіктің жеңісінің айнасы елді билеп отырған жеке билеушінің арына байланысты. Жоғары билеуші «заң алдындағы теңдік» сол замандардан өнеге етілген адамгершілік қағидаларын, әділеттілік қағидаларын ұстануы тиіс:

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,

Кесем әділ. Болмайды ешбір келісім...

Біл, әділ заң – басқарудың тұғыры,

Бегі әділ ме?! Берік елдің жұлыны!

Бек елінде тура заңды ұстаса, Бар тілекке жетер қолы қысқасы... [2]

Қоғамдағы саяси биліктің тірегі – заң, заңның орындалуын айтқанда, қайтадан билеушінің қандай болуы керек, бойына қандай қасиеттерді сіңіру керек, ел-жұртына қандай пайда келтіру керек мәселесіне ораламыз. Ж.Баласағұн оны Огдүлміштің бектің жеке бейнесі арқылы жеткізеді. Бектің бойындағы қасиеттер: асыл текті ер, күшті, батыл, епті, қайсар, ержүрек, ақылды, пәктік, білімді, зерек, шыншыл, жұртқа сыйлы, көңілі тоқ, көзі тоқ, пейілі кең, сөзі шок, елін сүйер ер, ізгі құлық, сергек сезім, сабырлы, әділ, арлы, ұятты, намысты, жігерлі, сақ, сөзі берік, ісі айқын.

Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап,

Жақсы атымен, дақ тигізбей намысқа.

Ұшқалақтық – бірі, екіншісі – сараңдық,

Үшінші – ашу, оған егіз надандық.

*Қырсығың сор, бетті жер қып жүргізер,
Бесінші – өтірік, жерге тірі кіргізер!
Бек бұлардын бойын аулақ ұстасын,
Атын сақтап, бақса сөздің нұсқасын.
Ең қорлығы – өзімшілдік, зальымдық,
Өзімшілдік – торланғаны бағыңның [2, 213].*

Жеке билеушіге тән бес қасиеттің бүгінгі қоғам үшін сұрансы жоғалмағаны хақ. Билікті иеленген адамның алған тәрибесі мен ішкі дүниетанамы, жауапгершілігі, ар-ождан қағидасына мойынсұнуы мәселесіне ерекше көңіл бөлген дұрыс. «Құтты білік» шығармасында амды тәрбиелеуде «ұят» түсінігін алғашқы қағидат ретінде ұсынады:

*Ұяты бар адамдар пәк, момын да,
Ұятты іске тигізбейді қолын да.
Күшті болса кімде ұят құрыштай,
Сақтар арын, арамды орып қылыштай.
Кімге тәңір берсе ұят, намысты,
Оған қоса берген құт, даңқты!
Барша арманнан сақтаса, ұят сақтайды,
Игі іске бастаса ұят бастайды.
Ұят – қасиет, нұр құяды ер өңіне,
Сүйрейді ұят ізгіліктің төріне [2, 209].*

Бүгінгі қоғамдағы индивидтік ұғымдардың басым болуында, осы қазақ дүниетанымында да сақталған «ұят» қағидатын сақтап қалу қажеттігін баса айтқымыз келеді. Осы тұста бұл түсініктің қоғам ішінде сұраныста болмауы, адамзаттық көп жағдайда тез табысқа жетіп, нәтиже алудағы барлық жолды қолданудан туындаған деген қорытынды жасаған болар едік.

Билік тәртібі мен оған деген қойылатын талаптың өзгеріске ұшырауының кезеңі ретінде XIII ғасырды алуға болады. Дала тарихында ойып орын алған Монғол империясының билік жүргізу идеясының өзіне тән қасиеттері болды. Монғол ұлысында билікке келген Шыңғыс хан жаңа жерлерді жаулап алып қана қоймай, осы жерлерде өзінің және мұрагерлерінің билігін мойындатуды көздеді. Ел ішінде билікті қалай жүргізу қажеттігін Шыңғыс хан өзінің мұрагерлеріне өсиет түрінде қалдырды. Рашид-ад-Дин «Шыңғыс ханның жеке басының мақтаныш тұтатын қасиеттері және оның әр түрлі жағдайларға қатысты қалдырған біліктері» атты бөлімінде өсиетті әңгімелері деп берген. Шыңғыс ханды тарихи тұлға ретінде жаңа бір қырынан қарауға оның қалдырған біліктерін талдау арқылы мүмкіндік аламыз. Мұнда өзінің ұрпақтарына елді басқару әдісі мен жаулап алған жерлерге тәртіп орнату тәсілдері жөнінде өсиет қалдырған. Мемлекет ішіндегі биліктің реттігі отбасынан басталатынын Шыңғыс ханның мына бір өсиеті мақұлдай түседі: «Ұлдары әкелерінің билігімен жүрмеген, кіші бауырлары үлкен ағаларының сөзін сөйлемеген, күйеуі әйеліне арқа сүйемей, ал әйелі күйеуінің еркіне көнбеген, енелері келіндерін жақтыртпаған, ал келіндері енелеріне құрмет көрсетпеген, үлкендері кішілерді қорғамай, кіші толқын үлкендердің айтқандарын тыңдамаған, ұлылары құдайға құлшылық етушілердің жүректеріне жақын жүре тұрып, бұл ортадан алыс жүргендерді өз жағына тартпаған, адамдары дүниенің игілігін қолында ұстай отырып, өз елінің жақсы өмір сүруіне жағдай жасамаған, оған қолдау көрсетпеген, салт-дәстүрді (йусун), заңды (йаса) сақтамаған және осы себеппен мемлекет басшыларының қарсыласына айналған халық; мұндай елде ұрылар, айлакер-өтірікшілер, жаулар және бұзақылар сол халықтың паналаған жерінің күнін күнгірттендіреді, басқаша айтқанда, өз халқын тонап, оның жылқылары мен басқа да табындарына маза бермей, жорыққа аттанарда алдыңғы қатардағы жауынгер сабының аттары шаршайтындықтары соншалық, олар көтерем болып құлап, өліп, шіріп жоқ болатындай дәрежеге жеткізеді» [3].

Қазақ хандығының дәуірінде билік шыңғысшылдық идеологияда жүзеге асты, дегенмен жеке хандардың бойындағы қасиеттің мемлекеттің нығаюына немесе әлсіреуіне ықпал жасады. Қасым, Хақназар, Тәуекел, Тәуке хандардың өз елінде жүргізген билігі сол заманның шығармаларында дәріптелсе, жеке хандардың ішкі және сыртқы саясатындағы сәтсіздіктер сынға алынды. Орта ғасырларда нығайып, қалыптасқан билік дәстүрінің кейінгі кезеңдерде түбегейлі өзгеріске түсуі, ел ішінде билеушіге деген сенімін өзгертті. Оның себебін Тұрсын Сұлтановтың сөзімен айтқанда билікке ұмтылған «келте хандардың» пайда болуы, жүздердегі биліктің билерден сұлтандарға өтуі және Ресейдің отарлау саясатының ықпалын атап өткен жөн.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жоғары биліктің дүниетанымдық ұстанымдары бүгінде өзінің мәнін жоғалтпай отыр. Билік тәртібінде билік тізгінін ұстайтын әр тұлға адамгершілік норма тұрғысындағы қатынасын, рухани құқықтық қатыстылығын түсінуі тиіс. Дала билеушілеріне тән болған адалдықтың мән-мазмұны шеңберіндегі – шыншылдық, әділдік, принциптік, кісілік, адамгершілік, қанағаттық, ынсап-

шылдық, айтқан уәдесіне тұрушылық, мойнына алған істен жалтармаушылық, тазалық сияқты өресі биік қасиеттер бүгінгі заманның билік тірегінің қағидасына айналуы тиіс.

1 <http://all-politologija.ru/knigi/osnovy-politologii-uchebnoe-posobie-kravchenko/xarizma-kak-fenomen-politicheskogo-liderstva>

2 Жүсіп Баласағұн Құтты білік. - Алматы, 1986, - 378 б.

3 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1, кн.1. М-Л, 1952. - 259-266 бб.

Резюме

Сырым Алишер Галымович – магистрант 2 курса факультета Истории, археологии и этнологии, кафедры истории Казахстана, КазНУ им. аль-Фараби, город Алматы

Харизма и право правителя в кочевом обществе

Автор рассматривает становления и формирования институтов власти кочевых обществ. Исследована проблема формирования института верховной власти в государствах на территории Казахстана, а также традиционное господство основанное на личностном характере отношений власти. Мирозрение верховного правителя в кочевом обществе имеет большое значение.

Ключевые слова: власть, право, общество, харизм

Summary

Syrym A.G. – 2 undergraduate course the faculty of History, Archeology and Ethnology, chair of History of Kazakhstan, al-Farabi Kazakh National University

Charisma and the right of the ruler in the nomadic society

The author considers formation and formation of institutes of the power of nomadic societies. The problem of formation of institute of the Supreme power in the states in the territory of Kazakhstan is investigated, as well as the traditional dominance based on the personal character of the relations of power. Worldview supreme ruler in the nomadic society is of great importance.

Key words: power, law, society, charisms

ӘӨЖ 91-198

БИЯНЬХУ – ДҮНГЕН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ БАСШЫСЫ

А.С. Тондыбаев – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институтының «БМ011400-Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

Мақалада 1862-1878 жж. солтүстік-батыс Қытайда өткен дүнген көтерілісінің шығу себептері, бұл көтерілістің аты аңызға айналған қолбасшысы Бияньхудың Шаньси және Ганьсу провинцияларындағы көтеріліске жетекшілік жасауы, Жеті шаһар мемлекетіндегі азаттық күреске атсалысуы және оның Ресей империясының қол астына Жетісуға көшіп келгеннен кейінгі отарлық билікпен қарым-қатынасы, қоныс аударған дүнгендер арасындағы қызметі мен оның ұрпақтарының келешектегі тағдыры қарастырылған.

Мақалада бүгінгі таңдағы, тарихи жадымыз қайта жаңғырған тұста, өз еркімен Цин империясынан қашып Ресей империясының қол астына кірген, Қазақстан жеріне орналасқан дүнген халқының аты аңызға айналған қолбасшысы Бияньхудың өмірі мен қызметін тәуелсіз ел тұрғысынан қайтадан бағалау міндеті қойылған.

Тірек сөздер: тәуелсіздік, ұлт, конфессия, жад, Цин империясы, Ресей империясы, дүнген халқы, көтеріліс, аты аңызға айналған қолбасшы, Бияньху, Шаньси және Ганьсу провинциялары, Жеті шаһар мемлекеті, азаттық күрес, Жетісу, отарлық билік, қоныс аудару, ұрпақ, тәуелсіз ел, қайтадан бағалау

Тәуелсіздігінің 25-жылдығын атап жатқан Қазақстан Республикасы 100-ден астам ұлттар мен көптеген конфессияларға жататын халықтардың бақытты Отаны. Қазақстанның жанжалсыз ұлтаралық және конфессиялар аралық қатынастарды орнатуының табысты тәжірибесі - Батыс және Шығыс елдеріне үлгі болды және өз жалғасын келешекте де табады. Бұл мерейтойды салтанатты тойлау аясында барлық ел шеңберінде елімізде мекендейтін халықтардың өткен тарихи жолын еске алу, ұлттық идеологияны насихаттауға, қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуге, Қазақстан халықтарының тарихи-мәдени мұрасын таратуға, соның ішінде тәуелсіз мемлекетіміздің жаңа тарихы бойынша мәліметтерді жариялауға арналған қыруар жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Бүгінгі таңда, тарихи жадымыз қайта жаңғырған тұста, 1881 жылғы Санкт-Петербург бітімі бойынша өз еркімен Цин империясынан Ресей империясының қол астына кірген, Қазақстан жеріне орналасқан дүнген халқының аты аңызға айналған қолбасшысы Бияньхудың өмірі мен қызметін барша халыққа

жария етуді өзімнің парызым деп санадым, себебі еліміздің өткен жолын еске алу, ондағы жеке тұлғалардың қызметі мен идеяларын тәуелсіз ел тұрғысынан қайтадан бағалау қазіргі заманғы отандық ғылымымыздың негізгі міндеті.

1862-1878 жж. солтүстік-батыс Қытайда өткен дүнген көтерілісінің аты аңызға айналған қолбасшысы Бияньхудың өмірі – дүнген халқының маньчжур-циндық езгіден құтылуға қарсы күресі тарихымен тығыз байланысты. Оның есімі қазіргі көпұлттық және көпконфессионалдық Қазақстан Республикасында бақытты өмір сүріп жатқан дүнген халқының есінде. Әр дүнген отбасының мүшелері: қариялар мен жастар ел батыры, дүнген халқының еркіндігі мен азаттығы үшін күрескен Бияньхудың өмірбаяны мен даңқты істерімен таныс. Тәуелсіз ел, бодандықтан арылған, еркін ойтұрғысынан Бияньхудың тұлғасын жаңаша қарастыру және оның қызметін жаңаша бағалау қазіргі заманғы отандық тарихтың өзекті мәселесі.

1862-1878 жж. солтүстік-батыс Қытай тұрғындары қатысқан көтеріліс әлемдік тарихнамада «дүнгендік» деген атаққа ие болды.

Дүнген халқының бұл циндік езгіге қарсы күресін біз қытай халқының күресімен – тайпиндер және няньдандар көтерілісімен тығыз байланыста қарастырамыз. Және бұл дұрыста, себебі бұл көтерілістердің негізгі қозғаушы күші болған шаруалар, ал оның шығу себебі біреу-ақ болды - феодалдық езгінің күшеюі.

Халық толқуларының бастамасы 1861 ж. жатады, бірақта көтерілістің басталу уақытын біз 1862 жылдың мамыр айына жатқызамыз, себебі бұл кезеңде дүнген көтерілісшілері үш күн бойы Хуачжоу, Вэйсян, Датунфу және Вэйнанде мемлекет жіберген әскерге қарсылық көрсетіп жатыр еді.

Хуачжоу ауданынан көтеріліс барлық Шаньси провинциясына таралды. 1862 ж. 17 желтоқсанда орталыққа жіберілген жергілікті биліктің хабарламасында былай делінген еді: «Көтеріліс барлық провинцияға таралды және оған Хэннань және Сычуань провинциясында мекендейтін дүнгендердің қосылу қауіпі бар». Сол уақытта Шаньсиден жіберілген мәлімдемеде, көтеріліске шыққан хуэйлерді (дүнгендерді) қытай тұрғындары қолдап отырғаны және олардың хуэйлік (дүнгендік) қарақшыларға көмек көрсетіп отырған туралы айтылған еді [1, 42-б.].

1863 ж. аяғына таман барлық Шаньси провинциясы көтеріліске қосылды. Дүнген көтерілісін жаншуға орталықтан генерал До Лун-э басқарған армия жіберілді, бірақта олар көтерілісшілерден жеңіліп қалды. Бұл сәтсіздіктер үкіметті Шаньси және Ганьсудегі көтерілісті басу үшін орталық провинциялардан генерал Шэнь Бао басқарған сұрыпталған әскерлерді жіберуге итермеледі.

Шаньсидегі қозғалыстың тағдыры шешіліп жатқан критикалық моментте Орталық Қытайдан келген тайпиндық армияның қалдықтары провинцияның оңтүстік-шығысын басып алды. Дәл сол уақытта дүнген көтерілісшілерінің 18 отряды мен батальондары құрылды және дүнген көтерілісшілері мен тайпиндердің мемлекеттік әскерлерге қарсы біріккен күрес тактикасы мен бірігіп көтерілістің тұрақ базасы болған – Чжоучжи қаласын қорғау жоспары жасалды. Бұл біріккен әрекеттердің нәтижесінде қала қорғалды және мемлекеттік әскерлердің провинциалдық әскерлерімен кездесуіне мүмкіндік берілмеді.

Бірақта 1836 жылдың басында көтерілісшілер шебінде жіктелу басталды. Көтеріліске қатысқан феодалдық және көпестік элементтер капитулянттық позицияларға көшті. «Цин әулетінің қиындықтары туралы жазбада» былай делінген еді: «Көтерілісшілердің кейбір басшыларының опасыздықтары мен біріккен қимылдардың болмауынан мемлекеттік әскер көтерілісшілердің тұрақ пункттері – Куабайчэнь және Вангунцинді басып алды» [2, 64-п.].

Сондықтан, көтерілісшілер лагеріндегі жіктелудің басталуы – көтерілістің бірінші кезеңде жеңілуінің негізгі себебі болды.

Көтерілісшілердің тұрақ базасы болған – Чжоучжи қаласының құлауынан кейін, тайпиндердің бір бөлігі дүнген көтерілісшілерімен бірге күресті жалғастыру үшін Ганьсу провинциясына қарай шегінді. Дүнген көтерілісшілерінің Ганьсу провинциясына келу уақытына таман, көтеріліс басшылары арасында екі бағыт пайда болды. Көтеріліске қатысқан феодалдық және көпестік элементтердің басшылары капитулянттық саясат жүргізді. Көтеріліске қатысқан шаруалар тайпиндық армияның қалдықтарымен қосылып күресті одан әрі жалғастыруға ұмтылды, оларды Шаньси провинциясының қала тұрғындары- қолөнершілер, ұсақ саудагерлер және т.с.с. қолдады. Шаруалардың жағында Бияньхуе болды.

1862-1878 жж. солтүстік-батыс Қытайда өткен дүнген көтерілісінің аты аңызға айналған қолбасшысы Бияньхудың өмірі – дүнген халқының маньчжур-циндық езгіден құтылуға қарсы күресі тарихымен тығыз байланысты. «Бұл күрес дәуірі әрине тарихи аренаға ірі және ұсақ тұлғаларды шығарды, бірақта түземдіктердің баяндауларында олар солғын бояулармен суреттеледі» - деп жазады атақты орыс саяхатшысы Г.Грумм-Гржимайло, - «тек қана Даху немесе Бый-Янь-ху өте жақсы суреттеледі....Даху дүнген көтерілісінің көрнекті қайраткері» [3, 630-б.].

Еңбекші халық ортасынан шыққан Бияньху, көтеріліс көтерген тудың астында тұрып, өмірінің аяғына

дейін маньчжур және қытай феодалдары мен шенеуніктеріне қарсы күресті. Тамаша ақыл, қайсар жігер иесі, батыл және тапқыр Бияньху Шэньсидегі көтерілістің басталуынан көтерілісшілер отрядын басқарды. Шэньсидегі дүнгендер көтерілісінде Бияньхудың отряды зор роль атқарды. Белгілі бір ауданда ғана күрескен бөтен отрядтарға ұқсамай, Бияньху партизандық күрес тәсілдерін қолданып, мемлекеттік әскерлерге қарсы барлық провинция шеңберінде күресті. Шэньси провинциясындағы күрестің бір жылының аяғына таман ол барлық халық мойындаған көтеріліс басшысына айналды. Көтеріліске дейін оның шын есімі Бай Су болса, циндік билікке қарсы күрес барысында көрсеткен ерлігі үшін көтеріліске қатысқан дүнгендер оны «Қайтпайтын жолбарыс» Яну-ху деп атай бастады [4, 630-б.].

Тайпиндердің қолдауына қарамастан, дүнген көтерілісшілері саны көп мемлекеттік әскердің қысымымен жанұяларын ерте Ганьсу провинциясына шегіне бастады. Шэньси-Ганьсу шекарасындағы Дунчжиюань ауданындағы жазықтықта көтерілісшілер еріктілермен толығып, өзінің отрядтарын қайта құрды.

1865-1866 жж. Дунчжиюань көтерілісшілердің жаңа тұрағына айналды. Бұл ауданда көтерілісшілерді соғысқа дайындады, әскери шеберлікке үйретті. Келешекте жақсы қаруланған мемлекеттік әскермен күресте шешуші роль атарған жеңіл кавалерия бұл жерде жасақталды. Бірақта 1866 жылдың жазында көтерілісшілер Дунчжиюань базасын тастап Ганьсупровинциясына кетуге мәжбүр болды, енді Ганьсу дүнген көтерілісінің жаңа ошағына айналды.

Ганьсупровинциясындағы көтеріліс Шэньсидегі көтеріліспен қатар басталса да, оны – Ганьсу провинциясындағы көтерілісті - елдің солтүстік-батысындағы дүнген көтерілісінің екінше кезеңі деп қарастырады. Көтерілістің басталуына себеп болған – маньчжур-қытай әскерлерінің Синин округіндегі саларлық қоныстарға шабуыл жасауы мен халықты қыруы болды. Саларларды қорғауға Ганьсу провинциясының дүнгендері жаппай шықты. Ганьсудегі көтерілістің бір ерекшелігі - онда шаруаларға қала тұрғындарының қосылуы болды. Қалалар мен ауылдардағы көтерілістердің қатар жүруі көтерілісшілерге облыстық және округтық орталықтар – Нинся, Линьчжоу, Дидао, Хэчжоу, Сининді тез басып алуға көмектесті. Бұларда бекініп алған көтерілісшілер мемлекеттік әскерлерге батыл қарсылық көрсетіп отырды. Осы себептерге байланысты Ганьсупровинциясындағы көтеріліс Шаньсийдегі көтеріліске қарағанда ұзағырақ уақытқа созылды.

Бірақта Ганьсупровинциясындағы көтерілісшілер арасында бірауыздылық болмады. Бұл жердегі көтеріліске қатысқан феодалдар мен шаруалар арасында, мұсылмандық лаоцзо және синьцзяо секталар арасында, көтеріліс басшылары арасында күрес жүріп жатты. Олардың көздеген мақсаттары да әрқалай болды.

Ганьсу провинциясындағы көтеріліс басшылары – Ма Хуа-лун және басқалар Шэньсиден келген басшылармен біріккісі келмеді, себебі олар билік тізгіні маньчжурлар билігімен қарсыластықтың табанды көсемі, халық сүйіктісі Бияньхудың қолында кетеді деп сескенді. Өз тарапынан Шаньсиден келген көтерілісшілер, Ма Хуа-лунның циндік билікке қатысты келісімпаздық саясатынан сескеніп, олармен біріккісі келмеді. Сөйтіп, Ганьсупровинциясында көтерілісшілердің басы бірікпеді.

Ганьсу провинциясындағы көтерілістің күшеюі, мемлекеттік әскер қатарындағы толқулар, көтерілісшілерге солтүстік Шэньсидегі қытай шаруаларының қосыла бастауы, көтерілісшілердің Монғолияға өте бастауы – цин үкіметін батыл шараларға көшуге итермеледі. 1866 ж. 25 қарашада жарияланған Жарғы бойынша генерал Цзо Цзун-тан елдің солтүстік-батысындағы көтерілісті басатын әскерлердің басшысы болып тағайындалды.

Цзо Цзун-танды қарақшылық армияны басқаруға шақырған уақытқа таман, күштердің ара қатынасы цин үкіметінің пайдасына шешілген еді. Тайпиндер мемлекетінің құйреуінен кейін Қытайдың солтүстік-батысындағы көтеріліс жеңіліс табады.

1869 жылға таман цин үкіметі Шэньси провинциясының территориясын дүнген көтерілісшілерінен тазартып, Ганьсу провинциясындағы көтерілісті басуға дайындық жүргізе бастады.

Үкіметтік әскер Шэньси провинциясы мен Ганьсу провинциясының шығысындағы көтерілісті басқаннан кейін көтерілісшілер шебінде алауыздық күшейді, ал ол көтерілісшілердің күшін әлсіретті.

Дүнген көтерілісінің кейбір басшыларының ұстанған капитулянттық саясаты Ганьсу провинциясындағы көтерілістің екінші кезеңінің жеңілуінің негізгі себебі болды.

Жоғарғы әлеуметтік топтан шыққан дүнген көтерілісінің көсемдерінің шектелген жергіліктік және опасыздық саясатының фондында – шынайы халық көсемі Бияньху мен оның серіктестерінің жанқиярлық күресі айқын көрінеді. Олар үкіметтік әскермен қатар дүнген халқының сатқындары – Ма Чжань-ао, Му Шэнь-хуамен күресуге мәжбүр болды.

Дүнген көтерілісіне қатысқан помещиктер, көпестер және шенеуніктер мұсылман дін басыларына сүйене отыра дүнген халқын қытайлықтардан аластатуға тырысты. Кейбір кезде олар көтерілісшілерді

бейбіт қытай тұрғындарына қарсы айдап салып отырды.

Ал Бияньху болса, оларға қарама қарсы өз күресінде қытай халқының езілген топтарымен бірігуге тырысты. Оның мысалы ретінде Бияньху басқарғандүнгенкөтерілісшілерінің Шэньси провинциясындағы Чжоучжи ауданындағы тайпиндік армияның қалдықтарымен біріккен қимылдарын және оған Ганьсу провинциясында тайпиндік солдаттардың қосылуын келтіруге болады.

Көтерілістің соңғы эпизоды - дүнген көтерілісінің төртінші тұрақты базасы болған Ганьсу провинциясындағы Сучжоу қаласының құлауы және оны қорғаушыларды Цзо Цзун-танның қарақшылық армиясының қыруы. Цин мемлекетінің ресми деректерінің бірінде былай делінген еді: «Дүнген көтерілісіне дейін Шэньси провинциясында тұратын хуэй (дүнгендердің) саны мыңдап есептелетін еді. Көтеріліс жаншылғаннан кейін, Сианның 20-30 мыңмен есептелетін тұрғылықты халқынан басқа, қалғандардың барлығы Батысқа ауып кетті. Сөйтіп енді Шэньсиде хуэйлер (дүнгендер) қалмады... Бұл жердегі хуэйлердің 9/10 соғыс, эпидемия және аштықтан қырылды – бұл ауданның біржарыммыңжылдық тарихындағы адам көрмеген қасірет» делінген [4, 253-б.].

Сөйтіп он жылдан астам уақытқа созылған дүнгендер көтерілісі жеңіліске ұшырады. Енді күрес шэньсийлік және ганьсулік көтерілісшілер шегінген Батыс Қытай – Шыңжаңға ауысты.

1874 жылы Бияньху өзінің отрядтарымен Цзяюйгуань ауданынан Ганьсупровинциясының батыс округының орталығы болған Аньси қаласына аттанды.

Генералдар Цзинь Шунь және Чжан Юй басқарған үкіметтік әскердің қысымымен Бияньху 1874 жылдың жазында Сулейхэ даласындағы аудандарды тастап Хами оазисына атын бұрды. Хами оазисінен олар Манас қаласына шегінді. 1876 жылдың 20 тамызында Цзо Цзун-танның қарақшылық армиясы Манас қаласына шабуылды бастады. 20 күн бойы Манас қаласының тұрғындары жендеттерге қарсылық көрсетті. Қазан айының ортасында Бияньху қаланы тастап Тянь-Шанның оңтүстік жағына кетуді ұйғарды. 1876 жылдың 14 қыркүйегінде ол ондаған батырларымен қоршалған Манастан шығып Жетішарға бет алды. 1877 жылы Цзо Цзун-тан Жетішар мемлекетін жаулауға шықты. Бияньхудың отрядтары батысқа шегініп үлгерді.

1877 жылдың 7 қыркүйегінде циндық армия Бияньхудың отрядтарына қарсы қимылдар жүргізу үшін Тарим даласына келді. Бірнеше шайқастардан кейін Бияньху басқарған шэньсийлік және ганьсулық көтерілісшілердің қалдығы Ресей империясының қол астына кірген Ақ-Су тұрғындарымен бірге Ресей шекарасын өтті [5, 53-п.].

Шыңжаңдағы ұйғырлар мен Қытайдың орталық аудандарынан қашқан дүнгендердің Ресей империясына өз еркімен көшіп, сол мемлекеттің қамқорлығын алғаннан кейін, дүнген халқының феодалдық-циндық әулетіне қарсы көпжылдық күресі аяталады.

Қорыта айтарымыз, 1862-1878 жж. солтүстік-батыс Қытайда өткен дүнген көтерілісі өзінің сипаты бойынша ұлт-азаттық қозғалыс және ол XIX ғ. екінші жартысындағы Қытай халқының феодализмге қарсы күресінің бір тармағы.

Көтерілістің негізгі қозғаушы күші болған қала тұрғындары қолдаған шаруалар. Көтеріліс барысында халық ортасынан, оның мүддесін айқын түсінген, халықты күреске жұмылдырған көптеген көсемдер шықты. Солардың ішінде ерекше орын алатын, аты аңызға айналған халық көсемі Бияньхуда бар.

Көптеген буржуазиялық тарихшылар XIX ғ. екінші жартысында солтүстік-батыс Қытайда болған дүнгендер көтерілісін фанатикалық діни қозғалыс ретінде бағалағысы келеді. Әрине халық көтерілісіне діни басшылардың қатысуы қарапайым халықты «өз» қанаушыларына қатысты күресті әлсіретті.

Дүнгендер көтерілісіндегі мұсылман дін иелерінің маңызды ролін атай отыра, оның діни қозғалыс бомағанын ерекше атап кету керек. Бұл Қытайдың езілген халықтарының Цин империясына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалысы.

1 Сушанло М. *Дунганское восстание второй половины XIX века и роль в нем Бай-Янь-ху.* – Фрунзе, 1959.

2 Каз КСР ОМА. 21 фонд. 594 іс.

3 Грумм-Гржимайло Г. *Дунганский партизан Даху немесе Бьйянь-хур* // *Исторический вестник*, 1891, №5.

4 Думан Л.И. *Биянь-ху – вождь дунганского восстания 1862- 1868 гг.* // *Записки института востоковедения АН СССР*, 1939, выпуск VII. – С. 248-258.

5 Каз КСР ОМА. Фонд 44. Опись 1, 67 іс.

Резюме

Тондыбаев А.С. – магистрант КазНПУ им. Абая, E-mail: abzal_94_167@mail.ru

Бияньху – руководитель народно-освободительного восстания дунган

В статье рассмотрены причины восстания дунган в 1862-1878 гг. в северо-западном Китае, руководство этим

восстанием в провинциях Шаньси и Ганьсу легендарным вождем Биянху, участие его в освободительной борьбе против цинских захватчиков в государстве Джетышар. Также рассматривается судьба лидера дунганского восстания Биянху после бегства его от преследования китайских властей в пределы Российского государства, его взаимоотношения с представителями русской колониальной администрации в Семиречье, деятельность среди переселившихся сюда дунган и последующая судьба его потомков.

В статье также рассмотрена причина актуализации данной проблемы в период празднования 25-летия независимости РК и сделана попытка переосмысления и переоценка жизни и деятельности Биянху с точки зрения новой независимой исторической мысли.

Ключевые слова: независимость, нация, конфессия, Цинская империя, Российская империя, дунганский народ, восстание, легендарный вождь, предводитель, Биянху, провинции Шаньси и Ганьсу, государство Джетышар, освободительная борьба, Семиречье, колониальная администрация, переселение, потомки, актуализация проблемы, переосмысление и переоценка жизни и деятельности Биянху, новая независимая историческая наука.

Summary

Tondybaev A.S. - Master of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, E-mail: abzal_94_167@mail.ru

Biyankhu - rukovaditel national-liberation uprising Dungan

The article describes the causes of the Dungan revolt in 1862-1878 gg. v northwest China, the leadership of this uprising in the provinces of Shanxi and Gansu legendary leader Biyankhu, his participation in the liberation struggle against the Qing invaders in the state Dzhetyshar. We also consider the fate of the leader of the Dungan revolt Biyankhu after his escape from the persecution of the Chinese authorities within the Russian state, its relations with the Russian colonial administration in the Seven Rivers, activity among pereselivshizsya here Dungan and the subsequent fate of his descendants.

The paper also discussed updating the cause of the problem during the celebration of the 25th anniversary of Kazakhstan's independence and attempt to rethink and re-evaluation of the life and work Biyankhu in terms of a new independent historical thought.

Keywords: independence, nation, confession, Qing Empire, Russian Empire, Dungan people revolt, the legendary leader, the leader, Biyankhu, Shanxi and Gansu, gosudarstvoDzhetyshar, the liberation struggle, the Seven Rivers, the colonial administration, resettlement, descendants, updating problems rethinking and reassessment of the life and work Biyankhu new independent historical science

УДК: 94(4) «375/1492

АҒЫЛШЫН РЕФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ САЯСИ БИЛІК

Б.С. Тұрлыбай – *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.*

XVI-XVII ғасырда христиан діні мен католик шіркеуі үлкен дағдарыстарды бастан кешті. Батыс Еуропалық реформациялық қозғалыстар барысында жаңа конфессия - протестантизм және оның көптеген бағыттары пайда болды. Бұл шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарға түпкілікті әсер етті. Реформация - Батыс Еуропа өркениетінің жаңа заманға қарай жасаған ең батыл қадамы және кейінгі орта ғасырлардың басты оқиғаларының бірі. Мақаланың маңыздылығы, батыс Еуропа өркениетінің жаңа заманға бетбұрысы ағылшын тарихының оқиғаларынан да көрініс табатындығын, сонымен қатар аталған кезеңде билік жүйесі қандай болғандығын және несімен ерекшеленетіндігі қарастырылған.

Түйін сөздер: Реформация, Англия, Ағылшын реформациясы, Мартин Лютер, Генрих VIII, Мария Тюдор, протестантизм

XVI-XVII ғасырлар тоғысы - жаңа заманның басы және Батыс Еуропадағы орта ғасырдың кешеуіл кезеңі. Бұл дәуір - саяси-әлеуметтік ұлы оқиғалардың уақыты ғана емес, қоғамдық ғылымдар, оның ішінде тарих ғылымында үлкен жаңалықтар ашылып жатқан мерзім. Сондай-ақ, ғылыми методологиялық тұрғыдан да іргерілеулер жүреді. Адамзат тарихын ежелгі, орта ғасырлар және жаңа заманға дәуірлеудің де нақ осы уақытта қалыптасқанын айтса да жеткілікті. Бұдан бөлек қазіргі заманауи халықаралық қоғамдық-саяси институттар да XVI-XVII ғасырларда қалыптасқандығын айта кеткен жөн. Бұл жайттың шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарға да тікелей қатысы бар. Жалпы Еуропа елдерінде ең ірі оқиғалардың бірі және мәдени-тарихи дамудағы басты кезеңі - Реформация дәуірі болып саналады.

Реформация - XVI ғасырдың бірінші ширегінде Германияда дүниеге келген діни-идеологиялық және әлеуметтік-саяси қозғалыстардың бірі. 1517 жылы тезис болып шыққан Мартин Лютердің индульгенцияға қарсы сөйлеген сөзі Германиядағы реформацияның басталуы болып саналады. Мартин Лютер (1483-1546) - неміс ойшылдарының бірі және қоғам қайраткері, Германиядағы университеттердің бірінде теоло-

гия профессоры. Ол христиан дінінің католиктік бағыт түрінде қалыптасқан кейбір қағидаларын қайта қарап оны жаңғыртуға ұмтылушылар мүдесін қозғады [1, 58 б.]. Бұған Римдік-католиктік шіркеудің қарама-қайшылықтарға толы идеологиясына көңілі толмаушылықтан және шектен шығушылығы себеп болды. Бұл қозғалыс ескі орта ғасырлық тәртіптеріне қарсы болды.

Реформация- жаңа капиталистік қарым-қатынастарға жол аша отырып, адамның ойлауы мен дүниеге деген көзқарасын өзгертуді мақсат етті. Христиан дінінің жаңа тармағы протестантизмнің өмірге келуіне жол ашылып, ол жаңа діни әлеуметтік, қоғамдық құрылыстың жаршысына айналды. Ол үрдістер бірқатар елдерге ұзақ уақытқа созылса, бірқатарында жедел түрде жүрді. Германиядағы реформация алғашқы үндеуі болды. Швейцарияда, Францияда және Англиядағы реформацияны корольдік өкіметте жоғарыдан жүргізсе, Италия мен Испанияда мүлдем жүргізілмеді. Германиядағы реформацияның көсемі папаны діннен безген деп таныған Мартин Лютер болып табылады. Ол өзінің «95 тезисі» деп аталатын үндеулерімен шіркеу билігіне қарсы шықты [2, 34 б.]. Оның тезистерінің ұстанымы шіркеу құдай мен адам арасында делдал бола алмайды, шіркеу папасыз өмір сүре алмайды деді. Папаның грамотасын халықтың алдында өртеп жіберуі Лютерді бір жағынан абыройға кенелтсе, екінші жағынан қауіп қатерге душар етті. Императордың өз көзқарасы мен әрекеттерінен бас тарту туралы талабынан үзілді-кесілді бас тартты. Германияда барлық әлеуметтік топтарының мүдесі мен сенімін қамтыған реформация басталды. Халықтың шіркеу жөніндегі талап-тілегін жіктелген халықтық реформацияның көсемі Томас Мюнцерде өзіндік пікір ұстанымдарын халыққа мәлім етті. Осы оқиғалар желісі Швейцарияға тарап, онда Жан Кальвиннің даңқын шығарды.

Генрих VIII-ші билеген кезде саяси және конституциялық нәтижелерінің маңыздылығы зор болды. Ол лордтар палатасынан епископтарды алып тастаған соң бұл органды ақсүйектердің органына айналдырады. Сонымен қатар ерте кезден орнатылған мемлекет пен шіркеу байланысын тоқтатып, ұлтшылдықты дамытады. Генрих VIII-ші басқаруы барысында ағылшын абсолютті монархиясының белгілері анық байқала бастады [3, 197 б.].

Эдуард VI-шы 1547ж. таққа отырған кезде, ол он жасар бала болатын. Ол Генрих VIII-шімен оның үшінші әйелі Джейн Сеймурдің баласы болатын. Эдуард VI-шы өзінің кәмелеттік жасына жетпегенінше оның әкесінің інісі герцог Сомерсет «корольдіктің протекторы» міндетін атқарып, бұл лауазымда 1550ж. дейін отырады. Сомерсеттің Англия мен Шотландияны біріктіру идеясы сәтсіз болып, тіпті шотландықтарды өзіне қарсы қояды. Ол Шотландияға басып кіріп, Пинки-клейте жеңіске жетсе де, бұл істен басын тартуды жөн көреді. Осы кезде Шотландықтарға көмекке француздар келіп, Мария Шотландская мен Франция дофині өзара неке құрады. Сомерсеттің ішкі саясаты да сәтсіздікке толы болған. Әлеуметтік және экономикалық жағдайды жақсарту талпыныстары керісінше оны әлсіретеді. Ал 1550ж. ол кеткен соң Эдуард VI-шы басқаруы кезінде граф Уорвик мемлекеттік істермен айналысады. Бірақ Уорвик жас корольдің өлетінің біле тұра таққа Марияны отырғызбас үшін, 1553ж. өзінің ұлына Генрих VIII-нің кіші қызының немересін Джейн Грейнді үйлендіреді. Алайда бұл ойы сәтсіздікке ұшырайды [4, 62 б.].

Эдуард VI-шы басқарған кезде Англияда Реформация жаңа қарқынмен дамып келе жатқан. Англия тарихында бірінші рет доктриналар мен христиан діні заң жүзінде іске асырылады. 1549ж. жалпы сыйыну туралы кітапты міндетті түрде пайдалану шешімі қабылданады. Бұл кітап католиктік текстен тұрған. 1552 ж шыққан сыйыну кітабында континенталдық реформаторлар бағыты туралы жазылған. 1553 ж. Эдуард VI-шы 6 шілдеде 16 жасар король болып қайтыс болады.

Эдуард VI-шы қайтыс болған соң жаңа ақсүйектер католичка Мария Тюдордың таққа отыруын болдырмас үшін, мемлекеттік төңкерісті ұйымдастырмақшы болады. Алайда ол 1553 ж. 19 шілдеде Лондонда королева деп жарияланады. Жаңа королева ескі дінді қабылдай отырып, шығыс графтігерде реформа жүргізіп олардың көмегін өзіне қамтамасыз етеді [5,97 б.]. Ол Эдуард VI-шы кезіндегі епископтарды қайтадан приходқа алып, ал олардың орнын алып отырғандарды өздерінің орындарынан босатады. Сонымен қатар Мария реформаторларды Англиядан қуады, ал жаңа дінді қайта қабылдағандарға ешқандай зорлық-зомбылық жасамайды. Парламенттік акт бойынша Эдуард VI-шы қабылдаған діни шешімдерді өзгертеді: сыйыну кітабындағы священниктерге неке құру құқығына және епископтерді патент беру арқылы сайлауға тыйым салады. Генрих VIII-шінің соңғы дәстүрлі өмір сүру салтына көшу барлық жерде жүргізіледі. Бұл кезде оппозиция болған, бірақ қоғам ескі тәртіпке өтуге қарсы шықпаған. Алайда кейін папа билігінің орнауы және оларға жерлерді қайтарып беру мәселелері үшін халық арасында толқулар басталады. Жалпы осы Мария Тюдордың ең үлкен қателігі - Филипп Испанскиймен неке құруы. Өйткені, осы неке құру туралы хабарлама, халық көтерілісіне әкелді. Көтерілісшілердің негізгі күші Лондонға жылжып келе жатқанда королева оны тоқтата алған. Осыдан кейін Мария өзінің саясатын қатаң жүргізе бастайды [3, 221 б.]. 1554 ж. оның некесі заң жүзінде қабылданады. Ал папа билігінің рухани юрисдик-

циясының көтерілісі оның наразылығын одан сайын өрістетеді. Енді осыған байланысты Үшінші парламент еретиктерге қарсы заң қабылдап (1528 ж.), Англияда папа билігінің кеңеюіне тыйым салады. Бұл заңдарды жүзеге асыру үшін бұрын шіркеулерге қатысты болған жерлерді тиіспеуге уәде беру керек болды [4, 67 б.]. Алайда бұл шаралар керісінше оппозицияны күшейткеннен кейін, Мария Тюдор репрессия жолына түседі. Сонымен қатар оның сәтсіз болған некесі Англияны Франциямен соғысқа әкелген: 300 еретик өрттелінеді, королева авторитеті түсіп және экономикалық әлсіздікке әкеледі. Сөйтіп, 1558 ж. 17 қарашада Мария Тюдор қайтыс болады.

Қорыта келгенде, Ағылшын реформациясына көрнекті тарихи тұлғаларды дүниеге келтірді. Томас Кранмер ағылшын протестантизмнің біржолата қалыптасуына көп еңбек сіңірді. Алайда, континентальді Европадағыдай М.Лютер немесе Жан Кальвин деңгейіндегі қайраткерлерді шығара алмағанымен, ағылшын реформаторларының ролін еш кемітуге болмас. Батыс Еуропа елдерінде туындап келе жатқан капитализмнің, одан қалды индустриалдық буржуазиялық өркениеттің рухани және идеологиялық бастауы-протестантизм идеяларында жатыр. Осылайша протестантизм ұстанымдары жаңа қоғамдық құрылыстың қарқынды дамуына, оның үздіксіз даму жолындағы қадамына айқара жол ашты.

1 Жұмағұлов Қ.Т. *Из истории средних веков.* - А.: КазГУ, 1993.

2 Лютер М. *Избранные произведения.* - СПб., 1994. – 383 с.

3 Дэвел К. *Англия. История страны.* - М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 480 с.

4 Мор Т. *Утопия / Пер. с лат. Ю.М. Каган.* - М.: Наука, 1978. - 417 с.

5 Кареев Н.И. *История Западной Европы в новой время.* - М., 1954. – 646 с.

Резюме

Английская реформация и политическая власть

Б.С. Турлыбай – Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, магистр

В данной статье рассматриваются проблемы становления новой системы взаимоотношений светской и духовной власти в XVI веке на примере Англии.

Ключевые слова: Реформация, Англия, Английская Реформация, Мартин Лютер, Генрих VIII, Мария Тюдор, протестантизм

Summary

The English reformation and political power

B.S. Turlybay - al-Farabi Kazakh National University, master

The article deals with the problems of establishing a new system of relations between the secular and spiritual power on the basis of examples of England the XVI century.

Keywords: Reformation, England, the English Reformation, Martin Lyuter, Generic VIII, Maria Tudor, Protestantism